

УКРАЇНОЗНАВЧИ СТУДІЇ

2/2000

2/2000

УКРАЇНОЗНАВЧИ СТУДІЇ

Науково-теоретичний журнал Інституту українознавства
при Прикарпатському університеті ім. Василя Стефаника

*Заснований у вересні 1998 року.
Виходить один раз на рік.*

ЗМІСТ

МОВА

- Василь Грещук Мова в історіософській концепції Юрія Липи 3
Володимир Барчук Два шляхи розвитку української літературної мови 9
Галина Мацюк Екстралінгвістичні та лінгвістичні чинники
граматичної кодифікації української літературної мови в Галичині
(перша половина XIX ст.)..... 15
Лілія Невідомська Імплицитність у її стосунку до мовної норми 27
Михайло Попович Функціонально-семантичні ознаки референтного
позначуваного мовного знака 36

ЛІТЕРАТУРА, ФОЛЬКЛОР

- Роман Гром'як Ще раз про гетерогенність українського літературного
процесу XX століття: проблеми опису та інтерпретації..... 44
Леонід Рудницький Іван Франко й австрійський культурний
простір: вплив середовища на творчість поета..... 48
Степан Хороб Джерела і самоусвідомлення українського неоромантизму 65
Петро Ляшкевич Філософія Шопенгауера в естетиці раннього
українського модернізму 85
Роман Піхманець Василь Стефаник і становлення українського модернізму..... 94
Оксана Липай Художня своєрідність української повстанської пісні 118
Світлана Луцак Онтологічна домінанта внутрішньої організації "борислав-
ської діалогії" І.Я. Франка ("Воа constrictor" та "Борислав сміється") 132
Мар'яна Стринаглюк Традиції середньовічного трактування
природи у збірці Івана Франка "Мій ізмарагд" 142

ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНУ

- Віталій Кононенко Етнічно-регіональний мовленнєвий етикет галичан 152
Микола Лесюк Сучасне мовлення галичан 159
Василь Парпан Сучасні екологічні та природоохоронні проблеми
Прикарпаття 169
Зіновія Карпенко Етнокультурний потенціал бізнесу і феміністська
психотерапія 175
Степан Копчак Міграція населення українського Прикарпаття
в кінці XVIII-першій половині XIX ст. 188
Олег Жерноклєєв Галицька Гуцульщина: етнополітичні процеси
і національна ідентичність 195

ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, ПРАВО

- Василь Марчук, Ігор Пилипів Українська
й українська держава 205

НБ ННУС

637923

Василь Ґрещук

МОВА В ІСТОРІОСОФСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ ЮРІЯ ЛИПИ

Мова як особливий чинник духовної єдності нації, як генетичний код її ментальності, як підґрунтя психології й філософії буття кожного народу становить собою феномен, який не можна обминути навіть у дослідженнях, на перший погляд, безпосередньо віддалених від гуманітарних і суспільних проблем. Що вже казати про політологічні й історіософські студії. Тому цілком закономірно, що в історіософській концепції українства Юрія Липи, досить повно висвітленій у його найважливішій праці “Призначення України”, певне місце займають проблеми мови, мовної політики. Зауважу зразу ж – не вузлове, центральне, однак досить важливе. В концепції Юрія Липи мова не стала предметом спеціального наукового аналізу як самостійний і самодостатній компонент історіософської побудови українського світу. Питання мови в ній розглядаються у ширшому контексті загальних категорій.

Генеральною, домінантною проблемою історіософської концепції Юрія Липи, як відомо, стало поняття раси, раси не в антропологічному розумінні, а в історичному, раси як згромадження людей, об’єднаних спільністю психології, ментальності, духовних сил. Така інтерпретація раси, на відміну від антропологічної, згідно з якою основними ознаками раси є біологічні і генетичні, спадкові (будова черепа, пропорції тіла, колір шкіри, волосся, очей, форма волосся, розріз очей, форма і товщина губ), не відкидаючи біологічних прикмет, визначальним для расової вимагала спільності духовних сил, світосприймання й світобачення. “Перше, що звертає увагу в сучасних європейських расах, – зазначає Юрій Липа, – це не тип черепів чи м’язів, лишень думання, психологія. Раса відрізняється одна від одної більше своєю психологією, своїми протореними дорогами в думаній поведінці, навіть своїми духовними звичками більше, ніж будова тіла” (3, с.101). Акцент на однаковість мислення, ментальності у визначенні раси змусив Юрія Липу звернутися й до мови як феномена, який значною мірою зумовлює своєрідність і неповторність процесів мислення і є основою духовного життя кожного народу.

Як відомо, логічна структура мислення визначається мовою. Своєрідність світосприймання і пізнання світу залежить від мови, якою люди користуються. Про це добре сказав ще видатний німецький лінгвіст Вільгельм фон Гумбольдт: “В кожній мові закладено самобутнє світосприймання. Як окремих звук встає між предметом і людиною, так і вся мова в цілому виступає між людиною і природою, яка впливає на неї зсередини і ззовні. І кожна мова описує навколо народу, якому вона належить, коло, звідки людині дано вийти постільки, поскільки вона тут же вступає в коло іншої мови” (1, с.80). Наш вітчизняний мовознавець

Борис Савчук Корчма в історії українського народу 224
 Степан Борчук Ісидор Шараневич та його роль у розвитку спеціальних історичних дисциплін 234
 Сергій Адамович, Сергій Дерев’яно Союз визволення України і Дмитро Донцов 241
 Ігор Коваль Війна і політика в долі визначних українських археологів ХХ ст. 248

ОСВІТА

Степан Сворак Трансформація загальноосвітньої школи в західноукраїнському регіоні (1944-1964): історичний, соціальний та національний аспекти 257
 Неллі Лисенко Пансофія українського фольклору для дітей 270

МИСТЕЦТВО

Михайло Фіголь Мініатюри галицько-волинських рукописних книг XII-XV ст. 273
 Віолета Дутчак Мистецтво бандуристів українського зарубіжжя 283

Головний редактор **ВАСИЛЬ ҐРЕЩУК**, докт. філол. наук, проф.

Редакційна колегія:

Докт. філол. наук, проф. **Дмитро Бучко**, докт. філол. наук, доц. **Марія Голянич**, докт. філол. наук, проф. **Ніна Гуйванюк**, докт. філол. наук, проф. **Микола Льницький**, докт. істор. наук, проф. **Микола Когутяк**, докт. філол. наук, проф., акад. АПН України **Віталій Кононенко**, канд. екон. наук, проф. **Степан Копчак**, докт. філол. наук, проф. **Богдана Криса**, докт. юрид. наук, проф. **Володимир Луць**, докт. філол. наук, проф. **Володимир Матвішин**, докт. філол. наук, проф. **Богдан Мельничук**, докт. психол. наук, проф. **Віктор Москалець**, канд. філол. наук, доц. **Роман Піхманець** (відпов. секр.), докт. філол. наук, проф. **Тарас Салига**, докт. філософії УВУ (Мюнхен), канд. філол. наук, доц. **Степан Хороб**, докт. мистецтвознавства, доц. **Мирон Черепанин**.

Адреса редакції: 76 000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57
 Засновник – Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника

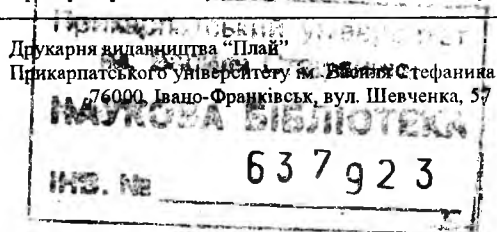
Свідчення про реєстрацію Серія КВ № 3489 від 23.09.1998 р.
 видане Міністерством інформації України

Видавець – Інститут українознавства при Прикарпатському університеті ім. Василя Стефаника

Комп’ютерний набір **Любомир Павлюк**, **Леся Сисак**
 Комп’ютерна верстка **Роман Бачкур**, **Оксана Семенюк**
 Редактор **Іван Думчак**

Здано до набору 25.06.2000. Підп. до друку 12.10.2000. Формат 70x108/16. Папір друк. Друк на ризографії. Умов. друк. арк. 15,8. Умов. фарбо-відб. 16. Обл.-вид. арк. 16. Тираж 300 прим. Зам. № 16. Ціна за домовленістю.

Оригінал-макет підготовлено в Інституті українознавства при Прикарпатському університеті ім. Василя Стефаника

© Інститут українознавства при Прикарпатському університеті ім. Василя Стефаника

Олександр Потебня, розвиваючи погляди Вільгельма фон Гумбольдта про взаємозв'язок мови і мислення, свідомості, відзначав: "Людина, яка розмовляє двома мовами, переходячи з однієї на іншу, змінює разом із тим характер і напрямок течії своєї думки, при цьому так, що зусилля її волі лише змінюють колію її думки, а на подальше протікання її впливає лише опосередковано. Це зусилля може бути порівняне з тим, що робить стрілочник, який переводить поїзд на інші рейки" (4, с.260).

На безпосередню залежність мислення від особливостей граматичної будови і лексичного складу мови вказують і американські лінгвісти Едвард Сепір та Бенджамін Уорф. Перший із них писав: "Значною мірою людина перебуває під владою конкретної мови, що є засобом вираження в даному суспільстві. Зовсім помилково вважати, що людина орієнтується в дійсності без допомоги мови і мова є просто випадковим засобом розв'язання специфічних проблем спілкування і мислення. Факти свідчать про те, що "реальний світ" значною мірою підсвідомо базується на мовних нормах даного суспільства. Не існує двох мов настільки тотожних, щоб їх можна вважати виразниками тієї самої соціальної дійсності. Світи, в яких живуть різні суспільства, – окремі світи, а не один світ, що використовує різні ярлики" (5, с.177).

Ідея про те, що різні народи сприймають світ не однаково, крізь призму своєї рідної мови, стала засадничою в неогумбольдтіанстві. Згідно з цією концепцією, кожна мова відповідно до своїх лексико-семантичних і граматичних категорій і одиниць сегментує й організовує дійсність, а позаяк ці одиниці не збігаються навіть у близькоспоріднених мовах, то й процес формування мовної картини світу носіїв різних мов неоднаковий. Мова визначає "мислення людини і процес пізнання в цілому, а через нього – культуру і суспільну поведінку людей, світоглядну й цілісну картину світу, що виникає в свідомості, а люди, що розмовляють різними мовами, створюють різні картини світу, є носіями різних культур і різної поведінки" (2, с.330).

Важко сказати, чи Юрієві Липі відомі були концепції про зумовленість мислення народу структурою його рідної мови, можна сказати, що принаймні з науково-лінгвістичним доробком Олександра Потебні він був обізнаний. Важливо те, що вчений усвідомлював вагу і роль мови в процесах мисленнєвого освоєння дійсності, і саме тому в Липівській дефініції раси як важливий чинник її становлення й буття мова посідає належне їй місце: "Расою звемо цілість населення, що його духовні прикмети, укріті й явні (як звичай, мова, властиво мови), а також антропологічні риси становлять виразну цілісність упродовж часу (історії)" (3, с.103).

В оцінці мови як однієї з найважливіших прикмет раси привертає увагу уточнення "властиво мови". Може скластися враження, що цим самим підкреслюється відсутність однозначної відповідності між расою і мовою. До думки про те, що в історичній ретроспективі мова однієї раси начебто може й змінитись, схиляє міркування Юрія Липи про кровне спадкоємство й спорідненість зі своїми попередниками. "Для установлення цього (спадкоємності й спорідненості – В.Г.) не можна базуватися на одній тільки мові, якою той чи інший народ говорить сьогодні. Ми знаємо, що нинішні прусаки – це германізовані слов'яни, залишки яких ще й досі живуть у Лужицькій землі! Знаємо, що румуни,

хоч і говорять романською мовою, не мають ніякої спорідненості з французами, які говорять теж романською мовою. Отже, для установлення кровної спорідненості з іншими народами треба прийняти до уваги не тільки мову, а також расу і культурний круг, до якого належала дана територія і яка-будь інша. Тільки спільність усіх складників може говорити про спорідненість" (3, с.135), – підсумовує Юрій Липа. Властиво тут мова йде про комплексний підхід до аналізу такого складного явища, як еволюція раси, врахування всіх чинників формування й буття раси.

Зазначене уточнення в дефініції раси щодо мов стосується іншого аспекту проблеми. Йдеться про те, що в процесі історичного розвитку мови зазнають впливів інших мов. На формування української мови, на думку Юрія Липи, помітний вплив справили ще в праукраїнський період месопотамські діалекти, які стали основою майбутньої української мови. "З цих первнів і домішок української раси вибираємо первень найдавніший як доказ тривалості раси, її безперервного володіння своєю землею впродовж тисячоліть. Цей первень є підложжям української раси, бо творить з антропологічного боку 60-70 (Щербаківський подає до 90) відсотків української раси. Цей первень є також підставою української психології. Правда, на ньому виростають панівні світогляди, але він спричинює їх діяння в українській расі. Співзвучність із ним визначає гармонійність чи негармонійність духовної домішки. Власне в це підложжя, як у велетенську вазу-амфору, вливалися всі інші расові первні й домішки. Це протоукраїнський народ трипільської культури, трипільці, як звать його українські вчені" (3, с.104). Зауважу, що трипільці, на думку вченого, прийшли на теперішні українські землі, як розселенці з Месопотамії, "звідти, де Біблія умістила початок людства" (3, с.105). Відношення трипільської культури до месопотамської він прирівнював до співвідношення американської і європейської культур.

Інші первні, які присутньо позначилися на українській мові і расі загалом, – це еллінський і готський. Сліди еллінів у мові очевидні, от хоч би лексика. Такі слова, як каліка, халепа, корабель, термінологія чорноморського пароплавства, яку переслідувала царська Росія і висміювали за радянських часів, мають усі ознаки еллінського походження.

Особливу роль у творенні української мови відіграли готи. Вони принесли трипільцям слова князь і боярин, як імена керманічів. "Готи, а властиво остроготи, що ввійшли в українську расу, були своєрідним ферментом, що прискішив багато творчих процесів у праукраїнській расі. Передусім готська організація життя прискішила витворювання української мови" (виділення наше – В.Г.) Витворювання це почалось іще, мабуть, у II тисячолітті перед Христом, там, де стикалися трипільські та дунайські хлібороби з траками, іллірами, італіками, кельтами і іншими індогерманами. Але формація мови за готів мусила дуже раптово піти наперед, власне, тоді, коли змінено соціальний устрій (Щербаківський). В кожному разі, спадкоємці готів, анти і слов'яни, в VI і VII вв. по Христі говорять уже праукраїнською мовою, а св.Кирило й св.Методій, перебуваючи в Криму, характеризували вже мову Києва як одну з найбільш витончених і гнучких мов." (3, с.112). Цікаво, що новітні дослідження українського глоттогенезу підтверджують правомірність саме такої інтерпретації історії формування української мови. Відомий

дослідник історії української мови Олександр Царук на основі комплексного аналізу відомих і нових історичних, археологічних, етнографічних, антропологічних і лінгвістичних фактів доходить висновку: “Дійсно, є всі підстави для того, щоб визнати мову антів напередодні великого слов'янського розселення, тобто на період V-VI ст. як мову протоукраїнську” (6, с.107). Пізніші домішки, зокрема кочівницькі, кельтська, римська, тракійська, іранська, кавказька, норманська, єврейська, московитянська теж вплинули, хоч і не так посутньо, як первні, на формування української раси. Саме в такому контексті слід розуміти уточнення Юрія Липи щодо мов як духовної ознаки раси.

Ще однією важливою мовною проблемою в історіософській концепції вченого, якій у “Призначенні України” присвячений окремий параграф, є так зване “нове вчення про мову” і яфетична теорія Марра. Юрій Липа відзначає, що лінгвіст, теоретик мови є єдиним офіційним незаперечним авторитетом у Радянському Союзі у “такій органічній частині духовності, як мова”, хоча західні вчені, знаючи його теорію, вважають її ненауковою і через те не цитують. Але чи ж сама “яфетична теорія” органічна? – запитує вчений і послідовно й переконливо доводить, що так зване “нове вчення про мову” Марра є цілковито еkleктичною мішаниною нічим не аргументованих і далеких від науково-лінгвістичної інтерпретації міркувань про розрізнені мовні явища, зв'язок між якими чисто механістичний. Це вчення не стало логічним наслідком розвитку і поглиблення прогресивних ідей мовознавчої науки попередньої і сучасної Марру доби, вона виявилася як відповідь на соціальний запит тодішньої радянської соціалістично-бюрократичної махіни, яка запопадливо взялася запроваджувати марксизм у всі сфери наукових студій, тобто постало як одна із численних ідеологем, яка повинна бути обґрунтувати закономірність злиття народів і мов і нівеляцію національних відмінностей, до чого прагнули в недавно створеному СРСР.

Аналізуючи думки Марра і його adeptів про те, що так звані расові мови – це просто різні стадії в розвитку єдиного мовного процесу, і ніякої расової мови, прамови, ніякої сім'ї мов не існує, а індоєвропейська сім'я мов не становить собою будь-якої расової цінності, з чого власне випливає, що немає великої різниці між українською і, скажімо, вірменською мовами, – Юрій Липа доходить висновку, що така постановка і розв'язання проблеми – це не що інше, як спроба знищити взагалі всяке поняття про расу в мові: “Це, властиво, нищення самого поняття відрубності мови” (3, с.33).

Основу маррівської теорії – положення про первісну різномірність мов і розвиток їх у напрямку до однорідності, до єдиної світової мови – Юрій Липа пов'язує з суцільною колективізацією, яка може забезпечити соціальні передумови творення нової мови для радянської мішанини народів: “Отже, на підставі цієї теорії те, що 90% совітської території – це власне такі примусові “колективні господарські об'єднання”, – цього вистачить для утворення нової мови. Отже, бачимо, що механістична колективізація в Совітах, за Марром думаючи, має всі підстави до творення нарешті чогось органічного в блоку народів під Москвою – мови Совітів” (3, с.34).

Юрій Липа усвідомлював усю підступність і згубність для розвитку національних мов Радянського Союзу, крім російської, “нового вчення про мову” Марра. Він розумів, що вона є лише ширмою, за якою приховується далекоюжні плани зросійщення всього населення шляхом запровадження єдиної спільної мови – російської, бо мова є тонкою матерією, яку жодними бюрократичними заходами створити не можна, а отже, можна лише накинути якусь одну мову всім іншим народам, і цією мовою мусить бути саме російська. Аналізуючи аргументацію Марра і його послідовників щодо можливості “мирного” співжиття російської і пригноблених мов, учений демонструє її наукову неспроможність і облудливість, бо мовна політика здійснюється в атмосфері духовної мертвеччини, в якій живуть народи Радянського Союзу, бо то є власне “поліційне “творення” мови через заганняння в совітські колгоспи під окрики московських “смотрителів” (3, с.34). Водночас він висловлює глибоку переконаність в тому, що мови незнищенні: “Відвічні, глибокі расові відрухи і підсвідомі накази зістануться. І завжди відродяться в мові” (3, с.34).

Розвінчування “нового вчення про мову” не було для Юрія Липи самоціллю, воно послужило засобом увиразнення головної ідеї книги – демонтажу внутрішнього малоросійства і формування української структури духа, як її визначає автор передмови до книги “Призначення України” (див. 3, с.3). “Нова мовна політика за вказівками чудодія Марра – це ніяке не органічне зближення рас і народів СРСР, це тюремний задум, що тільки ще більш уяскравив механістичність її влади. Тим більш виразним на тлі совітської державності великий і живий організм української расової збірноти”, – підсумовує вчений (3, с.35).

Юрій Липа заторкнув питання мови й у зв'язку з аналізом національних проявів слов'янофільства, доктрини, на думку вченого, типово механістичної. В Галичині слов'янофільська течія зародилася у середині XIX ст. і вилилася у москвофільство з його мертвотним язичієм і цілковитим неприйняттям української розмовної мови в ролі літературної і офіційної. Проти українства спрямовано було й слов'янофільство слов'ян-неукраїнців. Так, у 1918 р беззахисний чеський корпус отримав від Центральної Ради зброю, однак тут же повернув її фактично проти України, так само боротьба за мову навчання в міжвоєнний період засвідчила прагнення чехів відірвати закарпатських українців від матірнього народу та зросійшити його (3, с.209).

Нарешті, мова розглядається ученим і в контексті конфесійного протиставлення в Україні. Сповідуючи постулат “церква повинна відповідати характерові раси, бути українською для українських душ і тільки українською для їх єднання з Богом” (3, с.242), Юрій Липа усвідомлював, що зреалізувати його на практиці можна тільки на рідномовному ґрунті. Ця думка впливає і з такого висновку дослідника: “Є річчю найбільш моральною, власне, звертатися до Бога в тій індивідуальній формі, в яку Бог убрав частину людства, що її звано українською расою” (3, с.244). Позаяк українська мова є одним із найважливіших компонентів українськості, який знайшов належне відображення в дефініції раси, то, зрозуміло, йдеться про те, що мовою спілкування з Богом для українців має бути їх рідна мова.

Таким чином, в історіософській концепції Юрія Липи важливе місце посідає мова, що зумовлено тією роллю, яку відіграє вона в генезі й еволюції раси в етнопсихологічній інтерпретації. Власне, мова є засадничою категорією для самого поняття раси, і цим визначається неодноразове звертання до чинника мови як аргумента в висвітленні складних проблем історичних та психологічних основ формування української ментальності.

Література

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984.
2. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990.
3. Липа Юрій. Призначення України. – Львів: Вид-во Львівського Товариства української мови ім. Тараса Шевченка “Просвіта”, 1992.
4. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976.
5. Сепир Э. Положение лингвистики как науки // Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. – М.: Учпедгиз, 1960. – Ч. II. – С. 175-181.
6. Царук Олександр. Українська мова серед слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ, 1998.

Володимир Барчук

ДВА ШЛЯХИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Питання походження та розвитку української мови найтісніше пов'язане із історією української літературної мови. Концепція розвитку трьох східнослов'янських мов зі спільного джерела – давньоруської мови – не витримала, за визначенням Ю.Шевельова, критичного наукового аналізу та випробування часом. Більше того, немає достатніх підстав говорити про східнослов'янську мовну єдність, а формування українського мовного масиву сягає додержавних часів (9, с.192-205). Проте пов'язаність та взаємозумовленість історичних процесів у розвитку мов східних слов'ян визначається не тільки етномовними факторами.

Вивчення історії будь-якої мови можливе за умови появи її літературного варіанта (1, с.9-12). Це відправна точка ретроспективної екстраполяції мовних фактів та явищ. Підлягає уточненню саме поняття українська літературна мова. Без такого уточнення, скажімо, твердження І.Огієнка про те, що староукраїнська літературна мова бере свій початок від князівських часів (4, с.88) з наукового погляду неоднозначне. Отже, слід розрізнити двояке значення терміна українська літературна мова. З одного боку, це мова, що використовується у функції літературної українським народом (етносом) протягом його історичного розвитку; з іншого боку, та, що сформувалася на основі української загальнонародної мови. Перша – українська за функцією, друга – українська за суттю, власне українська. До першої належить старослов'янська у функції літературної в Україні-Русі, а також мова словенська (її варіант – церковнослов'янська) у період між XIV-XVIII ст., що обслуговувала головню конфесійний та науковий стилі. До другої – староукраїнська періоду українського середньовіччя (XIV-XVIII ст.) та нова українська літературна мова на народнорозмовній основі, фундована І.Котляревським і романтиками та сформована в основному Т.Шевченком. Перехідною формою української літературної мови від старослов'янської до староукраїнської є руська писемно-літературна мова (5, с.159-160), що ввібрала в себе розмовне мовлення, український фольклор та зорієнтована на київське койне, тобто давньоукраїнська мова, яка функціонувала в Україні-Русі в X-XIII ст.

Проблема літературної мови в історії українського народу – питання виняткової ваги у визначенні чинників мовотворення на теренах України. Ця проблема постала цілком специфічно для східного слов'янства, що увійшло в політичне державне утворення – Київську Русь, з прийняттям разом із християнством у функції державної мови старослов'янської. На початку формування держави ця мова, добре зрозуміла усім етнічним угрупованням, разом із візантійською християнською культурою забезпечувала інтеграційні тенденції в духовній сфері і, фактично, обидва чинники уможливили об'єднання різних східнослов'янських племен на величезній території. Для Київської держави, попри економічно-господарські те геополітичні передумови,

візантійська християнська культура і старослов'янська державна мова визначили формування надбудови держави. Початки усвідомлення східнослов'янської єдності, закладені в ті часи, були каталізовані мовотворчими процесами згодом і мали специфічний вплив на формування й осмислення національної особистості.

Старослов'янська мова з самого початку функціонування в Україні-Русі зазнавала впливу тогочасної розмовної мови. Живомовний вплив був настільки значним, що його відбивають найперші писані пам'ятки (українські мовні риси у перших писаних пам'ятках узагальнив К.Німчинов (3, с.180-190)), і це у той час, коли старослов'янська писемність була справою небагатьох, найосвіченіших, серед яких було чимало іноземців, запрошених для впровадження Христової віри. Активний вплив загальнонародних мов східних слов'ян на державну літературну зумовив формування на її основі давньоукраїнської (руської писемно-літературної) мови – явища, очевидно, наддіалектного, яка безумовно зазнавала трансформації в процесі використання на різних етномовних обширах. Отже, одночасно з інтеграційними тенденціями в мовній практиці в умовах державності було започатковано диференційні тенденції літературного мовотворення. Це свідчить про доволі чітке й окреслене мовне розмежування східних слов'ян у зазначений період.

Роль давньоукраїнської мови в східнослов'янському літературному мовотворенні важко переоцінити, хоч вона й була неоднозначною. Ця мова була основою культури, яка визначила духовне обличчя східного слов'янства. Її досконалість і виробленість забезпечувала суспільний розвиток і неслов'янських народів, зокрема, литовців. Вона була основою формування староукраїнської літературної мови, яка з меншою чи більшою кількістю білоруських елементів на поліських землях використовувалась як державна у Речі Посполитій від Кракова до Києва та від Львова до Вільно (юридично це закріплював Вислицький статут 1347 року Казимира III). Ця ж мова увійшла в російський етномовний масив як власна, природна літературна мова (6, с.106).

Староукраїнська мова продовжила шлях розвитку української літературної мови. Будь-яка загальнонародна мова до виникнення літературного варіанта проходить тривалий шлях розвитку, тобто на момент його витворення загальнонародна мова має бути цілком сформована в основних рисах; це тим більше правильно для мови, яка витворює літературний варіант не зсередини, а на основі уже існуючої, спорідненої, але чужої, виборюючи право на вжиток через витіснення пануючої чужої з окремих сфер суспільної діяльності. Звідси очевидно, що старослов'янська мова потіснила руську писемно-літературну саме в сфері найбільш загальнонародній, у юридично-діловому стилі, і серед мовного розмаїття того періоду історії була, незважаючи на книжний характер, найбільш народною за своєю суттю.

Загальндержавне використання староукраїнської мови намітило напрямок розвитку літературної мови. З XIV ст. з більшою чи меншою активністю відбувається процес українського літературного мовотворення на основі книжної мови. Цей процес був різноспрямований, часто неоднозначний у різний період і у підсумку виявився незавершеним. За визначенням В.Чапленка, він був обірваний у XVIII ст. (7, с.13), а за Ю.Шевельовим межа українського літературного мовотворення пролягла

між XVII та XVIII ст. (8, 689-692). Чому так сталося і які наслідки це мало – одне з ключових питань української історії, а не тільки історії мови. Для порівняння маємо приклад реалізованого розвитку на основі старослов'янської (її варіанта словенської чи церковнослов'янської) мови російської; це дало підстави О.О.Шахматову констатувати, що батьківщина російської мови – Болгарія. Це також дало підстави для виникнення концепції давньоруської мови та давньоруської єдності та пред'явлення пріоритетних прав на пам'ятки Київської Русі як на праросійські. Якщо брати до уваги кількість мовозмін, що привели до появи сучасних української та російської мов, то доведеться визнати, що українській літературній мові довелося пройти значно довший шлях розвитку і формування; вузловою причиною цього є нереалізованість (обірваність) першої спроби (шляху). І це сталося, очевидно, ще до XVIII ст. через опозиційний характер церковнослов'янської традиції до мови української.

На українське літературне мовотворення винятково сильний вплив мала народнорозмовна стихія. Цей вплив визначався особливою роллю українського поетичного фольклору, зокрема пісні, у формуванні національного менталітету. Тому для пересічного українця була очевидною і опозиція книжної української мови, він піддавався мовному “олітературненню” неохоче і важко – цьому протидіяла родова пам'ять, поетизована народна міфологія. Вона була неперервною віддавна на споконвічно займаних землях.

У порівнянні із цим розвиток російської літературної мови відбувався, образно кажучи, на вільному ґрунті, на теренах малозаселених, етнічно різнорідних, роз'єднаних. Сформувані північну слов'янсько-азійську спільноту розрізнені праросійські племена за умов слабкої комунікації могли на основі мовно-духовного об'єднання. Ця історично зумовлена ментальна вакансія на тлі природних особливостей північнослов'янських земель та зсмель новоосвоєваних призвела до надривного сприйняття християнства, породила “вечно бабье” в російській душі (9), до здатності прийняти все як даність: мову, владу, долю, котрі сприяли формуванню ідеї месіанства як виняткового метаісторичного призначення. Тому книжна руська мова була прийнята як властива, як один із виявів верховної влади і винятковості спадкоємства. Це другий історичний чинник шляхів східнослов'янського літературного мовотворення.

Розвиток книжної української літературної мови загалом проходив у несприятливих історичних умовах. Домінування Польщі у здійсненні державної політики Речі Посполитої призвело до перетворення її з держави з виразними етнократичними рисами в державу національного гноблення. Староукраїнська літературна мова обмежується в правах до заборони в державному користуванні на українських землях. Зростають релігійні утиски. Польща стає ворожою силою. Вона починає уособлювати для українства і православ'я опозиційність Західної Європи взагалі. Близорука політика Польщі не тільки вплинула на долю України і українства, але й визначила долю самої Польщі й прогнозувала крах її фіктивної великодержавної ідеї. Ця опозиція була тим більше згубною, що поставала в період зародження та формування національної

самосвідомості українства, спричинила соціально-національне розшарування українського суспільства. Саме тоді (з XVI ст.) починається руйнування української національної еліти (шляхти), котра є осередком формування і розвитку національної ідентичності (національної ідеї). А про продуктивність цієї ідеї свідчить винятково високий для східного слов'янства (і не тільки для нього) рівень освіти, культури, книжництва, суспільних відносин у західній частині України, що відзначалася порівняно зі сходом демографічною стабільністю (братства, книгодрукування, магдебурство в містах, європейські ідеї Реформації, меценатство). Цей культурно-національний прорив забезпечив відродження культурної ролі Києва (після польської експансії на заході в XVI ст.), якнайширше був використаний Росією при формуванні нею державної надбудови європейського типу. Окрім того, рельєфніше розділилася на два підтипи ментальність українства.

Цей поділ намітився за часів, коли почалося формування двох осередків української колонізації – Києва та Галича, які можна умовно визначити як західноєвропейський та візантійський. Західноєвропейський тип українства цілком оформився навколо Львова у XV-XVI ст. Візантійський тип українства є неперервним від хрещення Русі, але остаточно сформувався в ті ж часи. Однією з ознак української бездержавності післякняжих часів є вкрай слабкі прояви світського культурного життя. Попри спорадичні прояви цього чинника етносуспільної єдності слід визнати фактичну відсутність світського начала в суспільній ідеології. Для східного слов'янства, як і для українства зокрема, характерна унікальність релігійного типу ментальності, коли релігійна ідентифікація домінує над національною, протиставляється їй. Етномовний та релігійний фактори виявляються різноспрямованими, особливо через складність процесів мововжитку та мовотворення. У цих умовах рельєфніше розмежувалися два етномовні, а відповідно і ментальні типи українця, початки яких, як зазначалося, сягають княжих часів. Умовно їх можна визначити так: західний національно-ототожнений, північно-східний та центрально-наддніпрянський релігійно-ототожнений. Занепад і втрата Візантійської метрополії православ'я різко протиставили східне слов'янство західному, а збереження релігійної ідентичності стало головною справою державної політики (для українців – Хмельниччина, Переяславський союз з Московією). В умовах жорстокої польської експансії західний тип сформував свою національну ідентичність значно раніше, ніж східний, проте занепад суспільно-політичного життя в регіоні та входження в різні державні утворення перекреслив його вплив на літературне мовотворення аж до XIX ст. На тлі суперечностей суспільно-політичного життя окреслено негативну роль у цей час відіграє церковнослов'янська традиція, перш за все з моменту обмеження вжитку староукраїнської мови. Цю роль можна узагальнити в основному такими наслідками:

- повільність і непослідовність унормування староукраїнської мови;
- функціональне обмеження староукраїнської мови;
- затримка опрацювання принципів української орфографії;
- дезорієнтація творчої еліти щодо мововжитку;
- витворення штучних метамов (Г.Сковорода);

- відмежування літературного мововжитку від загальнонародної мови і, як наслідок, омертвіння літературних мов;
- затримка усвідомлення етномовної належності.

Очевидно, що розвиток староукраїнської літературної мови як мови нації міг реалізуватись тільки в умовах державності. Освічене східне українство, яке ніколи не піднімалося до усвідомлення етномовної особності, зносячись у церковних та державних справах з Московією, вважало староукраїнську мову непорозумінням. З початку XVIII ст. літературною у Східній Україні стає мова російська. Глибинність і невідворотність негативних впливів церковнослов'янщини підсилювалась нищівним асиміляційним тиском Росії, який, починаючи із середини XVII ст. був постійним і всезростаючим. Особливо важкими були наслідки цього тиску на теренах українства з релігійно-ототожненим типом ментальності, де національні прояви були майже цілковито нейтралізовані. Фатальний для України характер російського впливу зумовлювався і геополітичними, і релігійними, і мовними факторами:

- Росія сповідувала великодержавну ідею;
- вважала себе спадкоємицею Київської Русі і не мислила власної національної особності щодо України;
- спільність віри і конфесійної мови знімала мовне розрізнення і нейтралізувала спротив українства державній і церковній політиці;
- різноспрямовані політичні орієнтації спричинювали розкол українського суспільства.

У цих вкрай несприятливих умовах припиняється навіть кволий розвиток української книжної мови. Староукраїнщина занепадає. Втрата властивого староукраїнського середовища активізує народнорозмовні тенденції у літературному мововжитку, перш за все в царині споконвічно українській – фольклорно-поетичній. Літературне мовотворення починає відбуватися зсередини, домінуючим стає шлях розвитку української літературної мови на народній основі. Реалізація такого шляху можлива лише одночасно з усвідомленням національної належності. Тому цей шлях започаткував не тільки нові напрямки розвитку української літературної мови, а й забезпечив народження нової української національної ідеї (ідеї козацької держави не були реалізовані перш за все через слабкість національного фактора). Він і був реалізований завдяки магічній силі українського поетичного слова.

Література

1. Барчук В. Мовноісторичні аспекти українознавства // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ. – Івано-Франківськ, 1997. – С.9-12.
2. Бердяев М. Судьба России. – Москва: Изд-во МГУ, 1999. – Гл. I-II.
3. Німчинов К. Українська мова в минулому і тепер // Історія української мови. – Київ: Либідь, 1996. – С.180-190.
4. Огієнко І. Історія української літературної мови. – Київ: Либідь, 1995. – С.88.

5. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – Київ: Наукова думка, 1993. – С.159-160.
6. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських мов: етнологічні та прагматичні переметри. – Дніпропетровськ: Наука і освіта. – 1998. – С.106.
7. Чапленко В. Історія нової української літературної мови. – Нью-Йорк, 1990. – С.13.
8. Шевельов Ю. До питання періодизації історії української мови // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – С.689-692.
9. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вітчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії // Історія української мови. – Київ: Либідь, 1996. – С.192-205.

Галина Мацюк

ЕКСТРАЛІНГВІСТИЧНІ ТА ЛІНГВІСТИЧНІ ЧИННИКИ ГРАМАТИЧНОЇ КОДИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ГАЛИЧИНІ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Граматики української мови, а саме: Івана Могильницького (рукописна, 1824), Івана Вагилевича (1845), Йосипа Лозинського (1846), Йосипа Левицького (1834, 1849), Якова Головацького (1849) – все ще маловивчені сторінки нашої духовної спадщини. Зазначені праці фіксували розуміння системи і структури тогочасної літературної мови, а граматики, написані по-українськи, ще й ілюстрували реалізацію метамовної функції української мови – сам по собі факт теж знаменний, бо підтверджує не тільки звернення людської свідомості до мови, але є свідченням лінгвістичної зрілості перших кодифікаторів української мови. Оскільки індуктивна передісторія зазначених джерел без документального підтвердження (на відміну, наприклад, від граматики Михайла Ломоносова, матеріали до якої навіть надруковані), вони до цього часу зберігають свою загадковість. Звичайно, їх писали з орієнтацією на вже видані дослідження Мелетія Смотрицького, Михайла Ломоносова, Онуфрія Копчинського, Йосипа Добровського, Олександра Востокова, Миколи Греча, однак це не зменшує значимості галицьких граматик, бо вони осмислювали матеріал писемної (в тогочасному розумінні) української мови. Чому саме в Галичині так потужно розвинувся граматичний жанр? Спробуємо відповісти на це питання, розглянувши екстралінгвістичні чинники кодифікації, зокрема – її об'єктивні передумови та соціолінгвістичні аспекти.

Об'єктивні передумови кодифікації. У 1787 р. при Львівському університеті був створений відділ “*Studium ruthenum*” для вивчення богословських та філософських наук. Викладачі читали лекції не тільки латинською, а й тодішньою книжною українською мовою, хоча свої праці продовжували писати іноземними мовами. За свідченням рукописних матеріалів Якова Головацького, у той час “въ школах усюди вчили класичної латинської мови, а народних мов не допускали до практичного викладання”, однак Петро Лодій, професор теоретичної і практичної філософії, викладач математики і нумізматики, тільки математику пояснював польською мовою, інші ж дисципліни – тогочасною книжною українською: “Язык той був нѣ словяньский церковный, нѣ руский народный, але книжный, зложеный из обох” (4, с.149). Започаткувавши таку мовленнєву практику у вищій школі, Петро Лодій постав перед потребою термінотворення і перекладу – ці проблеми йому довелося вирішувати самостійно, правда, подальша його діяльність могла стати зразком для інших. Можливо, у своєму імпліцитному вияві саме тоді й починалося теоретичне пізнання літературної форми: досвід такого авторитету, яким був у науці Петро Лодій, став прикладом компромісного, але цілком вмотивованого на той час шляху її побудови “изъ обохъ” – книжної і народної. З позицій розвитку літературної мови в майбутньому Михайло Возняк відзначав: “Як ся мова, якою писав Лодій, була би вдержалася у школах, від неї легко було перейти до народної мови” (4,

с.150). І все ж на практиці вона “не була готова до використання на університетському рівні” (28, с.36). “Studium ruthenum” не встиг зробити свій внесок у формування літературної мови: у 1808 р. його закрили, а в 1827 р., коли університет відновив діяльність, українців уже не допустили до викладання (24, с.30), однак *актуалізація усного літературного викладу українською мовою в університетській практиці відбулася.*

У кінці XVIII – на початку XIX ст. в європейській духовній культурі запанували ідеї романтизму. Якщо просвітники трактували людство як єдине ціле, то романтики акцентували увагу на національній самобутності кожного народу та його праві на самоствердження; на перше місце вони підносили культ народності з його ідеалізацією національної старовини, що виявлявся в зацікавленні народною мовою, піснями, народним життям (9, с.120–125; 10; 16, с.51–83; 15, с.298). Найшвидше відреагували на нові віяння українські священики, про що свідчить їхня проповідницька діяльність рідною мовою. Так, перший парох віденської греко-католицької церкви св. Варвари о. Єронім Стрілецький (1733–1804) виголошував свої проповіді українською мовою. Саме він уклав маловідому граматику тодішньої писемної мови, яка ілюструвала, на його думку, перехід від церковнослов'янської до української мови (2, с.5). Очевидно, це було 1777 р. перед його від'їздом до Відня, праця мала назву “Gramatyka (ruska) krótka przez Strzeleckiego” (надрукована в Почаєві без зазначення року).

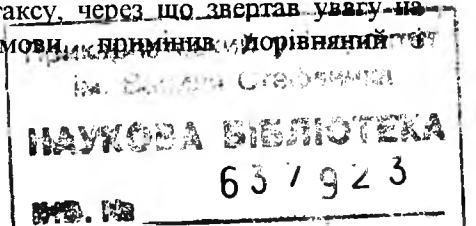
На початок XIX ст. вже були підготовані збірник проповідей і коротка руська грамика П.Паславського (1792–1846), які, на жаль, згоріли (3, с.4), а також частини граматики І.Лаврівського (1, с.116), який почав працювати над нею в 1815р. У листі до О.Востокова в 1822 р. цей учений писав, що його праця наближається до завершення, однак на 1832 р. усе ще не була написана її остання частина – синтаксис (цікаво, що перша друкована грамика української мови Й.Левицького “Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien”, видана в Перемишлі у 1834 р., присвячена саме І.Лаврівському). У 1823 р. завершив роботу над своєю граматикою Іван Могильницький. Отже, кращі представники греко-католицької інтелігенції усвідомили потребу в граматиках української мови, що дає підстави стверджувати: наприкінці XVIII– на початку XIX ст. у Галичині започаткована власна граматична традиція, бо *проповідницька діяльність українською мовою зумовила появу творів граматичного жанру.*

Розташування Галичини на межі двох культурних ареалів робило доступними наукові здобутки учених Східної і Західної Європи. Тому в галицьких граматиках зафіксований зв'язок з ідеями різних мовознавців: так, у тексті рукописної “Граматыки азыка Славено-рѣскогѡ” (1823–1924) і в передмові до неї “Вѣдомѣсть о Рѣскомъ языцѣ” (1829) І.Могильницького є згадки про праці О.Востокова, М.Греча, Й.Добровського, М.Карамзіна, В.Копітара, М.Ломоносова, О.Павловського, П.-Й.Шафарика; у надрукованій польською мовою граматиці Й.Лозинського – про праці О.Бодяньського, О.Востокова, Я.Грімма, М.Греча, Й.Добровського, В.Копітара, М.Максимовича, О.Павловського, Г.Павського та ін. Зрозуміло, зв'язок з мовознавчим контекстом двох культурно-історичних ареалів значно глибший, ніж це може відобразити експліцитна система авторських посилань.

Визначаючи вплив особистостей на процес лінгвістичного відродження слов'ян в імперії Габсбургів, зарубіжні мовознавці вважають визначальним внесок Й.Добровського (24, с.393). Цей кодифікатор чеської мови опирався на норми мови “золотого віку”, яку вважав класичною формою, а “коли він видозмінював вживання мови XVI ст., то мав на увазі усунути все несистемне і випадкове” (24, с.395). До його праць не раз звертали свої погляди і галицькі автори граматик. Наприклад, посилання на “Institutiones linguae slavicae dialecti veteris” (“Основи стародавнього наріччя слов'янської мови”, 1822) є в тексті рукописної “Граматыки азыка Славено-рѣскогѡ” і в передмові до неї І.Могильницького (Гр М, с.104; Вѣдомѣсть..., с.30, 31); а Й.Лозинський навіть вступ до своєї “Grammatyki języka ruskiego (mało-ruskiego)” розпочав словами з граматики чеської мови Й.Добровського “Lehrgebäude der böhmischen Sprache”: “Якщо відміни в двох або трьох наріччях можна підтягнути під спільні правила однієї граматики, то ці мови не можна вважати різними, незважаючи на різну вимову деяких слів чи їх різне значення” (Гр Лоз, с.VII). Я.Головацький у “Росправі о азыцѣ южнорѣскомъ и его нарѣчіахъ” теж врахував підхід Й.Добровського до класифікації слов'янських мов (8, с.21–25). На думку К.Чеховича, дослідника мовознавчої спадщини Й.Добровського, діяльність авторитетного славіста засвідчила увагу до церковнослов'янської мови, до того, які її ознаки можуть бути перейняті сучасними слов'янськими літературними мовами (21). Подібні міркування протистояли полонофільським настроям тогочасної української інтелігенції в Галичині, скеровуючи її погляди на літературну форму в іншому напрямі (2, с.14–19), і ставали ґрунтом, на якому в галицьких мовознавців формувалося власне бачення сутності літературної мови. Щодо цього показовими є новаторські твердження І.Могильницького про самостійність і окремішність української мови (Вѣдомѣсть..., с.25–36), до яких так і не прийшов Й.Добровський. Загалом заклик патріарха славістики опиратися на традиції старої слов'янської культури при творенні сучасних йому літературних мов формував у галичан ідею мовної культури і мовної свідомості, пов'язаної з пам'ятками літератури XVI–XVII ст.

Праці вченого переконували галичан у важливості плекання мови (21, с.715–722), що охоплювало б її студювання, аналіз граматичної структури і лексичного багатства, з одного боку, і трактування літературної мови як засобу вищого культурного життя – з другого. Це передбачало розуміння необхідності кодифікації, розширення функціонального навантаження української мови в суспільстві. Міркування Й.Добровського про різницю між простонародною та книжною формами однієї мови надалі розробляли в своїх концепціях літературної мови І.Могильницький, Й.Левицький, Я.Головацький.

Праці Й.Добровського ставали новим типом наукового джерела, зокрема, це стосується його граматики чеської мови, в якій учений “дав взір наукової граматики живої мови, увів у граматичну систему нову часть “словотвір” попри давні флексію і синтаксу, через що звертав увагу на потребу аналізу живого організму мови, примінив до порівняння історичний метод” (2, с.31).

Цікаві ідеї щодо ознак писемної форми української мови висловлені у праці В.Копітара. Його рецензія “Russniakische Literatur” на твір І.Могильницького “Наука Християнская” (Wiener Allgemeine Literatur Zeitung – 1816 – № 89) містила важливий орієнтир: культура може найкраще розвиватися тільки рідною мовою (11, с.10). Методологічно визначальна ідея ролі рідної мови у славістичних дослідженнях, що могли бути доступними галицьким мовознавцям, висловлена саме в цій праці В.Копітара. Дослідник звернув увагу на макаронізм як одну із ознак сучасної йому писемної української мови і характеризував його як явище, закономірне на початковій стадії розвитку писемної форми будь-якої мови (див. про це у листі до І.Снігурського: “Галицьким українцям, кормленим молоком церковної мови, ледве можливе здержати ся від макаронізму, як грекам і як у початках письменства було также італійцям” (22, с.184)).

Знали в Галичині ідеї Й.Гердера та Я.Грімма (про це свідчать посилання у граматиках Й.Лозинського та Я.Головацького), що дає підстави передбачати взаємозв'язок граматичної кодифікації з західноєвропейським теоретичним мовознавством. На початку ХІХ ст. воно представлено окремими теоретичними напрямками, об'єднаними спільними рисами: мова трактувалась як об'єкт, який історично розвивався, хоч сутність принципів історизму і розвитку виявлялася в різних версіях. Як вважають сучасні лінгвісти, саме від Й.Гердера через праці Я.Грімма йде розвиток вивчення історії мов у безпосередньому зв'язку з історією народів (5, с.5; 17).

Я.Грімм, один із найавторитетніших лінгвістів Європи, у 1819 р. стверджував, що народні мови є малодослідженими; у передмові (“Vogrede”) до своєї “Німецької граматики” (“Deutsche Grammatik”) вчений розглянув один із аспектів вивчення народних мов – з точки зору взаємодії діалектів і літературної форми (26) (експліцитно до ідей Я.Грімма апелював тільки Й.Лозинський, хоча співвідношення літературної німецької мови і діалектів розглядав І.Могильницький (Вѣдомѣсть ...)). На думку німецького дослідника, всі діалекти рівноправні в плані творення літературної мови і всі вони мають однакову вагу. “Піднесення” одного діалекту над іншим можливе лише за умови культурної, політичної, економічної переваги його носіїв. Я.Грімм наголошував на ролі писемної форми для надання статусу панівного конкретному діалекту, при цьому він зазначав, що провідний діалект вибирає із підпорядкованих йому діалектів окремі риси; інші діалекти нівелюють свої ознаки. Досягнувши до рівня літературної мови, панівний діалект, на його думку, стає єдиним для обслуговування діяльності в усіх сферах культурного життя. Згідно з концепцією літературної мови Я.Грімма, існує ієрархічна система функцій, які виконує літературна мова і діалекти: літературна мова стоїть вище від діалектів, тільки з нею треба пов'язувати уявлення про духовне життя суспільства (26, с.ХІІ–ХІІІ). Я.Грімм визначив також основні ознаки літературної мови – наддіалектний характер; здатність забезпечувати культурне життя суспільства в освіті і науці; реалізація в мові літератури; існування у двох різновидах: писемному і усному; соціальна значущість у суспільстві (26, с.ХІV–ХVІІ).

У першій половині ХІХ ст. і російські мовознавці успішно займалися кодифікацією російської літературної мови, протиставляючи її церковнослов'янській нормі, сформованій протягом ХVІІ ст. Зразком

порівняльного дослідження могла стати праця О.Востокова “Рассуждение о славянском языке” (1820), яку добре знали галицькі дослідники. Можна стверджувати, що лінгвістичний контекст двох культурно-історичних ареалів був тим теоретичним підґрунтям, відштовхуючись від якого, формувалась в Галичині власна традиція граматичного вивчення української літературної мови. Отже, актуалізація усного літературного викладу в університетській практиці, проповідницька діяльність українською мовою, мовознавчий контекст двох культурно-історичних ареалів визначали потребу кодифікації. Розглянемо, в яких умовах здійснювалося пізнання української літературної мови.

Соціолінгвістичні аспекти кодифікації. Рукописна грамика І.Могильницького та друковані І.Вагилевича, Й.Лозинського, Й.Левицького, Я.Головацького передають конкретно-історичне трактування граматичної семантики української мови і свідчать про формування теорії загальної та часткової граматики. Зазначені праці заклали мовознавчий фундамент такого явища, як “національні школи у філології”, започатковані в епоху романтизму (термін Р.Піккіо (14, с.137)), і репрезентували граматичну культуру (на жаль, ще до цього часу не вивчену), яка розкривала засади тогочасного наукового пізнання писемної української мови. Щоб простежити його перебіг, звернемося до характерних ознак, традиційно виділених сучасними мовознавцями в змісті поняття літературна мова – література, її функції, соціальна база.

Література. Першими українськими письменниками в Галичині літературознавці називають С.Петрушевича (1772–1859), Й.Левицького (1800–1860), Ф.Лужецького. Мовою творів С.Петрушевича на початковому етапі була польська, згодом автор перейшов на українську, однак його твори ніколи так і не вийшли друком; Й.Левицький займався перекладами поезій Гете, мову його віршових спроб вчені трактують як “мішанину” української, церковнослов'янської, російської, польської, іноді вона наближалась до народної; твори цього автора хоч і виходили друком, однак “не змогли ані зробити доброго враження, ані започати літературне відродження” (12, с.14). Навіть у 1834 р. Й.Лозинський у статті “О wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego” (“Rozmaitości”, №29) все ще стверджував про відсутність у Галичині належно унормованої писемної форми української мови; цю думку він повторив у передмові до одного з варіантів своєї граматики (1837 р.), а в 1846 р. подав у вступі до “Grammatyki języka ruskiego (mało-ruskiego)” (Гр Лоз, с.ХLІ). У кінці століття цю думку підтвердив журнал “Кіевская старина” (1893), подавши “Указатель первых печатных проблесковъ малорусской литературы до появления: “Малоросійскихъ повѣстей” Гр. Квитки въ Россіи и “Русалки Днѣстровой” изд. М.Шашкевичемъ въ Австріи” – своєрідний бібліографічний покажчик з чотирьох друкованих літературних творів українською мовою, які вийшли в Галичині до 1836 р. (19, с.293–296). Усе це дозволяє вважати, що теоретичне пізнання цієї мови, започатковане рукописною граматику І.Могильницького, розпочиналось в умовах відсутнього літературного процесу, що, на нашу думку, є першою ознакою тогочасного наукового вивчення української мови (це допустима модель формування граматичного опису, наукову інтерпретацію якої знаходимо у книзі І.Бобровського (25, с.18)). Надалі новий період розвитку літератури в Галичині розпочне діяльність

М.Шашкевича – художника слова з іншим світоглядним рівнем художнього освоєння дійсності (16, с.148; 27, с.249); у 30-ті роки М.Шашкевич та його однодумці – І.Вагилевич та Я.Головацький – утвердили появу нової літератури альманахом “Русалка Дністровая”, яка, за висловом І.Франка, була “першим маніфестом нового народного напрямку літературного” (20, с.43), ілюстративний матеріал з якого, так і не потрапив на сторінки галицьких граматик першої половини ХІХ ст.*

Функції літературної мови. У зв'язку із розвитком освіти в Галичині, імпульс до якого дали реформи Марії-Терезії, патріотична інтелігенція краю поставила у 1816 р. перед урядом питання про українську мову як мову викладання в сільських школах. Правда, президія губернії не давала на це згоди, оскільки “руська мова – нарічіє, котрим не пишуть зовсім нічого або дуже мало; через то воно ще зовсім не виброблене і не може бути предметом шкільної науки” (11, с.6). Коли в 1817 р. розпочалася реформа народних шкіл, то з'явилось нове офіційне повідомлення про функції української мови в освіті: “руська мова не може бути предметом публичної науки, бо в письмі уживають її рідко і мало кому відома у суспільстві” (11, с.7), і тільки після протесту митрополита М.Левицького та І.Могильницького до Відня, поданого у 1818 р., уряд визнав українські школи в українських громадах Галичини (3, с.7). Так завдяки втручання національно-свідомої галицької суспільності українська мова стала мовою викладання в народних школах.

Відразу постало питання про створення україномовних підручників, а це, в свою чергу, визначило *необхідність* граматичного вивчення самої мови. Освітою у той час займалася перша в Галичині наукова організація – товариство українських священиків у Перемишлі “Societatis Presbyterorum Ritus Graeco-catholici Galicensium” (7, с.145), яке розпочало видання українських книг катехитичного та гомілетичного змісту. У шкільній науці акцент робився на творах релігійного змісту, про що переконливо свідчать праці І.Могильницького: “Наука християнська по ряду катихизма нормального къ ползѣ дѣтей парафіяльныхъ” (1815); “Букварь славено-русского языка” (1816); “Катехизисъ малый для училищъ парафіяльныхъ” (1817, 1827); “Повинности подданныхъ ку ихъ монархѣ во употребленіе училищъ парафіяльныхъ” (1817, 1827); “Правила школьная” (1817) (3, с.10). Як автор досліджень про українську мову, а саме граматичної розвідки “Вѣдомѣсть о Рускомъ языкѣ”, що була передмовою до грамматики, та самої “Грамматыки языка Славено-руского”, збереженої у двох рукописах – кирилицею і скорописом (надрукувана М.Возняком у 1910 р.), І.Могильницький першим розпочав справді наукове вивчення української мови.

Незважаючи на спроби національно свідомих галицьких діячів збільшити функціональне навантаження української літературної мови, вона і далі не могла конкурувати з польською чи німецькою мовами (11, с.5). Надія на розширення функцій літературної мови в Галичині з'явилась тільки наприкінці першої половини ХІХ ст. у зв'язку з діяльністю “Головної ради руської”, яка вступила у співпрацю з урядом. Цей альянс активізував інтелігенцію: вона почала вимагати введення української мови

в народних і середніх школах руської Галичини (18, с.158–162). Так, пізнання української літературної мови в першій половині ХІХ ст. мало ще одну особливість: воно здійснювалося в несприятливих умовах, бо українська мова не виконувала функцій мови освіти та літератури і ще не могла стати засобом культурного життя її носіїв. Цю особливість розуміємо як *другу ознаку* в розвитку теоретичного знання про українську літературну мову. І все ж *суспільне обговорення проблем, пов'язаних з літературною мовою, вперше робило проблему її наукового пізнання соціально замовленою, тобто вже соціально значущою.*

Соціальна база. Інтелігенція в особі духовенства і селянство – два основні прошарки носіїв української мови в Галичині (7, с.134–139). Діяльність духовенства виявилась у спробах написання перших рукописних граматик, у сприянні розвитку народної освіти, в обстоюванні самостійності української мови, у реалізації літературного процесу цією мовою (гурток священиків у Перемишлі, “Руська трійця”). Однак так працювали одиниці. Консервативних поглядів дотримувалась більша частина цього прошарку в Галичині, якій “молодечі пориви Маркіянового кружка видавались небезпечними” (18, с.158–162). Зміни прийшли тільки з політичною свободою 1848 р., коли з'явилася українська періодика, утворилися політичні товариства і навіть був скликаний з'їзд галицької інтелігенції (8). Інтелектуальна діяльність представників інтелігенції цього часу безперечна: це виступи Я.Головацького, М.Устияновича, І.Жуківського та ін., які доносили до широкого загалу думки про самостійність української мови, її функції в процесі історичного розвитку, необхідність граматичного нормування тощо. Однак заплановане не зреалізувалося на практиці – насамперед тому, що заслабкою була літературна діяльність після смерті М.Шашкевича. Особливо це стосувалося поезії, яка набувала що раз публіцистичного характеру, а це не підносило її естетичної вартості (творчість І.Гушалеви́ча, М.Устияновича). Історики вважають, що національно-свідомо інтелігенція просто не використала можливостей, відкритих перед нею революцією 1848 р. (18, с.171–173).

Таким чином, у першій половині ХІХ ст. саме галицька інтелігенція в особі священичих кіл була творцем теорії кодифікації, формування якої відображають граматики І.Могильницького, І.Вагилевича, Й.Лозинського, Й.Левицького. Цю особливість вважаємо *третьою ознакою* в перебігу теоретичного пізнання української літературної мови. Початок її вивчення в умовах відсутнього літературного процесу, обмежені функції в науковому і культурному житті, перші дослідження в середовищі греко-католицьких священиків і визначають соціолінгвістичний аспект кодифікації. З'ясуємо тепер лінгвістичний фактор кодифікації, тому розглянемо, які ж завдання ставили перед собою автори граматик.

Формулювання завдань граматичного опису. Граматики – потенційно “сильні” джерела, які єдині серед інших жанрів граматичних та лексикологічних досліджень здатні системно розкрити граматичний компонент у змісті поняття “літературна мова”, декларуючи авторські програми побудови літературної форми.

І.Могильницький був першим з названих дослідників, чії погляди формувалися під впливом європейської граматичної традиції з її ознаками

* Ілюстративний матеріал з творів М.Шашкевича почне першим використовувати М.Осадца у “Граматиці руского языка” (1864).

конкретного, логічного та граматичного підходів до мови, саме він розмежував завдання “граматики въ обще” і “граматики руской”. Розуміння “граматики взагалі” полягало, на його думку, в тому, щоб бути “поряднымъ собраніемъ правилъ и увагъ надъ устною и писаною мовою, абыся люде межи собою легко и належитѣ разумѣли”, завдання “граматики руской” – навчити людей правильно говорити і писати українською мовою, бо це вже “наука рускимъ діалектомъ правомовити і правописати” (Гр М, с.71–72). Міркування вченого не змогли вплинути на обґрунтування завдань граматик у працях його наступників, оскільки граматики так і залишились у рукописному вигляді.

Визначальними у відліку традиції граматичного пізнання української мови в Галичині вважаємо погляди М.Лучкая, міркування якого надалі враховували або не враховували І.Вагилевич, Й.Лозинський, Й.Левицький, Я.Головацький. І хоч М.Лучкай у “Граматиці слов’яно-руській” не дав дефініції терміна *граматика*, проте він визначив взаємозалежність між двома поняттями – літературною мовою і граматиною: “той, хто прагне знати літературну мову, повинен вивчати граматику” (Гр Лучк, с.48). Згодом І.Вагилевич конкретизував завдання граматики: “Малоруська граматика вчить добре по-малоруськи мовити і писати” (Гр В, с.3). За Я.Головацьким, “Грамматика є наѣка правильного оуживанья слѣвъ въ бесѣдѣ и въ письмѣ” (Гр Г, с.1). Таким чином, у рамках літературної мови дослідники об’єднали книжну і розмовну стихії. Віднесення мовлення до сфери літературної мови – новаторський крок, який запрограмував кодифікацію норм літературної мови з урахуванням її усного різновиду. Й.Лозинський розширив зміст терміна *граматика* – він стверджував, що завдання граматики передовсім навчити певну мову розуміти, а вже після цього – навчити нею “мовити і писати” (Гр Лоз, с.ХХХVIII). Так поступово були визначені три сфери компетенції граматики – мислення, усне мовлення і писемна практика.

Властивості та закономірності творення форм слів, поєднання їх у межах речень різної структури розкривають, як відомо, два напрями наукового аналізу і практичного вчення – морфологія і синтаксис. Теорії морфології відводився у граматах окремий розділ – етимологія. І.Могильницький традиційно виділяв чотири частини – “Орфепія”, “Етимологія”, “Орфографія”, “Синтаґисъ”, кожна з яких мала своє завдання. Етимологія, як уважав дослідник, “єсть наука познания поединчихъ частей мовы въ обще и свойствъ каждой части съ особна” (Гр М, с.90) (як бачимо, знання про окреслений об’єкт аналізу узагальнюється до рівня наукового і за вказівкою автора криється теорія морфології в тогочасному розумінні). Правда, не всі автори грамастик обґрунтовували завдання цього розділу. Наприклад, М.Лучкай обминув його увагою, Й.Лозинський зафіксував без будь-якого пояснення, просто – “Etymologiczna część grammatyki”. І.Вагилевич та Я.Головацький окреслили завдання морфологічного вчення.

Аналіз частин мови у розділі “етимологія” – це данина східнослов’янській граматичній традиції, започаткованій у рукописній пам’ятці “Грамматика доброглаголиваго еллино-словенскаго языка”, або “Адельфотес” (1591), у граматах Лаврентія Зизанія (1596) й Мелетія Смотрицького (1619). Галицькі мовознавці поглибили розуміння

морфології: знання про частини мови трактувалося як наука (І.Могильницький), сама ж теорія збагачена універсальним компонентом – ідеєю граматичних знань про частини мови усіх мов взагалі (І.Могильницький) і конкретномовним компонентом – про частини мови (І.Могильницький, І.Вагилевич, Я.Головацький) чи частки (І.Вагилевич) української мови, зокрема з огляду на їх слово- чи формотворення та етимологію.

Неоднозначне трактування мав розділ з синтаксису. І.Могильницький трактував синтаксис як “науку выражения поединчихъ частей мовы въ певномъ порядку и связѣ”, використовуючи терміни *Синтаґисъ* або *сочинене* (Гр М, с.192). Учений став перед проблемою вираження внутрішньосинтаксичної сфери структури речень, бо після лаконічної характеристики зовнішньосинтаксичної сфери речень він згрупував матеріал таким чином: “По приведеномъ нынѣ различію *Синтаґисъ* або *сочинене* троякое єсть: а) Сочинене согласования (Zgody); в) Сочинене правления (Rządu); с) Сочинене розположення (Szyku) (Гр М, с.193). Як бачимо, різновиди синтаксичних відношень підпорядкування учений розглядав тільки через два типи зв’язків: узгодження (“согласование”) і керування (“правление”). Третя величина, виділена автором з урахуванням внутрішньосинтаксичної сфери структури речення, це “розположення”, тобто порядок слів у реченні. Подібна концепція синтаксичного вчення викладена у граматиці Й.Левицького (Гр Лев, с.98–115).

М.Лучкай не дав дефініції терміна “синтаксис”; пояснюючи синтаксичні поняття, він розглядав “узгодження дієслова із зв’язкою”, “узгодження прикметника з іменником”, “синтаксис числівників”, “синтаксис керування”, “керування родового” тощо (Гр Лучк, с.154–164). Самостійним розділом граматики вважав синтаксис І.Вагилевич; на його думку, синтаксис містив правила, за якими різні частини і частки мови поєднувалися для зрозумілості мовлення (Гр В, с.8). У значенні терміна *синтаксис* І.Вагилевич підкреслював ознаки “правило”, “частини мови”, “частки мови” (Гр В, с.131). Й.Лозинський залишив поза увагою граматичну характеристику синтаксичних понять; його підручник, як і граматика Я.Головацького, не мав розділу з синтаксису.

Звичайно, з погляду сучасної інтерпретації проблем літературної мови теоретичні програми її побудови, зафіксовані у згаданих граматах, можуть вважатися неглибокими чи хибними, але в умовах першої половини XIX ст. вони були яскравим виявом реалізації національної свідомості галицьких українців, бо в конкретній царині – граматичній науці – розпочалося теоретичне пізнання рідної мови. Подібну роль у свій час в Україні виконала інша граматика – М.Смотрицького, що, за свідченням П.Житецького, була потрібна “для розвитку народної самосвідомості серед тих людей, які за браком місцевої освіченості, захоплювались інонародною – польською” (6, с.11). Через два століття таку ж місію в Галичині здійснили граматики української мови. Як джерела, найбільш репрезентативні щодо всього мовознавчого знання про літературну мову, бо містили власне лінгвістичне і систематизоване розуміння її сутності; як джерела, що засвідчили свідомі зусилля української інтелектуальної еліти, спрямовані на нормування писемної і усної форм української мови; як

праці, що мали виховну функцію, бо орієнтувались на вивчення мови представниками усього українського соціуму і були спрямовані у майбутнє; як твори, що виникли в умовах відсутньої книжної продукції цією мовою та обмежених її функцій, в час зацікавленості її розвитком незначної частини носіїв, ці *граматики були виявом граматичної культури* українців Галичини в першій половині XIX ст.* Розвиток *граматичного жанру* дозволяє ставити питання про цей різновид духовної культури, який чомусь обминають увагою сучасні культурологи (15), але який був беззаперечним фактом духовного життя української інтелігенції в першій половині XIX ст.

Література

1. Андрохович А. Іван Лаврівський // Записки Наукового товариства Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т.СХХVIII: Львів, 1919. – С.51–120.
2. Брик І. Йосиф Добровський і українознавство (Причинки до історії словянської фільології) // ЗНТШ. – Т.СХLI–СХLIII: Львів, 1925. – С.1–35.
3. Возняк М. Галицькі грамматики української мови першої половини XIX ст. – Львів, 1911.
4. Возняк М. До характеристики Петра Лодія // ЗНТШ. – Т. СХIII. – Кн. 1. – Львів, 1913. – С.148–155.
5. Десницкая А.В. Предисловие // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века. – Л., 1984.
6. Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII віці. – Львів, 1941.
7. Заброварний С. Священники – перші просвітителі українського народу в Галичині на зламі XVIII і XIX століть // Варшавські українознавчі записки. – Варшава, 1989. – Зошит 1. – С.134–147.
8. Историческій очеркъ основанія Галицко-руської матицѣ и Sprawozданье первого собору ученыхъ рускихъ и любителей народного просвѣщенія. Составлено Яковомъ Головацкимъ въ Львовѣ, 1850.
9. Історія української літератури (Перші десятиріччя XIX ст.). – К., 1992.
10. Комаринець Т.І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного та інтернаціонального). – Львів, 1983.
11. Маковей О. З історії нашої фільології. Три галицькі грамматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький, Йосиф Лозинський) // ЗНТШ. – Т. LI. – Кн. 1. – Львів, 1903. – С.1–58.
12. Олександрович М. Історія нового українського письменства. – Станіславів, 1938.
13. Ольховиков Б.А. Теория языка и вид грамматического описания в истории языкознания. Становление и эволюция канона грамматического описания в Европе. – М., 1985.
14. Пиккио Р. Церковнославянський язык // Вестник Моск. Ун-та. – Сер. 9. – Филология. – 1995. – №6. – С.135–170.

* Терміном *граматична культура* мовознавці позначають лінгвістичний досвід інтерпретації системи і структури будь-якої літературної мови (13).

15. Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1999.
16. “Руська трійця” в історії суспільно-політичного руху і культури України. – К., 1987.
17. Смирницкая С.В. На рубеже XVIII и XIX вв.: поворот научной мысли к историзму и идейное наследие И.-Г.Гердера // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века. – Л., 1984. – С.7–15.
18. Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865рр. // Літературно-науковий вісник. Річник VI. – Т. XXII. – Львів, 1903. – С.157–180; Т. XXIII. – С.77–110.
19. Указатель первыхъ печатныхъ проблесковъ малорусской литературы до появления “Малороссійскихъ повѣстей” Гр. Квитки въ Россіи и “Русалки Днѣстровой” изд. М.Шашкевичемъ въ Австріи // Кіевская старина. 1893. Т. XLII. – К., 1893. – С.293–296.
20. Франко І. Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар // Зібр. творів: У 50-ти т – Т.29. – К., 1981.
21. Чехович К. Йосиф Добровський і українська мова // Slavia. – Praha, 1930. – IX. – S.697–723.
22. Щурат В. В.Копитар і еп. Ів.Снігурський // ЗНТШ. – Т.СХХV. – Львів, 1918. – С.165–185.
23. Яриновичъ Ан. Галичина въ ея прошломъ и настоящемъ. Очеркъ исторіи национальной жизни русинъ въ Австро-Венгріи. – М., 1915.
24. Auty R. The Linguistic Revival Among the Slavs of the Austrian Empire, 1780–1850: The Role of Individuals in the Codification and Acceptance of New Literary Languages. // The Modern Language Review. – Vol. VIII. – 1958. – P.392–404.
25. Bobrowski I. Językoznawstwo racjonalne. Z zagadnień teorii językoznawczej i metodologii opisów gramatycznych. – Kraków, 1993.
26. Grimm J. Vorrede // Grimm J. Deutsche Grammatik I (2 nd. Edition). Foundations of indo-european comparative Philology, 1800–1850. Edited by Fox Harris. – London and New York, 1999. – Vol. 4. – P.V–XX.
27. Mokry W. “Ruska Trójca”. Karta z dziejów życia literackiego Ukraińców w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku. – Kraków, 1997.
28. Struminskij B. The Language Question in the Ukrainian Lands before the Nineteenth Century // Aspects of the Slavic Language Question. Vol. II. East Slavic. Edited by Riccardo Piccio and Harvey Goldblatt. New Haven. Yale Concilium on International and Area Studies/ 1984. P.8–47.

Джерела

- Вѣдомѣсть ...: Вѣдомѣсть о Рускомъ языкѣ / Фільологічні праці Івана Могильницького. Українсько-руський архив. – Т.V. – Львів, 1910. – С.1–70.
- Гр В: Grammatyka języka Małoruskiego w Galicji. Ułożona przez Jana Wagilewicza. – Lwów, 1845.
- Гр Г: Грамматика Руского языка составлена Я.Головацкимъ. Во Львовѣ, 1849.
- Гр З: Зизаній Лаврентій. Грамматика словенська. – К., 1980.

- Гр Лев: Грамматика "зыка рѣского. Въ Галиціи. Выдалъ Іосифъ Лѣвицкій. Въ Перемышлі, 1849.
- Гр Лоз: Grammatyka języka ruskiego (mało-ruskiego) napisana przez ks. Józefa Łozińskiego. W Przemyślu, 1846.
- Гр Лучк: Лучкай М. Грамматика слов'яно-руська. – К., 1989.
- Гр М: Грамматика языка Славено-русского / Фольольогічні праці Івана Могильницького. – С.71–225.
- Гр С: Smotryckij M. Grammatiki Slavenskija pravilnoe syntagma. Jevje 1619. Herausgegeben und eingeleitet von Olexa Horbatsch. – Frankfurt am Main, 1974.

Лілія Невідомська

ІМПЛІЦИТНІСТЬ У ЇЇ СТОСУНКУ ДО МОВНОЇ НОРМИ

У сучасному мовознавстві при розкритті сутності імпліцитності простежується тенденція розрізняти її вузьке і широке розуміння. Деякі дослідники при цьому твердять відповідно про її мовне і психологічне трактування (8, с.389). Інші пропонують "розрізняти два види імпліцитності: вузьке розуміння імпліцитності як чисто мовного, точніше граматичного явища, і широке розуміння імпліцитності як явища екстралінгвістичного, що має однак безпосередній стосунок до лінгвістики тексту" (13, с.109). Але вказане розмежування не супроводжується очікуваною послідовністю визначення імпліцитності і не усуває дискусійності, яку спостерігаємо у лінгвістичних працях стосовно того, що в мові варто вважати проявами імпліцитного, а що не належить до них. З огляду на це розглянемо деякі проблеми, розв'язання яких стосується з'ясування теоретичних засад мовознавчого дослідження імпліцитності. Йдеться насамперед про зв'язок останньої з мовною нормою, бо саме на відштовхування від поняття нормативності лінгвальних фактів подекуди спирається розкриття згаданого вузького розуміння імпліцитності. Зокрема, К.Крушельницька зазначає, що "з лінгвістичного погляду доцільно вважати імпліцитними такі вирази, які протиставляються "повним" виразам у плані мовної норми (мабуть, сюди потрібно включати і частотність як один із її критеріїв), творячи з ним синонімічні ряди" (8, с.389). Незважаючи на слушність зіставлення імпліцитних мовних величин із їх "повними" відповідниками, що виступає важливим моментом осмислення прихованості перших, у цілому визначення критерію імпліцитності у наведеному твердженні не відзначається достатньою чіткістю і виглядає дещо звуженим.

Насамперед виникає питання, що являє собою "повнота" висловлювань, яка протиставляється імпліцитності їх синонімів? Крім того, із визнання цієї своєрідної "повноти" одних висловлювань впливає знову ж таки не зовсім виразна "неповнота" імпліцитних величин. Це, можливо, пояснюється тим, що критерій виявлення імпліцитності висловлювань, запропонований К.Крушельницькою, передовсім стосується окремих випадків прихованості в синтаксисі, а саме: еліпсів, різних типів односкладних речень (див. 8, с.389).

Так, певні види еліпсів можна зіставляти з їх звичайними повними еквівалентами, які часто встановлюються з контексту, наприклад: *Зовсім нема ніяких!* (В.Винниченко) = [У мене] *зовсім нема ніяких* [дітей]! У цьому випадку відновлені нами складники речення містяться в іншому висловлюванні, яке в тексті передує аналізованому: *Можеш сказати своїй Труді, що в мене нема дітей* (В.Винниченко).

На відміну від подібних еліптичних конструкцій, стосовно односкладних речень аналогічне зіставлення виглядає по-іншому. Зауважимо, що здебільшого такі речення мовознавці визнають повними. Тим самим виникає можливість некоректного терміновживання, коли доводиться зіставляти імпліцитні односкладні речення, що вважаються повними з відповідними їм уже неімпліцитними, але також повними

синтаксичними величинами. Мабуть, саме це спонукало К.Крушельницьку взяти прикметник “повний” у наведеному раніше твердженні в лапки, що вказують на певне не зовсім властиве для лексеми значення, яке дослідниця, проте, не розкриває.

У зв'язку з цим розглянемо окремі приклади односкладних (далі одноядерних) речень, зокрема номінативних. Так, висловлювання на зразок: *Вечір. Ніч.* (П.Тичина) можна співвідносити з двоядерними величинами: *Настав вечір. Настала ніч.* Таке зіставлення вказує на те, що повнота двоядерних висловлювань полягає в експліцитному вираженні обох компонентів їх семантичної структури – предикатного й актантного. А остання, зрештою, відповідає логічній структурі судження з його суб'єктом і предикатом, які в цьому випадку експліцитно виражені у зовнішній формально-лексичній будові висловлювання.

У номінативних реченнях подібної вербалізації обох згаданих компонентів синтаксичної семантичної структури не спостерігаємо. Ця особливість спричиняла й спричиняє певні труднощі класифікації таких конструкцій. Тривалий час номінативні речення вважали неповними двоскладними. В сучасному синтаксисі по-різному підходять до визначення у складі номінативних речень граматичних семантичних функцій називного відмінка іменників. Українські синтаксисти поділяють погляд, за яким тут суб'єктне значення цього відмінка зливе зі значенням предикатної ознаки (11, с.246). Отже, йдеться про синкретизм, суміщення синтаксичної семантики, властиві для імпліцитного характеру її вираження. В еквівалентних структурах вона виражається експліцитно, розчленовано.

Номінативні речення можуть містити особливі експліцитні форми, часові та локативні, що характеризують ситуацію в цілому. Порівнюючи подібні конструкції (*Надворі дощ*) зі структурами без таких поширювачів (*Дощ*), мовознавці трактують перші як повні номінативні речення, а другі – як неповні (там само, с.253). Додамо, що домислюватися вказані поширювачі можуть із контексту, в якому шляхом опису локалізується певна конкретна ситуація: *На майдані тил спадає, Замовкає річ... Вечір. Ніч.* (П.Тичина). А домислювання, що спирається на контекст, ситуацію, – це також ознака, що характеризує імпліцитні висловлювання.

Принагідно зауважимо, що О.Потебня, розглядаючи певні типи безособових речень, також одноядерних, указував на випадки контекстного відтворення суб'єкта безсуб'єктного присудка, наводячи приклад: [...] *Злоспротивна хвилечка хвиля встає, судна козацькі – молодецькі на три часті розбиває: Перву часть ухотило – у біларатьську землю занесло [...]* (10, с.327–329).

Із викладеного випливають певні висновки. По-перше, виявлення можливих прихованих компонентів синтаксичної семантики у висловлюваннях відповідної будови часто здійснюється шляхом їх зіставлення зі смисловими еквівалентами, в яких повністю експлікуються вказані компоненти. Причому імпліцитні висловлювання можуть становити собою похідні конструкції. Так, серед рис номінативних речень виділяють те, що вони є реченнями “не первинного типу, а наслідок різноманітних перетворень двоядерних речень” (11, с.242). За Ш.Баллі, “в індоєвропейських мовах “іменне речення” становить імпліцитну форму дієслівного речення” (1, с.179). Інакше кажучи, одноядерні структури

можна вважати результатом синхронної дериваційної динаміки* в синтаксичній системі мови.

По-друге, протиставлення певних висловлювань їх смисловим еквівалентам із повністю експлікованими компонентами семантичної структури засвідчує, що воно не виступає тільки власне лінгвістичним критерієм імпліцитності тих конструкцій, у яких вказані семантичні компоненти виражені приховано. Таке визнання ґрунтується також і на врахуванні моменту співвідношення категорій логічного мислення (суб'єкта, предиката) з наслідками їх мовного втілення.

По-третє, з'ясування характерних особливостей номінативних речень, а також інших одноядерних структур та комунікативів, які співвідносяться з відповідними експліцитними висловлюваннями, вимагає спеціального дослідження подібних синтаксичних конструкцій в українській мові з погляду їх імпліцитності. Це може сприяти розв'язанню певних синтаксичних проблем, які на сьогодні інтерпретуються мовознавцями по-різному.

Розглянуті одноядерні речення належать до випадків нормативної імпліцитності, що виявляє ще одну неточність, яка криється у наведеному твердженні К.Крушельницької. Протиставляючи імпліцитні висловлювання “повним” в плані мовної норми, дослідниця мимоволі наштотує на припущення, що імпліцитність стосується передовсім сфери ненормативного вживання мововеличин, на протигагу повному вираженню, яке є притаманним мовній нормі. Та цю неточність вона сама частково усуває, пояснюючи, що імпліцитні висловлювання “можуть бути різною мірою узуальними, бо можливість “неназивання” окремих компонентів думки чи навіть цілої думки закладена в самій системі мови у вигляді особливих форм і конструкцій, які служать якраз для імпліцитного вираження тих або інших елементів думки-повідомлення в певних комунікативних ситуаціях” (8, с.389).

Ми вбачаємо особливу вагомість наведеного пояснення в тому, що тут імпліцитність пов'язується не тільки з мовленнєвими процесами, але й з мовною системою. Крім того, у ньому знята не тільки деяка прямолінійність протиставлення імпліцитності мовній нормі, але визнається певна недостатність критерію нормативної повноти, бо К.Крушельницька звертається до мисленнєвих чинників – фактів “неназивання” окремих компонентів думки саме при її імпліцитному вираженні.

Варто повернути увагу до того, що запропоноване дослідницею лінгвістичне розуміння імпліцитності спрямоване на з'ясування природи такого типу прихованості, який пов'язаний із компресією. Проявом останньої виступає, зокрема, функціонування еліпсів. Стосовно цього К.Крушельницька слушно зазначає, що “в мові у багатьох випадках існує два (чи більше) ряди варіантів для вираження того самого змісту: розгорнуті та еліптичні форми. [...] Цей вид варіантності (синонімії) існує

* Мається на увазі дериваційне виведення певних одноядерних, похідних, речень із двоядерних, вихідних, у сучасній мові. Проте подібну похідність деякі дослідники вбачають і в діакронії. Стосовно безособових структур О.Потебня зазначає, що безсуб'єктні речення передбачають наявність суб'єктних речень і що “в напрямку від давнини число безсуб'єктних збільшується за рахунок суб'єктних” (10, с.322).

поряд із її іншими видами в мовній системі та актуалізується в мовленнєвій діяльності залежно від мовленнєвих стилів” (там само, с.390).

При розкритті специфіки імпліцитності як мовного явища, що поширюється тільки на факти граматики, спостерігаються протилежні погляди на еліптичні структури. Деякі мовознавці не вважають такі конструкції імпліцитними, бо виходять із того, що “в імпліцитній структурі ніщо не пропускається, ніщо не опущене, а домислювання чи переосмислення не вимагає вставлення слів чи форм, хоч інколи може вимагати трансформації” (12, с.109–110).

На противагу такому підходу, ми повністю поділяємо думку більшості мовознавців, які зараховують еліпси до проявів імпліцитності. Адже неявне, опосередковане, вираження якихось семантичних компонентів у межах певної актуалізованої лінгвоодиниці означає, що в ній самій немає спеціальних матеріально-звукових словесних, граматичних засобів, які, згідно з їх системною закріпленістю, можуть об’єктивувати аналогічні семантичні елементи в інших випадках. Водночас імпліцитні лінгвовеличини містять певні експліцитні сигнали, які здебільшого знаходяться в контексті, що забезпечують усвідомлюване чи неусвідомлюване домислювання прихованої семантики. Домислюватися можуть й окремі фрагменти позалінгвальної інформації з опорою на факти мовленнєвої ситуації та знання позамовної дійсності. Отже, контекст, ситуація та інші чинники (серед них і мовна парадигматика) допомагають не прямо, а опосередковано сприйняти приховані змістові складники. Цей шлях їх сприйняття простежується при різних проявах імпліцитності. Відмінності стосуються джерел останньої та пов’язаного з цим характеру домислювання. Якщо джерелом виступає небажання повторювати щось, вже назване в контексті, чи те, що передбачається назвати в ньому, то з’являються пропуски: *Тільки образи покинули мене. Одвернулись од мене мої улюблені, різні, дорогі [образи]...* (О.Довженко). Подібно не вербалізуються, прямо не експлікуються змістові елементи, які в типових мовленнєвих ситуаціях мають на увазі: *А відки ви, пане? – перший спитав Андрія дід. – З Тернополя (І.Франко).* У проілюстрованих випадках домислювання, оперте на контекст, ситуацію має відновлювальний характер, бо спрямоване не на отримання додаткової, прирощеної, інформації, а на встановлення тих змістових фрагментів, які у висловлюваннях не отримали експліцитних показників, викликаних редукуванням плану вираження.

Дещо інший характер домислювання простежується тоді, коли джерелом виступає лексична незаповненість певних синтаксичних позицій, синкретизм вираження синтаксичної семантики, що зумовлено внутрішньою формально-змістовою природою відповідних типів висловлювань, наприклад, розглянутих раніше одноядерних речень. Домислювання подібних імпліцитних структур при їх актуалізації є здебільшого неусвідомлюваним мовцями і спрямоване не на контекстуальне чи ситуаційне словесне відновлення якихось невербалізованих семантичних компонентів, а на мисленнєве доповнення, достатнє для адекватного сприйняття комунікативного змісту таких імпліцитних висловлювань. Причому вказане домислювання спирається на системну парадигматику, зіставлення одноядерних типів речення з їх можливими двоядерними еквівалентами, хоча і стосовно цього виду

домислювання простежуємо його певний зв’язок із контекстом. Подекуди саме останній дає змогу виявити синтаксичну функцію називного відмінка іменника у номінативних реченнях і встановити, що вони не тільки більшою мірою експлікують суб’єкт висловлювання, приховуючи предикативність (13, с.111), але й, навпаки, становлять собою своєрідну предикативну характеристику суб’єкта: *Ти, звичайно, знаєш Атанасію, Копровського, Новака? – Звичайно. Роботи знаю їхні. Титани.* (Н.Щербак). Тут номінативне висловлювання *Титани* – це об’єктивізація предикативної частини думки, суб’єкт якої названо в попередньому контексті і яка при її експліцитному вираженні могла б мати вигляд: *Атанасію, Копровський, Новак є титанами.*

Отже, синтаксичні структури, імпліцитність яких зумовлена їх внутрішніми формально-змістовими особливостями, закладеними в мовній системі, зближує з еліпсом те, що у них відсутня поверхнева вербалізація за допомогою спеціальних показників певних компонентів їх змісту, які вимагають домислювання. І якщо домислювання в першому випадку є менш помітним і не веде до відновлення якихось складників плану вираження, а в другому – значно простішим, бо контекст чи ситуація відразу “підказують”, який елемент висловлювання пропущено, то це не є достатньою підставою для виведення еліпсів за межі імпліцитності. Певні відмінності її проявів лише викликають необхідність зважати на відповідні види (підвиди) домислювання та виділяти різні типи прихованої семантики.

Викладене засвідчує, що проблема визначення категорії імпліцитності породжує супровідну проблему: виявлення тих сфер, конкретних лінгвальних фактів, які це поняття охоплює.

Зауважимо, що дискусійність окремих питань трактування імпліцитності спостерігається не тільки тоді, коли йдеться про менш досліджені її прояви. Навіть щодо граматичних, зокрема синтаксичних, імпліцитних форм, яким присвячено помітну кількість праць, простежуємо відмінність лінгвістичної інтерпретації деяких теоретичних положень та лінгвальних фактів. Це стосується, зокрема, різноманітних згорнутих синтаксичних структур, що можуть функціонувати поряд із розгорнутими відповідниками (порівн. *горщик для розсади і горщик призначений для вирощування розсади; горщик, у якому вирощують розсаду*). Подібне зіставлення засвідчує, що певні змістові фрагменти не вербалізуються у згорнутих конструкціях, тобто залишаються імпліцитними. Крім того, згортання синтаксичних структур пов’язане з економією виражальних засобів. Та поряд із указаним існує погляд, згідно з яким аналогічні згорнуті словосполучення, а також деякі інші синтаксичні конструкції не визнаються імпліцитними, а зв’язок тенденції до економії з імпліцитністю взагалі піддається сумніву (див. 9, с.49). Ймовірно, що якраз такий підхід разом із певним розумінням прихованості, властивій висловлюванням, спричинив те, що Н.Паніна не зараховує до імпліцитних такі структури, які інші мовознавці вважають проявами імпліцитності в синтаксисі. Йдеться про конструкції російської мови, побудовані за двокомпонентною моделлю “Якщо А, то С” (*Если хотите купить хлеба, то магазин налево*), у якій пропущена логічна ланка трикомпонентної моделі “Якщо А, то В, що С” (*Если хотите купить хлеба, то имейте в виду, что магазин налево*). У цих двокомпонентних імпліцитних висловлюваннях не

вербалізується модус (5, с.48-50). Додамо, що такі і подібні імпліцитні висловлювання вживаються і в українській мові, наприклад: *Якщо ми вже торкнулися цього питання, то я також о-го-го!* (Репліка з телевізійного фільму).

Н.Паніна вважає, що наведеним російським двокомпонентним структурам властива репрезентована компресія, яка полягає в тому, що у відповідних висловлюваннях спостерігається не тільки пропуск їх компонентів, але й невираженість певних знань. Але далі дослідниця робить висновок, який виглядає не зовсім послідовним. Стверджуючи, що “репрезентативна компресія є однією із умов чи ознак імпліцитності”, Н.Паніна визнає це “недостатнім, щоб кваліфікувати висловлювання імпліцитним” (9, с.52), бо дотримується думки, за якою про імпліцитність можна говорити лише за наявності інших умов. До них належить опосередковане вираження смислу, коли із прямо вираженої інформації випливає, виводиться інша, додаткова, інформація або ж спостерігається вживання у висловлюванні семантично містких компонентів, які, крім експліцитного денотативного значення, імплікують певне логіко-конотативне (див. там само, с.52–53).

Для нас усі вказані умови важливі і достатні для визнання імпліцитності висловлювання. Причому їх відмінності, на наш погляд, не свідчать про імпліцитність чи неімпліцитність певних мововеличин, а дають змогу виділити відповідні види імпліцитної семантики. Цього питання ми торкалися в іншій нашій статті (див. 6). Тут лише вкажемо на те, що такі випадки, у яких простежується мисленнєве виведення додаткової, прирощеної, інформації при її непрямому вираженні ми вважаємо проявами імплікованої і прирощувальної імпліцитності. Вона, зокрема, характеризує висловлювання на зразок: *В театральній студії дзвеніли тарілки... Новий рік. Щастя* (М.Хвильовий). Перша із наведених фраз імплікує додаткову непряму інформацію: “в театральній студії готували стіл для святкування Нового року”. Саме таке домислювання підтверджує ширший контекст, бо далі ще раз уживається висловлювання *Дзвеніли тарілки*, де воно вже приховує іншу додаткову інформацію (“учасники святкової вечірки пригощалися за столом”): *Нарешті покликали за стіл. Дзвеніли тарілки. Було пиво.* (М.Хвильовий).

Розглянемо ще один приклад, який ілюструє наявність у висловлюванні семантично містких слів із логічно виведеними додатковими конотаціями. Зіставимо два прислів'я: *Вірний приятель – то найбільший скарб і Борони мене, Боже, від приятеля, бо з ворогом я дам собі раду*. Зіставлення вказує на те, що в першому прислів'ї лексема *приятель* експліцитно актуалізує значення: “людина, з якою хто-небудь перебуває в дружніх, товариських стосунках; близький знайомий // друг (12, с.107). Це слово у своєму звичайному вжитку супроводжується позитивною почуттєво-оцінною конотацією.

У другому висловлюванні, навпаки, воно приховано виражає негативну конотативно-оцінну семантику, виведену на основі фонових знань. Адже в житті часто трапляються ситуації, що найближчий приятель поводить себе підступніше, ніж ворог, і мовці знають про це. Окреслене експліцитне значення лексеми *приятель* не узгоджується з цими фоновими знаннями. Виникає своєрідний конфлікт, який у прислів'ї *Борони мене, Боже, від приятеля, бо з ворогом я дам собі раду* частково

усувається, бо переважати починає імпліцитна негативна конотація, а не експліцитна семантика (тут приятель уже власне не приятель, а хтось, протилежний до нього).

Вказані прояви імпліцитності відрізняються, зрозуміло, від тих, які простежуються у висловлюваннях, що відбивають наслідки компресії плану вираження при можливій конденсації семантики. Якщо джерелом прихованості виступає компресія, то домислювання імпліцитних змістових компонентів не спричиняє розглянутого прирощування інформації. Проте, на нашу думку, вони є також імпліцитними. На відміну від прирощувальної, така прихована семантика має відновлювально-контекстуальний (ситуаційний) чи доповнювально-системний характер. До цього ми вже привертали увагу, з'ясовуючи стосунок до імпліцитності контекстуальних та ситуаційних еліпсів та одноядерних речень, певних згорнутих словосполучень. Доповнювальними виступають і фрагменти синтаксичного змісту, приховані в структурах, побудованих за моделлю “Якщо А, то С” із пропущеною логічною ланкою трикомпонентної моделі “Якщо А, то В, що”. Н.Паніна у цьому випадку вбачає лише репрезентативну компресію, а ми, як і деякі інші мовознавці, простежуємо імпліцитність, також пов'язану з дією принципу економії виражальних засобів.

Важливо зазначити, що на такому зв'язку наголошує помітна кількість дослідників. До нього привертають увагу особливо ті мовознавці, які розглядають компресію, тобто різноманітне редукування, скорочення матеріально-звукової форми вираження певної інформації у висловлюваннях, як одне з джерел імпліцитності (див. 7, с.149).

Не зосереджуючись на розгляді різного ставлення лінгвістів до принципу економії, його теоретичного осмислення, вкажемо лише на те, що функціонування мови виразно засвідчує тенденцію до економії лінгвальних засобів, бо мовці залежно від потреб спілкування ту саму чи достатньо близьку інформацію виражають або більш синтагматично протяжними величинами, або ж можуть послуговатися при цьому меншою кількістю матеріально-звукових виразників – експонентів змісту. Інакше кажучи, використовувати всілякі згорнуті конструкції, структури з контекстуальними, ситуаційними та логічними пропусками певних вербальних складників висловлювань.

Варто наголосити на тому, що явища компресії, у яких простежується згадана тенденція до економії і які ведуть до імпліцитного вираження інформації, часто спостерігаються у розмовній сфері, де помітними є різноманітні порушення мовних норм. Так, зокрема, у діалогічному мовленні активно функціонують еліптичні конструкції нормативного і ненормативного характеру з властивою їм імпліцитністю. Це засвідчують і художні тексти, в яких відтворюються подібні діалоги, наприклад:

- Чоловіче, чоловіче, чому мітли?
- По н'ять, – кажу
- Ни, як по н'ять? Натє вам три.
- Давай чотори. [...]

Сторгувалися ми за півчверта крейцара (І.Франко).

Імпліцитність стосується об'єктивації не тільки синтаксичних, але й лексичних значень. Щодо останніх, то при комунікації постійно

спостерігаються певні відхилення від усталених норм лексичної сполучуваності. Такі порушення, на думку К.Долініна, не відмінюючи повністю загальної нормативності мовлення, “самі несуть, мабуть, найбільш суттєвий і нетривіальний імпліцитний зміст – особистісний підтекст, із якого складається образ адресанта, що важко піддається вербалізації” (2, с.40–41). Власне подібна аномативність супроводжує формування оказіональної переносної семантики, яке здійснюється шляхом внутрішньої, імпліцитної, деривації. За відповідних обставин оказіональні переносні значення набувають статусу узуальних, засвоєних лексико-семантичною системою. У такий спосіб своєрідна аномативність стає нормою. При цьому оказіональна контекстуальна семантика закріплюється за лексемою, частково втрачаючи свою імпліцитну природу. Взагалі, проблема прихованості оказіональних та узуальних переносних значень вимагає окремого висвітлення. Ми лише торкнулися її, щоб привернути увагу до того, що на лексичному рівні так само, як і в синтаксисі, імпліцитність не зводиться до ненормативного вжитку знакових лінгвоодиниць, а стосується також і мовної норми. Інакше кажучи, імпліцитність простежується стосовно нормативних та аномативних мовних фактів. Крім того, ступінь імпліцитного вираження мовної семантики може пов'язуватись із змінами, які більш чи менш помітно відбуваються у площині мовної норми.

Якщо на підставі викладеного звернутися до лінгвістичного розуміння імпліцитності, що спирається на певним чином інтерпретований К.Крушельницькою критерій нормативності, то необхідно вказати на деяку обмеженість такого трактування досліджуваного явища. Адже визнання імпліцитними лише тих “виразів, що протиставляються “повним” виразам у плані мовної норми” (7, с.383) веде до часткового звуження навіть сфери синтаксичної імпліцитності, на виявлення якої значною мірою зорієнтоване наведене розкриття її сутності. Воно ґрунтується на тому, що імпліцитними доцільно вважати такі структури, визначальна ознака яких сприймається на фоні нормативності інших структур. А звідси випливає, що такою ознакою, ймовірно, може виступати насамперед помітна аномативність конструкцій, які визнаються імпліцитними. Проте, як засвідчує спостереження над проявами імпліцитності, вони не обмежуються тільки тими випадками, що демонструють відхилення від мовних норм, а стосуються сфери нормативного функціонування знакових лінгвоодиниць різних рівнів мовної структури. А це викликає необхідність всебічного вивчення імпліцитності, щоб на основі його наслідків подати таке її мовознавче визначення, яке б давало змогу охоплювати зазначеним поняттям доволі широке й різноманітне коло лінгвальних фактів, що репрезентують спосіб імпліцитного вираження інформації в мові.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955.
2. Долинин К.А. Имплицитное содержание высказывания // Вопросы языкознания. – 1983. – № 6.

3. Имплицитность в языке и речи / Отв. ред. Е.Г. Борисова и Ю.С. Мартемьянов. – М., 1999.
4. Кудрявцева В.А. Соотношение явных и скрытых значений в семантике производного слова. – Алма-Ата, 1994.
5. Колосова О. Диктуме и модусе // Филологические науки, 1979. – № 2.
6. Невідомська Л. Імпліцитність: дискусійні питання її мовознавчої інтерпретації // Вісник Прикарпатського ун-ту. Філологія. – Івано-Франківськ, 1999.
7. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М., 1988.
8. Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка. – М., 1970.
9. Панина Н.А. Имплицитность языкового выражения и ее типы // Значение и смысл речевых образований: Межвузовский сборник. – Калинин, 1979.
10. Потемня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1968. – Т.Ш.
11. Слинко І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К., 1994.
12. Словник української мови: В 11-ти томах. – К., 1977. – Т. VIII.
13. Шендельс Е.И. Имплицитность в грамматике // Вопросы романо-германской филологии: Сборник научн. трудов Московского гос. пед. ун-та им. М. Тореза. – М., 1977. – Вып. 112.

Михайло Попович

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ОЗНАКИ РЕФЕРЕНТНОГО ПОЗНАЧУВАНОВОГО МОВНОГО ЗНАКА

У наукових дослідженнях, присвячених проблемам мовного знака, усталася думка, що референтом знака є предмети (явища, події, факти, ситуації тощо) об'єктивної дійсності, на які він вказує як комунікативна одиниця. Тому вважається, що мовний знак, природу якого найкраще моделюють іменники, у своїй номінативній функції виражає ідеальну (денотативну) предметну віднесеність, а в предикативній функції – реальну (референтну) предметну віднесеність.

Постулюючи тезу, що референція – це явище мовлення (1, с.6; 10, с.161; 11, с.8; 22, с.66), вчені досліджують проблему референції головним чином як певний комунікативний потенціал, закладений логікою мислення у семіотичному відношенні, що склалося між суб'єктами мовлення, мовними знаками та об'єктами реальної дійсності. Звідси першочерговий інтерес до умов здійснення референтних повідомлень, їх адекватної інтерпретації як у семантичному, так і в прагматичному відношеннях. Словом, комунікативний аспект проблеми референції є однією з основних тем наукових досліджень, присвячених знаковій природі номінативних одиниць мови. Див., наприклад, праці Н.Д.Арутюнової (1), К.С.Доннелана (7), О.Дюкро (8), Л.Лінського (10), Е.В.Падучевої (11), Дж.Р.Сірля (22), П.Ф.Стросона (14) та ін.

У цьому науковому руслі значно менше уваги приділяється власне семіотичній сутності самого референта, яким він є як предмет позначення, а також коли, за яких умов, цей предмет позначення може іменуватися референтом мовного знака. Торкнувшись цього питання, Е.Бенвеніст писав: “Кожне висловлювання і кожен елемент висловлювання наділений референцією”, а “сказати, який референт, описати і охарактеризувати його, – застерігає вчений, – це інше, іноді дуже складне завдання, яке не має нічого спільного з вільним володінням мовою” (19, с.128).

Складність цього завдання виявляється уже при першому наближенні до даної проблеми – при спробі відповісти на питання, що являє собою референт мовного знака, чи є він взагалі лінгвістичним явищем, а якщо так, то яка його семіотична природа. Обсяг висловлених з цього приводу різноманітних думок надзвичайно великий. Для прикладу розглянемо декілька із них:

1. “Не вдаючись у філософські тонкощі, я буду вважати, що референтом є те уявлення, для вираження якого використовується ім'я” (18, с.279).

2. Референт – це “об'єкт або прояв видимого світу, до якого відсилає лінгвістична форма” (23, с.284).

3. Референт – це “об'єкт позамовної дійсності, який має на увазі мовець, висловлюючи даний мовний відрізок” (9, с.410).

Немає потреби вдаватися в докладний науковий аналіз цих майже навмання вибраних визначень, щоб пересвідчитися в тому, що кожне з них тлумачить понятійну сутність “референта” по-різному. Так, у першому визначенні референтом мовної одиниці вважається тільки певне суб'єктивне уявлення мовців про предметний світ. Тобто мається на увазі відтворений у

свідомості мовців чуттєво-споглядальний образ предметів чи явищ, про які говориться.

Зовсім інше розуміння природи референта у двох інших визначеннях. Тут, як бачимо, головна увага акцентується на матеріальному аспекті об'єктів референції, на їх позамовному походженні. Однак вони не тотожні у понятійному відношенні. У другому визначенні автор наголошує на думці, що референтними можуть бути тільки ті об'єкти реального світу, які фіксуються органами чуттів, чого немає у третьому з цитованих визначень.

Само собою зрозуміло, що семіотична оцінка будь-якої мовної одиниці в понятійному контексті наведених вище визначень буде не тільки різною, але й взаємовиключаючою. Так, якщо виходити із змісту першого визначення, то позначуване номінативних одиниць у прикладі: “Напишу я слово про *хату* за тисячу *верст* і за тисячу *літ* від далеченних сивих *давен* аж до великого мого часу всесвітньо атомної *бомби*” (О.Довженко. Хата) можна вважати референтним, оскільки кожен з нас добре собі уявляє, що таке “хата”, “верста” чи “бомба”. Проте подібний висновок виявиться зовсім неправильним, якщо ми оцінюватимемо семіотичний статус цих же номінативних одиниць з точки зору двох інших тлумачень референта, тому що тут не говориться про конкретні, локалізовані у часі і просторі реалії позамовного світу.

У зв'язку з цим виникає необхідність з'ясувати, в яких випадках позначуване мовного знака може вважатися референтом і якими функціонально-семантичними ознаками він повинен характеризуватися при цьому.

Дане питання широко обговорюють учені різних наукових галузей: логіки, філософи, мовознавці*. Проте найвагоміший внесок у його висвітлення зробили дослідження К.С.Доннелана (7), Л.Лінського (10), Б.Рассела (13), Дж.Р.Сірля (22), П.Ф.Стросона (14).

Систематизуючи думки, висловлені цими та іншими видатними ученими стосовно даного питання, можна констатувати: абсолютна більшість мовознавців сходяться на тому, що референт мовного знака – це предмети (явища, факти, події, ситуації і т.д.) позамовної дійсності, які є об'єктом позначення: “Всяке ім'я (найрізноманітніші за формою вирази типу *Петро*, *ця книга*, *вечірня зірка*) має своїм завданням позначати референт, об'єкт реальної дійсності, відмінний від нього” (20, с.27).

Автором даного тлумачення сутності референта є О.Дюкро, але його з повним правом можна адресувати і багатьом іншим вченим, які, якщо не брати до уваги деякі несуттєві деталі, дають аналогічні тлумачення (див.: 11, с.3; 23, с.13 та ін.).

Незважаючи на велике поширення, дане розуміння референта потребує певної науково-методологічної корекції. Річ у тім, що предмет позначення як такий не може бути об'єктом вивчення лінгвістики. Отже, перед нами постає дилема: або відмовитися від цього поняття, як іноді пропонують мовознавці, або ж надати йому іншого змісту, який би вводив його у компетенцію лінгвістики, робив би його об'єктом лінгвістичного аналізу. Ми схилиємося до другої альтернативи.

*Різномісний критичний огляд праць, присвячених даній проблемі дають у своїх дослідженнях Н.Д.Арутюнова (1), Е.В.Падучева (11).

Твердячи, що референтом мовного знака є об'єктивно існуючі предмети та явища, вчені дуже спрощують реальну природу цього співвідношення. Адже між мовним знаком і предметним світом знаходиться мисляча людина, мовно-розумова діяльність якої опосередковує це відношення, визначає й регулює його конкретні прояви. Процес регулювання здійснюється через різні форми мислення, яке, як доводять і психологи (15), і лінгвісти (5; 12), може здійснюватися у вигляді понять, образних уявлень та чуттєво-споглядальних відображень дійсності. Значить те, з чим безпосередньо співвідноситься мовний знак у момент мовлення, є не предмет чи явище дійсного світу у його матеріальній сутності, а тільки його чуттєво-образне відображення у мозку суб'єкта мовлення. Отже, справжнім референтом мовного знака у предикативній функції є не реально існуючі у позамовній дійсності об'єкти, а їх суб'єктивні чуттєво-споглядальні образи, що виникають у мисленні людини в момент її взаємодії (у даному разі комунікативної взаємодії) з ними. "Не дійсність є змістом лінгвістичних елементів, а наша (існуюча у нашій пам'яті, у нашій свідомості) схема відображення дійсності" – пише, наприклад, А.О.Білецький у своїй статті "Знакова теорія язика" (3, с.38).

Треба при цьому зазначити, що такий погляд на природу референта знака був започаткований одним з авторів теорії референції Г.Фреге, який вбачав у "денотаті знака річ, що дана нам у відчуттях" (17, с.185).

Референт у такому розумінні нагадує фотографію предмета. Зображений на ній предмет не є реально існуючим предметом у притаманних йому фізичних властивостях. Це тільки його зовнішній вигляд, причому далеко не повний. Фотопапір у цій аналогії відіграє приблизно ту ж саму роль, що і слово у мисленні, роль якого, якщо продовжити аналогію, виконує фотоплівка. Аналізуючи реакцію органів чуття людини, мислення "фотографує" їх у слові у формі чуттєво-споглядального образу. Цей образ і є істинним референтом слова (мовного знака). У такій інтерпретації референт стає повноправним елементом структури мовного знака – його позначуванним і, як наслідок, набуває статусу повноцінного лінгвістичного явища поряд із сигніфікатом (означуванним) мовного знака та денотатом, які закріплюють у слові, відповідно, поняття про предмет та образне уявлення про нього.*

Серед основних диференційних ознак референта дослідники називають у першу чергу ту особливість, що предмети референції мають реальне існування. Див., наприклад, праці Н.Д.Арутюнової (1, с.26), К.С.Доннелана (7, с.143), Л.Лінського (10, с.169), Е.В.Падучевої (11, 87), П.Ф.Стросона (14, с.115) та ін. Дж.Р.Сірль іменує цю ознаку предмета референції "аксіомою існування" (22, с.121).

"Аксіома існування" Сірля ґрунтується на декількох постулатах логіко-філософського змісту. Вона, по-перше, стосується як об'єктів реального світу, так і об'єктів мисленнєвого світу (*monde de fiction*), який втілюється в інтелектуальних витворах людини. На його думку, персонажі Діда Мороза та Шерлока Холмса мають такий же статус реального існування

* Образне уявлення про предмет – це збережений і відтворений у мисленні чуттєво-споглядальний образ раніше сприйнятого предмета чи явища дійсності. На наш погляд, уявлення можна порівняти з малюнком предмета, виконаним "з пам'яті". До речі, на відмінність смислу й денотата (терміном "денотат" учений називає предмет позначення) від уявлення про предмет позначення вказував Г.Фреге (17, с.185).

у літературній творчості, як і будь-який інший предмет реального світу. Референція до них, вважає Дж.Р.Сірль, не є контраргументом "аксіомі існування". Шерлок Холмс як людина не існує, але він "існує у світі вимислу" (22, с.122). Тому, робить висновок вчений, в акті мовлення, який стосується реальної дійсності, можна реферувати тільки до того, що існує, а в світі художнього вимислу можна реферувати до того, що існує у цьому світі, в тому числі і до реально існуючих предметів та явищ, про які там йдеться (22, с.123)**.

По-друге, те, до чого реферує мовна одиниця, не має, на думку Сірля, часових обмежень. Учений твердить: "Можна реферувати до того, що існувало, до того, що існуватиме, або до того, що існує у даний момент" (22, с.121).

По-третє, оскільки "аксіома існування" відображає онтологічний стан людського буття, то вона не підлягає логічному запереченню. Сказати, що щось не існує, не означає, що воно насправді не існує. "Для того, щоб я міг заперечити існування чогось, воно повинно існувати" – твердить Дж.Р.Сірль (22, с.121).

"Аксіома існування" у викладі Сірля висвітлює в основному онтологічний аспект проблеми референції, що, безперечно, недостатньо для розуміння лінгвістичної сутності референта, оскільки, як відомо, референція – це "функція намірів мовця" (8, с.271). Вона, уточнює зі свого боку Л.Лінський, "характеризує використання мови мовцем і не є властивістю виразів" (10, с.161). Тим більше, додамо від себе, вона не є властивістю позначуваних об'єктів реального світу. Тому цілком зрозуміло, що описати природу референта як мовного явища, не можливо без опори на гносеологічний фактор, тобто без врахування мисленнєво-мовної діяльності людини. Маючи на увазі саме цей момент у дослідженні природи референта, Тайн А. ван Дейк пише: "Сам акт референції ґрунтується на нашому знанні про оточуючий світ: референтами нашого повідомлення можуть бути тільки такі об'єкти, про існування котрих (у даному світі) нам відомо" (6, с.298).

Принцип "людського фактора", тобто усвідомлення мовцями того, що об'єкт референції повинен мати реальне існування у дійсному чи уявному світах, є основоположним у логіко-семантичних описах явища референції. Трактуючи його як "презумпцію поінформованості" (14, с.110-111) або ж як "пресуппозицію чи імплікацію існування об'єкта" (7, с.138), вчені вважають даний принцип необхідною методологічною передумовою подальшої конкретизації референта мовного знака, яка здійснюється шляхом його індивідуалізації та ідентифікації.

Важливою категоріальною ознакою референтного вживання мовної одиниці є те, що вона індивідуалізує предмет мовлення, виділяє його як окреме явище із множини йому подібних.

** У своїх міркуваннях Дж.Р.Сірль повторює думки Б.Рассела, який писав у праці "Дескрипції": "Твердити, що існування Гамлета у якомусь з світів, скажемо в уяві Шекспіра, таке ж реальне, як і існування Наполеона у звичайному світі, – означає навмисно вводити в оману інших або ж самому попадати у нечувану помилку. Існує тільки один світ – світ "реальності": фантазії Шекспіра є складовою частиною цього світу, і ті думки, які були у нього в той час, коли він писав "Гамлета", цілком реальні. Такі ж реальні і думки, що виникають у нас при читанні цієї п'єси" (13, с.43-44).

Референтне вживання мовних одиниць є, за словами К.С.Доннелана, “засіб забезпечити слухачеві можливість виділити – у реальній дійсності чи в думці – той об’єкт, про який йде мова” (7, с.160).

Отже, референт – це чуттєво-споглядальний образ реально існуючого індивідуалізованого предмета мовлення.

Індивідуалізація – це мисленнева операція, яка дозволяє суб’єктам мовлення відмежувати один предмет чи явище від іншого. Вона може здійснюватися шляхом виявлення зовнішніх чи внутрішніх ознак предмета мовлення, шляхом визначення просторово-часових параметрів існування предмета або ж їх кількісної оцінки*.

Ще однією категоріальною характеристикою референта є те, що предмет референції піддається ідентифікації у контексті комунікативного повідомлення.

У теоретичній концепції Дж.Р.Сірля ця категоріальна ознака референта мовного знака іменується “аксіомою ідентифікації”.

“Якщо мовець здійснює референцію до об’єкта, – констатує вчений, – тоді він ідентифікує або, у всякому випадку, може, якщо до нього постує запит, ідентифікувати об’єкт для слухача, виділивши його з-поміж інших об’єктів” (22, с.124).

Іншими словами, “аксіома ідентифікації” означає, що об’єкт, до якого реферує мовна одиниця, може постати як уже відомий чи в певному відношенні уже пізнаний учасниками мовного акту. Глибина ознайомлення у даному випадку не відіграє вагомій ролі. Головне, щоб відправник та адресат мовного повідомлення співвідносили мовну одиницю з одним і тим же референтним позначуванням, і саме з тим, а не з іншим.

“Аксіома ідентифікації” об’єкта референції тісно пов’язана з умовою його існування: ідентифікувати можна те, що існує. Див., наприклад, наступне твердження Дж.Р.Сірля: “Якщо мовець ідентифікує об’єкт для слухача, то для того, щоб цей акт був успішним, повинен існувати об’єкт, який ідентифікується, а використовуваний вираз повинен бути достатнім, щоб його ідентифікувати” (22, с.185).

Погоджуючись з цим положенням у принципі, вчені, разом з тим, інтерпретують його по-різному, залежно від того, яке розуміння вкладається в поняття “існування”. Немало науковців, особливо представників логічної семантики, схильні розглядати питання існування об’єкта референції як суто логіко-філософську категорію. І в результаті їм доводиться розв’язувати проблеми істинності/неістинності сказаного, успішності/неуспішності комунікативного акту, вдалої/невдалої референції тощо – проблеми, дискусії навколо яких складають чи не основний зміст більшості досліджень, присвячених теорії референції (див., наприклад, роботи О.Дюкро (20), Р.Мартена (21) та ін.).

Щоби уникнути зазначених проблем та пов’язаних з ними логічних парадоксів, ми говоритимемо про існування об’єктів референції тільки як існування предметів мовлення, які можуть бути реально існуючими предметами, явищами й іншими онтологічними сутностями або умовно

* Питання індивідуалізації предмета мовлення ґрунтовно висвітлює Ш.Баллі у своїй всевітньо відомій праці “Загальна лінгвістика та питання французької мови” (2, с.89-90). Щоправда, автор розглядає дане питання під кутом зору актуалізації поняття.

існуючими, тобто існуючими у вигляді предметно-семантичних категорій мовлення, що формують номінативний аспект комунікативного повідомлення.

У цьому відношенні ми приєднуємося до думки польської дослідниці І.Беллерт, яка вважає, що “онтологічні судження можуть взагалі не братися до уваги при описі логіко-семантичної структури окремих висловлень, оскільки висловлення природної мови описують реально існуючі ситуації і об’єкти” (4, с.184). Тому, на її думку, “логіко-семантична структура речення: “Ян був студентом-математиком” не залежить від того, чи з’являється воно у звичайній бесіді чи в романі, чи є Ян реально існуючою людиною або героєм роману. В обох випадках вживання індекса “Ян” імплікує судження або припущення мовця чи автора, що існує такий єдиний “об’єкт”, на який у даний момент вказується – незалежно від того, існує “об’єкт” у дійсності чи у контексті роману, або ж тоді, коли його існування тільки уявне” (там же)*.

Нерідко у наукових працях з даної проблематики поняття “індивідуалізації” об’єкта референції ототожнюється з поняттям “ідентифікації” об’єкта референції. Тобто індивідуалізований об’єкт мовлення вважається разом з тим ідентифікованим.

Ми вважаємо, що явище індивідуалізації предмета мовлення та його ідентифікація є двома різними категоріальними ознаками референта. На наш погляд, ідентифікація референта – це вищий ступінь його пізнання, порівняно з індивідуалізацією. Ідентифікація спрямована на поглиблення змістової сутності того, що вже індивідуалізовано, тобто виділено із загальної множини потенційно можливих елементів у даній ситуації мовлення. Процес ідентифікації часто спирається на те, що адресат повідомлення вже володіє певним знанням про об’єкт референції. Наприклад: “Горіла *хата*, підірвана гранатою. Біля *хати* в розпачі поривалася в огонь чиясь стара мати і плакала гіркими сльозами” (Олександр Довженко. Щорс).

Наведений тут приклад можна зарахувати до розряду класичних у питанні відображення відмінності між індивідуалізованим предметом мовлення та ідентифікованим.

Автор твору О.Довженко представляє позначуване імені “хата” у його першому вживанні як деякий окремий, дійсно існуючий у селі Гороб’івка дім, з яким читач знайомиться вперше. Він, зрозуміла річ, ще нічого не знає про цю хату – ні кому вона належить, ні в якому кінці села вона знаходиться, ні яка вона за своїм виглядом тощо. Понятійний образ хати, що появляється у свідомості читача, не корелює з чимось уже відомим, прочитаним раніше у цьому творі, тому він не може його ідентифікувати як щось уже знайоме з попереднього контексту або із власного досвіду життя. Зате він може виділити цей будинок з-поміж усіх інших хат зображуваного села, оскільки саме йому властива чітка предикативна ознака – він горить.

Розвиваючи свою оповідь, автор повторно вживає номінативну одиницю “хата”, співвідносячи її з тим же самим об’єктом позначення, про який йдеться у попередньому реченні. Це та сама хата, що горить. У даному випадку ми маємо вже справу з процесом ідентифікації предмета мовлення. Тобто референт позначення іменної синтагми “біля хати” є тотожним референту позначення предикативної групи “горіла хата”. Таким чином, індивідуалізований предмет мовлення у першому вживанні номінативної

* На цій же позиції стоять Є.В.Падучева (11, с.9), О.Дюкро (20, с.221) та ін.

одиниці “*xama*” внаслідок анафоричного повторення став ідентифікованим для читача.

Проте це зовсім не означає, що процес ідентифікації є завжди вторинним явищем щодо процесу індивідуалізації. Ідентифікуючий процес є водночас і індивідуалізуючим. Тому можна твердити, що немає ідентифікації предмета мовлення без одночасної його індивідуалізації, але цілком можлива індивідуалізація предмета мовлення без його ідентифікації, що, власне, має місце у вищенаведеному прикладі.

Характерними ознаками референтних позначуваних дослідники вважають нерідко такі їх ознаки, як одиничність, конкретність та означеність. Зазначені ознаки, безумовно, властиві референтним позначуваням, однак вони не є визначальними для їх функціонування. Референт – це не обов'язково одиничний елемент позначення, ним може бути й певна множина елементів.

Щодо означеності референта, то можна сказати, що вона властива тільки ідентифікованим об'єктам; індивідуалізовані предмети мовлення можуть залишатися неозначеними.

А що стосується ознаки конкретності, то це надто вульгаризований підхід до тлумачення природи референта, тому що зводиться лише до відношення мовних знаків з об'єктами матеріальної дійсності. На думку Є.В.Падучевої, такий підхід до тлумачення природи референта притаманний роботам прагматичного спрямування, де “референція розуміється у першу чергу як властивість предметних термів. Для лінгвістики, – вважає дослідниця, – більш природною є однакове трактування референції предметних термів і пропозицій; прикріпленість мовного висловлення до дійсності здійснюється не тільки референцією предметних термів, але й референцією компонентів з пропозиційним значенням, які співвідносяться з фактами, подіями, ситуаціями” (11, с.10).

Погоджуючись з даною думкою, підкреслимо, що її поділяє переважна більшість дослідників.

Таким чином, референтне позначуване мовних знаків представляє предмет мовлення як деякий конкретний чуттєво-споглядальний образ об'єктивно існуючого у дійсному чи уявному світах об'єкта, просторово-часові параметри якого чітко визначені, внаслідок чого він сприймається як окрема реальність, не подібна на всі інші.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Лингвистические проблемы референции // Новое в зарубежной лингвистике: Сб. ст. Переводы. – М.: Прогресс, 1982. – Вып. 13: Логика и лингвистика (Проблемы референции). – С.5-40.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка: Пер. с третьего фр. издания. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955.
3. Белецкий А.А. Знаковая теория языка // Теоретические проблемы современного советского языкознания. – М.: Наука, 1964. – С.38-46.
4. Беллерт И. Об одном условии связности текста // Новое в зарубежной лингвистике: Сб. ст. / Переводы. – М.: Прогресс, 1978. – Вып. 8: Лингвистика текста. – С.172-207.
5. Горский Д.П. Роль языка в познании // Мышление и язык. – М.: Госполитиздат, 1957. – С.73-116.

6. Дейк Т.А. ван. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1978. – Вып.8: Лингвистика текста. – С.259-336.
7. Доннелан К.С. Референция и определенные дескрипции // Новое в зарубежной лингвистике: Сб. ст. Переводы. – М.: Прогресс, 1982. – Вып.13: Логика и лингвистика (Проблемы референции). – С.134-160.
8. Дюкро О. Неопределенные выражения и высказывания // Новое в зарубежной лингвистике: Сб. ст. Переводы. – М.: Прогресс, 1982. – Вып. 13: Логика и лингвистика (Проблемы референции). – С.263-291.
9. Лингвистический энциклопедический словарь/Гл.ред.В.Н.Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990.
10. Линский Л. Референция и референты // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1982. – Вып. 13: Логика и лингвистика (Проблемы референции). – С.161-178.
11. Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. – М.: Наука, 1985.
12. Панфилов В.З. О гносеологических аспектах проблемы языкового знака // Вопр. языкознания. – 1977. – №2. – С.2-14.
13. Рассел Б. Дескрипции // Новое в зарубежной лингвистике: Сб. ст. Переводы. – М.: Прогресс, 1982. – Вып.13: Логика и лингвистика (Проблемы референции). – С.41-54.
14. Стросон П.Ф. Идентифицирующая референция и истинностное значение // Новое в зарубежной лингвистике: Сб. ст. Переводы. – М.: Прогресс, 1982. – Вып.13: Логика и лингвистика (Проблемы референции). – С.109-133.
15. Тихомиров О.Н. Психология мышления. – М., Изд-во Москов. ун-та, 1984.
16. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. – М.: Наука, 1974.
17. Фреге Г. Смысл и денотат // Семиотика и информатика. – М., 1977. – Вып.8. – С.181-210.
18. Чейф У. Данное, контрастивность, определенность, подлежащее, топик и точка зрения // Новое в зарубежной лингвистике: Сб. ст. Переводы. – М.: Прогресс, 1982. – Вып.11: Современные синтаксические теории в американской лингвистике. – С.277-316.
19. Benveniste E. Problèmes de la linguistique générale. – P.: Gallimard, 1966. – Т.1. – 356 p.
20. Ducrot O. Dire et ne pas dire. Principes de sémantique linguistique. – 3ième éd., corrigée et augmentée. – P.: Hermann, 1991. – 327 p.
21. Martin R. Pour une logique du sens. – P.: Presses universitaires de France, 1983. – 268 p.
22. Searle J.R. Les actes de langage. Essai de philosophie de langage. – P.: Hermann, 1972. – 261 p.
23. Dictionnaire de la linguistique / Sous la direction de G.Mounin. – P.: Presses universitaires de France, 1974. – 340 p.

ЛІТЕРАТУРА, ФОЛЬКЛОР

Роман Гром'як

ЩЕ РАЗ ПРО ГЕТЕРОГЕННІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО
ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ ХХ СТОЛІТТЯ: ПРОБЛЕМИ
ОПИСУ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ*

Чому ще раз? Принаймні тому, що в грудні 1995 року у Варшаві відбулася міжнародна конференція на тему "Literatura a heterogenicznosc kultury", матеріали якої вийшли друком під тією ж назвою (Warszawa, 1996). На цю тему мені (то вже фактор суб'єктивний) про гетерогенність українського літературного процесу ХХ століття, про основні чинники, які ту гетерогенність зумовлюють, випала нагода говорити на III Міжнародному конгресі україністів у Харкові 1996 року (див. Матеріали цього конгресу, серію "Літературознавство", с.32-37).

Доцільність використання загальнонаукової категорії "гетерогенність" в опозиції до "гомогенності" в літературознавстві, зокрема в історії літератури, увиразнюється і стає зрозумілою в такій пізнавальній ситуації, коли погляд науковця спрямовується на *великий відтинок* історико-літературного процесу. Тоді доводиться його періодизувати, диференціювати в ньому менші відтинки (етапи, течії, стильові тенденції тощо). Будь-яка спроба цілісно, синтезовано представити (описати, реконструювати) мінливий літературний процес, літературне життя, яке творять яскраві індивідуальності письменників, ставить дослідника (чи наратора-викладача) в скрутне становище. Вражає *розмаїття* не тільки тем, проблем, мотивів у творах, а й художніх систем у цілому, їх компонентів, індивідуальних стилів, які також *еволюціонують* протягом творчого життя митців. Це розмаїття здається, на перший погляд, хаосом, але невдовзі після навіть вибіркового студій заявляють про себе певні підстави (хто воліє: закономірності!), які пов'язані із засадничою різноманітністю творчого процесу. Діалектика різноманітності (гетерогенності) й однорідності (гомогенності) – неодмінна прикмета, органічна якість літературного процесу. Тому під час будь-якої періодизації, яку здійснюють завзяті моністи на *гомогенній основі*, настає спрощення процесу, все розмаїття якого офірується якійсь *домінанті*, замашним, часто сміливим і ефектним, узагальненням, класифікаціям.

Безперечно, без подібного спрощення жодна наука неможлива. Однак йдеться про те, щоб уже у процесі дослідження долати його і поступово наблизитися до повноти живого процесу і тих іманентних

закономірностей, які діють у ньому. Щоб успішно справлятися із такою ситуацією, мусимо вибирати стратегію дослідження відповідно до природи об'єкту дослідження, реальних взаємозв'язків, що функціонують у літературному житті, у творчості письменника, у структурі тексту і в процесі його рецепції.

Тема і проблематика нашої цьогорічної конференції буквально оголює сув'язь і підкреслює важливість цих різноманітних, різноаспектних зв'язків-реляцій. Від модернізму до постмодернізму – період розвитку культури (в тім числі літератури) дуже тривалий – понад століття. І такі хронологічні межі його не замикають. Питання неоднозначні: де ті хронологічні віхи, які окреслюють модернізм, за якими видніється царина постмодернізму? Як, зрештою, маємо трактувати на тлі світовому чи бодай європейському все те, що відбулося в Україні протягом 30-60 рр. і позначилося (нехай і псевдотерміном) соціалістичного реалізму? Найлегше і найпростіше залишити той огром текстів поза увагою, не розглядати його в підручниках, як це вже здебільшого діється, або обійтися кількома фразами про *неонародництво*, ідеологічний ілюстративізм, вульгарний соціологізм, списавши все на диктат "тоталітарної системи".

І все ж маємо вже чималий набуток пошуків відповіді на ці й подібні питання – причому пошуків, що здійснюються на *різних методологічних* засадах як у поточній літературній критиці кожного періоду, так і в історико-літературних синтезах, проблемно-теоретичних монографіях. Йдеться не тільки про написані в останні роки праці Григорія Грабовича, Богдана Рубчака, Марка Павлишина, Миколи Ільницького, Соломії Павличко, Тамари Гундоревої, Віри Агеєвої, Юрія Коваліва, М.Шкандрія, а й про ті уроки, які випливають із дискусій кінця ХІХ – початку ХХ ст., із полемік часів розстріляного відродження, половинчастих спроб теоретиків соцреалізму пояснювати "плідність" єдиного творчого методу з допомогою рятівної формули "розмаїття стильових тенденцій на засадах соціалістичного реалізму". Чи про вперте намагання (на щастя, окремих) істориків літератури *заперечити* наявність в українській літературі початку і першої половини ХХ ст. символізму, імпресіонізму, експресіонізму, неоромантизму; натомість вони обгрунтовують тезу про *поглиблення* реалізму за рахунок психологічного аналізу, психологізму як іманентної якості художньо-образного мислення взагалі і тих часів, зокрема.

Гетерогенність літератури доби модернізму (1896—1932) в УРСР тепер описується формулою наявності в літературному процесі того часу різних напрямів і стильових течій (реалізму, натуралізму, імпресіонізму, неоромантизму, символізму, експресіонізму тощо), їх взаємодії у творчості не тільки письменників-сучасників, а й в творчому світі *одного митця*. З такої позиції мовиться про стильову еволюцію у творчості Михайла Коцюбинського, Ольги Кобилянської, Михайла Яцківа, Олександра Олеся, Спиридона Черкасенка, відтак і про Андрія Головка, Петра Панча, Григорія Косинку. Правда, *причини* еволюції стосовно кожного з названих українських письменників називаються різні. І це слушно. Говориться, звісно, і про *зміну й змагання* поклоніння в літературі, про відштовхування молодих новаторів од зужитих і мертвіючих традицій. З усієї сукупності нашого історико-літературного

* Виступ на XVIII щорічній конференції з української проблематики в Іллінойському університеті в Урбана-Шампейн на тему "Від модернізму до постмодернізму в українській культурі"

дискурсу (бодай у таких його гранях, які репрезентуються текстами опонентів Франко – Софія Русова – молодомузівці; Єфремов – Ольга Кобилянська; “радяни” і “новохатяни” тощо) все виразніше проступає *генеральна опозиція*: народництво (неонародництво) і модернізм. Тепер уже добре видно, що ця опозиція і не генеральна, і науково некоректна, бо “народництво”, як правило, категорія позасестетична, тому майже не охоплює структуру художнього світу (текстів) тих митців, яких спрощено іменують “народниками”, що начебто безпристрасно копіюють, описують, відтворюють дійсність. А модерністи як би не “моделювали дійсність”, творячи самодостатні естетичні структури, ніколи до кінця так і не позбулися бодай елементів *міметичного освоєння дійсності* в широкому сенсі цього слова. Умовність поділу художніх структур (методів, напрямів, стилів) на міметичні і неміметичні, таким чином, очевидна. Тому має рацію Д.Фоккема, обстоюючи думку, що за останнє століття не викоринились і не щезли реалістично-міметичні (ізоморфні) способи конструювання мистецьких світів і не задомінували модерністсько-умовні (неміметичні) способи. Цей відомий компаратист слушно, на мій погляд, вважає, що це два *різномітні і рівноправні* (отже, рівноцінні) типи моделювання фіктивного (художнього) світу.

З такого погляду варто піддати новій інтерпретації чи переглянути хоча б твердження Олександра Білецького – критика 20-х років – про стильовий *монізм* М.Хвильового і стильову *еклектику* Бориса Антоненка-Давидовича в його першій збірці “Запорошені силуети”. Стильова оригінальність, мовленева інтертекстуальність прихильників “революційної романтики”, революційного віталізму (Микола Хвильовий, Юрій Яновський), імпресіоністичні тенденції у прозі Григорія Косинки, М.Івченка, Мирослава Ірчана, Осипа Турянського та ін., психоаналітичні захоплення Валер'яна Підмогильного, художні експерименти з формою Андрія Головка, Майка Йогансена, Степана Тудора були виявом не тільки якоїсь однієї філософсько-естетичної концепції людини чи ідеологічної системи, а передусім їх світобачення, їх різних і відмінних типів психологічної організації і, звісно, – певного ставлення до рідного і світового мистецького контексту своєї доби. Зрештою, той факт, що в творчості, скажімо, Григорія Косинки, Андрія Головка, Петра Панча поступово задомінували міметично-ілюзійні щодо зовнішнього світу структури, не свідчить ще про закономірну “перемогу реалізму”, бо то був результат організованого літературно-критичного, видавничого, цензурного тиску, який врешті-решт призвів до відходу талановитих митців од своєї природної ментальності і самототожності (яскраві приклади – творчість Павла Тичини, Юрія Яновського, Андрія Головка). З іншого боку, там, де не було подібного тиску і ніхто не регламентував художньої творчості з методологічного погляду, ряд митців (Улас Самчук, Євген Маланюк, Олег Ольжич, Докія Гуменна та ін. – беру для прикладу перші-ліпші прізвища) творили в руслі реалістично-міметичного конструювання художнього світу.

Цікавим є й такий момент. Якщо зважити на творчість найбільш одіозних “лакувальників” дійсності (Івана Микитенка, Івана Ле, Олександра Корнійчука чи згодом Вадима Собка, Василя Козаченка) чи таких “чесних” реалістів, як Анатолій Дімаров, Борис Харчук, то можна категорично твердити, що ніхто з них жодної об'єктивної дійсності не

відображав – вони її *конструювали (!)* на засадах своїх концепцій. Образно-фабульний рівень їх художнього світу мав правдоподібні виміри, але не мав об'єктивно існуючих відповідників. Тому хисткими є підстави категоричних тверджень деяких сучасних глорифікаторів поезики модернізму, що згадані літератори не творили, а були рабами ілюзійнізму, що тільки описують суще.

Для посутнього обговорення динаміки літературного процесу в добу модернізму і постмодернізму, на моє переконання, важливо постійно мати на увазі основну онтологічну проблему літературної творчості. Якщо літературні твори живуть реально тільки в рецептивно-комунікативному функціонуванні і зберігаються в об'єктивному світі як сукупність текстів – знакових систем, то з цього факту випливає питання, що гостро стоїть перед кожним істориком і теоретиком літератури: скільки з тих текстів дослідник *сам* прочитав, *як* у своїй уяві відтворює художні світи, створені письменниками, *як* і з яких позицій їх інтерпретує, спираючись на витвори власної фантазії, на свої суб'єктивні візії. *Призмой, опцією*, яка *заломлює* і часто деформує літературний процес, є, по-перше, читацький канон і досвід літературознавця і, по-друге, теоретичні моделі модернізму, постмодернізму, їх складових компонентів, які дослідник “накладає” на гетерогенний процес і, відповідно до цього критерію, *гамогенізує* його. На перший план тут висувуються процеси генералізації, типологізації й вирівнювання складного літературного процесу. У результаті твориться відповідна *аксіологічна* шкала, рангуються літературні групи, стильові тенденції і з'являються замашні формули про смерть реалізму, про фетиші неонародництва, а одна-дві групи літераторів уособлюють всю національну літературу. При цьому не беруться до уваги або недооцінюються стилі сприймання і постійне відтворення серед молодих поколінь письменників різних типів (у тім числі – традиційних) творчого конструювання художніх світів. Очевидно, на такій теоретичній базі з'являються максималістські судження про “традиціоналістів” Ліну Костенко, Івана Драча, Романа Іваничука (не кажучи вже про Юрія Мушкетика і Дмитра Павличка чи Павла Загребельного...). Тексти Емми Андіївської, Романа Бабовала, Юрія Андруховича, а за ними Євгена Пашковського, Володимира Цибулька, Тараса Прохаська, Юрія Іздрика та багатьох молодших заступають і вичерпують все багатство гетерогенного літературного процесу.

Ставлячи на обговорення питання у такий спосіб, я виключаю наразі *аксіологічний* аспект поцінування творів за критерієм “вищої чи нижчої естетичної вартості” і переносу акцент на опис, на відтворення структури багатовимірною історико-літературного процесу з його різними читацькими верствами. Розумію, що опис у гуманітарній сфері немислимий поза інтерпретацією, але їх взаємоопосередкування, співвідношення мають бути предметом постійних саморефлексій як елементи метатексту у будь-якому тексті.

З такої точки зору і періодизація літературного процесу, і виділення стильових тенденцій (течій) не будуть однозначно прив'язуватися до жорстких хронологічних визначників чи одних (навіть найвизначніших) мистецьких явищ. А нижня межа модернізму може під певним кутом зору переміститися в кінець XVIII століття, тяглість же модерністських і постмодерністських традицій чи відлуння в українській літературі матиме не тільки західноєвропейські, а й рідні виміри.

Леонід Рудницький

ІВАН ФРАНКО І АВСТРІЙСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР: ВПЛИВ СЕРЕДОВИЩА НА ТВОРЧІСТЬ ПОЕТА

Творчість і діяльність Івана Франка у сфері взаємин між німецькою та українською культурами розглядались уже вченими як в Україні, так і в діаспорі. Між ними Я. Ярема (1), І. Журавська (2), М. Шаповалова (3), О. Хомицький (4), Ю. Кобилецький (5), А. Кіпа (6), В. Жила (7) та інші. Всі вони прагнули головним чином осмислити значення Івана Франка для розвитку української культури, аналізуючи або його переклади з німецькомовних літератур, або впливи окремих письменників німецькомовного світу на його творчість. Натомість мало зроблено зусиль (в порівнянні з дослідженням взаємин Івана Франка з польськими культурними діячами, про що вже є обширна література), щоб краще оцінити вклад Івана Франка в німецьку культуру. Тим часом цікаво було б проаналізувати його творчість з точки зору німця-науковця та відповісти на запитання: що зробив Іван Франко у цій ділянці і які причини спонукали його працювати на теренах чужої культури? Очевидно, не можна не згадати тут праць М. Возняка та В. Щурата, в яких знаходимо чимало вартісного матеріалу до вивчення цієї ділянки літературної спадщини Івана Франка, а також праць деяких неукраїнців, насамперед Гюнтера Вітрценса і Маріяна Якубца (8).

Саме тому, що ця ділянка в українській науці з різних причин дещо занедбана, світове значення та світова слава Івана Франка (поняття ці, як слушно зауважує Олександр Білецький, не можна ототожнювати) (9) сьогодні не стоять на такому щаблі, як це мало б бути. Втім, ніхто нині вже не заперечить, що великий відтинок літературно-журналістської спадщини Івана Франка можна розглядати як інтегральну частину польської культури, і згодом

це саме можна буде сказати про його діяльність у німецькомовному світі.

Та щоб краще збагнути цей особливий вимір творчості Івана Франка, звернім перш за все увагу на його знання німецької мови. Загальновідомо, що вже молодий Франко знав разом з іншими чужими мовами й німецьку, що засвідчують численні документи. Але мало хто усвідомлює глибину цього знання. Насамперед він мав надзвичайно тонке відчуття німецької мови, так званий Sprachgefühl, що, як правило, притаманне тільки тим людям, для яких вона є рідною. Це можна продемонструвати на підставі його творів. Подамо тут лише один приклад, до речі, не позбавлений гумору. Франко, як відомо, не тільки сам займався перекладами, але й залюбки писав рецензії на праці інших перекладачів. Досить нагадати його невелику статтю під заголовком “Шевченко в німецькій одязі” (10, с.189-196), яка складається з двох рецензій на два випуски перекладів творів Шевченка німецькою мовою, що їх здійснив Сергій Шпойнаровський (1858-1909). Франко дуже гостро критикував працю Шпойнаровського, але цілком справедливо: переклади справді були не на рівні. Ось що пише Франко: “Він (Шпойнаровський) перекладає Шевченка на неможливий, страховинний німецький жаргон, який у

кожного, хто звик читати німецькі вірші, може збудити тільки регіт, а в дальшому ряді нехить до нашого поета”. Рецензент подає низку прикладів; ми обмежимося трьома висловами, які яскраво виявляють Франкове відчуття німецької мови. Скритикувавши переклад поеми “Кавказ”, який “треба вважати зовсім нездатним”, Франко аналізує переклад поеми “Гамалія”, який він уважав за дещо кращий: “В “Гамалії” задовільно перекладено обі козацькі пісні, але в епічній частині трапляються непорозуміння. Шевченкове “заглуши кайдани” не значить “überbraus die Fesseln”, бо ж кайдани не шумлять (“brausen” – “шуміти”). Для передання Шевченкового “бугая” скомпонував собі д[обродій] Шп[ойнаровський] німецьке слово, якого ніде досі не стрічав, – “das Graustier”. і додає до нього нотку, що се ніби така персоніфікація Босфору. А “бугай” по-німецьки простісінько “der Bulle”, і, переклавши його так, д. Шп[ойнаровський] побачив би й сам, що тут у Шевч[енка] нема ніякої персоніфікації, а простий поетичний образ”. І далі: “Обік нечуваного “Graustier” стрічаємо у нього й інші ковані німецькі слова, за які німці не дуже подякують йому, прим., “Himmelsauen”, що не значить “небесні свині”, а “небесні простори”.

Таким чином, у Франка простежується поважне аналітичне відчуття німецької мови, але це не обов’язково є свідченням того, що він знав її так, як свою рідну; в даному випадку він виявляє мовне знання критика, а не поета. Коли ж придивимось до деяких його праць, написаних по-німецьки, то побачимо, що Франко умів також творчо вживати цю мову; у нього було таке знання її нюансів і тонкощів, що йому міг би позаздрити не один німецький письменник. Недарма він учився німецької мови у класиків німецької літератури.

Звернемо увагу перш за все на листи, написані по-німецьки. Їх можна поділити на дві групи: особисті і ділові; конкретно кажучи, йдеться про листи до Ольги Рошкевич і до його професора Ватрослави Ягіча (1838-1923). Перечитуючи листи Франка до Ольги Рошкевич, можна сміливо стверджувати, що вони мають незаперечну літературну вартість: пише смертельно закохана молода людина, що нагадує Вертера Гете, розкриваючи свою душу перед коханою дівчиною. Наведемо кілька уривків, у яких цей вертерівський дух, ця надмірна емоційність автора виражені дуже яскраво:

“... Aber für diesmal muss ich schreiben, – meine innere Beruhigung verlangt es, und wenn Sie den Zustand meines Inneren kennen würden, möchte Ihnen dieses wohl berechtigt erscheinen, wenn es auch, – ich lasse es zu – nicht ganz anständig ist. Aber was kümmert mich die Anständigkeit, – was kümmern mich die konventionellen Gesetze, – meines Herzens Sprache übertäubt ihre kalte und gemessene Stimme! Sie haben mich – zwar nur kurz gesehen – Sie haben mich, mehr vielleicht aus den Erzählungen Ihres Bruders, als vom Ansehen, kennen und urtheilen gelernt, – ich öffne Ihnen mein ganzes Herz, – urtheilen Sie über mich. Ich werde Ihnen wohl vielleicht als langweilig, ungesellig, duckmäuserisch, oder, wie man das sagt, stumm und dumm erschienen haben, – aber urtheilen Sie selbst: Ich habe fast keine Erziehung, keine lebevolle und sorgsame elterliche Behandlung genossen, – fremd und einsam unter fremden Menschen, so bin ich aufgewachsen. Ich hatte keine Gesellschaft, ich lebte mit Niemandem, ausser mit meinen Büchern. Die Welt war mir bekannt, die grosse Schule der Gesellschaft verschlossen. Erst im

vorigen Jahre, als ich mit Ihrem Bruder bekannt wurde, erschloss sich die breite Welt vor meinen Augen, es wurde heller vor mir. Aber der Übergang war zu rasch, – ich arbeitete mit meinem Geiste zu viel und zu anstrengend, – meine Kräfte wurden schwach, – ich fühlte die Samen des Todes, die Vorgefühle des Grabes in meiner Brust”*. Закінчує він пристрасними, типово вертерівськими словами:

“O, ich möchte Ihnen noch viel, viel schreiben, – mein Herz ist übervoll, aber ich habe keinen Mut dazu, – ich muss sogar fürchten, dass auch schon das Geschriebene Ihnen zu viel ist. Leben Sie also wohl, – und möchte ich bald Ihre Antwort bekommen, – mir würde es scheinen, dass ich Sie selbst vor mir sehe!”** (лист від 2.05.1875; Збір. тв., 48, 18-19). Тут слід підкреслити центральне місце слова “Herz” (“серце”), яке також відіграє головну роль у ранніх листах Вертера.

У наступному листі Іван Франко словами Вертера прохає Ольгу Рошкевич виявити до нього співчуття, заспокоїти його хворе серце: “Haben Sie also Mitleid mit mir und verbieten Sie mir wenigstens nicht dann und wann zu Ihnen zu schreiben, – wenn Sie mir auch nicht antworten können, – es ist ja mein letztes Heilmittel, – ich werde ruhiger werden, nachdem ich Ihnen mein ganzes Herz ausgeschüttet habe. Nehmen Sie mir ja nicht meine vielleicht zu heissen, kühnen und phantastischen Gedanken für poetische Erdichtung der Schwärmerei! Bei Gott, – könnten Sie in mein Inneres hineinblicken, – Sie würden dort hundertmal phantastischere Bilder, hundertmal heissere Gefühle finden, die ich aber selbst bekämpfe, da vielleicht auch dieses da ohnehin vieles enthält, was Sie beleidigen, was Ihnen unlieb sein kann, – was Sie meiner einmal anerkannten Narrheit zu gute halten müssen”*** (лист від 26.05.1875; Збір. тв., 21-22).

У наступному короткому листі (із серпня 1875), текст якого подаємо повністю, теж знаходимо мотиви безсмертної любови, що була притаманна молодому Гете і його героєві; висловлена вона тут цілком у манері “Sturm und Drang” періоду німецької літератури, творцем і провідником якої був Гете: “Verzeihen Sie, dass ich diese Gelegenheit ergreife, um Ihnen einige Worte zu schreiben, da ich entweder keine Kühnheit,

* “... Але на цей раз, щоб якимось заспокоїти себе, я мушу написати сам, бо коли б Ви знали стан моєї душі, Ви, мабуть, погодилися б зі мною, навіть якщо це – я допускаю – і не зовсім пристойно. Та що мені умовності, що мене обходять загальноприйняті правила – мова серця мого заглушає їхній холодний і байдужий голос. Хоч Ви бачили мене зовсім мало, Ви, мабуть, більше дізнались про мене й мої судження з розповідей брата, аніж за час нашої зустрічі, – відкриваю Вам усю свою душу, – тож судіть про мене. Певне, я здався Вам нудним, замкнутим, нещирим, інакше кажучи, нещирим мовчухом, але поміркуйте самі: я не одержав майже ніякого виховання, не знав я й батьківської ласки; чужий та самотній поміж чужих людей – ось так я зростаю. Я не мав товариства, не знав нічого, крім своїх книг. Світ лишався для мене невідомим, а велика школа товариства була зачинена. І тільки торік, коли я познайомився з Вашим братом, перед моїми очима відкрився широкий світ і стало світліше переді мною. Але ця зміна була надто різкою, мій розум працював так багато й напружено, що я геть знесилів й відчув сім'я смерті, передчуття могильного холоду в грудях” (Збір. тв., 48, 20).

** “O, я хотів би ще багато, дуже багато написати Вам; моє серце переповнене, але мені бракує відваги, – боюся навіть, що й цього, що вже написав, для Вас забагато. Прощайте, і якщо я скоро дочекаюся Вашої відповіді, то мені буде здаватися, що Ви самі поряд зі мною” (Збір. тв., 48, 18-19).

*** “Тож змилюйтеся наді мною і не забороняйте мені бодай зрідка писати до Вас, навіть якщо Ви й не зможете відповідати на мої листи; бо це мої останні ліки – я стану спокійнішим, коли виблюю Вам усю свою душу. Не приймайте тільки моїх, може, надто гарячих, сміливих і фантастичних думок за поетичний вимисел або марення. Йй-богу, коли б Ви могли заглянути мені в душу, то Ви знайшли б там стократ фантастичніші образи, стократ палкіші почуття, з якими я мушу боротися, побоюючись, що навіть у цих рядках міститься багато такого, що могло б образити Вас або видатися неприємним, – віднесіть це на рахунок моєї уже визнаної нерозсудливості” (Збір. тв., 48, 26).

oder kein Gelegenheit habe sie Ihnen offen, zu sagen! Sie halten mich gewiss für ungetreu, nachdem Sie von Ihrem Bruder jene Drohobyczer Scherze gehört haben, aber, mein Gott, wie soll ich Ihnen versichern, wie soll ich schwören, dass ich Sie keinen Augenblick vergessen habe, noch vergessen werde? Seien Sie gewiss, dass wo ich auch immer sein werde, in Lemberg oder in Wien, Sie immer der Leitstern meiner Handlungen, das Ziel, zu dem ich durch Arbeit, Treue und Ehrlichkeit strebe, bleiben werden! Aber manchmal bemächtigt sich ein schwerer Kummer meiner Seele, den ich nicht los werden kann: ich zweifle noch an meinem Glück! O, seien Sie gütig, lösen Sie meinen Zweifel, giessen Sie neue Hoffnung in mein Herz, das Ihnen immer angehört až do śmierci naszej”**** (Збір. тв., 48, 38).

Врешті в листі від 30 жовтня 1875 р. автор передає свій відчай, розпуку чисто ліричним способом німецької романтики:

“Sie haben mir meine Bücher zurückgeschickt, – ach, – wie sehnlich hoffte ich wenigstens ein einziges liebes, tröstendes Wörtlein von Ihrer Hand darin zu finden! Vergebens!

Fragen Sie mich nicht, wie ich zu der traurigen Gewissheit komme, dass Sie meine Gefühle nicht erwidern! Wahr ist es, – es ist meine Schuld, – aber konnten Sie es mir nicht selbst sagen, – mussten Sie... Nein, – ich bin vielleicht zu hart gegen Sie, – aber mein Gott, wer war denn je nachsichtig und liebevoll gegen mich? Mein Leben hier ist ein ganzer ununterbrochener Taumel. – ich hab ja meinen Stützpunkt, meine Hoffnung verloren! Nein, – nicht Ihre Schuld ist es, – sondern nur mein Unglück, – darum mag's über mich ergehen!”* (Збір. тв., 48, 38).

Усі ці листи виявляють більше емоційної динаміки та екзистенціального трагізму, ніж листи до Ольги Рошкевич, писані українською мовою. Можна сміло твердити, що наведені уривки мають мистецьку вартість і що вони могли б стати складовими частинами певної епістолярної повісті. Тут, можливо, варто поставити запитання, чому Франко писав до Ольги Рошкевич по-німецьки. Справа в тому, що вони разом займалися німецькою мовою; Ольга відіграла певну роль у роботі Івана Франка над перекладом “Фауста” Гете, й він старався навчити її цієї мови. Але, мабуть, більш важлива причина тут психологічна. Хоч як добре знав він німецьку мову, але ж вона була для нього нерідною, а говорити про свої глибокі особисті почуття чужою мовою інколи легше. Класичний приклад такого вільного висловлювання знаходимо у романі Томаса Манна “Der Zauberberg”, герої якого – німець і росіянка – говорять між

*** “Вибачте, що користуюсь цією нагодою, щоб написати Вам кілька слів, бо у мене немає ні іншої можливості, ні мужності сказати їх Вам відкрито! Ви, певне, сумніваєтесь у моїй вірності після отих дрогобицьких жартів, які Ви почули від свого брата, але, Боже мій, як мені запевнити Вас, чим присягтися, що я ні на мить, не забував і не забуду Вас? Клянусь, що де б я не був, у Львові чи у Відні, Ви завше зостанетесь для мене провідною зорею моїх днів, метою, до якої я прагну своєю працею, вірністю й чесністю. Та іноді мою душу охоплює невмиловна туга, якої ніяк не можу позбутися: я все ще сумніваюсь у своєму щасті! О, будьте ласкаві, розвійте мій сумнів, наповніть нову надією моє серце, яке належить Вам довіку, až do śmierci naszej!” (Збір. тв., 48, 38).

* “Ви прислали мені мої книжки, – ах, з якою жагою я надіявся знайти серед них хоч одне-однісіньке втішне словечко, написане Вашою рукою! Та марно! Не питаєте, звідки у мене ця сумна певність, що Ви не відповідаєте взаємністю на мої почуття! Ніде правди діти, я сам винен в усьому, але хіба Ви не могли сказати це мені особисто, чи ж треба було?... Ні, може, я надто суворий до Вас, але, Боже мій! Хіба я сам знав коли-небудь, що таке поблажливість і душевна ласка? Моє життя тут – якийсь суцільний, безперервний дурман, бо я втратив точку опору, втратив надію! Ні, це не Ваша вина, а лише моє безталання – така вже моя доля!” (Збір. тв., 48, 40).

собою по-французьки.

Такою ж мірою, як листи Івана Франка до Ольги Рошкевич виявляють його талант писати в романтичній манері, листи до Ватрослава Ягіча свідчать про його вміння володіти класичним стилем. У цих листах, на відміну від тих, що написані до Ольги Рошкевич, знаходимо стислість вислову, дисципліну та елегантність мови. Подаємо лист від 23 червня 1900 р.: “Ich schicke Ihnen einen kleinen Beitrag für Ihr hochgeschätztes “Archiv”. Es ist ein Kolumbusei, eine wenig tröstliche, – aber auch sonst oft vorkommende Entdeckung, daß es einem an sich klaren und richtigen Texte vier Jahrhunderte lang an klaren – und richtigen Lesern und Erklärern gefehlt hat. Gewiß ist die Geschichte geringfügig und könnte auch mit einer Bemerkung von 10 Zeilen abgetan sein. Ich habe sie aber ein wenig breiter behandelt wozu mich hauptsächlich die Bemerkung des St. Dobrzynski in dem letzten Hefte des “Archiv” bewogen hat, besonders aber die Anerkennung, die er eine ganz unhaltbaren Konjektur Hiplers gezollt hat. Es dürfte somit meine Mistelle, welche, wie es mir scheint, allen derartigen Konjekturen und Kombinationen ein für allemal den Boden unter den Füßen wegzieht, nicht ohne Nutzen sein. Daß aber Dobrzynskis Rezension im “Archiv” gedruckt wurde, das ist auch die Ursache, weshalb ich Sie, hochverehrter Herr Hofrat, mit dieser meiner Arbeit behellige. Ich hoffe übrigens, daß diese Arbeit dem “Archiv” nicht zur Last fallen wird, da sie ja nicht mehr als drei bis vier Druckseiten beanspruchen dürfte. Ich verbleibe hochachtungsvoll.

Ihr dankbarer Schüler

Dr. Ivan Franko”.* (Зібр. тв., 50, 154-155).

Як бачимо, тут уже цілком інша мова, більш суха, однак не канцелярська (“sachlich”, як кажуть німці): вона не позбавлена літературної вартості, прикрашена різними мистецькими засобами. Слід звернути увагу на контраст, до якого вдається Іван Франко (“kleinen Beitrag” протиставлено “Ihr hochgeschätztes “Archiv”), і на паралелізм, себто повторення двох прикметників (“klaren und richtigen”). Це паралельне зображення явищ із двох сфер, якого, до речі, український переклад листа не відбиває. Німецький текст характеризують також вишукані слова, фрази та конструкції: “bewogen hat”, “behellige”, “gezollt hat” – вислови, властиві для письменника високого рівня. Іван Франко завжди вживає вислів, що відповідає ситуації, – “mot juste”, як кажуть французи. Така сама легкість та елегантність висловлювання притаманна й іншим листам до Ягіча. Наприклад, лист від 29 вересня 1905 р., в якому Франко просить вибачення за те, що він спізнився зі статтею до журналу “Archiv für Slavische Philologie”. Подаємо перші два абзаци:

* “Посилаю Вам коротку статтю для Вашого неоціненого “Архіву”. Це Колумбове яйце, мало втішне, до того ж не таке вже й рідкісне відкриття того, що ясний і правильний текст протягом чотирьох століть не мав справжніх, вдумливих читачів і тлумачників. Безперечно, це маловажна історія, на яку вистачило б і десяти рядків. Проте я розглянув її дещо ширше, а спонукала мене до цього, головним чином, замітка С. Дибжинського в останньому номері “Архіву”, насамперед його схвальний відгук про зовсім невдалу кон’єктуру Гіплера. Отож мій причиною, який, як мені здається, раз і назавжди вибиває ґрунт з-під ніг усіх подібних кон’єктур та комбінацій, міг би бути корисним. Той факт, що рецензія Добжинського була надрукована в “Архіві”, є ще однією причиною того, чому я, вельмишановний пане раднику, турбую вас оцією своєю працею. А втім, сподіваюсь, що ця стаття не дуже обтяжить Ваш “Архів”, бо вона не повинна зайняти більше трьох-чотирьох друкованих сторінок. Залишаюся з глибокою повагою Ваш вдячний учень д-р Іван Франко” (Зібр тв., 50, 155).

“Vor allem bitte ich Sie um gütige Verzeihung, daß ich mit dem Fertigstellen meines Artikels für das “Archiv” so lange gezaudert habe. Die Wahrheit zu sagen, habe ich gelernt, meine “Entdeckungen” so niedrig zu taxieren, daß ich schließlich Mut und Lust verlor, mit ihnen vor die große Gelehrtenwelt zu treten. Erst die Mitteilung des Herrn Kuzela, daß Sie immer noch Gewicht darauf legen, daß ich mein Ihnen gegebenes Versprechen einlöse, und die neuerliche Versicherung Prof. Brückners, Sie erwarteten die Einsendung meines Artikels, um auch den seinen in Druck zu geben, veranlaßten mich, jede andere Arbeit wegzulegen und mich an diesen Artikel zu machen. Ich habe, wie Sie sehen werden, nur wenig (etwa ein Drittel) aus dem Ruthenischen übersetzt das übrige aber frei umgearbeitet, vieles gekürzt, hie und da neue Bemerkungen hinzugefügt. Natürlich das redaktionelle ius gradii, wenn Sie wo aus zu kürzen Lust und Bedürfnis verspüren werden, bleibt Ihnen allenfalls zugestanden.

Ich bitte auch um gütige Verzeihung wegen der schändlichen Handschrift, mit der ich Sie zu belästigen wage. Sie ist fast wie die moderne Malerei – man muß sich erst tüchtig daran gewöhnt haben, um sie erträglich zu enden. Ich bin in diesen Tagen ein wenig fieberkrank gewesen, und dies hat mein auch sonst nicht brillantes Geschreibsel noch elender gemacht. Einen guten Kopisten konnte ich leider in Eile nicht finden, hoffe übrigens, die Berliner Setzer werden sich damit schon Rat schaffen” (Зібр. тв., 50, 275-276)*.

Як і в попередніх текстах, тут також знаходимо літературні засоби (наприклад, вдале порівняння почерку письма з модерним малярством). І знову ж український переклад слабший від оригіналу: досить порівняти останнє речення першого абзаца.

З усього видно, що Іван Франко читав в оригіналах твори великих мислителів, на які такий багатий німецький народ, і що він володів їхньою мовою на такому ж рівні, як і вони. Немає сумніву, що, маючи такий непересічний талант і таке високорозвинене чуття мови, Іван Франко міг би стати німецьким художником слова. В усякому разі, як ми це вже ствердили, його літературна спадщина, яка, крім кореспонденції, включає поетичні переклади, прозу, статті та есе, забезпечує йому місце в історії німецькомовної літератури.

Однак розкриваючи тему “Іван Франко й німецькомовний світ” все ж поставимо собі запитання, чому саме наш великий письменник і вчений так наполегливо працював для австрійців та німців. Відповісти на це можна двояко. По-перше, Іван Франко, попри його критичне ставлення до австрійського уряду, почувався частиною того великого світу, яким

* “Передусім прошу Вас ласкаво вибачити, що я так зволівав викінчення статті для “Архіву”. Відверто кажучи, я привчився давати своїм “відкриттям” таку низьку оцінку, що, зрештою, втратив відвагу й бажання виступати з ними перед великим світом учених. І тільки повідомлення pana Kuzeli, що Ви все ще надасте вагу тому, щоб я дотримав дану Вам обіцянку, та недавні заперечення професора Брюкнера, що Ви чекаєте моєї статті, щоб разом з нею і віддати до друку також його статтю, змусили мене відкласти всю іншу роботу і взятися за неї. Як будете бачити, лише невелику частину (приблизно третину) я переклав з українського тексту, решту ж вільно обробив, у багатьох місцях скоротив й додав подекуди нові примітки. Звичайно, і Вами в будь-якому разі лишається редакторське ius gradii, якщо Ви матимете охоту і потребу дещо скоротити. Прошу також ласкаво вибачити за мій кепський почерк, яким я смію Вас потурбувати. Він майже такий, як і сучасний живопис – потрібно спершу добре звикнути до нього, щоб можна було визнати його терпимим. Цими днями я був трохи хворий пропасницею, а це ще більше погіршило мою й без того неблизьку писанину. Доброго переписувача я, на жаль, у поспіху не міг знайти, а втім, сподіваюся, що берлінські складачі якось дадуть собі з нею раду” (Зібр. тв., 50, 277).

була Австрія і в який входила тоді Західна Україна. В іншій праці (11;239-254) я вже звернув на це увагу, відзначаючи, що Іван Франко до деякої міри й у певному контексті почував себе австрійцем, і тому в нього було бажання збагатити австрійський народ та австрійську культуру доробком свого розуму і духу. По-друге, німецькомовні журнали й часописи, як і контакти у Відні з різними австрійськими культуртрегерами, були для Івана Франка важливою трибуною, з якої він завдяки своїм здібностям міг обстоювати права українців і поширювати правду про Україну. Адже Західна Європа взагалі й німецькомовний світ зокрема були тоді дуже мало (а в деяких випадках хібно) (12, с.355-358) поінформовані про Україну й українців. Для Заходу існувала Польща та Росія і ніхто інший окремишньо в їх складі. До речі, така ситуація тривала ще донедавна, вона тільки сьогодні починає змінюватись. Іван Франко намагався внести певні корективи. Здобути для України, за його словами, “поважання цивілізованого світу” (13, с.305), поставити Україну на карту Європи і тим самим допомогти українському народові здобути собі долю – такою була головна причина Франкового “Drang nach Westen”. Саме тому Франко й зробив помітний вклад у німецьку культуру. Досі найкраще віддзеркалено це у виданні за редакцією Е. Вінтера й П. Кірхнера (14) при співпраці з О.І. Білецьким та І.І. Бассом. Том охоплює велику частину (але не всю сукупність) Франкових творів, написаних німецькою мовою.

Цей збірник включає обширний, хоч не завжди точний і достовірний, вступ редакторів (с. 1-32), автобіографічні твори (с. 35-71) літературознавчі праці (с. 75-143), літературно-мистецькі твори (с. 147-73), до яких, окрім оригінальних творів Івана Франка, написаних німецькою мовою, віднесено також його переклади українських народних пісень, переклади з творчості Тараса Шевченка, а також суспільно-критичні статті (с. 277-439), вибрані листи до І.Франка та коментарі й покажчик імен і назв. Маємо, безумовно, дуже цінне видання, але не без прикрих недоліків (15): зокрема, пропущено деякі праці Івана Франка, написані німецькою мовою, а головне його статтю про Міцкевича “Поет зради” (16). Відсутність останньої справляє дивне враження, особливо коли взяти до уваги, що листи написані до Івана Франка у справі цієї статті Ізидором Зінгером, власником “Die Zeit”, там видрукувано.

До речі, ця стаття не ввійшла також у найновіше зібрання творів Івана Франка в п'ятдесяти томах. Отже, вона залишається недоступною для науковця, хіба що він замовить її у віденській бібліотеці. Важко сказати, що є більш дивним – чи спекулювати причинами, чому Іван Франко, який дуже цінував творчість Міцкевича, перекладав її українською мовою і багато писав про поета, раптом написав таку, здавалося б, погромну статтю проти нього, чи те, чому цю статтю не включено до жодного видання його творів. Ясно, що перша проблема більше пов'язана з нашою темою і тому, може, слід кілька слів про неї сказати.

“Напад” Івана Франка на Адама Міцкевича варто розглядати в контексті часу й обставин, з точки зору тодішнього душевного стану поета, а також у світлі його творчої особистості. Перш за все Франкові була притаманна певна динамічна суперечливість, з якої випливала його творчість; на підтвердження цього є чимало прикладів, включно з його ставленням до деяких подій, явищ, людей та до самого себе. Зрештою, у

кожної великої людини знаходимо певні суперечності інтелектуальних та вольових устремлінь і шукань, бо глибина, багатогранність та багатоманітність її духовості цього закономірно вимагає. Так було і з Іваном Франком. Для нього не властива статика (нагадаємо поему “Мойсей”, у якій він гостро засуджує “спокій”), поза чи маска. Як Фавст у Гете, він завжди боровся, завжди прагнув до чогось великого і тим самим перебував у постійному конфлікті зі своїм оточенням. Крім того, тут, певно, грали роль і різні психічні процеси, свого роду підсвідома проекція (нагадаємо, що у творах Івана Франка знаходимо також мотив зради як засіб задля користі справи, – наприклад, “Славой і Хрудош”, “Похорон” та ін.).

Ставлення Івана Франка до Адама Міцкевича можна розглядати у контексті так званої проекції, що у термінології психоаналізу означає несвідоме приписування іншим власних підсвідомих комплексів як засіб оборони проти неприємних почувань – вини, меншовартості, переслідування. Можливо, що у цьому складному психологічному процесі Франкове ставлення до Міцкевича було обумовлене почуттям любові-ненависті, що мало своє коріння, з одного боку, в його щирому захопленні творчістю поета, а з другого – в намаганні відкинути насильно створений німб Міцкевича-героя. Але ці речі не належать до нашої теми. Сам Іван Франко у згаданій статті вказує на деякі причини, чому він її написав, і вони підтверджують нашу гіпотезу. Ось що він пише: “Я закінчив польську гімназію, і Міцкевича мені рекомендували учителі як найкращу лектуру, його вірші були друковані в польських підручниках, його життя і зміст його важливіших творів ми мусіли вивчати, його уродини школярі святкували – одним словом, нас при звичаї шанувати Міцкевича як найбільшого героя духу і задивлятися на його твори як на святість, створену найбільшим генієм. Я пригадую собі, як я з вродженою суперечливістю спротивився в одній із своїх задач проти цього обоження Міцкевича й інтерпретував один з його віршів так, що учитель польської літератури вжив цю працю, щоб формально заскаржити мене в дирекції, так що я за мою еретичну інтерпретацію був добре покараний директором. Від того часу Міцкевич виглядав мені як доволі дивовижний святець, і ґрунтовна аналіза його творів переконала мене пізніше, що мої хлоп'ячі почування були праві”.

Ось тут, можливо, і є один ключ до розуміння цього епізоду. А крім того, стаття про Адама Міцкевича була для Івана Франка доброю нагодою спровокувати дискусію, котра кинула б світло на справжнє становище українців у Галичині, звинуватити поляків за їхнє ставлення до українців. У його листі до Я. О. Бодуена де Куртене читаємо:

“Приводом, що спонукав мене написати статтю про Адама Міцкевича, були ті явища морального розтління, які проявилися в польському суспільстві Галичини під час виборчої кампанії, при виборах до сейму 1896 року і до парламенту 1897. Гнобили українців і власний польський народ найбільш брутально, а одночасно піднімали крик у пресі, проголошували з міністерських лав, що це українці (народовці) гноблять і допускаються зловживань. Ламали і топтали всі можливі закони, а одночасно запевняли, що все відбувається легально. Найогидніші факти покривали з міною дитячої невинності, а дрібніші, не раз спровоковані провини противної сторони підносили до рівня нечуваних злочинів. І це

робилося у пресі за допомогою урядових органів, мало того, те саме чулося і в приватних розмовах, від людей, що називають себе демократами і навіть народовцями. Нагадаю ідіотські статті “Пшегльонду Вшехпольського”, що закликали до гострої боротьби з українцями лише з тією однією причиною, що місце, яке тепер займають українці на Божому світі, могли б зайняти поляки з далеко більшою користю для цивілізації. Народовці в сеймі відверталися від українців у зв’язку з Вавелем, а в редакції “Кур’ера Львівського” Станський, певний, що до державної ради проведе 14 депутатів своєї партії, запевняв мене, що як тільки ми переможемо в Західній Галичині, кинемо і на Східну і покажемо вам, як треба братися до справи.

В усьому цьому мене цікавило лише одне питання – психічна організація тієї нації, яка є такою вразливою на найменшу власну кривду, а одночасно може кривдити з таким виглядом, немов би це найприродніша річ у світі. Цю подвійну етичну міру – одна для себе, а інша для других – я знав уже раніше в євреїв, тепер боляче пізнав і у поляків. Звідси простий висновок – і одні, і другі – це народ вибраний, вони вважають себе вищими від інших. Ви розумієте, шановний пане, що я зацікавився джерелом цього особливого “національного виховання” і знайшов його (може помилково) у таких геніїв, як Міцкевич і Красінський, з тією між ними різницею, що Міцкевич, поет талановитий, колоритніший і пластичніший, популярніший від Красінського, мав вплив незрівнянно більший. Я знав дуже добре, що пізніше, в Парижі, Міцкевич схилився до сен-симоністів і проголошував погляди благородні, високо гуманні, але я знав також, що ці твори Міцкевича на польське суспільство не мали жодного впливу і до останнього часу загалом поляків лишилися невідомими. У своїй розвідці я зазначив, що Міцкевич в еміграції “ходить більше сонячними шляхами”, ніж у творах, написаних у Литві і в Росії” (Зібр. тв., 50; оригінал польською мовою – с. 102-104, український переклад – с. 104-105).

Як бачимо, серед головних причин написання статті “Поет зради” свою роль відіграє і політичний момент. До сказаного слід додати, що текст праці Івана Франка дуже цікавий і що всі висновки автора (за винятком узагальнення його підсумків) цілком логічні. Стаття “Поет зради” і полеміка, що розгорнулася навколо неї, заслуговують на детальний аналіз, що до певної міри і зроблено у польському франкознавстві.

Про намагання Івана Франка винести українську проблематику на міжнародний форум маємо також свідчення світової слави датського літературознавця, критика та історика літератури Георга Брандеса (1842 – 1927), якому Франко присвятив дуже позитивну статтю-оцінку “Юрій Брандес” (Зібр. тв., 31, 378-384). До речі, на початку статті “Поет зради” знаходимо посилання на Брандеса, за що, як зараз побачимо, датський дослідник не був вдячний автору. Брандес писав чимало про польський і російський народи. Він особливо захоплювався поляками, польською літературою, і за це поляки запросили його до Польщі. Побував він також у Львові 1899 р., де його вітали вищі польські чиновники; про ці відвідини багато писали у пресі. Пізніше, після повернення додому, Брандес детально описав своє перебування у Польщі, включивши у цей репортаж і зустріч з Франком. З уваги на цікаві думки цього вченого, які дають нам

добрі уявлення про те, як саме чужинці його типу дивилися на українську проблематику, наводимо досить докладно його слова: “... Ще довший час перед моїм приїздом я одержав запрошення від русинів у Львові на зустріч, що вони її бралися організувати. Одного дня з’явилася делегація у складі трьох русинів, від імені яких говорив професор Михайло Грушевський; інша людина час від часу вставляла репліки, це був добре відомий активіст і журналіст Іван Франко. [...] Ці панове запросили мене прийти на виклад про малоросійську літературу в їхньому клубі і взяти участь у товариській зустрічі, яка мала відбутися після того. Я подякував і прийняв запрошення. Але коли на протязі дня я згадав про це запрошення моїм польським приятелям, я зрозумів, що зробив помилку. Вони заявили, як я міг так далеко іти, не звертаючи уваги на їхні почуття, щоб спілкуватися з тими людьми, які є їхніми найгіршими ворогами й запеклими неприятелими польської національності. Хоч Грушевський був призначений поляками на їхній університет, він зразу після того призначення виступив проти них. Наступного дня хтось прочитав мені статтю з русинської газети, в якій Іван Франко охоче використовував мене проти поляків, стверджуючи, що це я вперше описував Міцкевича як поста зради (і що він це тільки повторив), і натякав, що поляки як нація апробують зраду. Він подав перекручену версію моїх власних слів, надаючи їм значення, повністю протилежного тому, що я мав на увазі. Я відразу ж написав листа до русинів, зложеного в дуже ввічливій та обережній формі, в якому я пояснив, що, не знаючи нічого про цю справу, я не вибираю жодної сторони в цій суперечці між поляками й русинами. Я не дозволяю собі судити в цій справі, та, будучи запрошеним до Галичини поляками і прийнятий ними і тому, що вони мені дали до розуміння, якщо я візьму участь у цій русинській зустрічі, вони дивитимуться на це як на свого роду зраду, я прошу вибачити мою відсутність. На закінчення я подав їм розуміння, що не бажаю ризикувати причетністю до зради”. І далі Брандес продовжує: “Від того часу Франко атакував мене кожного дня, і ще досі він не втомився це робити; ще довго після того він передруковував свої русинські статті проти мене в німецькій та австрійській пресі і екзальтовано цитував деякі нелогічні спостереження в неприхильному виді, зроблені певними галицькими господарями про один персонаж в одній із своїх книжок” (17, с. 153-154).

Отже, Брандес дуже обережний, він робить усе, щоб не налаштувати проти себе пануючу верству, себто поляків. З другого боку, ми бачимо, як Іван Франко й Михайло Грушевський старалися “просвітити” славного чужинця щодо української проблематики і як реагували на це офіційні польські кола. Цікаве також негативне ставлення Брандеса до Франка. Він називає його активістом (в датському оригіналі вжито слово “агітатор”) і журналістом, ні словом не згадуючи Франка як письменника, – мабуть, таки він його не знав. Ця коротка розповідь є красномовним прикладом того, які труднощі мусіли переборювати українці в рамках Австро-Угорської імперії, щоб добитися визнання свого існування як культурного європейського народу.

Франко добре розумів потребу ознайомити представників європейської літератури і мистецтва типу Брандеса із українською проблематикою та українською культурою. Це бажання позначилося на всіх його справах передати кращі твори української літератури

німецькомовному світові і познайомити цей світ з кращими представниками української літератури. Про це свідчить його намагання перекласти вибрані поезії Шевченка (18) та інші шедеври української літератури німецькою мовою. Водночас Іван Франко був свідомий того, що українську проблематику не можна зводити до конфлікту між українцями й поляками. В короткій статті, присвяченій появі журналу "Ruthenische Revue" він дуже ясно представив цю справу. Іван Франко хвалить почин "кружка руських послів і віденських русинів" [...] інформувати Європу про стан нашого краю і про наші народні змагання" (Зібр. тв., 34, 406), але в той же час висловлює дуже влучну, конструктивну критику:

"... Редакція, здається, якось не зовсім уяснила собі, чим, властиво, можна зацікавити Європу з нашого поля, а коли знає се, то, мабуть, уважає все те менше важним супроти полеміки з поляками. Нам здається, що се дорога не зовсім вірна.

... Взагалі мусимо бажати новому виданню ширшого погляду на українські справи, менше заглиблення в русько-польську суперечку в Галичині, яка, хоч, без сумніву, важна для нас, усе-таки з погляду загальноукраїнського має лише місцеве і хвилеве значення, і перенесення центру тяжкості з політики на культурне й духове життя нашої нації" (Зібр. тв., 39, 407; див. також: "Наш погляд на польське питання". – Зібр. тв., 45, 204-220).

Саме ці духові вартості української нації Іван Франко, не залишаючись глухим до повсякденного суспільно-політичного життя, старався передавати німецькому світові доступним для нього способом. Про це свідчить уся його творчість німецькою мовою. В листі до Ягіча від 8 листопада 1905 р., наприклад, знаходимо його коротку характеристику творів Ольги Кобилянської. Це, власне, дуже стисло написана невелика стаття, яка схоплює сутність творчості української письменниці й ставить її в європейські рамки. Ось що пише Франко: "Кобилянська, що походить з української сім'ї службовця, виховувалась у німецькому дусі, формувалась під впливом Бірх-Пфейфер і Марліт. Свої перші оповідання писала німецькою мовою у фальшиво-сентиментальній манері цих же письменниць. Згодом випадково – а можливо, це було виявом якоїсь глибшої душевної спорідненості – їй потрапили до рук твори Якобсена і Ніцше, яких вона зрозуміла неглибоко. Від Ніцше – філософа-профета й віщуна – та від провідників екстази-захвату перейняла Кобилянська цей блискотливий, забарвлений ліризмом стиль, який часто нагадує стародіючий марлітівський сентиментальний стиль, що ми його називаємо занепадницьким" (Зібр. тв., 50 оригінал німецькою мовою – с. 279-281, український переклад – с. 288-282).

Ставлячи українську письменницю в рамки світової культури й оцінюючи її творчість дуже критично, Іван Франко далі підкреслює: "Ольга Кобилянська – визначне явище в українській новітній літературі. Її перші твори були свіжим подихом у цій літературі, особливо завдяки сміливості її стилістичної манери і відсутності будь-якого шаблону" (Зібр. тв., Там само.), – що дає читачеві об'єктивне уявлення про О.Кобилянську як майстра слова. Українська література, яку Іван Франко представляє німецькій суспільності, завдяки йому виходила на світову арену, збагачена й поглиблена думками мислителів Західної Європи й

ставала органічною частиною тієї цілості, що її Гете свого часу назвав "Weltliteratur".

Дуже важливу й досі ще недостатньо досліджену роль у Франковому намаганні розширювати орбіту української культури відіграло його листування з різними культуртрегертами Західної Європи, насамперед з німцями та австрійцями. Згаданий збірник Вінтера й Кірхнера, а також останні три томи п'ятдесятитомного зібрання творів Івана Франка містять поважну частину його епістолярної спадщини, причому німецьке видання знайомить нас із листами німецьких культурних діячів до Франка, а томи зібрання творів подають його листи. На жаль, обидва джерела неповні, про що свідчить перегляд опублікованих листів, у яких знаходимо посилання на інші, досі неопубліковані. В архівах різних культурних діячів Європи, напевно, лежать листи Франка, які слід віднайти та включити у зібрання його творів.

Ми ще досі не вивчили, ба навіть не збагнули, який вплив мав Іван Франко на інтелектуалів-неукраїнців – своїх сучасників. Ідеться тут перш за все про його стосунки з такими діячами германської культури, як Віктор Адлер (1852-1918) – лікар, один із лідерів австрійської соціал-демократичної партії та редактор її органу "Arbeiterzeitung" (погляди Адлера на Бадені, до речі, співзвучні з поглядами Франка (19)); Герман Бар (1853-1934) – австрійський письменник і публіцист, співробітник "Die Zeit" та супротивник Франка у справі статті "Поет зради"; Бернсон Бернштерн (1833-1910) – норвезький письменник і політичний діяч, твори якого Іван Франко перекладав і аналізував (20); Георг Брандес, якого ми вже згадували; Мартін Бубер (1878-1965) – світової слави релігійний мислитель-соціолог, який у 1892-1896 рр. учився в польській гімназії у Львові і листи якого до Івана Франка нам дуже багато кажуть про взаємини нашого Каменяря з євреями; Теодор Герцль (1860-1904) – основоположник сіонізму, про взаємини якого з Франком згадує Щурат; Ізидор Зінгер і Генріх Каннер – редактори "Die Zeit", які дуже прихильно ставилися до Франка; Енгельберт Пернерсторфер (1850-1918) – соціал-демократ, член австрійського парламенту, і багато інших. Загалом стосунки Івана Франка зі всіма тими культурними діячами слід проаналізувати, як це зробив Маріан Якобець з листуванням між Франком і Ягічем. Проблема тут, як ми вже згадували, в тому, що значна частина Франкової кореспонденції із закордонними культурними діячами досі не зібрана й не видрукувана. З листів до Франка, які нам доступні, варто згадати ті, котрі, на нашу думку, не тільки найбільш влучно висвітлюють деякі події в житті поета, але й подають певний коментар на Zeitgeist цієї епохи. Лист Германа Бара від 10 червня 1897 р., наприклад, містить усі його аргументи проти Франкової статті про Міцкевича: "Sie haben Herrn Prof. Singer gefragt, warum ich mit Ihrem Artikel gegen M nicht einverstanden war. Das will ich Ihnen sagen. Aus einem ästhetischen Werk irgendwelche Konsequenzen auf die Gesinnung des Autors zu ziehen, halte ich für den größten Unsinn. Bin ich "der Dichter der lesbischen Liebe", wenn ich einmal oder auch hundertmal lesbische Verhältnisse schildere? Sie werden doch wissen, daß einer etwas ästhetisch zeigen kann, was einen moralisch abstößt. Der "Verrat" ist ein Problem von große ästhetischen Reiz, dem man wohl sein Leben widmen kann, ohne deswegen selber Verräter zu sein. Ich finde, daß man

Ihnen mit dem Hinweis auf Schiller sehr richtig geantwortet hat.

Nun nochmals auf die Affäre, die besser gar nicht aufgerührt worden wäre, zurückzukommen, scheint mir ganz untunlich; ich bin froh, daß sie vorbei ist" (21, с.420).

До речі, слід виправити помилку, якої допустилися редактори: "М" тут означає не "М[онат]", а радше "М[іцкевич]".

Важливими є слова Зінгера у листі від 9 вересня 1897 р., якими він старається піднести дух Івана Франка і додати йому бажань до дальшої праці: "Wie geht es Ihnen? Hat sich der furor antifrancicus schon gelegt? Badeni büßt jetzt alle seine Sünden reichlich. Alle Schuld rächt sich auf Erden. Ihr jüngster Artikel über den galizischen Bauer hat in der deutschen Presse viel Beachtung gefunden" (22, с.471). Тут цікаве саме доволі гумористичне формулювання "фурор антифранконікус", а також додаток про Бадені та згадка, що найновіша стаття Івана Франка про галицьких селян знайшла добрий відгомін у німецькій пресі.

Не менш вартісні й листи Бубера до Франка, хоч редактори творів Бубера чомусь не вважали за доцільне включити їх у видання його епістолярної спадщини (23). У листі від 3 квітня 1903 р. його автор запрошує Івана Франка до співпраці із журналом "Der Jude" (до речі, Франко написав для цього журналу нарис "Meine jüdischen Bekannten", але його видруковано аж по смерті автора у виданні Е. Вінтера й П. Кірхнера (24)). Ще цікавішим є лист Бубера, написаний у Львові 14 жовтня 1903 р., у якому він прохає зустрічі з Іваном Франком, щоб поговорити з ним у справі згаданого журналу, а також у справі, як він каже, пана Матіаса Ахера: "Ich halte mich einige Zeit hier auf und möchte Sie gern in der Sache meines Blattes sowie im Auftrage des Herrn Matthias Acher in einer anderen Sache, die Sie interessieren dürfte, sprechen. Bitte bestimmen Sie Zeit und Ort einer Zusammenkunft" (25, с.503). Тут слід пояснити, що згадка "meines Blattes" відноситься до журналу "Der Jude", що Ахер – це псевдонім Натана Бірнбаума (1864-1937), визначного єврейського діяча, котрий, до речі, перший увів термін "сіонізм". Згодом Бірнбаум повернувся до єврейської ортодоксії. Його стосунки з Іваном Франком, як і Франкові стосунки з Бубером, – це дуже цікавий і важливий розділ у взаєминах Івана Франка з євреями.

"Усі німецькі твори й листи Івана Франка, як і листи до нього, свідчать про виняткові, енциклопедичні знання українця-інтелектуала, австрійського культурного діяча і вченого європейського рівня, якому жодна ділянка людського духу не була чужою. Франко був академіком у найкращому значенні цього слова, хоч і без офіційного титулу, все життя він служив розвитку української культури, як і культури цілого людства. Про це свідчить авторська передмова до збірки "Із літ моєї молодости" (1913), що є свого роду profession de foi його життя: "В своїй [...] літературній діяльності я переходив різні ступені розвою, займався дуже різномірною роботою, служив різним напрямам і навіть націям, бо доводилося і опрацювати немало, крім нашої української, також польською, німецькою та російською мовою. Та скрізь і завжди у мене була одна провідна думка – служити інтересам мого рідного народу та загальнолюдським поступовим, гуманним ідеям. Тим двом провідним зорям я, здається, не спроневірився досі ніколи і не спроневірюся, доки мого життя" (Зібр. тв., 3, 282).

Ми звикли прикладати до Франка різні епітети: "Великий Каменяр", "Вічний революціонер", "Мойсей". Усі вони менш-більш правильно характеризують його особу. Але, як свідчить наш короткий огляд Франкових зусиль у ділянці німецької культури, він був ще й тим відкривачем, який, розширюючи межі культури свого народу, робив доступним і для нього нові країни духа. Франко писав трьома мовами, тому на його письменницький набуток мають право три народи: українці, поляки та німці. Це ще один доказ правдивого інтернаціоналізму Івана Франка і правдивої універсальності його творчості (26). Цей інтернаціоналізм забезпечував йому певну свободу і широту мислення в умовах Австро-Угорської імперії та уможлилював його стосунки з діячами інших культур і націй як рівного з рівними. Будучи вірним сином українського народу, інтереси якого були йому завжди найближчі, він служив також розвитку світової культури, і саме з цих позицій слід розглядати його творчість.

Література

1. Ярема Я. Іван Франко і "Фауст" Гете // Дослідження творчості Івана Франка. – К.: АН УРСР, 1956. – С. 68-107. В цьому виданні є також цінне джерело для нашої праці: Щурат В.С. Іван Франко й Василь Щурат у літературних зв'язках та листуванні. – С.205-248.
2. Журавська І. Іван Франко і зарубіжні літератури. – К.: АН УРСР, 1961. – Зокрема С. 118-136 і 276-328.
3. Шаповалова М. Література німецького просвітництва в оцінці Івана Франка // Українське літературознавство. Іван Франко. Статті і матеріали. Вип. 5. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – С. 205-269
4. Хомицький О. Німецькі письменники-реалісти XIX ст. в оцінці Івана Франка // Рад. літературознавство. – 1963. – № 1. – С. 62-71.
5. Кобилецький Ю. Творчість Івана Франка. – К.: ДВХЛ, 1956. – Зокрема С. 280-294.
6. Kira A. Ivan Franko's View of Gerhart Hauptmann // Probleme der Komparatistik und Interpretation. Festschrift für Andre von Gronicka zum 65. Geburtstag am 255. 1977. – Bonn: Bonvier Verlag Herben Grundmann, 1978. – S. 136-141.
7. Zyla V. Ivan Franko: Goethe's Translator and Interpreter // Johann Wolfgang von Goethe: One Hundred and Fifty Years of Continuing Vitality. Proceedings of the Comparative Literature Symposium. – Vol. 15. – Texas: Texas Tech Press, Lubbock, 1984. – P. 179-198.
8. Wytzens Günther. Iwan Franko als Student und Doktor der Wiener Universität // Wiener slavistisches Jahrbuch. – Т. 3. – Graz – Köln, 1960; Ibidem. Zum literarischen Schaffen Frankos in deutscher Sprache // Іван Франко і світова культура: Матеріали міжнародного симпозиуму ЮНЕСКО. Львів, 11-15 вересня 1986 р. – Кн. 1. К.: Наук. думка, 1990. – С. 51-59; Jakubiec M. Iwan Franko i Vatroslav Jagic // Slavia Orientalis. – Т. 3. – Warszawa, 1959. – S: 2-3.
9. Білецький пише: "Світове значення письменника найчастіше визначають, враховуючи відгуки на його творчість іноземних народів, кількість перекладів, критичних статей тощо. Все це важливо. Але

- всім цим визначається не світове значення, а світова слава, слава письменника. А це не одне і те ж” (Зібр. праць: 5 т. – Т.).
10. Усі цитати з творів Франка, якщо це не зазначено інакше, подаємо і за виданням: Франко Іван. – Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1976-1986. Том і сторінки вказуємо в тексті у скороченій формі: Зібр. тв., 35, С.189-196.
 11. Див.: Rudnytsky L. The Image of Austria in the Works of Ivan Franko // Nation-building and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia. – Cambridge, Massachusetts: Andrei S. Markovits and Frank Sysyn, Harvard Ukrainian Research Institute, 1982. – P.239-254.
 12. Про цю необізнаність Австрії і Західної Європи взагалі з Україною Іван Франко часто згадує у своїх творах, наприклад, в “Австрійському кризисі” (Зібр. тв., 47, 355-358).
 13. За таке фальшиве інформування в ділянці історії Франко гостро картає поляків у статті “Каламутний ювілей”, написаній з приводу торжеств, присвячених 200-річчю перемоги польських та австрійських військ під проводом Яна III Собеського над турецькою армією й опублікованій у газеті “Діло” 1 вересня 1883 р. Він пише: “І як же стоїть з великими надіями поляків, що вони до того торжества приклали? Узнали німці, узнали народи Австрії, узнала держава заслуги Собеського так, як того надіялись поляки? Ні. Німецькі газети глумляться поляками і пишуть, що король польський і польські сенатори за тяжкі гроші і з розказу папи ходили під Відень. Вони обкидують богатира Польщі болотом і прозивають польське “горде військо” eine Diebesbande. Вони приписують всю заслугу побіди Каролеві Лотарінгському і вправному лицарству Австрії і не хочуть ударити чолом перед польським іменем. І було ж тут чого шарпатись? Було чого величатись і святкувати свято, котре святкувати не полякам, а Відневі і Австрії належало? Чи не лучше було празнувати 10 літ тому 200-літній ювілей битви під Хотином і звеличити пам’ять богатира з-під Львова, Журавна і сотні інших борб, битих за наш край, а битих так славно?

Та ба! Ви хотіли всю заслугу перелому османської сили сховати в польську кишеню, і це не удалось. Не удалась і демонстрація з кількома зареквіронаними русинами, брехня, пущена вами в світ, що руські товариства брали участь у ювілейнім вашім торжестві. Хіба ж ви думаєте, що вони покрили перед світом все це, що діялось і діється тут з нами? Дуріться, братчики, дуріть! Не довго вже будете дурітись...” (Зібр. тв., 46, 340).

 14. Ivan Franko. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten. 1882-1915. – Berlin: Akademie Verlag, 1963. Рецензію на цей том подав Ю. Семенко у журналі “Сучасність” (1966. – № 12. -С. 88-93). Передрук її – у книзі цього ж автора: Тички – Мюнхен, [1989]. – С. 328-333. Там перераховано всі німецькі видання, з якими Франко співпрацював, і подано хронологію його праці для німецької культури. Всього Франко надрукував більш як 150 праць німецькою мовою. Див. також статтю Кірхнера: Zur Frage der Annäherung Ivan Frankos an die österreichische Sozialdemokratie im Jahre 1898 // Іван Франко і світова культура. – Кн. 1. – С. 401-408.
 15. Обширну рецензію на це видання написав Іван Лисяк-Рудницький.

- Див.: Rudnytsky Ivan L. A Publication of the German Writings of Ivan Franko // Slavic Review. – Т. 26. – N 1. – 1967. – P. 141-147. Українська версія у його збірнику: Між історією й політикою. Мюнхен: Сучасність, 1973. – С. 121-131. Рецензію російською мовою на перевидання написав Б. П. Бендзар: Интернационализм произведений Ивана Франко на немецком языке // Іван Франко і світова культура. – Кн. 1. – С. 424-425.
16. “Див.: Singer I. Ein Dichter des Verrathes // Die Zeit. – 1897. – 8 трав. Щодо питання “Іван Франко і Адам Міцкевич” існує обширна література, особливо у Польщі. Див.: Bertschtein Alfred. The Figure of Mickiewicz in Ivan Franko’s Life / The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – Vol. 6. – N – 4. – 1958. -P. 1372-1380; Грабович Г. Іван Франко і Адам Міцкевич // Іван Франко і світова культура. – Кн. 1. – С. 135-141. До проблеми співпраці Франка з “Die Zeit” див.: Погребенник Я. М. Іван Франко на сторінках віденського журналу // Українська літературознавство. Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів, 1972. – С. 59-65; Konstantinovič Z. Ivan Franko und das österreichische kulturelle Leben am Ausgang des 19 Jahrhunderts // Іван Франко і світова культура. – Кн. 1. – С. 160-163; Hnidj A. Ivan Franko’s “A Poet of Betrayal”: Causes and Consequences // The Ukrainian Quarterly. – Vol. 48. – N 1. – 1992. – P. 36-48. У додатках до статті вперше поміщено переклад англійською мовою Франкової статті “Поет зради” (с. 49-57).
 17. Див.: Brandes Georg. Samlede Skrifter. – Т. 10. – Kjobenhav Gyldendalske Boghandels Forlag (F. Hegel & Son), 1902. – S. 153-154.
 18. Франкові переклади творів Шевченка надруковано у: Ivan Franko. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. За життя Франка було опубліковано лише два переклади віршів – “Заповіт” та “І небо невмите...”.
 19. Див.: Adler Victor. Aufsätze, Reden und Briefe / Herausgegeben von Parteivorstand der Sozialdemokratischen Arbeitspartei Deutschösterreichs. – Wien, 1929. – Heft 8. -S. 173-192; Heft 10. – S. 160-186, Про зв’язки Франка з сучасниками Адлера Раймундом Фрідріхом Кайндлем (1866-1930) Міхаелем Габерландом (1860- 1940) див.: Мороз О. М. Іван Франко у взаємовідносинах із зарубіжними етнографам // Іван Франко і світова культура. – Кн. 2. – С. 103-105.
 20. У зв’язку з цим письменником особливо важлива стаття Івана Франка Drei Riesen im Kampfe um einen Zwerg”, вперше надрукована в “Die Zeit” від 29 червня 1907 р., у якій він доповнює і виправляє виступи Бернштерна, Падеревського, Сінкевича на сторінках “Die Zeit” про українсько-польські взаємини. Див.: Ivan Franko. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. – S. 432-439, 564.
 21. Ivan Franko. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. – S. 420. – “Ви запитували пана проф. Зінгера, чому я не погоджуюсь з Вашою статтею про “М[онат]”. Я хочу Вам це сказати. Робити будь-які висновки про переконання автора на основі естетичного твору я вважаю за найбільшу безглуздість. Чи ж бо я “поет лесбійської любові”, якщо я одного разу або навіть і сотню разів зображував лесбійські відносини? Вам же ж бо відомо, що один може показати дещо естетичнішим те, що іншого морально відштовхує. “Зрада”-

проблема великої естетичної приваби, якій можна, мабуть, присвятити своє життя, не будучи через це самому зрадником. Я вважаю, що Вам, посилаючись на Шіллера, дуже правильно відповіли.

- Отже, повертатися ще раз до афери, яку б краще зовсім не наводити, здається мені, цілковито недоцільно. Я тішуся, що вона пройшла”.
22. Ivan Franko. Beiträge zur Geschichte... – S. 471. – “Як Ваші справи? Чи fugor antifranconicus вже затих? Бадені покутує тепер достатньо усі свої гріхи. І всі провини не залишаться без помсти на землі. Ваша остання стаття про галицьких селян знайшла в німецькій пресі багато уваги”.
23. “Див.: Buber Martin. Briefwechsel aus Sieben Jahrzehnten. – Band I. 1897-1918 / Mit einem Geleitwort von Ernst Silmon und einem biographischen Abriss als Einleitung von Grete Schaefer. – Heidelberg: Verlag Lambert Schneider, 1972.
24. Див.: Ivan Franko. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. – S. 508. Вкажемо також на статтю: Неділько В. Я. Поема Т.Г. Шевченка “Кавказ” у перекладі І. Я. Франка на німецьку мову // Тарас Шевченко. До 100-річчя з дня смерті. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1961. – С. 205-221.
25. Ivan Franko. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. – S. 503. – “Я затримаюсь тут на деякий час, і хотів би поговорити з Вами про справу мого журналу, а також за дорученням пана Матіяса Ахера про іншу справу, яка б Вас зацікавила. Прошу Вас визначити час та місце зустрічі”.
26. Див. також: Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті. – К.: Наукова думка, 1988.

Степан Хороб

ДЖЕРЕЛА І САМОУСВІДОМЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НЕОРОМАНТИЗМУ

Зарубіжні й українські дослідники цього типу авторської свідомості стверджують, що неоромантизм, котрий виник у західноєвропейській літературі наприкінці ХІХ – початку ХХ століття і передусім в англійському письменстві (чи не перші його вияви зафіксовані в творчості Роберта Стівенсона, Джозефа Конрада, Джона Мейсфілда та ін.), – ідейно-естетичне явище надзвичайно неоднозначне, сказати б, навіть строкате. Німецькі та австрійські художники слова синтезували в ньому засоби і принципи символізму (Стефан Георге, Райнер Марія Рільке, Гуго фон Гофманнсталь), французькі, чітко відмежовуючись од символістської моделі мислення, включали до неоромантичних координат і пізніх романтиків (скажімо, драматурга Едмона Ростана, прозаїка Філіпа Вільє де Ліль-Адана). Різномірним був також польський неоромантизм (Ян Каспрович, Казімеж Тетмайер), чеський (Ярослав Врхліцький, Йозеф Махар). У російській літературі він по-різному виявлявся у поетиці творів Леоніда Андреева, Володимира Короленка, Дмитра Мерсжковського тощо.

Та якщо ніж неоромантизмом і символізмом, з одного боку, неоромантизмом і романтизмом, з іншого боку, ще можна простежити певну генеалогічну й типологічну спорідненість, схожість чи тяглість (хоча ці типи художнього мислення існують цілковито суверенно як самодостатні форми авторської свідомості), то значно складніше дефініювати і трактувати неоромантизм як ідейно-естетичне поняття. Адже досі так і не досягнуто спільності у поглядах науковців на його приналежність чи то літературній течії, чи то стильовому напрямку, чи то своєрідній хронологічно означеній школі. Крім того, існують розбіжності й у визначенні цього явища мистецької творчості. Одні літературознавці вважають, що це умовне і далеко не стійке найменування ряду естетичних тенденцій в літературі (18, с.244), інші характеризують його як пізню модифікацію романтичних форм образного бачення й відображення життя (19, с.484) або ж як стильову “хвилю” модернізму з її домінуючою рисою неспівмірності ідеалу і дійсності та яскраво-могутньою індивідуалістською особистістю (11, с.29), зрештою, навіть як факт “літературної психології”, що особливо примітний на зламі століть (4, с.187).

Однак незважаючи на таку очевидну розрідненість у творчому побутуванні і тлумаченні неоромантичного типу художнього мислення, його дослідники все ж сходяться у тому, що появу його кваліфікують як спробу письменників (причому доволі-таки активну й послідовну) відійти від попередньої традиції й окреслити нові шляхи розвитку літератури. Зміни, що на той час відбувалися в історичному житті європейського суспільства (їдеться, звісно, про кінець ХІХ – початок ХХ століття), – в науці, техніці, сфері філософсько-психологічних, духовно-релігійних ідей, – в основному мають спільний характер. Саме вони, ці зміни, стали тим добротним ґрунтом, на якому відбувалися зрушення і в ідейно-естетичній

свідомості часу. З усього складного й неоднорозмірного спектру подій хронологічно означеного періоду варто виокремити тільки один аспект, який має безпосереднє відношення до предмету нашого дослідження. Умовно кажучи, це зміна й видозміна людського індивідууму, аж до набуття ним цілковито нового статусу.

Німецький психолог і філософ Еріх Фромм у своїй праці “Втеча від свободи”, розглядаючи соціально-психологічну історію людини у філогенетичному та онтогенетичному вимірах, аргументовано доводить, що розвиток її індивідуалізації найпомітніше позначений добою Відродження і порубіжжям XIX – XX століть. Власне тоді окремішня людина чи не найбільше відчула себе особистістю – абсолютно непроминальною і неповторною. Такий індивід “уже не може прожити все життя в невеликому світі, центром якого був він сам”, а водночас він усвідомлює, що “світ став безмежним і загрозливим” (35, с.61-62), тому й всіляко намагається підкорити його, утверджуючи себе через усе нові й нові спорудження, через поступальне заглиблення в надра природи і космічні простори тощо.

Та в такому безконечному процесі індивідуалізації людина самохіть потрапила у пряму залежність від створеного нею ж світу – довколишньої реальності, що стало особливо помітно наприкінці XIX століття. Більше того, як довело наступне століття, вона ніби стала заручницею такого витвореного нею монстра, як науково-технічний прогрес. Як зазначив німецький психолог і філософ Карл Ясперс, саме техніка суттєво вплинула на життя людини в її онтогенетичному світі і в світі природного середовища, “примусово змінила трудовий процес і суспільство в іншу сферу – у сферу масового виробництва, перетворила все, що існує, на дію якогось технічного механізму, всю планету – на фабрику. Тим самим відбувся – і відбувається до сьогодні – цілковитий відрив людини від її ґрунту. Вона стає мешканцем Землі без батьківщини, втрачає наступність традицій. Дух зводиться до здатності навчатися і виконувати відповідні функції” (36, с.115).

У такому стані (психофізичному, соціальному, духовному) людина вперто й наполегливо відшукує той тривкий вимір органічного співіснування зі світом реальної (чи й ірреальної) дійсності, що надало б їй нові, свіжі імпульси самосвідомості й самодостатності. Аж ніяк не встановлюючи певного корелята між соціально-психологічним розвитком людини і загальними тенденціями в еволюції художнього мислення (згадаймо його шлях від канонізовано-нормативного класицизму до індивідуалізованої творчості сентименталізму та романтизму), все ж не можна оминати деяких очевидних аналогій, спорідненості чи, зрештою, взаємозв'язку обох процесів. Очевидно, тому й література та мистецтво з таким притаманним тільки їм загострено-вразливим розумінням збагнули суперечності й конфлікти між людиною і світом, дисгармонію і протистояння індивідуума та суспільства, а відтак і породжені цими антиноміями складні, далеко неоднорозмірні й неоднозначні процеси, що відбувалися наприкінці XIX століття (для прикладу візьмімо твори Оноре де Бальзака, Густава Флобера, Джона Голсуорсі, Теодора Драйзера та ін., які в основному детермінували вчинки і поведінку людини суспільними умовами).

Хоча саме в той період часу спостерігається й дещо інший шлях розвитку письменства і мистецтва, згідно з яким причини тих чи інших дій людини пов'язувалися передусім із процесами, що відбувалися у внутрішньому світі самого індивідуума. Тепер домінуючим ставало не довкілля середовища, а душа, духовні й сердечні порухи людини (либонь, звідси й таке філософсько-літературне явище, як кордоцентризм). Таке зміщення центру дослідження особистості, певно, йде не лише від сентиментально-романтичних традицій художньої творчості, а й від нових тенденцій, що їх утверджували в загальноєвропейському літературно-культурному процесі такі письменники, як Еміль Золя, Федір Достоєвський, Гергарт Гауптман, Генрік Ібсен, Моріс Метерлінк, Кнут Гамсун, Джеймс Джойс, Марсель Пруст, Франц Кафка та ін.

Власне, ці та інші художники слова, проникаючи у внутрішній світ людини, витворювали цілковито модерні, не схожі на попередні, типи авторської свідомості. Цьому також сприяв цілий комплекс психолого-філософських наук, спрямованих на виявлення внутрішньої суті людини, починаючи від Ральфа Емерсона з його романтичним вітаїзмом, трагічно-агресивного Фрідріха Ніцше з його теорією надлюдини, яка роздвоєна між аполлонівською та діонісійською стихією, Зигмунда Фрейда з його філософсько-соціальною концепцією людини й культури і завершуючи Карлом Густавом Юнгом з його концепцією міфопоетичної свідомості та архетипу. Отож неперебутня людська особистість, герой-індивід з відчуттям усамітнення, притлумлення, тривоги і страху перед непередбачуваними лиходіями жорстокого світу стає предметом дослідження не тільки психолого-філософських наук, а й літератури та мистецтва кінця XIX – початку XX століття.

Культивований до цього такий тип художнього мислення, як реалізм з усіма його модифікаціями досліджував людину завперш як невід'ємного складника природного й соціального осереддя, регламентуючи підходи і засоби у зображенні її внутрішньо-психологічного світу, а відтак, звісна річ, ігноруючи її як самодостатню цілісність. Більше того, такі притаманні людській натурі сфери буття, як ірраціональне та трансцендентне, по суті, зовсім виключалися із традиційно звичної моделі письменницької свідомості. А якщо й спостерігалися в означеному хронологічно періоді деякі спроби заглиблення у ці сфери, то їх радше можна кваліфікувати як вияв нових тенденцій, що готували новий, образно кажучи, свіжо зораний ґрунт для появи модерного світобачення й світовідтворення. Неоромантизм, а згодом і символізм, імпресіонізм, експресіонізм та інші форми авторського мислення, став у західноєвропейській літературі й мистецтві цілковито новаторським типом художнього освоєння життя (реального чи ірреального) і внутрішньо-психологічного світу людини (суб'єктивного й трансцендентного).

Дослідники і теоретики неоромантичної моделі авторської свідомості стверджують, що вона органічно співіснує з реалізмом, символізмом, неореалізмом, метафізичним символізмом, не кажучи вже про генеалогічну єдність із романтизмом. Проте на противагу останньому з його концептуальним розривом між ідеалом та дійсністю, домінуючо-визначальною рисою неоромантизму є “конструктивна спроба подолати протистояння цих конфліктно непереборних опозицій, завдяки могутній

силі волі зробити сподіване, можливе дійсним, не опускаючи цього можливого до рівня інертного животіння” (20, с.504). Отож, у центрі неоромантичного типу художнього мислення обов'язково стоїть вольова, несхитно-цілеспрямована індивідуальність, яка цілковито свідомо своєї мети, свого настійливого шукання особистої долі, відстоювання особистих почувань, бажань і настроїв. Такий мужній і незвичний герой нерідко протистоїть суспільству (вигнанець, відступник), іноді відчужений від народу (“надлюдина”), його життя сповнене романтичними устремліннями і часто пов'язане з ризиком та пригодами, таємницями та надприродними (як правило, містичними) подіями.

Однак, як зазначають теоретики неоромантизму, таке індивідуалістське самоствердження мало двоякий характер: “З одного боку, це могло бути замкнення в собі і в своєму естетизованому, лірично просяклому світі, з іншого боку, вільний індивід може шукати і знаходити на противагу тривіальному оточенню, задоволеному зі спрощеної цивілізації, свій знесилений соціальний ідеал, опертий на традиційні, але по-новому відроджені вартості” (1, с.144). Тут очевидно вказується як на суб'єктивні, так і на об'єктивні спонуки дій такої особистості, дій суцільних і цілеспрямованих, на що, до речі, особливу увагу свого часу звертали представники німецького неоромантизму, зокрема такі його дослідники, як Хорст Штефан чи Рікарда Гух (32). Простежуючи певну тяглість між романтизмом братів Шлегелів і Гайне та романтиками початку ХХ століття, тобто неоромантиками Гергартом Гауптманом, Германом Зудерманом та Франком Ведекіндом, вони акцентують на тому, що в центрі їх творів завжди знаходилася сильна індивідуальність, що такі форми авторської свідомості – це не лише поетикальні засоби, а й світовідчуження письменників.

Трохи згодом цікаві міркування щодо специфіки неоромантичного мислення висловив німецький теоретик Людвіг Кьоллен: “Знову погляд відволікається від окремого на ціле, на абсолютне, що мусить бути ґрунтом для мистецтва. Воно хоче осмолити світ, бо знову стало романтичним” (15, с.69). І здійснити воно може це лише через яскраву особистість. А бельгійський драматург Моріс Метерлінк, дарма що сповідував передусім приписи символізму, навіть прагнув надати неозначеному рухові неоромантизму певну програмовість, стрункість поглядів: “Здається, все людство прагне, ні обов'язково мусить трохи позбутися оков матерії, спрямувавши свій взір до глибинних основ людської індивідуальності, своєрідності духу особистості” (3, с.6).

Загалом на початку століття до модерних типів авторської свідомості була прикована увага як їх дослідників (згадаймо, приміром, праці Вільгельма фон Шольца “Думки про драму”, 1904; Пауля Ернста “Можливості класичної трагедії”, 1904; Станіслава Люблінського “Підсумки модернізму”, 1905), так і безпосередніх творців (пригадаймо, скажімо, Гергарта Гауптмана, Генріка Ібсена, Гуго Гофманнстала та багатьох інших художників слова, що однаковою мірою володіли приписами і неоромантизму, і символізму).

На перший погляд, ці два поняття мають багато спільного. Зосібна, у творенні непересічного образу-персонажа, незвичних, нерідко фантастичних обставин, у використанні широкого спектру міфологем чи й засобів міфологічного мислення тощо. І все ж, незважаючи на ці

споріднення, між неоромантичними і символістськими моделями авторської свідомості існують й очевидні розбіжності. Це стосується насамперед образної системи. В символізмі замість художнього образу, котрий відтворює певне явище, використовується художній символ, що є знаком “мінливого життя душі” і “одвічних пошуків істини”. Тим часом у неоромантизмі художній образ конче мусів набувати рис неповторності й самодостатності. Більше того, якщо в символістському творі зображуване не обов'язково пов'язувалося з конкретним середовищем, то в неоромантичному воно мало очевидні зв'язки, зокрема, образ-людина проступала не знівельованою цим середовищем, а як яскрава й багатовимірною індивідуальність, неповторна особистість.

Також, вказуючи на генеалогічну спорідненість неоромантизму з класичним романтизмом, романтизмом ХІХ століття, теоретики та історики літератури небезпідставно фіксували передусім те, що чи не найтісніше сполучало їх – щедре використання фольклорних джерел, народнопоетичної творчості, міфологічних образів, архетипних уявлень тощо. Тут варто звернутися до таких праць українського дослідника Дмитра Наливайка, як “Спільність і своєрідність. Українська література в європейському літературному контексті” та “Мистецтво: напрямки, течії, стилі”, що побачили світ на початку 90-х років. Вони ілюструють саме такий підхід, саме таку кореляцію неоромантизму та романтизму. До речі, цей науковець протягом останнього часу зробив дуже багато для реабілітації різних художніх явищ, які в офіційному радянському літературознавстві вважалися проявами буржуазної культури. Як нам видається, його дослідницька позиція щодо різних модерних типів авторської свідомості, зосібна неоромантизму, є одним із етапів послідовної і настійливої реабілітації даного ідейно-естетичного явища. Проте для нас вона цікава не в історичному аспекті (як еволюція поглядів української науки про художню літературу, насамперед неоромантичної моделі мислення), а в теоретичному, і то настільки, наскільки наближає нас до розуміння неоромантизму, до типологічних зв'язків неоромантизму і романтизму.

Отож, Дмитро Наливайко, аналізуючи стильові особливості цих обох літературних явищ, приходять до висновку, що неоромантизм у широкому культурно-історичному розумінні – модерна стадія того ж романтизму (в нових суспільно-духовних, філософсько-естетичних та мистецьких вимірах) (17, с.165). Як спільність рис, він наводить такі поетикальні характеристики: уява, що була не тільки вимислом, фантазією, а й чимось незрівнянно більшим – і засобом пізнання світу, і художньою реалізацією цього пізнання; тяжіння до символу й символіки як іманентних засобів художнього вислову тощо. Загалом неоромантизм і романтизм (кожен у свій час) ставали рішучими і всеохопними запереченнями нормативності та архаїчності в естетиці й художній практиці, які зберігалися в культурно-мистецькому житті Західної Європи відповідно до ХІХ століття та кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Наче доповнюючи ці загалом обґрунтовані положення типологічної схожості неоромантизму та романтизму, польська дослідниця Дорота Сівіцька та її співвітчизник теоретик літератури Юзеф Кшижановський, незалежно один від одного, зазначають, що романтичний та неоромантичний герої виявляють свою сутність завперш через

поглиблення й активізацію суб'єктивно-ліричного начала. (...) До найважливіших досягнень романтизму Дорота Сівіцька, як і Аліна Вітковська та Ришард Пшибильський, справедливо відносять те, що він, цей тип авторської свідомості, “зусібічно відкрив внутрішню безкінечність особистості” (21, с.233), цілковито “суб'єктивну людину, складну й неоднозначну” (5, с.47). А Юзеф Кшижановський слушно зауважував, що неоромантичний тип художнього мислення ще більше вияскравлював “індивідуалізм людини (...), котра поставала в динаміці, драматичній напрузі”, у постійних внутрішніх суперечностях, у поєднанні раціонального та ірраціонального, реального та ірреального (16, с.28).

Однак це зовсім не означає, що неоромантизм, як і романтизм із його різноманітними модифікаціями, тяжіли до абсолютно суб'єктивістської замкненості. Вони були відкритими й об'єктивному світові, часто спрямовувалися до природи, суспільства, історії, фольклору, міфології. Тут романтики і неоромантики збагнули “національно та історично закодовану людину”, яка належала своїй добі, своєму народові з його побутовим середовищем, “місцевим колоритом”, людину-індивід, яка не “розчинялася” в родовому і не зводилася до типового. Важливо наголосити, що відкритість неоромантизму та романтизму в сфері “суб'єктивного” і “об'єктивного” логічно корельована й взаємозумовлена. І справді, “внутрішня безкінечність людини”, її яскраво виражений індивідуалізм стали можливими завдяки загостреному відчуттю безкінечності світу й неосяжності буття, котре почалося саме в добу романтизму. А настійливе і всеохопне зростання самосвідомості та самоцінності особистості відчутно посилювало відтак інтерес до всього неперехотного та непроминального в індивідуальній сутності, що знаходилося в мінливому зовнішньому світі. Особливо помітно утверджувалося це в період неоромантизму, себто наприкінці XIX – початку XX століття.

Власне, цей тип художнього мислення, як уже говорилося, порізному виявлявся в західноєвропейських літературах. Дослідники доводять, що найбагатограннішим був німецький та австрійський неоромантизм, в якому поєдналися розмаїті глибинні риси його естетики й поетики з мистецькою практикою; більш послідовними у відстоюванні національної своєрідності неоромантизму були французькі і польські художники слова, тоді як англійські неоромантики завперш прагнули засобами цієї моделі мислення розкрити основні проблеми буття в філософському і соціальному аспектах. У неоромантизмі, як і в романтизмі, земне пов'язувалося з небесно-містичним, полярно протилежні елементи об'єднувалися в душевних глибинах індивідуума, що відбиває видимий і невидимий світ “через призму власної індивідуальності і творчо оформляє культуру сприйняття, розуміння, мистецькі почуття і ставлення до життя або вчинків” (2, с.164).

Якщо шукати загальноприйнятого визначення неоромантизму як ідейно-естетичного явища та типу художнього мислення, то головною його ознакою є не просто яскрава всуціль індивідуалізована особистість, а могутній герой, який здатний сам подолати протистояння між ідеалом і дійсністю, а також містичне відчуття, яке змушує досягнути, а відтак і сприйняти в існуючому по ту сторону безкінечному світі реальність нескінченного. Тому-то й творець неоромантичних художніх цінностей

особливо вияскравлює єдність з цим вищим світом, який стає для нього очевидним на шляху інтуїтивного духовного проникнення. Байдуже, чи в світ реальний, а чи в світ метафізичний. Тому, певно, представники західноєвропейського неоромантизму часто віддавали перевагу завуальовано-інтригуючому сюжету, де дійсність наче “розмивалася” уявою, фантазією. Звідси й налаштованість багатьох неоромантиків на зображення минулих чи й давно минулих часів, нерідко екзотичних країн, на пошуки релігійно-філософських істин, екзистенційних образів і характерів.

На українському ґрунті ця модель авторської свідомості утверджувалася як через творче рецепіювання західноєвропейських модерних типів художнього мислення, передусім, звісно, неоромантизму, так і через відродження в цілковито нових суспільно-духовних та культурно-мистецьких умовах характерних рис національного романтизму, що мав на той час очевидну тяглість. Усе це в своїй ідейно-естетичній та світоглядній сув'язі суттєво заперечувало народницько-просвітницькі тенденції, що творчо побутували тоді в українському письменстві, мистецтві й загалом культурі.

Саме наприкінці XIX століття “покоління Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Володимира Винниченка, Василя Стефаника, Ольги Кобилянської, Богдана Лепкого, Олександра Олеся, Миколи Вороного та ін. (...) різко повернуло корабля української літератури в загальноєвропейське річище, при цьому не втрачаючи питомих національних ознак. Воно заперечило “народницький напрям” і “тенденційну поезію” (терміни Лесі Українки) й почало фактично витворювати явище, яке ми тепер зовемо неоромантизмом” (33, с.5). Іншими словами, цей тип художньої свідомості в Україні почав утверджуватися майже водночас із його утвердженням, а відтак і продуктивним розвитком у західноєвропейській літературі та мистецтві.

Тому навряд чи можна погодитися з думкою українського дослідника з діаспори Святослава Гординського, що в нашому письменстві неоромантизм появився аж ... у 20-х роках XX століття як своєрідна реакція на панівний тоді в радянській літературі натуралізм (очевидно, мова йде про пізній етап розвитку реалізму – С.Х.), як спротив насильницьки утверджуваному методу соцреалізму (7, с.1753). Хоча, до речі, основні причини його появи, зумовлені суспільно-ідейними обставинами та світоглядними спонуками, він визначив доволі точно: “Головним, психологічним стимулом до поширення неоромантизму було національне відродження України в добу першої світової війни й після неї, нові перспективи політичного і культурного розвитку, що викликали приплив нових сил, які шукали динамічного вияву. Тому й прикметна для тематики неоромантиків перевага мотивів революції й національно-визвольного руху 1917-1920 рр.” (7, с.1753).

Зважмо на ще один незаперечний факт, котрий доводить і підтверджує існування в Україні неоромантизму наприкінці XIX – початку XX століття. Як уже зазначалося, саме в цей період він теоретично й історико-літературно як художнє явище вже існував у німецькій літературі (згадаймо праці Вільгельма фон Шольца, Пауля Ернста, Рікарди Гух, Хорста Штефана та ін.), у французькому та англійському письменстві. Про нього вели мову й використовували неоромантичні приписи Герхард

Гауптман, Гуго фон Гофмансталь, Стефан Георге, Моріс Метерлінк, Генрік Ібсен та ін. західноєвропейські художники слова. Нарешті, неоромантизм як окремішній тип авторської свідомості знайшов своє тлумачення і в російському письменстві кінця XIX – початку XX століття, свідченням чого є не тільки твори Леоніда Андрєєва, Олексія Ремізова, Зінаїди Гіппіус та ін., а й, скажімо, наукова розвідка Дмитра Мережковського “Неоромантизм у драмі” (1894) чи праця Олександра Венгерова “Російська література XX ст. – 1890-1910”, котра мала підзаголовок “Етапи неоромантичного руху” (1910).

Отож, можна припускати, що сама назва і поняття неоромантизму як літературно-художнього явища і типу авторської свідомості з'явилися в Україні саме в цей час на означення, власне, схожих явищ як у західноєвропейській, так і в українській літературах.

Разом із українськими письменниками, котрі опиралися в своїй творчій практиці на естетику й поетику неоромантизму і тим самим утверджували на національному ґрунті цю модель модерного мислення, важливу роль тут також відіграли й такі критики того часу, як Микита Сріблянський, Микола Євшан, Андрій Товкачевський та ін., котрі сповідували модернізм як широкий і доконечно потрібний в історико-літературному процесі спектр нових західноєвропейських ідейно-естетичних віянь, як могутній фактор знецінення етнографічно-побутових та народницьких стихій в національному письменстві. “... Їм подавай сльози за убогого брата, збирай священні черепки археології, обливай їх квасним роствором любові до рідного побуту, рідної люшні і притики, до зозулястої курки і т.п. обожествлених овочів української землі, – з ідкою іронією писав Микита Сріблянський у своїй статті “Національність і мистецтво” про так званих “квасних” патріотів. – Цим ліліпутам думки нічого іншого не треба. Електричність їм не потрібна, бо вони мають “рідний” каганець, архітектура їхня – куринь і журавель над колодізем... Ні, їм нічого нового, похожего на людське, не треба, у них є своє “рідне”, вони орудуватимуть їм до віку і люд просвіщатимуть. Тут встає перед нами їх задача – просвіщення меншого брата каганцем свого тупоумства...” (22, с.687-686).

Та якщо ці думки Микити Сріблянського здебільшого стосувалися, сказати б, сприйняття чи стану рецепіювання такої “літературно-літературщини”, то міркування Миколи Євшана прямо співвідносилися з художньою творчістю письменників, точніше їх мисленням. Нерідко вони носили не просто полемічний характер, а на певному емоційному піднесенні “змітали” будь-які перепони в розвінчуванні “побутовізму”, “етнографізму”, “фотографізму”, звичайного копіювання життя (без будь-якого заглиблення до його основ), себто “голого натуралізму”. Як, приміром, такі положення статті Миколи Євшана “Куди ми прийшли?...”: “...Ся літературна атмосфера стала в останні часи міщанською до неможливих розмірів, стала просто страшною безоднею, в якій далі несила було жити” (13, с.248); “І просто чудно якось стає, що й досі ще удержалися ті форми патріотизму, убрані в безграмотні в повнім того слова значінні літературні твори; що й досі люди не увільнилися від тих “чарів” та не навчилися дивитися на життя іншими очима” (13, с.249). Чи сповнені болю та звідчасності такі рядки критика: “Але єсть ще один спеціальний рід “творчости”, якому початок дало українофільство з своїм

галушково-шароварним патріотизмом, а яке й досі дає санкцію тій продукції. Се ніщо інше, як голосна “малоросійская драма”, яка в останньому часі прибрала застрашуючий вид і в страшний спосіб множить і росте на очах. Можна би ще махнути рукою на ті плоди людського духа, якби не те, що вони, і майже тільки вони, знаходять собі притулок в українському театрі: вони тісно з собою зв'язані і лагодять собі взаємно успіх серед широких верств, систематично притуплюючи у публіки смак для дійсних творів мистецтва. І коли вже від кількох літ відзиваються голоси про українську драму, то вони не забувають і про реформу цілого українського театру, який дійсно мусить відродитися або вмерти” (14, с.250).

Такі категоричні й беззастережні думки, висловлені на початку XX століття окремими представниками літературно-критичного цеху, згодом вилилися на сторінки журнальних видань, які перетворилися на своєрідну арену запеклих суперечок між традиціями народницького і тенденціями модерного розвитку українського літературно-мистецького процесу. “Наша література “старих” іменно не має в собі змагання до нового світу, – йшлося в часописі “Українська хата”. – Вона малює те, що єсть, описує події, факти, особи в їх побутово-етнографічно-економічній обстановці, реєструє все це добросовісно, з точністю, але й з мертвістю фотографії, з пунктуальністю поліцейського протоколу... Це є література вбожества, ілюстрація своїх злиднів в їх матеріальній формі без протесту проти ідейної порожнечі і безсилості духа” (23, с.431).

Ми навели, може, на перший погляд, аж надто розлогі і часто гострі дискусивні судження стосовно літературознавчої боротьби початку XX століття, котрі засвідчують, як нелегко і в яких складних суперечностях формувалася теоретична концепція українського неоромантизму, як непросто утверджувався він на теренах національного письменства. Це тим більше потрібно знати сьогодні, щоб з відстані часу судити про неоромантизм як цілковито оригінальний і самодостатній тип художнього мислення, модель авторської свідомості, що на національному ґрунті набула деяких нових, специфічних рис.

Передусім немає сумніву в тому, що український неоромантизм, схоже до його західноєвропейського аналога, генетично успадкував характеристичні ознаки українського романтизму як явища конкретно-історичного й типологічного. Мова йде про утвердження яскраво-неперебутньої особистості, осмислення надзвичайної складності внутрішнього світу людини, його невичерпності (“безкінечності”), його творчої могутності. Як і романтичний герой, герой неоромантичний також не приймає оточуючу його дійсність, протиставляючи їй відтак свій ідеал (інша річ, що цей розрив між ідеалом і дійсністю романтики й неоромантики долали по-своєму. Неоромантики, як ми вже зауважували, прагнули це протистояння вирішити більш конструктивно).

Окрім того, дослідники українського неоромантизму відзначали також його спільну з романтизмом зацікавленість фольклором, віруваннями, уявленнями тощо. Та якщо фольклор у романтизмі спирався на певну традицію, що склалася в період передромантизму і формувалася в рамках просвітительської ідеології, то фольклор у неоромантизмі виконував іншу роль – утвердження самотності і яскравої національної індивідуальності, її внутрішнього світу. Усна народнопоетична творчість

виступала вже не тільки і не стільки як своєрідний декор, що його ми часто помічаємо в творах українських романтиків, а й як важлива й органічна фольклорна система самої структури неоромантичних творів. На підтвердження цього дуже часто наводилися приклади з “Лісової пісні” Лесі Українки та “По дорозі в казку” або “Ночі на полонині” Олександра Олеся.

Важлива риса українського неоромантизму, що помітно вирізняє його від засад романтичного художнього мислення письменників-попередників, – інтенсивне звертання до світових сюжетів, біблійних образів і характерів, якихось незвичних, до того ж “розбуджених” фантазією подій, обставин чи ситуацій (згадаймо ряд творів Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Спиридона Черкасенка, Олександра Олеся, а пізніше – Юрія Яновського, Миколи Хвильового, Олександра Довженка та ін.). Іноді критики, як, наприклад, Микола Зеров, виступали проти “надмірного замилювання” такою тематикою і проблематикою, ще інші, скажімо, Гнат Хоткевич, звинувачували таких художників слова у відриві від української дійсності, від сучасних потреб національного життя тощо. Хоча, приміром, та ж Леся Українка саме через екзотичність і віддаленість сюжетів розкривала складні конфлікти, підневільно-трагічну долю своєї рідної землі, сучасного їй життя українського народу. А Ольга Кобилянська через так звану “німечизну” *, якою докоряли їй деякі галицькі критики, піднімала й художньо проектувала загальнолюдські, екзистенційні проблеми буття, морально-етичні закони взаємин суспільства і людини тощо.

Тут доречно згадати, що для українського романтизму, навпаки, домінуючим був неабиякий інтерес власне до історичної тематики, конкретно-національної проблематики. У творах багатьох поетів-романтиків (наприклад, Амвросія Метлинського, Миколи Костомарова, Осипа Бодяньського, представників “Руської Трійці” та ін.) туга за втраченою свободою України, уява гармонійного суспільства в душі українського козацтва вияскравлювалися настільки виразно, мовити б, зримо, що схожі мотиви навряд чи можна було віднайти в західноєвропейських (німецьких, французьких, англійських та ін.) романтиків, у яких наскрізною була мрія про примарне казкове середньовіччя. Для українських романтиків історичне минуле було одним із найголовніших виявів національної дійсності, котра обов’язково ставала об’єктом самотньої культури, зрештою, цілою епохою, коли українство (в широкому розумінні цього слова) стверджувалося найбільш діяльно. Йшлося, звісна річ, про присутність реалій історії як певної традиції в сучасній культурі й водночас про творчий підхід до історичного процесу, про діяльну й активну участь у ньому. Зі схожих неоромантичних творів тут, певно, найбільше вирізняється “Бояриня” Лесі Українки.

* В одному із листів до Ольги Кобилянської Леся Українка зазначає: “... галицька критика докоряє Вам німечиною, а я думаю, що в тій німеччині був Ваш рятуюнок, вона дала Вам пізнати світову літературу, вона вивела Вас в широкий світ ідей і штуки” (Українка Леся. Збір. тв.: У 12 т. – К.: Наукова думка, 1978. – Т.11. – С.111). Як переконуємося, поетеса акцентує тут на найголовнішому, на її думку, – залученні українського письменства до координат світової творчості через використання національними авторами нових, модерних європейських типів художнього мислення.

Цікаво, що саме в такого типу творах українських романтиків виразно проступають містичні й міфопоетичні риси (згадаймо ранні балади Тараса Шевченка, Панька Куліша, вірші Амвросія Метлинського та ін.), які згодом у нових умовах знайшли свій подальший розвиток у фольклорно-міфологічних за своєю природою художніх структурах українських неоромантиків, скажімо, в Лесі Українки (“Лісова пісня”), Олександра Олеся (“По дорозі в казку”), Ольги Кобилянської (“Царівна”), Миколи Вороного (цикл лірики “Разок намиста”) та ін. На жаль, саме ця риса українського неоромантизму ще недостатньо вивчена, тоді як вона суттєво позначалася на характеризованій моделі авторської свідомості в національному письменстві.

Зрозуміло, що фольклорна та міфопоетична стихії ставали ґрунтом не лише для неоромантичного, а й для символістського мислення. Тож має цілковиту рацію сучасна дослідниця українського неоромантизму Кіра Шахова, яка зазначає, “що в епоху бурхливого формування в українській літературі нових течій і напрямів межа між ними вловлювалася критикою не завжди (втім, і зараз щодо них існує чимало різних, часом протилежних суджень). Але щодо неоромантизму саме тоді визначився критерій, на який і сьогодні слід звертати більше уваги. Це – відтворення людини в її неповторності і самодостатності, людини, багатьма нитками зв’язаної з середовищем, але не знівельованої ним, людини як багатомірної світу, як індивідуальності” (34, с.50).

Власне на цьому особливу увагу зосереджували тодішні історики літератури (Михайло Грушевський та Дмитро Донцов), літературні критики (Микола Євшан, Микита Сріблянський, Андрій Товкачевський), які хоча прямо й не називали нову течію неоромантизмом, все ж, ведучи мову про західноєвропейські чи українські модерністські типи художнього мислення, безперечно, мали на увазі і його. Вочевидь, саме про нього йшлося в уже згадуваній статті Микити Сріблянського “Національність і мистецтво”, в якій він виступав за “визволення індивідуальності” супроти нівеляції особистості. Щоправда, й тут (як і назагал у такого роду тодішній критиці) не обійшлося без надмірних емоційних перегинів та перебільшень, котрі, однак, цілком усвідомлювалися самими ж критиками. Так от, Микита Сріблянський не без певного гумору й самокритики пише: “Розуміється, що коли голодна людина їсть багато, то захворіє; так і з нашим індивідуалізмом: зірвався він із налігача і вдарився в ексцеси – то його захопила з головою “проблема пола”, то невгамовний естетизм “краківських естетів”, вуличних обірванців, то “гріхозна муза” поцупила в “вертепи бентежні” і забалакала як повія” (24, с.114). Тут очевидно “читаються” натяки на творчість то Володимира Винниченка, то Богдана Лепкого і Василя Стефаника, то Василя Пачовського.

Микита Сріблянський пов’язував “індивідуалізм” не тільки з літературно-художньою творчістю, а й надавав йому навіть певного значення як категорії філософії. За всієї перебільшеності цього, його міркування не позбавлені певного (саме філософічного спрямування) змісту: “Література індивідуалізму, його поезія і сон будуть мостом, по якому молоде покоління перейде з ночі старих в день свого цвіту. Наша бунтівницька література, наш індивідуалізм збережуть наші сили для життя, а не для марнування їх у наймах біля панських порогів” (24, с.186).

Схожу думку, в дещо розгорнутому вияві “боротьби поколінь”, висловлював і Микола Євшан, який наче кидав клич своїм сучасникам-письменникам “остаточно скинути з себе останки крамарської тверезости наших батьків, а полюбити розмах всього великого і гарного. В тому чи не єдина цінність і краса всякого ширшого руху, що йде до визволення індивідуальности” (14, с.53).

Додаймо до цього й предметні роздуми про індивідуалізм літературознавця Дмитра Донцова, який трохи пізніше від Микити Сріблянського та Миколи Євшана у статті, присвяченій Лесі Українці, писав: “її індивідуалізм не повністю втікає від життя до людей, подібно до героїв Байрона і його російських наслідувачів, не ховається в катакомбах, а шукає своєї схованки, як той неофіт (“Катакомби”), в таборі Спартака, в таборі повсталих рабів. Її поезія – поезія індивідуалізму лише тому, що “згуртована більшість” ще не добралась до тих ідей, які проповідувала вона, індивідуалізму, що апелює до мас”. І трохи далі такі його медитації: “Можливо, ніхто, крім Шевченка, за всього ладу свого інтелекту і своєї музи не відображав так правильно й яскраво життєву філософію маси, що страждає і бореться, – філософію пробуджуючої свідомості народу” (9, с.26-27).

Наче продовжуючи думку Дмитра Донцова про відмежування індивідуалізму Лесі Українки від Байронівського індивідуалізму, інший дослідник неоромантичного типу художнього мислення поетеси Михайло Драй-Хмара вносить до цього суттєве уточнення: “Леся Українка європейського індивідуалізму на українську ниву не переносила – він у неї цілком саморідний і весь насичений соціальним змістом. (...) Оцим соціальним змістом індивідуалізм Лесі Українки дуже відрізняється від західноєвропейського індивідуалізму Байрона, Ніцше, Уайльда та ін. Індивідуалізм Лесі Українки творчий, конструктивний. Деструкція не є його метою. (...) В поєднанні індивідуалізму з стихійним демократизмом – оригінальність таланту Лесі Українки (10, с.142-143).

Хай це цитування і видається надто частим, однак воно, складене з різноманітних думок і положень тодішньої критики, якнайбільше відбиває естетичну програму нової модерністської моделі художньої свідомості – неоромантизму. Хоча слід зауважити, що першою чітко окреслила це ідейно-естетичне явище у своїй статті “Найновіша суспільна драма” саме Леся Українка: “Неоромантизм прагне звільнити особистість в самій юрбі, розширити її права, дати їй можливість знаходити собі подібних, чи, коли вона виняткова і при цьому активна, дати їй можливість вивищувати до свого рівня інших, а не знижуватися до їхнього рівня, не бути в альтернативі вічної моральної самотності чи моральної казарми” (27, с.236-237). До речі, цю статтю Леся Українка, як переконує її епістолярій, написала на початку 1901 року в Мінську, де доглядала безнадійно хворого свого приятеля Сергія Мержинського, а як реферативний її виклад прочитала на засіданні Літературно-артистичного товариства в Києві 26 вересня 1901 року.

Та якщо саме явище неоромантизму в Україні приживалося ще наприкінці XIX століття, то термін на його означення – на початку XX століття. Власне, тоді ж почали окреслюватися його параметри, характерні національні риси та ознаки, як це видно з багатьох статей, вміщених у нетрадиційного (антинародницького) спрямування часописах,

зосібна, в журналі “Українська хата”, де публікувалися з проблемами дослідження модерністського типу художнього мислення ті ж Микита Сріблянський, Микола Євшан, Андрій Товкачевський та ін. І якщо Святослав Гординський, як ми вже говорили, пов’язував появу неоромантизму аж із 20-ми роками XX століття і винятково з ідейно-політичними та культурно-духовними передумовами національного відродження України, то, вочевидь, причина цього криється насамперед у певних трансформаціях та модифікаціях у цей час неоромантизму.

Мабуть, саме на це звертав свою увагу сучасний молдавський дослідник неоромантичної моделі авторської свідомості Дмитро Царик, який у монографії “Типологія неоромантизму” (26) її ранній (початковий) період розвитку означував як гуманітарний (пізній період він називав лірико-філософським), бо власне тоді, при його зародженні, особливо актуальним було вивільнення особистості з-під пресу ідеологічних та суспільно-репресивних сил, утвердження в ній саме людських і людяних начал, тобто становлення яскравої (непересічної й неперебутньої) індивідуальності.

Попри деяку полемічність у періодизації неоромантизму (скажімо, на українському ґрунті філософське наповнення творів характеризує і ранній етап його розвитку), Дмитро Царик все ж доволі точно визначив типологічні пари, що завжди, за будь-яких обставин і в будь-який період, характеризували саме неоромантичний тип художнього мислення: суспільство й індивід, середовище (людське й природне) та особистість, герой і юрба тощо. Власне, у зіткненні або на порубіжжі цього чи не найбільше вияскравлювалася риса нової, модерної моделі авторської свідомості, котра в літературно-мистецькому процесі йменувалася точно й однозначно – неоромантичний індивідуалізм. Хоча, знову ж таки, і тут не обходилося без “перехльостів”, без гіпертрофування того або іншого полюса названої пари.

Скажімо, згадуваний уже Микита Сріблянський так писав про особистість і юрбу в статті, присвяченій творчості поета-неоромантика Миколи Філянського: “Презирство до юрби – це є презирство до нівеляційних тенденцій, до міщанської тупості і жорстокості, до утертості і шаблону, до невиразності” (25, с.185). Натомість, особистість – це (дещо видозмінюючи формулювання критика) ота світла, весела, добра, етично й естетично розвинута істота, творча, поривчаста, рухлива, свідомо своєї гідності і своїх прав супроти людей (25, с.185). Тут, очевидно, вже йдеться не стільки про увагу до окремишньої людської постаті, як про піклування про особливий тип людини – надлюдину. Епоха сталінізму та гітлеризму довела не лише весь трагізм, а й небезпеку такої особистості. Однак, це буде пізніше, хоча й порівняно швидко, – у 30-х роках, а на початку нового століття “духовне визволення людини”, “виокремлення її з юрби” було не тільки естетикою, а й своєрідною філософією в усій Європі, що, безсумнівно, позначалося на модерних типах художнього мислення. завперш неоромантизму.

Певна річ, українські неоромантики тут не були оригінальними і радше нагадували не цілком вправних послідовників-учнів. Хоча самі ж всіляко заперечували “сліпе” наслідування, не кажучи вже про епігонство. в літературі й мистецтві. Таких, нерідко усвідомлюваних самими ж критиками “перегинів” тоді, на початку XX століття, в журнальних та

газетних публікаціях, в інших українських виданнях було достатньо. Вони стали свідченням не тільки зацікавлення новими західноєвропейськими віяннями в художній творчості, а й розмаїття дискусій навколо запровадження їх на український національний ґрунт. Сьогодні, синтезуючи такі проблемно-літературознавчі статті, самохіть приходимо до висновку, що вони виконували не лише суто аналітичну, дослідницько-пошукову роль, а й були своєрідним каталізатором розвитку модерних типів художнього мислення, збуджуючи подальший літературний процес в Україні. Більше того, таке розмаїття (з різними, нерідко протилежними концепціями) критичних матеріалів означеного періоду переконливо засвідчує як уболівання їх авторів піднести рівень нашого письменства на вищий щабель, так і серйозність та принциповість, вимогливість та зичливість у ставленні до творців модерністських творів.

По суті, всі дослідники, які колись чи тепер розробляли питання своєрідності і творчого побутування неоромантичної моделі авторської свідомості, акцентували на тому, що найпримітніший внесок у його наукове трактування здійснила Леся Українка, а своїми драмами й ліричними поезіями вона найбільш послідовно і різноаспектно утверджувала неоромантичну течію в українській літературі кінця XIX – початку XX століття (12). Широко послуговуючись теоретичними та історико-літературними працями тодішніх західноєвропейських літературознавців, а також опираючись на художню практику як зарубіжних, так і українських письменників, вона аргументовано довела спроможність функціонування цієї модерністської форми мислення на національному ґрунті, визначила цілий ряд її специфічних рис, засади естетики й поетики, світоглядні основи, окреслила шляхи подальшого розвитку. І хоча сьогодні, з позицій нинішньої науки про художню літературу, розуміння і трактування цього ідейно-естетичного явища Лесею Українкою “видається часом дещо суб’єктивним, більше того, воно не в усьому збігається з уявленнями про неоромантизм, яке існувало і в ті часи, – її судження, її підходи до нього багато в чому посприяли прогресові української літературознавчої думки” (34, с.52).

Так, у статті “Європейська соціальна драма в кінці XIX ст. (Критичний огляд)” Леся Українка генетично сполучає неоромантичний індивідуалізм з романтичним мисленням: “Взагалі романтична драма досить часто зачіпала тему боротьби особи проти око́ла, тільки при тому освічувала розмаїто саму особу, тим часом око́ло, якщо воно складалося з юрби, виставляла якоюсь темною, одноманітною, часами химерною стихією з незрозумілими, безладними і несвідомими приboями, відboями і течіями...” (28, с.285). А в статті “Найновіша суспільна драма”, аналізуючи п’єсу Гергарта Гауптмана “Ткачі”, вона зазначає: “Старий р о м а н т и з м (тут і далі виділення наші – С. Х.) прагнув вивільнити особистість, – але тільки виняткову, героїчну, – від натовпу; н а т у р а л і з м вважав її безнадійно підпорядкованою натовпу, що керується законами необхідності і тими, хто найкраще вміє досягти користь із цього закону, тобто знову ж таки натовпом ...; н е о р о м а н т и з м прагне вивільнити особистість у самому натовпі, розширити її права, дати їй можливість знаходити собі подібних, якщо вона виняткова і при тому активна, дати їй можливість вивисувати до свого рівня інших, а не понижуватися до їх

рівня, не бути в альтернативі вічного морального усамітнення або моральної казарми” (27, с.236-237).

“Визволення індивідуальності” від натовпу і в натовпі, заперечення винятковою особистістю “устоїв моральної казарми” – це, власне, постулат чи концепція згаданих розвідок Лесі Українки. І водночас – це саме та ідейно-естетична основа, котра чи не найбільше характеризувала початковий (гуманітарний, за Дмитром Цариком) період неоромантизму. Якщо ж проаналізувати, приміром, ранній етап розвитку драматургії поетеси, то можна переконатися, що ця основа поєднується органічно зі всією художньо-образною системою таких драматичних творів, як “Блакитна троянда”, “Одержима”, “Вавилонський полон”. “На руїнах” тощо. Більше того, тут уже не один герой вивисується як окремішня особистість над буденщиною й звичним оточенням, а кілька яскраво-самодостатніх індивідуальностей, що рецепіюються як самототожні чи, зрештою, цілковито рівноправні у спротивах “моральним законам казарми”.

Це художнє положення Лесі Українка обґрунтовує теоретично, аналізуючи вже згадану драму Гергарта Гауптмана “Ткачі”, де такому неоромантичному героєві не тільки дається право буди об’єктом авторської свідомості, а й своєрідною ідейно-естетичною категорією мислення, предметом наукових узагальнень. “Особистість, якою б вона не була і яку б скромну роль не відігравала, – пише письменниця, – вже не стоїть у найновішій суспільній драмі на рівні аксесуара, бутафорської приналежності або декоративного ефекту; як би не була вона зв’язана навколишніми умовностями і залежна від інших особистостей, все ж вона наділена своїм особистим характером і викликає інтерес сама по собі; їй не потрібно ні ходуль, ні магнієвого світла, щоб бути поміченою; таким чином знищується н а т о в п як стихія, і на її місце стає с у с п і л ь с т в о. тобто союз самостійних особистостей. З цього моменту починається с у с п і л ь н а драма в повному сенсі цього слова” (27, с.239).

До речі, саме на творчості німецького драматурга Лесі Українка здобільшого і вибудовує свої теоретико-літературні концепти неоромантизму, хоч, здавалося б, для цього “більш придатною” була драматургічна система художнього, власне, модерного мислення іншого, не менш відомого автора Моріса Метерлінка. Та, очевидно, проблема індивідуалізму, взаємин особи і суспільства значно помітніше вияскравлювалася саме в Гергарта Гауптмана, тим часом як для Моріса Метерлінка домінуючим був принцип настрою окремішнього індивіда, психологічно віддаленішого від соціуму, захованого за певними екзотичними чи казковими картинами тощо. На її переконання, саме німецький автор заклав ідеологічні підвалини неоромантизму, а не інші корифеї нової школи (29, с.134).

Звісна річ, не слід вважати, що Леся Українка як у своїх драмах пізнішого періоду (за Дмитром Цариком, це етап лірико-філософського неоромантизму), так і в своїх літературно-критичних виступах всіляко прагнула утвердити якийсь аж надто винятковий індивідуалізм, що йде від творів Джорджа Байрона та філософії Фрідріха Ніцше. Її розуміння індивідуалізму, котре вона розв’язувала, як правило, через проблему “людина і натовп”, виходило з того, що в житті й природі, по суті, нема нічого другорядного, нічого випадкового, нічого знеоціненого. Тому

кожне явище, кожна особистість, на її переконання, є суверенними, усамостійнено-окремішними, і будь-яка людина є героєм сама по собі, будучи водночас частинкою загального середовища – суспільного, біологічного, морально-психологічного тощо. Інтерпретуючи раннє оповідання Володимира Винниченка “Голота”, Леся Українка доводить, що всі подані автором особистості однаковою мірою представлені як незалежні, суверенні, хоч долі їхні різняться суттєво. Як і для Гергарта Гауптмана, для Володимира Винниченка також кожна взята з натовпу особистість – це індивідуальність зі своїм психічним, фізіологічним складом, і тому вона вже проступає не просто тлом, не просто засобом вияскравлення головного героя, а дійовим чинником змістового наповнення твору, його ідейно-естетичної суті. (Згадаймо для порівняння, що для старих романтиків проблема взаємин героя і натовпу, особистості й суспільства завжди вирішувалася протистоянням, конфліктом).

Такий принцип художнього зображення Леся Українка визначає як “абсолютно демократичний”, докоряючи неоромантикам за “надприродний аристократизм”. На її думку, справжній неоромантик, як і той, хто не приймає і не сприймає цього поняття як явища, хоча цілковито належить до неоромантичного типу авторської свідомості, обов’язково ставиться з презирством не до самого натовпу, а передусім до рабської упокореності юрби, притлумлення людського духу, завдяки чому “самітника змушують приставати до натовпу як до чогось життєвого і нівелюючого, такого, що підштовхує кожну індивідуальність до почуття жертвності та стадності. У цьому сенсі, напевно, Леся Українка трансформувала для вітчизняної літератури ніцшеанське поняття “надлюдини”, яка вважалася їй тим, хто наближає суспільство до втілення вимріяного людського ідеалу” (6, с.220), – пише в своїй статті “Драматична творчість Лесі Українки в тогочасному літературному контексті” українська дослідниця з діаспори Зіна Генік-Березовська.

Загалом Леся Українка, певно, як ніхто із її сучасників не лише інспірувала вивчення, а відтак й утвердження основних естетичних та філософсько-світоглядних засад неоромантичного типу художнього мислення, а й витворила певну систему теоретичних та історико-літературних поглядів на нього, що цілковито відповідали природі її таланту. Західноєвропейський неоромантизм її цікавив настільки, наскільки відбивав її дух та вдачу, її уподобання та літературно-мистецькі завдання, що стояли перед українською національною культурою кінця XIX – початку XX століття. Звідти вона вибирала активізацію індивідуального в людині, дійове заперечення матеріалістичних зумовленостей художніх явищ, зусебічний волюнтаризм. Зрештою, звідти йде її постійне звернення до одуховленої історії, до міфопоетики, до християнсько-біблійних мотивів й образів, неухильне використання прийомів і засобів модерністської художньої свідомості.

Та водночас усе це вона посилювала традиціями українського письменства, тодішніми новими тенденціями розвитку національної літератури і мистецтва, збагачуючи неоромантизм такими рисами, що вирізняють його творче побутування з-поміж інших носіїв у західноєвропейському письменстві. “Характеристичне для європейської неоромантики почуття духовної втоми епохи, намагання створити естетично-умовний світ форми, естетичної досконалості, яка підміняла б

саме життя (...), – зазначає Юрій Бойко-Блохин, – для Лесі Українки зовсім чуже, її виняткова увага до форми не може бути названа формальною пересиченістю. Її формі підходить назва шляхетної краси. Від її творів віє життєлюбністю, вітальністю. В її історизмі виступають історичні традиції, але вони ніби наладовані електричним струменем, вони стріляють блискавками в майбутнє навіть і тоді, коли навколо чорна-пречорна ніч” (1, с.149).

Зрештою, не забуваймо й того непроминального факту, що Леся Українка пов’язувала розвиток неоромантичного художнього мислення з національно-духовним відродженням підневільних народів, передусім українського в умовах царсько-російської імперії. Що цікаво, цю думку вона часто висловлювала не просто в жорстоких щодо перспектив українства цензурних умовах, а нерідко виносила її на сторінки промарксистсько налаштованого, ідейно догматичного часопису “Жизнь”. На її переконання, неоромантизм мав би приносити для літератур поневолених народів те, що свого часу приносив, образно висловлюючись, свіжий подих романтизму: “Повсюдно в Європі р о м а н т и з м (тут Леся Українка має на увазі новий романтизм. – С. Х.)... є протестом особистості проти інертного та гнітючого середовища, повсюдно, нарешті, він носив яскраво виражений національний характер при всіх своїх аспіраціях до екзотики і космополітизму” (30, с.328).

Крок за кроком Леся Українка витворює власне світобачення, власну художню систему мислення, гармонійно поєднавши в ній стильові особливості різних літературних жанрів і запропонувавши свої філософські принципи бачення і відтворення. В ході вироблення цього ідейно-естетичного комплексу вона приходить, зокрема, до заперечення тенденційності в літературній творчості. В листі до дядька Михайла Драгоманова вона пише: “Що ж до народовців, то мені (та й не одній мені) їхні криві дороги, quasi патріотичні вигукування та поклони урядові дуже обридли, (...) саме почуття правди одвертало мене від такого “лояльного патріотизму”. Вже тая “політика”, “лояльність”, криві дороги, що ведуть до високого ідеалу, “повага до народних святощів”, “уміркований лібералізм”, “національна релігійність” etc., etc. – все оте вже так утомило нас, молодих українців, що ми раді б уже вийти кудись на чисту воду з того “тихого болота”... Біда, що більшість нашої української громади сидить на самій нужденній російській пресі, а через те не бачить як слід світу – ні того, що у вікні, ні того, що поза вікном...” (31, с.83-85).

Якщо ж синтезувати теоретичні та історико-літературні погляди Лесі Українки на природу й функціонування неоромантичного типу художнього мислення, не оминаючи при цьому, звісно, її постичної чи драматургічної творчості, то головними складниками його тут виступають, по-перше, чітко виражена концепція індивідуалізму з її інтелектуально-вольовою та емоційно-ліричною особистістю, наділеною гострим відчуттям екзистенцій життя, по-друге, світоглядні і філософсько-психологічні засади еволюції людини, по-третє, модерністські прийоми ідейно-естетичного вираження, по-четверте, зміна акцентів в образній системі творів, де органічно співіснують реальне та ірреальне, історія і міф, раціональне та ірраціональне, світське і сакральне, логічне й інтуїтивне тощо.

Теоретичні та історико-літературні джерела появи неоромантизму на українському національному ґрунті, звісна річ, не вичерпуються лише окресленим колом літературознавчих, філософсько-психологічних концепцій, поглядів, положень, надто тих, що виражені на початку ХХ століття. Адже цей тип художньої свідомості й нині, крізь товщу десятиліть, проступає як доволі неоднозначне й складне явище. Як підкреслюють сучасні українські дослідники чи з материкової землі (Тамара Гундорова, Кіра Шахова, Віра Агеєва), чи з діаспори (Юрій Бойко-Блохін, Мікулаш Неврлий, Степан Козак) та ін., в самому нашому письменстві неоромантизм виступав у багатьох інших вимірах, мав інші прикмети й ідейно-естетичні акценти (8). Однак саме це відгалуження, про яке йшлося вище, вочевидь, найбільш продуктивно позначилося на його розвитку в нашій літературі і мистецтві, на загальному культурно-духовному поступі. Звідси, певно, ця концепція мусить привернути зусібну увагу не тільки художників слова, літературознавців, а й мистецтвознавців своєю вагомістю, своєю наповненістю, своїм спрямуванням, що очевидно перегукуються з днем сьогоднішнім. Адже пильна увага до окремішньої особистості, індивідуалізму кожної людини, притлумлення в ній рабської впокороності й упослідження духу – це, власне, те, що є особливо актуальним для нинішнього нашого суспільства, для його поступу в майбутнє.

І хай сьогодні ще не до кінця з'ясовані джерела неоромантичного типу художнього мислення українських письменників, зосібна драматургів, хай ще не окреслені цілковито шляхи й умови його творчого побутування на національному ґрунті, все ж говорити про нього слід як про самодостатнє й оригінальне модерністське явище (нехай навіть відбивалося воно на окремих художніх постатях), котре характеризує розвиток української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття, і передусім творчість Лесі Українки, де виразно простежується шлях від національних первнів до “європеїзації” неоромантичного мислення в контекстуальному аспекті, в типологічних зіставленнях із західноєвропейською модерною драмою означеного періоду.

Література

1. Бойко Юрій. Естетичні погляди Лесі Українки та її стильові шукання // Бойко Юрій. Вибрані праці. – К.: Медекол, 1992. – С.110-160.
2. Bojko-Blochyn Jurij. Die ostukrainische Romantik und ihre Beziehung zur westeuropäischen Romantik // Bojke-Blochyn Jurij. Gegen den Strom. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der slavischen Literaturen. – Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1979. – S. 161 – 179.
3. Цит. за вид.: Buschmann J.M. Maeterlink. – Leipzig, 1908.
4. Венгеров А.С. Русская литература ХХ в. – 1890-1910: Этапы неоромантического движения. – М., 1914.
5. Див.: Witkowska Alina, Przybylski Ryszard. Romantyzm. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997.
6. Генік-Березовська Зіна. Драматична творчість Лесі Українки в тогочасному літературному контексті // Генік-Березовська Зіна. Грані культур: Бароко. Романтизм. Модернізм. – К.: Гелікон, 2000. – С.213-226.

7. Гординський Святослав. Неоромантизм // Енциклопедія українознавства. – Т.5. – Львів: Молоде життя, 1996. – С.1753-1754.
8. Див., приміром: Гундорова Тамара. Неоромантичні тенденції творчості О.Кобилянської // Рад. літературознавство. – 1998. – №11. – С.32-37; Шпиліова Олена. Український неоромантизм // Урок української. – 1999. – №1. – С.32-35; Агеєва Віра. Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації. – К.: Либідь, 1999; Бойко Юрій. “В дому роботи, в країні неволі”; “Камінний господар” Лесі Українки // Бойко Юрій. Вибране: В 4-х т. – Т.2. – Мюнхен, 1974. – С.315-325 та С.327-363; Неврлий Мікулаш. Неоромантизм // Неврлий Мікулаш. Українська радянська поезія 20-х років. Мікропортрети в художніх стилях і напрямках. – К.: Вища школа, 1991. – С.157-202; Козак Степан. Неоромантизм Лесі Українки // Вісник АН України. – 1992. – №5. – С.31-37 та ін.
9. Донцов Дмитро. Поезія індивідуалізму (Леся Українка) // Украинская жизнь. – М., 1913. – № 9. – С.19-29.
10. Драй-Хмара М. Леся Українка. Життя і творчість. – К.: Книгоспілка, 1926.
11. Див.: Зарубіжна література. ХХ століття. Посібник. – К.: Академія, 1998. – С.29-30.
12. Див., наприклад: Зеров Микола. Леся Українка // Зеров Микола. Твори. В 2-х т. – Т.2. – К.: Дніпро, 1990. – С.359-401; Донцов Дмитро. Поемка українського рісорджіменту (Леся Українка). – Львів, 1922; Задеснянський Р. Творчість Лесі Українки. – Б.м, 1985; Костенко Ліна. Поет, що ішов сходами гігантів // Українка Леся. Драматичні твори. – К.: Дніпро, 1989. – С.5-58; Про неоромантизм у творах Лесі Українки йшлося у виступах учасників Міжнародного симпозіуму “Леся Українка і світова культура”, що відбувся у вересні 1991 року в Луцьку: “Леся Українка і європейський неоромантизм” (Григорій Вервес, Україна), “Неоромантичні концепції Лесі Українки” (Стефан Козак, Польща), Леся Українка і філософська драма її епохи” (Лариса Залеська-Онишкевич, США), “Філософія людських взаємин у “Камінному господарі” (Ярослав Розумний, Канада) та ін.
13. Євшан Микола. Куди ми прийшли?.. Річ про українську літературу 1910 року // Євшан Микола. Критика. Літературознавство. Естетика. – К.: Основи, 1998. – С.249-275.
14. Євшан Микола. Боротьба генерацій і українська література // Євшан Микола. Критика. Літературознавство. Естетика. – Цит. видання. – С.45-58.
15. Coellen Ludwig. Neoromantik. – Leipzig, 1906.
16. Krzyzanowski J. Neoromantyzm polski. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1963.
17. Наливайко Д.С. Искусство: направления, течения, стили. – К.: Мистецтво, 1985.
18. Див.: Неоромантизм // Литературный энциклопедический словарь. – М.: “Советская энциклопедия”, 1987. – С.244.
19. Див.: Неоромантизм // Українська літературна енциклопедія: В 5-ти т. – Т.3. – К.: “Українська енциклопедія”, 1995. – С. 484.
20. Див.: Неоромантизм // Літературознавчий словник-довідник. – К.: Академія, 1997. – С.504.

21. Див.: Siwicka Dorota. Romantyzm. 1822-1863. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997.
22. Сріблянський Микита. Національність і мистецтво // Українська хата. – К., 1910.
23. Сріблянський Микита. Література чи словесність? // Українська хата. – К., 1909.
24. Сріблянський Микита. На сучасні теми // Українська хата. – К., 1911.
25. Сріблянський Микита. Посія Миколи Філянського // Українська хата. – К., 1912.
26. Царик Д. Типологія неоромантизму. – Кишинів: Штиинца, 1984.
27. Українка Леся. Новейшая общественная драма // Українка Леся. Збір. творів: У 12-ти т. – Т.8. – К.: Наукова думка, 1977. – С.229-252.
28. Українка Леся. Європейська соціальна драма в кінці ХІХ ст. // Українка Леся. Збір. творів: У 12-ти т. – Т.8. – Цит. видання. – С.282-286.
29. Українка Леся. “Михаэль Крамер”. Последняя драма Гергарта Гауптмана // Українка Леся. Збір. творів: У 12-ти т. – Т.8. – Цит. видання. – С.132-154.
30. Українка Леся (Володимир Винниченко) // Історія української літературної критика та літературознавства. Хрестоматія: В трьох книгах. Книга друга. – К.: Либідь, 1998. – С.319-337.
31. Українка Леся. Збір. творів: У 12-ти т. – Т.10. – К.: Наукова думка, 1978. – С.82-86.
32. Див.: Horst Stephan. Das Literarische Echo // Die christliche Welt. – 1900. – Nr. 185 – 186; Huch Ricarda. Blutezeit der Romantik. – Leipzig, 1905.
33. Шевчук Валерій. “Хатяни” й український неоромантизм // “Українська хата”. Поезії 1909-1914. – К.: Молодь, 1990. – С.3-28.
34. Шпильова О.В. Деякі особливості теоретичної концепції українського неоромантизму (Початок ХХ століття) // Проблеми сучасного літературознавства. Зб. наукових праць. – Випуск 2. – Одеса: Маяк, 1998. – С.46-56.
35. Фромм З. Бегство от свободы. – М.: Республика, 1990.
36. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Академия, 1991.

Петро Ляшкевич

ФІЛОСОФІЯ ШОПЕНГАУЕРА В ЕСТЕТИЦІ РАННЬОГО УКРАЇНСЬКОГО МОДЕРНІЗМУ

*Красо! Чи з неба ти, чи з темної безодні –
В твоєму погляді – покара і вина,
Безумні злочини й діяння благородні;
Захмелюєш серця подібно до вина.
Це байдуже, хто ти, чи Діва, чи Сирена,
Чи Бог, чи Сатана, чи ніжний Херувим,
Щоб лиш тягар життя, о владарко натхненна,
Зробила легшим ти, а всесвіт – менш гидким!*
Бодлер. Гімн красі.

У переломні епохи (а такою була в суспільно-громадянському й мистецькому житті України ситуація кінця ХІХ – початку ХХ ст.) виникає гостра потреба в переоцінці духовних вартостей. Якраз у такі часи народжуються, поширюються альтернативні, антиномні філософські концепції, політичні доктрини, економічні закони, естетичні категорії, які співіснують паралельно. Історія цивілізації й культури послідовно нагадує про цю закономірність. Валерій Брюсов, наприклад, ділив поезію з погляду її історичного розвитку на дві течії: “Одна з них панувала. Вона дала нам Софокла, Шекспіра, Гете, Пушкіна. Це власне та течія, яку ми звикли називати поезією в строгому значенні слова; суть цієї поезії – зображення життя в його найхарактерніших рисах. Впливаючи на душу читача, вона викликає складне почуття, яке хотіли назвати естетичною насолодою. Проте поряд існувала інша течія, невизнана, яка іноді завмирала на деякий час. Її можна прослідкувати від таємничих хорів Есхіла, через твори середньовічних містиків, через пророчі книги Вільяма Блека до незрозумілих віршів Едгара По і нашого Тютчева! Ця поезія прагнула передати таємниці душі, проникнути в глибини духу. Я називаю її лірикою переважно. Справжня лірика має викликати в душі читача цілком особливі порухи, які я називаю настроями” (цит. за ст.: 3, с.112).

Подібне явище в українській літературі на зламі віків окреслив Орест Зілинський: “В оцінці перспектив людського життя поети розходяться. Одна лінія веде від прямолінійних суспільницьких віршів Руданського і Кониського до героїчної концепції людини як подвижника праці, носія стійких моральних вартостей [...] Друга, слабша течія, видигає прапор деілюзії та скепсису. Її ранні, ще конструктивні представники – Самійленко й Маковей; пізніше ця лінія ширше розгортається в творчості модерністів” (7, с.34).

Ще раніше цю тенденцію помітив Іван Франко, коли в 1901р. писав, що “наша новіша поезія майже вся пішла новою дорогою” (16, с.173).

Нова дорога в тодішній літературі, тобто український модернізм, як науково-методологічна проблема – явище всеохопне. Мається на увазі, що модернізм сміливо творив свою філософію світосприймання, свою естетику й поезику, його ідеалістичні світоглядні принципи формулювалися й оформлювалися в нових мистецьких категоріях та

ідеалах. “В поисках новой красоты”, – осудливо називав цей вибір шляху Сергій Єфремов. “Радикальні зміни настали стосовно естетичного відчуття краси і брідоти за доби модерністських течій. Нове світосприймання дійсності, а передусім, концепція “мистецтва для мистецтва” відкинули всяку тенденційність, моральне повчання та ідеалістичне копіювання природи”, – узагальнено характеризує суть “нового” в літературі Олександра Черненко (19, с.177-178).

Зауважимо, що описана ситуація мала загальний характер тенденції в європейській літературі кінця XIX ст., яка, як і українська, гостро відчувала кризу попередньої мистецької системи (реалізму й позитивізму), її обмежені можливості. Цей процес в європейському мистецтві (малюванні, музиці, літературі) з явними антиреалістичними тенденціями був породжений кризою філософської системи раціоналізму-позитивізму, яку заперечували нові філософські ідеї Артура Шопенгауера, Фрідріха Ніцше, Анрі Бергсона, Сьорена К'єркегора.

Нові світоглядні принципи європейського мистецького руху формувалися насамперед під впливом модних тоді ідей німецького філософа й письменника Артура Шопенгауера (1788-1860), який у головних своїх творах “Світ як воля і уявлення”, “Про свободу волі”, “Про основи моралі” розробив оригінальну концепцію світобуття, етики й моралі, а також мистецтва.

“Неприборкана, захоплююча, суб'єктивна філософія Шопенгауера не могла не залишити глибокого сліду в духовному житті Європи. Моралізаторський песимізм живив не тільки Вагнера, Ніцше, Флобера, Томаса Манна, але й Е.Гартмана, Бергсона, Джеймса Дьюї, Шпенглера, Кроче, в Росії – Фета, Тургенева, К.Леонтьєва, Сологуба, Л.Андрєєва”, – визнає Ігор Гарін (2, с.323).

“Важливе значення в формуванні нових естетичних напрямів мала дуже популярна під кінець століття на Заході песимістична й ідеалістична філософія Артура Шопенгауера, заснована на признанні сліпої, ірраціональної волі як основи буття”, – підтверджують цю думку й автори “Історії польської літератури” (8, с.10-11). А літературний критик з кола “Молодої Польщі” – краківської модерністської групи, творчість членів якої мала безпосередній вплив на становлення раннього українського модернізму (“Молода Муза”) – Ярослав Вишневецький у 1903 р. теж писав про відчутний вплив на молодих польських письменників філософії Артура Шопенгауера (13, с.29).

Чи є підстави стверджувати, що нова європейська філософія як світоглядна основа модернізму, вироблена перш за все на основі вчення Шопенгауера, мала вплив на українське письменство, стимулюючи його йти “новою дорогою”? Безсумнівно. Очевидно, лише незнанням філософії Шопенгауера, створенням ідеологією міфу про цього автора як одіозного реакційного мислителя, пояснюється небажання істориків літератури визнати очевидний факт: ранній український модернізм у його теоретичних і художніх зразках просякнутий світоглядом цього німецького філософа. Тобто українська література на переломі віків долала духовну ізоляцію, прагнула жити за європейським мистецьким часом.

Це важливо підкреслити з огляду на те, що наша попередня література – XIX ст. – якраз творилася в атмосфері культурного герметизму.*

Ведучи мову про нове для тодішньої літератури світосприймання, про ламання модерністами певних художніх традицій, мусимо визнати, що з огляду на добре відомі причини й обставини наша художня творчість не засвоїла беззастережно й повнокровно нового, модерністського світогляду й поетики. В українській літературі кінця XIX – початку XX ст. відродилася потужна романтична традиція (неоромантизм), яка значною мірою спричинилася до формування своєрідності модернізму. З цього приводу Олександра Черненко зауважує, що мав місце поворот до ідеалізму, який привів до відновлення зацікавленості давнішими філософами романтизму – Фіхте, Шеллінгом, Гегелем (19, с.14-15). Цікавий факт: Агапій Шамрай, коли характеризував у своїй “Українській літературі” романтизм початку XIX ст., зробив тут характерну помилку – до згаданих філософій романтизму зарахував Артура Шопенгауера (20, с.216-217), який став відомим трохи пізніше. Тобто ідеї Шопенгауера органічно засвоювалися літературою кінця століття, бо були близькі романтичному типові художнього мислення з його розумінням духовної основи Всесвіту, з поглядами на матеріальний світ як на щось ареальне, що є лише відблиском світової душі (всезагальної волі – у Шопенгауера).

Як філософ Артур Шопенгауер був добре відомий у середовищі насамперед творчої галицької інтелігенції, яка вільно володіла німецькою – державною мовою імперії. Його філософські погляди, як й ідеї Ніцше, були постійно актуальними темами розмови на сторінках європейської, у тому числі й української науково-мистецької періодики (див. 10). Правда, окрім захоплення й зацікавлення в середовищі творчої молоді, Шопенгауер не був у пошані в письменників-реалістів.

Іван Франко, для прикладу, негативно ставився до його ідеалістичної філософії, про що свідчать хоча б деякі його висловлювання, як-от: “шалені ідеї”, “нігілізм Шопенгауера” (17, с.31).

Зате один із перших теоретиків раннього українського модернізму Остап Луцький писав у 1906р. Франкові про свою самоосвіту: “ (...) я почав студіювати стислу філософію, кинувся до неї всіма нервами і поки що потонував в містицизмі. Від шопенгауерівського песимізму і пантеїзму Спінози поступив до оптимістичного Емерсона...” (12).

А Микола Євшан зауважував на початку віку, що великий “вплив зробив Шопенгауер на Федьковича”, “песимізм Шопенгауера (...) не чужий поетові” Петрові Карманському (5, с.8).

Які ж конкретно ідеї філософії Шопенгауера творчо бентежили кілька поколінь митців протягом XIX віку? Філософ переконав Європу, переповнену після Великої французької революції та наполеонівських війн соціально-політичними та воєнними катаклізмами свідомістю того, що в основі всього світопорядку лежить всесильна сліпа воля. Усі явища

* Про цю проблему Михайло Рудницький писав: “Наші письменники XIX віку не могли відчувати двох найважливіших спонук, які могли б бути спрямовані їх талант у іншому напрямку: не відчували вони тодішніх філософських ідей, якими так сильно була надихана нова література, й не відчували переміни мистецької форми, за яку йшла така сама боротьба пером, як на полях битви мечем. Те, що вони мали сказати в своїх книжках своїм землякам, було з філософського погляду таке ясне, що не треба було до цього ніякого Гердера, Вольтера, Шеллінга або Гегеля” (15, с.70).

світової історії, як і життя кожної людини, стверджував Шопенгауер, “були визначені зовнішніми причинами, які постійно з’являються зі строгою необхідністю, і ланцюг яких, що складається з таких же необхідних ланок, простягається в безконечність (21, с.90).

Таким чином, Шопенгауер відкрив митцям інший світ – світ уявлень – таємничий, невідомий, магічний. Дійсність – природа, людське суспільство, цивілізація – існує, за Шопенгауером, лише в нашій уяві, є ілюзією видимості. Справжній світ – це світ невидимої, але всесильної волі, її прояви, об’єктивація можливі лише за допомогою уявлень про неї. Уже таке трактування буття відкривало перед митцями необмежені можливості для художнього моделювання своїх уявлень. Світ матерії вже ніби був пізнаний, доступний, естетизований, тому нецікавий.

Отже, коли Шопенгауер стверджував: світ є воля і уявлення, то мав на увазі, що “світ є моє уявлення”. Це не значить, ніби поза уявою нема нічого, а лише доводить, що скільки людей – стільки й уявлень. Митці радо користали з такого пояснення суті буття. Якраз звідси бере початок індивідуалістський бунт у європейському мистецтві з його суверенітетом особи, індивідуальною психологією героїв. Суб’єктивізм художньої естетики на рівні тексту, відмова від соціальних тем, утилітарного призначення мистецтва, а відтак нехтування золотим правилом творчості – зображення життя у формах життя – усі ці тенденції склали основу нового художнього мислення.

Нове світовідчуття, яке відкрилося Шопенгауеру, своєю таємничою непізнаністю манило художників, ставало основою декадансу й символізму. “Шопенгауер так і казав, що творчість суть звільнення від хаосу життя, пізнання істини, найбільш адекватна форма інтуїтивного пізнання “світової волі” і “вічних ідей”. І навіть слова про те, як проходить це звільнення – чисто, позасвідомо, безкорисливо – стали азбучними поняттями естетики модернізму” (2, с.325). Виразно відчуваються ці погляди Шопенгауера в маніфесті Остапа Луцького “Молода Муза”, про який піде мова далі.

Модернізм використовував і широко культивував ще одну тезу філософії Шопенгауера, а саме: світ може бути пояснений як страждання; страждання є рушієм існування, а навіть – джерелом творчості. Воно є позитивною якістю людської душі, рухає наше існування. Філософ пояснював цю парадоксальну тезу психологічно: люди відчують власні потреби, нахили, бажання лише тоді, коли вони НЕ ЗАДОВОЛЕНІ, нереалізовані. Якраз стан незадоволення і є стражданням. Задоволені бажання – не корисні, вони не дають ніяких відчуттів, уявлень. Лише голодні можемо відчутти цей стан, як хворі – біль. Ситі й здорові, ми позбавлені цих відчуттів, а значить і творчої сили. Творчість – теж незадоволене бажання і страждання.

Звідси в європейській поезії бере початок естетизація страждання, болю, новий тип песимізму як світовідчуття (“Я знаю – біль єдине благородство” – Шарль Бодлер; “Усе пусте – святий лиш людський біль” – Петро Карманський). Посилюється інтерес до душевних переживань і хворобливих станів героїв, до відтворення характерів самогубців (“Останні листи Джакомо Ортіса” Уго Фосколо, “Miłość” Яна Каспровича, “Зів’яле листя” Івана Франка, “З теки самоубийця” Петра Карманського та ін.), а спроби художньо об’єктивізувати психічні процеси підсвідомості

були в літературі інспіровані Шопенгауером та Фрейдом.

Артур Шопенгауер вважав найвищим типом пізнавальної діяльності інтуїтивне пізнання. Митець у пізнанні буття вигідно відрізняється від ученого, тобто раціоналіста. Тому “лише художник може виразити у своєму творі суть ідеї, тільки художній твір здатний відповісти на питання, що таке життя” (11, с.19). Митець, за Шопенгауером, вважався вищою істотою, яка володіє даром розкривати недоступні людям явища ідеалістичного світу. Звідси випливав прямий висновок: “вічні ідеї”, “світову волю” в найадекватнішій формі здатна інтуїтивно пізнати лише художня творчість.

Такі ж погляди на специфіку мистецтва були обережно висловлені Остапом Луцьким у передмові до альманаху “За красою” (1905), укладеного ним на честь Ольги Кобилянської. Цю передмову можна вважати одним з перших теоретичних документів українського модернізму. Луцький бачить Кобилянську піонером, прапороносцем нових мистецьких ідеалів: “(...) стояли Ви довгі часи на сторожі великої і безсмертної ідеї краси (...), сильно й високо держали Ви хоругви вічної і незгубимої тайни” (6, с.3). Художні пошуки Ольги Кобилянської автор протиставляє письменникам-реалістам, які творили за законами “змислової обсервації”. Кобилянська ж, на думку Остапа Луцького, “в прекрасних симфоніях слова” поєднувала “те, що можна тільки відчутти”, чим відкривала “інший, кращий світ” (там само).

Доречно зауважити, що тодішній загалом невисокий стан досліджень теорії мистецтва, естетики, нерозвиненість української наукової термінології були причинами неточних, часто описових або художніх дефініцій, характеристик складних наукових, зокрема філософських понять, як це бачимо на прикладі передмови Остапа Луцького. Згадаймо ще непорозуміння між Іваном Франком та Василем Щуратом щодо терміна “декаданс”.

Чіткіше й конкретніше висловився Луцький про новітнє мистецтво у відомій статті “Молода Муза” (1906): “Нове покоління творців і читачів зрозуміло і відчуло, що штуку не вільно замикаати в тісній матеріалістично-позитивістичній клітці, що треба відділити матеріал газетярських менторств від поезії і всього артизму, що не вільно замикаати уст творцеві, коли він заговорить про те, що сердечною кров’ю або безкрайною тугою в душі його зясніло. Воля і свобода в змісті і формі, але все щирість і тепло сердечне і зрозуміння всіх ніжностей в почуваннях людських і в найсубтельніших тонах природи – ось і вся девіза молодого літературного тону. Артистична творчість не має бути боною ані нянькою, ані пропагатором, бо одинокою її санкцією є лише внутрішня, душевна, сердечна потреба творця, яка в ніяку розумовану шухляду не дасться замкнути. Не вдовольняє кого круг позитивного світу – так в творчості артистичній, як в мрії, вільний йому стелиться шлях навіть у метафізичні, містичні краї” (14, с.57).

Отже, Остап Луцький чи не вперше в нашому літературознавстві поставив питання про художнє освоєння ірреального світу, світу закритої, невидимої суті, волі, того другого, справжнього світу уяви, відкритого Шопенгауером. Луцький буквально за Шопенгауером стверджує, що, крім видимого світу для художника “поза ясними станами свідомості”, існують “неясні” стани, які “є джерелом творчих видінь і інтуїцій” (там само).

Нагадаємо, що Шопенгауер описав і обґрунтував спосіб інтуїтивного пізнання як вищого типу пізнавальної діяльності, що притаманна лише митцям.

На думку Остапа Луцького, у літературі має домінувати суб'єктивне, особистісне начало, повинні проявлятися психологічні, підсвідомі порухи поетової екзистенції, а не лише “круг позитивного світу”. Це золоте правило модернізму, яке одночасно заперечує реалістично-позитивістський світогляд у мистецтві, що пізнає, моделює об'єктивний стан речей. Філософія Шопенгауера й філософія літератури модернізму, як знаємо, мали донедавна спільний ярлик – “відмова від принципу відображення дійсності” (там само. – С.20).

З науки Шопенгауера Луцький запозичив тезу про те, що художня творчість є “лише внутрішня, сердечна, душевна потреба творця”, а не вислід соціального замовлення чи патріотичного обов'язку. Якраз Шопенгауер стверджував примат волі над розумом, ірраціонального над раціо, уяви над мисленням, індивідуалізму, й суверену особи над об'єктивними обставинами.

У вступному зверненні до читачів з приводу виходу першого числа часопису українських модерністів – “Світ” – Остап Луцький знову протиставив два світи – світ “злиднів і турботних дисонансів”, тобто матеріалістичний, і світ “ясних золотих зір”, тобто ірреальний, уявний, ідеалістичний.

Цю дуалістичну концепцію світу, роздвоєність світовідчуття відтворив Михайло Яцків у символістській новелі “Доля молоденької Музи”, якою відкривався згаданий “Світ”. Новела, доречно зауважити, можливо, дала назву групі “Молода Муза”. Її сюжет такий. “Пара молодят вибралася навесні в гори. Дівчина вперше побачила чудову панораму світу з гірської вершини (“Такий світ міг показати Сатана Христови, коли підманював його на покуску” (22, с.2). Щось категорично змінилося в її душі. Якась неясна, таємнича сила, якась бентежне відчуття вічності й Бога зародилося в її душі. А хлопцеві не відкрилося нічого, його нудна банальна вдача була переповнена фізіологічними інстинктами. “Дівчина вернулася з незваної ясної дороги й глянула на товариша. Хитала ногу на носі, дивилася з гірким насміхом на нього і на весь світ у долині.

Чим більше вниз, тим гірше пекло. Людські серця так, як квіти – чим нижше процвітають, тим більше їх топчуть” (Там само).

Отже, в образі хлопця втілені риси пересічної людини, непоетичної натури, яка живе “в долині”; у побуті буденщини притупилися її почуття, відчуття краси і радощів світу. На вершині гори цей хлопець залишився пісним коханцем. Дівчина ж перемінилася на Музу. У неї з'явилися інші відчуття, нове бачення світу, краси. Мистецтво, як мрія, втікає на вершини краси від пекла земного, матеріалістичного світу. Муза має бути на віддалі від сірого, буденного життя, тобто в інших естетичних вимірах, щоб зберегти незалежність погляду, щоб бачити нову, вищу красу. Тут маємо пряму ілюстрацію постулату Шопенгауера про світ уяви, підвладний лише пізнавальній інтуїції митця, але недоступний зматеріалізованій психіці буденної людини.

Чи не найорганічніше засвоїлася Шопенгауєрова світоглядна концепція у ранній творчості “фабриканта смутку”, “непоправного

песиміста” Петра Карманського. Вона стала основою світосприймання поета, принциповою засадою його естетики в збірках “З теки самоубийця” (1899), “Ой люлі, смутку” (1906), “Пливем по морю тьми” (1909). Старі, як світ, ідеї про тлінність людського життя, мотиви скорботи, концепція смерті як зцілення доповнилися Шопенгауєром (а також К'єркегором і Ніцше) аргументами про фатум злої волі, з розгулом якої відбувається невинна деградація людини, знецінення, відчуження індивідуума в світі, у масовому суспільстві. Тому постійним відчуттям і настроєм людини, яка пізнала світ, є песимізм. Песимізм заповнює всю філософську систему Шопенгауєра і виведений ним у концепцію. Це “перший в історії європейської філософії випадок послідовного життєзаперечення” (4, с.15). До речі, Шопенгауєр та англійський поет Колрідж вважаються авторами терміна “песимізм”.*

Уже ранні твори Петра Карманського насичені містичними перебільшеннями про тотальне засилля зла, лютої долі. Фейєричні видіння всесвітнього карнавалу зла й несправедливості терзають душу його ліричного героя. В образах гадюк, ран, краплин отрути вони “серце співають без впину”, завдають нестерпних душевних страждань, нашоувхують до думки про смерть як спосіб виходу з цього фатального ірреального світу:

*Смертельна хвороба жере мою силу,
Мені не подужать, – я мушу кінчати!
Хоч важко чудовий сей світ покидати,
Я знаю, що скоро звалюся в могилу (9).*

Навіть твори на тему кохання насичені подібними мотивами. Своїми настроями вони близькі до поезій містично-декадентських. У них теж з перебільшеною екзальтацією відтворено душевні страждання, а “дух могили, холод суму” постійно кличе на той світ. Лише “мертвий стогін” ліричного суб'єкта залишається як цьогосвітня субстанція. Явно відчувається шопенгауєрівське: страждання – позитивне й корисне, смерть – зцілення, життєві радощі – порожні, негативні відчуття.

Художні одкровення такого характеру відсутні в поезії 70-90-х років (Михайла Старицького, Бориса Грінченка, Павла Грабовського), зате набули поширення на зламі віків. Навіть “Літературно-науковий вісник” іноді друкував їх:

*Світ самолюбів, світ облуди,
Тиранів світ, гидких рабів,
Світ з серцем зимним в своїй груді,
Той світ побілених гробів... (1, с.188).*

Богдан Лепкий – твердий реаліст-народник з кола молодомузівців – подав до альманаху Остапа Луцького “За красою” ліричну поему “Над рікою”, виконану в “декадентському дусі”. Роздуми ліричного героя поеми – молодого хлопця – теж стосуються панування зла, насилля, несправедливості як універсального закону світопорядку. На лоні природи йому вчувається, мов дзвони Е.По: “Покинь життя! Покинь життя!” Далі в поемі моделюється інший світ, світ уявлень, доступний митцеві, себто світу митця. Уявою поет оживляє ікону, перед якою молиться монашка, і постає

* песимізм – від лат. *pessimus*, тобто найгірший.

світ ідилії:

*А на іконі небо, сонце сяє,
Метелики літають на квітках.
В доспілім житті коник польний грає.
Пречиста мати сина вповиває
І поцілуй складає на устах* (6, с.10).

Це був частий прийом тодішньої модерної поезії: стимулювати світ уявлень за допомогою асоціацій, які народжуються при спогляданні творів малярства, під час слухання музики, під магічним впливом якихось неясних підсвідомих імпульсів. Характерний приклад – поезії Петра Карманського “*Diva consolatrix*” та “*Evvivala morte*” У Ярослава Весоловського, правда, земний світ настільки переповнений злом, що навіть музика не може викликати стану уяви-забуття, а навпаки, підсилює відчуття, що людина дивиться “у челюсть могили”. А “на білих клавішах кров чорна стиналась” (6, с.155).

Проте чи не найцікавішим є той факт (на якому не акцентували літературознавці чи недобачали його), що Іван Франко подав до альманаху Остапа Луцького три чудових модерних вірші з циклу “Із книги Кааф”. Якщо в першому – “У сні зайшов я в дивную долину...” – використано згаданий попередньо модерністський поетичний прийом моделювання прекрасного ідеалістичного світу уяви і протиставлення його злому земному буттю, то в наступному читаємо шокує:

*Поете, тям: лиш в сфері мрій, привиджень,
Люзій і оман твої рай цвіте.*

А геній твої – то міць сугестій, зближень (18, с.165).

Складається враження, що Франко писав це під враженням щойно прочитаного Шопенгауера чи принаймні статті Остапа Луцького “Молода Муза” (навіть лексика подібна). Не випадково, очевидно, Євген-Юліан Пеленський називав Франка предтечею модернізму.

Дуалістичне художнє мислення, протиставлення двох світів: буттєвого у владі злої волі, й уявного, сугестійного бачимо на тематичному рівні в інших українських поетів – Миколи Чернявського (“Був у мене сад таємний...”), Івана Діброви (“Часами”), Степана Чарнецького (“Хом’як”), Сидора Твердохліба (“Царівна Іріс”), Миколи Вороного (“Соловейко”) та ін.

В українській поезії кінця XIX – початку XX ст. виразно відчутний вплив філософії моралі Артура Шопенгауера, зокрема, його книги “Про основи моралі”, яка обґрунтовувала ідею про те, що єдина моральна пружина людської поведінки, яка протистоїть світові злоби та егоїзму, – це співстраждання. Мотивами співпереживання, бажаннями “в скорбнім серці будувати Терем для лютого страждання” насичена збірка Петра Карманського “Ой, люлі, смутку”. Часто ці мотиви звучать у збірках Остапа Луцького “В такі хвили” (1906), Степана Чарнецького “В годину сумерку” (1908) та ін. Зустрічаємо їх навіть у непоправного оптиміста Василя Пачовського (“Жалість”, “Самотність”).

Фаталістичні мотиви шопенгауерівської етики, спосіб дивитися на світ душею, а не очима реаліста – ці та схарактеризовані попередньо якості української поезії на зламі віків виразно відрізняли її від літератури пошевенківських часів, свідчили, що на світоглядному рівні ця література має принципово іншу філософську основу.

Романтизм вірив у дієву Божу силу, справедливість, а модернізм – ні (зауважимо: у Шопенгауера антихристиянський світогляд). Ця тенденція теж відверто проявляється в новітній українській поезії, зокрема, в Агатангела Кримського, Петра Карманського, Івана Франка.

Реалізація нових філософсько-мистецьких ідей вимагала оновлення поезики літературних жанрів, бо, як висловився Дмитро Рудик, у нас занадто довго панували “первобутні засоби оброблювання словесних ланів”. Тому в підсумку можемо сказати, що модернізм прищепив літературі нову світоглядну основу, дав патент на дослідження творчої підсвідомості, сприяв посиленню уваги до постичної форми, до вироблення витонченої художньої мови як мистецького феномену.

Література

1. Гаврилук І. “Світ самолюбів, світ облуди...” // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1902. – Т. XIX. – Кн. IX.
2. Гарин І. Пророки и поэты. Т. I. – М., 1992.
3. Григорян К. Верлен и русский символизм // Русская литература. – М., 1971. – № 1.
4. Гусейнов А., Скрипник А. Пессимистический гуманизм Артура Шопенгауера // Шопенгауер А. Свобода воли и нравственность. – М., 1992.
5. Євшан М. Петро Карманський // На розсвіті. – Львів, 1907. – № 2.
6. За красою. – Чернівці, 1905.
7. Зілинський О. Трудні шляхи зростання // Антологія української лірики: Частина I. – Торонто, 1978.
8. История польской литературы. – М., 1969. – Т. 2.
9. Карманський П. У розпуці // Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка. – Ф. 59. – № 1148.
10. Кміт Ю. Фрідріх Ніцше // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1901. – Т. XV. – Кн. VII. – С. 87-107.
11. Куликова І. Філософія и искусство модернизма. – М., 1980.
12. Луцький О. Лист до Франка І. від 6.IX.1904р. // Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 3. – № 1632.
13. Никольская И. Очерки развития симфонической музыки в Польше XX века. – М., 1990.
14. Остап Луцький – молодомузець. – Нью-Йорк, 1968. – С. 57.
15. Рудницький М. Від Мирного до Хвильового. – Львів, 1936.
16. Франко І. Наша поезія в 1901 році // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 33. – К., 1982.
17. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 45. – К., 1986.
18. Франко І. “Поете, тям, на шляху життєвому...” // Франко І. Збір. творів: У 50 т. – Т. 3. – К., 1976.
19. Черненко О. Експресіонізм у творчості Василя Стефаника. – Сучасність, 1989.
20. Шамрай А. Українська література. – Харків, 1928.
21. Шопенгауер А. Свобода воли и нравственность. – М., 1992.
22. Яцків М. Доля молоденької Музи // Світ. – Львів, 1906. – № 1.

Роман Піхманець

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО МОДЕРНІЗМУ.

Перше ніж безпосередньо перейти до означеної теми розмови, необхідно зробити деякі термінологічні уточнення, оскільки тут існує плутанина й різночитання.

Український модернізм розумію в характерному для національної традиції значенні: як новаторський рух у літературі та мистецтві, спрямований на самоусвідомлення літератури як такої й оновлення її художніх форм, на розширення можливостей красного письменства і наближення його до світового. “З модернізмом пов’язані, – говориться у відповідній статті “Енциклопедії українознавства”, – такі головні мистецькі напрями, як символізм, імпресіонізм, кубізм, футуризм, супрематизм, експресіонізм, сюрреалізм, конструктивізм, абстракціонізм та ін.”(21, с.1634).

Відомо, що визначальний вплив на розвиток національного письменства мали традиції народницько-позитивістського раціоналізму. Та в кінці XIX – на поч. XX ст. на українські культурно-мистецькі обшири просочуються елементи новітньої європейської художньої свідомості і “українська література об’єктивно вписується в ту діалектику змін типів мислення, художніх систем та естетичних структур, якою відзначається історико-літературний процес майже всіх європейських (у т.ч. й слов’янських) літератур цього періоду” (11, с.3). За таких умов і наше “старе”, просвітницько-реалістичне письменство виражає свою здатність і природну потребу до оновлення – спочатку шляхом розвитку неореалізму та неоромантизму, а відтак і виокремлення суто модерністських напрямків і течій.

Йдеться про те, що український модернізм є закономірним явищем у розвитку національної літератури й мистецтва. Поява його зумовлена була, з одного боку, внутрішніми чинниками, а з іншого – літературними впливами із Західної Європи та з Росії. Виник він як опозиція до культового возвеличення розуму, “прогресу”, позитивістського раціоналізму і позитивістської філософії взагалі, до розуміння мистецтва як служниці політики й ідеології тощо. У нас це ще була й реакція на етнографізм і вузько утилітарне, “народницьке” розуміння літератури та її завдань.

У цілому модернізм тлумачиться як продукт кризових явищ: історична криза культури, європейського ренесансу, позитивістських вартостей. Таке твердження правильне в принципі і стосовно українського модернізму, та все ж воно не охоплює деякі важливі моменти. Приміром, Василь Пачовський у брошурі “Світова місія України” стверджує, що визначальний вплив на творчий вибір “молодих”, докорінно змінивши не лише їхні світоглядні орієнтири, а й художні принципи, мали ідеї тарасівців, а особливо “проголошена університетською молоддю на вічі у Львові 1900 р., разом з брошурою РУП пера Міхновського (“Самостійна Україна” – Р.П.)” ідея національно-політичної самостійності України (24, с.185-186).

Не будемо такими категоричними щодо *визначальної* ролі. У кожному разі це твердження потребує ще спеціальних студій і обґрунтувань. Та не викликає сумніву, що національний фактор зіграв неабияку роль у становленні й розвитку українського модернізму, завперш на ранніх його етапах. До проголошеної вище думки про модернізм як продукт кризових явищ на вітчизняному ґрунті долучається, таким чином, момент національно-визвольного піднесення. Ось типова теза тих часів: “Молода, здорова українська нація розвивається і потребує нових форм свого виявлення; вона не може більше репрезентуватись у тих ґратах, що виникли через лихі обставини. Її шлях веде в будучину, а не в минуле, бо останнє однаково, що припинити свій розвиток”(34. – 1910. – №2. – С.125)*.

Справді, це було могутнє прагнення до нових форм виявлення в громадсько-політичній сфері, в суспільному житті, в літературі та мистецтві тощо і тим самим намагання піднести українську націю, в т.ч. у художній сфері, до рівня передових європейських націй. Зазначу при цьому, що саме модерністи дали нову, європейського розуміння концепцію української нації.

Закономірно отож, що на сторінках єдиного менш-більш стабільного часопису “молодих”, в “Українській хаті”, широко обговорювалася категорія “національного” як така, що найтісніше зв’язана з художнім буттям. Далєбі, легше перелічити статті, у яких вона була б обійдена вагою. Логічною у контексті подібних зацікавлень стала спеціальна розвідка Микити Шаповала (Сріблянського) “Національність і мистецтво”. У навколишній дійсності, стверджував автор, панує потворне рабство, а в мистецтві – неміч, кволість, слабодухість. Головною причиною цього він вважав відсутність високого ідеалу як провідної зорі “по дорозі в казку” Нею повинно б стати, на переконання критика, “універсальне українство”, а ширше – “національність”: “це і є та нова сфера, якої ми прагнемо, шукаємо і боремось за неї, як за форму і зміст кращого життя”. “Національність приймаємо, як форму, в якій найкраще, найлегше, улюблено можемо виявити зміст життя, наші ідеали і мрії, і тому вона для нас повинна мати широкий, універсальний характер і ні в якому разі не повинна стати синонімом політичних відносин або формою подавання просвіти “мужикові” в доступній формі. І коли національність розуміти як кращу *форму* життя, як *засіб* до досягнення цієї мети, то в цьому останньому моменті національність стає сама метою, ціллю, форма становиться змістом”(30, с.733, 734).

Феномен національного дослідник осмислював у єдності його соціального й етичного змістів, а також “національність як естетика”** У такому розумінні вона стає “кращою формою життя”, “цілою філософією”

* Причому зазначений аспект підкреслювався на сторінках цього видання повсюдно – і в художній практиці, і на рівні теоретичного осмислення проблеми. Йде мова, скажімо, про новітнє чеське письменство. Відзначивши його естетичні основи й високі художні якості, автор статті тут же з сумом констатує: “шкода тільки, що чеські модерністи ухилиються од національного життя...” (1909. – №3-4. – С.195).

** “Україна – це місце певної комбінації ліній, фарб, запахів, форм, кольорів неба, відблисків води, шуму гаїв, ширини і шуму степів, це комбінація таких естетичних вражень, впливів, формацій, які *створять* українську національність, національний дух і світогляд” (там само, с.737).

і “нашим світоглядом”. “І як філософський світогляд він є ідеал”, до якого необхідно прямувати (там само, с.737). Мистецтво в умовах національного поневолення й бездержавності якраз повинно стати “дійсним проводарем” поспільства до такого ідеалу.

Таким чином, заперечуючи на початку статті тенденційність і “корисливість” мистецтва і приєднуючись до думки Оскара Уальда, що “мистецтво цілком без користі”, автор у підсумку приходиться до тієї ж “корисливості”. Правда, це було вже не “промислово-патріотичне розуміння” літературно-творчої діяльності, притаманне багатьом попередникам, – творчість повинна б давати *художній синтез* сутнісних параметрів українського національного життя і національної душі. Зберігаються і обожнюються властиві західноєвропейському модернізму поняття Ідеалу, Храму Краси, домінують естетично-формальні зацікавлення, та виразно бачимо усе ж їх “заземлення” і осучаснення.

І це було характерним не лише для раннього українського модернізму, а й для новітнього літературного руху революційної й пореволюційної доби. Скажімо, в одній із програмових статей “Музагету” проголошувалося: “Творчий індивідуум тільки тоді може творити, коли визнає себе істотою вищою над колективом і, коли, не підлягаючи колективі, все ж таки відчуває свою національну з ним спорідненість” (19, с.78). Додам, що “за такі сміливі (в часах більшовизму) гадки закрито друкарню, де друкувався місячник, а музагетівці мало не попали в тюрму” (7, с.12).

То що ж усе-таки було визначальним у становленні українського модернізму і на яку домінуючу ознаку мусимо зважати перш за все, характеризуючи теоретико-естетичні і художні його засади?..

У час найвищого піднесення українського символізму Дмитро Загуб спробував був виокремити ту об’єднуючу парадигму, на основі якої всі новітні течії та угруповання творять свої художні й теоретичні структури. Митець, узагальнено кажучи, може йти двома шляхами: найточнішої репродукції життя, що дає “тенденцію поширення життя”, “натуралізм”, або шляхом істотної “переробки сирого матеріалу”, і тоді “говоримо про градацію, підвищення, ступенування життя”(13, с.86)*.

Головну увагу автор, певна річ, акцентував власне на цьому другому типі художнього синтезу, що є доменею новітнього письменства. “Те мистецтво, яке бере собі за мету підвищення, градацію життя і через те перетворює матеріал на щось зовсім нове, ми зовсім поки що ідеалізм, або мистецтвом стилю”, – писав він. Характерною особливістю, “суттю ідеалізуючого мистецтва, що підвищує життя, ... є форма” (там само, с.88). І далі: “ми беремо форму не як зверхню одягу мистецького твору, а вважаємо її *суттю самої* справи, яка виходить з *самого нутра матеріалу* і тільки зовні показується як форма. Мистецька форма є формою органічною, вона є тільки представленням виявлення внутрішньої суті матеріалу”(там само, с.92-93). Як можна бачити, настійно проводиться думка, що модерне письменство є мистецтвом стилю,

* При цьому автор додає: “Поруч них стоїть ще й третій рід мистецтва, який ми привикли називати романтикою, яка щоправда, з одного боку, не хоче бути тільки поширенням життя, а навпаки звичайне життя оминає; вона шукає чогось нового тільки в матеріалі і через те блукає в просторових і часових даленнях, хоч, між іншим, не перетворює суті річей так, як це робить ідеалістичне мистецтво” (с.87). Надалі, в процесі конкретного аналізу, про цей “третій рід мистецтва” автор більше не згадує.

мистецтвом форми. І ця ознака, вочевидь, становить прикметну його властивість.

Кожен автор “ідеалізує”, природно, по-своєму. Однак відмінність стосується не самої суті ідеалізації, а лише, по-перше, “напрямку ступенування”, того або іншого способу “наділення формою”, а по-друге, воно спричинене сукупністю інтимно-особистісних факторів митця, характером того або іншого творчого задуму і т. ін.

Отож, поновлюється платонівське розуміння форми – це “дійсна суть речей”, “ідея”, “внутрішня певна суттєва постать”. У Платона концепція ейдоса, чи праформи, праідеї, найтісніше була пов’язана з філософсько-ідеалістичними основами його вчення. Як знаємо, він проголосив примат свідомості, ідеально-небесного світу, абсолютних розумових категорій над матеріально-чуттєвою дійсністю. Ці одвічні універсальні категорії Платон назвав власне “ідеями” (ιδέα), або “формами” (εἶδος). Саме вони й були проголошені вищим принципом, субстанційно-творчою породжуючою силою. При цьому настійно підкреслювалися визначальність, стійкість, активність форми порівняно з матеріальним змістом. А відображенням цього абсолютного світу ідей, або форм, їх втіленням і відтворенням вважався увесь чуттєво-речевий світ, увесь космос. Тобто матерія проголошувалася принципом часткового функціонування ідеї. Кожна річ, таким чином, має свій ідеальний праобраз.

Погляди Платона на форму (εἶδος) змінювалися – аж до розуміння її як субстанційної ідеї – і ніколи й ніде не були викладені систематизовано. Найповніше їх головні положення були проголошені в таких діалогах, як “Бенкет”, “Федр”, “Софіст”, “Парменід”, “Філеб” та ін. Причому побудовані вони переважно так, що не дають якихось узагальнюючих висновків і доводиться подумки продовжувати твердження учасників дискусії до логічного завершення.

Вперше у “Федрі”, говорячи про єдність і взаємопроникнення форми та матерії, філософ у пошуках першопричини всякого руху дійшов до “причини самої в собі”, тобто до ідеї (форми) як вищого принципу. І центральним тут, безперечно, було положення про земне життя як таке, що породжене небесною моделлю або, точніше буде сказати, – “вчення про ідею як про *породжуючу модель* для речей” (18, с.535).

У “Софісті” Платон пропонує п’ятикатегоріальну структуру праформ.

Та сутність “породжуючої моделі” всебічно аналізується в “Парменіді”. У цьому творі еллінський філософ ніби розширює тісні рамки усталеного буття і доходить до максимального “згущення” думки, узагальнення. Увесь ідеальний світ розглядається ним як “одне”, а матеріальний – як “інше”. Простежуючи діалектику цих реальностей, автор підводить нас до низки принципово важливих висновків. Насамперед це “абсолютна переконаність Платона в тому, що будь-яке “одне” обов’язково *породжує* і свою власну структуру, і структуру всього “іншого”, чому воно протилежне і з чим воно зіставляється... Вся друга частина діалогу є не що інше, як саме вчення про *діалектичне породження*”(там само, с.594).

Як можна було бачити, за формою закріплюється розуміння її як субстанційної, активно-творчої реальності, відповідно до якої

матеріальний світ є наслідуванням, втіленням і відтворенням. Такий погляд знайшов своїх прибічників і продовжувачів серед богеми модерного мистецтва, в т.ч. серед представників українського модерного письменства. Не випадково згадуваний вище Дмитро Загул тлумачить форму як “дійсну суть речей”, як “ідею” і “внутрішню певну суттєву постать”.

Зрештою, ще Бенедетто Кроче всебічно й аргументовано довів, що естетична форма може мати і має смисл сама по собі, без того, що ми звично називаємо змістом. Тому вона й здатна творити принципово нові художньо-сміслові структури або “зворушувати найрізноманітніший зміст” (Олександр Потебня).

Про це ж писав в “Історії української літератури” Михайло Грушевський, може, й не усвідомлюючи теоретичної далекосяжності своїх конкретних спостережень. Відомий історик, добрий знавець нашої прадавньої старовини, він покликається на “примітивні” зразки фольклору як на компоненти синкретичних святочно-обрядових і ритуально-прагматичних дійств. Приміром, на такі:

*Биймо його в чоло,
Биймо його в груди,
Биймо його в ребра,
Биймо його в серце...*

Фрагмент прадавньої “воєнної” співанки... І подібних прикладів можна б навести багато. Це той тип творчості, резонно міркує вчений, у якому слова і фрази, взяті самі по собі, тут гуртуються в структуру далеко не “поетичну”. Власне – “слово в сій танечно-музикальній дії має ролю більше як гук, ніж як вираз яких-небудь понять”, “текст значить дуже мало, спів часто не виходить поза повторення певних неартикульованих або дуже простих вигуків, далі переходить до простих речень, повторюваних або без змін, або з переміною одного-двох слів в постійній фразі, що повторюється в певнім маршовім, танечнім або робочім ритмі”(10, с.65).

У чому ж тут “секрет поетичної творчості”? Завдяки чому досягається в таких рядках художній смисл? Функцію своєрідного генератора значень тут виконує ритм. Ритм у первісній поезії, доходить до переконання Грушевський, творить не лишень магичний зміст, а й виконує суто естетичні завдання. Додам, що сказане стосується не тільки первісних культур і первісних синкретичних форм мистецтва. У словесній творчості ритм, як і будь-який інший компонент форми, здатний породжувати найрізноманітніші емоційні, художні і т.ін. смисли.

Добитися ефекту “породжуючої форми”, як на мене, мав на оці, крім усього іншого, також Іван Франко, заповідаючи літературознавцям зіставити його “Хлопську комісію” зі Стефаниковим “Злодієм”. Бо в процесі такого порівняльного аналізу виявиться художня форма, так би мовити, в дії, покажеться, як вона “перетворює матеріал на щось зовсім нове” і тим самим “підвищує, степенує життя”. Дослідники сумлінно виконали Франкову пораду (див. про це хоча б 16; 22). Лише боязко акцентували на найголовнішому, що становить саму суть такого зіставлення: на активно-творчій функції художньої форми. Адже стає

цілком очевидно, що, опрацьовуючи тотожний матеріал, форма змінює характер сюжету і переісточує всю нарративну структуру, скорочує або й зовсім відкидає деякі компоненти, максимально згущує слово, напружує до краю думку... Внаслідок цього постає нова філософсько-психологічна проблема, постає, врешті-решт, нова художня якість, нова художня реальність.

Нагадаю, що в наведених вище міркуваннях Микити Шаповала (Сріблянського) про національність як естетичну категорію остання проголошується “кращою формою життя”, причому слово “форма” виділяється автором, і в такому розумінні “форма становиться змістом”.

У процесах становлення естетичної реакції, переконує відомий російський психолог Лев Виготський, теж вирішальна роль належить формі. Дослідник у своїх наукових пошуках виходив із того, що в художній структурі скристалізовано рух почуттів та емоцій автора, тому намагався якомога повніше “анатомувати” її з метою виявлення художньої системи подразників і на основі того з’ясувати природу естетичної реакції. Емоції у мистецтві, доводив він, ніколи не функціонують у чистому вигляді. Це завжди складне переплетіння і поєднання багатолінійних, дуже часто суперечливих почуттів, “провідні партії” в яких виконують емоції змісту та емоції форми. Внутрішні збудники поглиблюють у процесі розвитку і “розгортання” закладені в природі цих величин антагонізми, що стрімко веде до “короткого замикання” у верхній точці, а разом із тим – до розрядки, знищення і перетворення афектного стану. У кінцевому результаті “вибухова реакція” знищує афекти змісту афектами форми. Цей кульмінаційний момент психолог називає катарсисом. Розрядження нервової напруги здійснюється у протилежних напрямках і веде до виникнення естетичної реакції. Таким чином, міркування Лева Виготського про суть художнього чуття ґрунтуються на тезі, “що будь-який твір мистецтва таїть у собі внутрішній розлад між змістом і формою і що саме формою (виділення моє – Р.П.) досягає митець того ефекту, що зміст знищується, ніби поглинається” (5, с.274). Домінування форми в таких процесах, як бачимо, не викликало в дослідника сумніву.

Отож, коли говоримо про модернізм того або іншого автора, ця ознака, правдоподібно, повинна бути визначальною. І твори Василя Стефаника вповні вписуються в художню систему “мистецтва форми”, про що свідчить хоча б дане свого часу Іваном Франком, а нині вже хрестоматійне, визначення новеліста як “абсолютного пана форми”. Надалі матимемо змогу ще не раз переконатися у Стефаниковому “формалізмі”. Чимало аргументів на користь модерністської орієнтації покутського новеліста наводить українська дослідниця з Канади Олександра Черненко (37, с.30-42).

Радянське стефаникознавство ревно оберігало письменника від “занепадницького” модернізму і декадансу. Коли вже ніяк було оминати розмову на цю тему, згадувалося соромливо про окремі, чисто “технічні” і несуттєві елементи модерністської естетики в творах новеліста або ж про його “поступки” ідеалізові. У кращому випадку проблема ставилася в площині Василь Стефаник і польський (або ще якийсь) модернізм. Мовляв, творчі контакти були, та вони мали дотичний і нетривкий характер, тому не могли похитнути його світоглядно-естетичних позицій: “стою – мов скеля непорушний” на ґрунті критичного реалізму.

Про модернізм чи якийсь із його напрямків як головний принцип творчого ставлення письменника до дійсності в нас не вільно було говорити. Зате “буржуазна” наука в особі її “посібників”, представників української діаспори, не раз порушувала цю “гостру” проблему, як і розмову про Стефаніків “націоналізм”; не раз бувало, що ці моменти й перебільшувалися. Чи не найповніше тема висвітлена, як уже згадувалося вище, у книзі Олександри Черненко “Експресіонізм у творчості Василя Стефаніка”.

Незаперечним доказом Стефанікового модернізму дослідниця вважає його загальнофілософську ідеалістичну основу творчості, експресіоністичну манеру письма і домінуючі в його “силовому полі” екзистенційні теми злочину і кари, вини і покути, життя і страждання, вітаїзм смерті і т.ін. Крім того, істотно доповнюють, на її погляд, контури “модерністського” творчого портрета новеліста такі моменти, як відстоювання ним ідеологічно й політично нейтрального, безтенденційного й антиунітарного мистецтва, спроба видавати літературний часопис, у якому, за словами самого письменника, “політики і духом не мало пахнути” (32, с.358), особисті симпатії і приятельські стосунки з представниками “Молодої Польщі” тощо. Справедливо наголошується, що найбільшою заслугою у становленні нових естетичних орієнтирів і пріоритетів у творчій свідомості письменника належить Вацлавові Морачевському. Останній із такою наполегливістю взявся майбутньому новелістові “ставляти перед очі нові горизонти”, аж у голові паморочилося, а в очах темніло, і він просить так не поспішати, “бо осліпну й не дістану в заплату нічого” (31, с.55).

Усе це так, усе це факти. Та деякі положення Олександри Черненко не варто, як на мене, сприймати без коректив. Скажімо, водорозділ між експресіонізмом як однією з модерністських течій та приналежним до реалістичних принципів зображення дійсності імпресіонізмом дослідниця начебто й справедливо проводить по лінії розмежування ідеалізму й матеріалізму. Усе ж нині це виглядає трохи штучно. Не кажу навіть про те, що ясних вказівок на ідеалізм (у будь-якій із аналізованих нею форм) Василя Стефаніка не дається. Та річ у тому, що практично буває дуже важко провести чітку лінію між цими фундаментальними категоріями буття.

Згідно з найновішими науковими відкриттями (концепція фізика-теоретика Девіда Бома) і фізично-предметний світ, і свідомість являють собою органічну частку якоїсь надсвідомої універсальної сутності, “абстракції імпліцитного порядку”. Становлячи нерозривне і конкретне ціле, вони задіяні в безкінечних динамічно-змінних процесах і отримують смисл через свій зв’язок із цілим: “Явища, які ми сприймаємо безпосередньо нашими чуттями і з допомогою наукового інструментарію., є лише фрагментом реальності, розгорнутим або експліцитним (явним) порядком. Це особлива форма, джерелом і генеруючою матрицею якої є більш фундаментальна всезагальність існування – згорнутий або імпліцитний (неявний) порядок, у ньому ця форма перебуває і з нього виникає” (8, с.101-102). Виразно стверджується, таким чином, принцип нерозривної єдності матерії і свідомості.

Зрештою, для багатьох відомих філософів цілком очевидною була штучність марксистсько-ленінського розмежування свідомості і буття та

обов’язкове визнання первинності якоїсь із цих категорій. Приміром, ще в 20-ті роки Олексій Лосев гостро виступив проти тлумачення “причинно-сміслового і речового зв’язку” між цими величинами. “Немає ні тільки самої сутності, ні тільки самого явища”, – стверджував він (17, с.340). Вони – якнайтісніше взаємозв’язані, взаємозумовлені і неподільні реальності типу певної культури. А отже, між ними існує зв’язок діалектичний, отже, “не тільки буття визначає свідомість, а й свідомість визначає буття”. Тому-то “кінцевою відомою реальністю” філософ вважав “діалектичний саморозвиток живого тілесного духу”, ідею, що сама по собі розвивається, і є вона рівночасно духом і тілом: “дух осмислюється фізично, як тіло, а тіло стає смислом” (там само, 341, 343).

Відтак, розглядаючи міф як тотожність ідеального і матеріального, як “стихію життя, що народжує його подобу, зовнішню явленість”, осмислюючи, зрештою, життєву реальність міфу, Олексій Лосев логічно підводить читача до унаочнення механізмів міфологізації сучасної йому дійсності. Основоположні марксистсько-ленінські ідеї (матерії, соціалізму, великого вчителя, ворогів народу, загострення класової боротьби тощо) не просто “обожнювалися”, – вони отримували свій “матеріалізм”, фізично-чуттєвий смисл, життєву подобу. Тобто ідеї одухотворювали матерію і самі “обростали” живою плоттю. “Новий міф отримував силу, мав своє ім’я, свою плоть, ставав агресивною зброєю пануючої ідеології. Він був живий, матеріальний, страшний, а матерія ставала “мертвою і страшною потворою”, яка, “будучи смертю, тим не менше всім управляє”...”, – додає з цього приводу Аза Тахо-Годі (33, с. 916).

Йдеться про те, що насправді чіткої межі між свідомістю й матерією немає. То марксистсько-ленінська методологія, поділивши світ на “чорне” і “біле”, настійно розводила їх на крайні полюси і постулювала обов’язкове визнання первинності котроїсь із них. А якщо тверезо зважити, то сама “практика соціалізму” підірвала основи цього положення. Бо що вважати за первинне в тій ситуації, коли комуністична ідеологія, матеріалізувавшись і опрідметившись, впродовж ХХ ст. кривавими борознами сплюндрувала світ?..

Згідно з новітніми поглядами на людську сутність, у ній “відображена фундаментальна двоякість і динамічна напруга між досвідом окремого існування як матеріального об’єкта і досвідом безмежного існування як недиференційованого поля свідомості” (8, 373). Інакше кажучи, у людській природі поєднуються два емпіричні модуси досвіду: хілотропна свідомість, зорієнтована на загальноприйнятні реальності й розуміння себе як фізично-речевої істоти, та холотропна свідомість, що характеризується незвичними психологічними станами і націлена на переживання метафізичних реальностей*. Так от: з погляду хілотропної свідомості первинність буття не викликає сумніву, а вже холотропний модус людського досвіду незаперечно свідчить про визначальність духу, свідомості. Причому саме холотропна свідомість, яка начебто мала

* Головними ознаками останньої називаються такі: “речевість і безперервність є ілюзорні, породжені частковим оркеструванням подій у свідомості, час і простір вищою мірою довільні; один і той самий простір можуть одночасно займати багато об’єктів; минуле і майбутнє можна емпірично перенести в сучасне; можна мати досвід перебування в кількох місцях одночасно; можна бути частиною і одночасно цілим; щось може бути одночасно істинним і неістинним; форма і хаос взаємозамінні і т.ін.” (там само. – С.371).

утверджувати первинність ідеї, вищого космічного принципу, свідчить про відносність умовності і “взаємозамінність” всього і вся у Всесвіті і в людському бутті.

Не менш дискусійно (хоч сказане не применшує значення книги в цілому) виглядає твердження про тенденційність у творах Василя Стефаника, яку так категорично заперечує Олександра Черненко. Схоже, що в дослідниці дещо спрощене уявлення про критерії визначення цієї реальності. І має рацію Михайлина Коцюбинська, наголошуючи, що “не варто розуміти буквально думку В.Морачевського про те, що творам Стефаника чужа будь-яка тенденція. Прямолінійна, вузько-утилітарна – справді чужа” (15, с.59). Відтак Коцюбинська вказує на деякі моменти у творах новеліста, які є не чим іншим, як яскраво вираженою тенденцією. Це і “те природне, всеохопне, органічне входження в річище високого модерну з такою “вузькою”, такою специфічною *своєю* темою”, і “свідоме введення” “у велику літературу, співвідносячи із загальноестетичними критеріями сучасної йому модерної прози”, “всього “біополя” покутського села”, і “підкреслена, обгрунтована не раз” “вірність “мужикові”, “мужицькому” в літературі”... (там само). Можна б називати й багато інших фактів, які незаперечно видають художню тенденційність Василя Стефаника.

Та й чи варто так вперто відхрещуватися від тенденційності в красному письменстві. Особливо ж – коли це стосується письменства українського?..

Річ у тому, що письменник у нас мусив бути, образно кажучи, і шведь, і жнець, і на дудку грець. Тривкою і сильною були в нашій літературі, про що вже згадувалося, народницько-позитивістські тенденції. Тому-то, доводить Тамара Гундорова, якщо брати цілість українського модернізму як літературного руху, то його розгортання йшло “поряд із сильними на той час тенденціями розвитку неореалізму (“нова” школа) і оновленої “народницької” течії” (11, с.4). “І, можливо, тому, – продовжу думку цитатою з Богдана Рубчака, – наші передсимволісти до символізму як такого не дійшли; він прийшов на Україну значно пізніше. Зарані їх проковтнув сей “суспільний обов’язок”, одних втягнувши у свій організм (Лепкий, Луцький, Пачовський, Олесь), інших психічно зламавши (Карманський, Козловський, Яцків, Чарнецький). Та й навіть під час розквіту передсимволізму поети і письменники не забували про свій обов’язок перед народом, бо ж вони твердили, що тільки в умовах культурного, якщо не політичного, визволення, може повністю розгорнутися шлях до “чистого мистецтва”, якого вони шукали” (28, с.31). У цьому конкретному випадку мовиться лише про український передсимволізм, та з певною мірою достовірності можна поширити це твердження (залучивши, ясне діло, нові імена й факти) також на інші модерністські напрямки і течії.

Не дивно тому, що багато діячів літературного руху перших десятиліть ХХ ст., в т.ч. модерністської орієнтації, уславилися в когорті борців за національно-самостійницькі ідеали або ж брали участь в будівництві української державності. Скажімо, молодомузівці після злидарсько-богемного, багатого на пригоди життя одразу ж влилися в загони Січового стрілецтва, згадуваний Микита Шаповал (Сріблянський) у бурхливі роки визвольних змагань був міністром пошти й телеграфу в

УНР (1918), а за Директорії – міністром земельних справ; маємо відомості, що молодий Павло Тичина якийсь час був членом “Братства самостійників” (20, с.34).

Складається враження, що Олександра Черненко скоріше підкріплює фактами свою заздалегідь логічно сконструйовану концепцію (вірну, як на мене, в своїй основі, та не в подробицях), а не виводить її з конкретного аналізу. І якщо якісь факти можуть похитнути те чи інше твердження або ж вимагають внесення якихось коректив у загальну концепцію, вони просто замовчуються.

Дослідниця в основному йде від загальної схеми: є ось, мовляв, експресіонізм із його загальнотеоретичними положеннями, а оскільки елементи його досить відчутні в творах покутського новеліста, то і вся його творча істота має вписуватися в прокрустове ложе цієї схеми. Насправді так не буває, коли йдеться про визначні творчі особистості. То, безперечно, добре, що Олександра Черненко вводить творчість Василя Стефаника в європейський контекст загальнофілософських і культурно-естетичних шукань епохи, адже саме при такому підході якнайкраще виокремлюється постать українського новеліста на загальномистецькому світовому тлі. Та якби вона у своїх міркуваннях відштовхувалася від аналізу конкретних фактів, то помітила б національну самобутність українського експресіонізму, як і особливості розвитку українського модернізму загалом, і зв’язки прози Стефаника з попередньою вітчизняною літературно-естетичною традицією, з якою новеліст ніколи різко не поривав, і часту зумовленість художніх конфліктів новеліста конкретним життєвим ґрунтом...

Не можна не погодитися з думкою цитованої вище Михайлини Коцюбинської, що “водночас новели Стефаника насправді обіймають широке коло соціально-психологічних проблем: крайнє зубожіння селян і породжене ним знелюднення; зв’язки, що еднають людину із землею, трагедія людини, вирваної з корінням з рідної землі; тяжке ярмо мужицького багатства серед моря злиднів тощо. Не можна легковажити тим соціальним тлом, що здебільшого є першоосновою конфлікту, його зерном, підґрунтям, воно не пасивне, не нейтральне, значною мірою визначає і дію, і реакцію героїв, і мотивацію вчинків. Це активний чинник дії, рушій свідомості” (15, с.57).

При уважному аналізі фактів Олександра Черненко помітила б і те, що Василь Стефаник розпочав свій творчий шлях *до того*, як у Західній Європі виник експресіонізм. Адже “доба панування” його окреслюється “між 1901 і 1925 роками” (37, с.11). Отож, нашого письменника правомірно буде вважати предтечею експресіонізму.

У його художній практиці стався синтез, вдале з’єднання внутрішніх тенденцій душевної природи новеліста з розумінням (чи відчуванням) головних тенденцій світової літератури, що привело до інтуїтивного передбачення нових шляхів і можливостей розвитку красеного письменства. Це були головні постулати того, що трохи пізніше стало світоглядними і естетичними засадами експресіонізму. Іншими словами, гостро відчуючи потребу оновлення художніх форм, він у своїх творчих пошуках інтуїтивно “намацував” ті стежки, якими пізніше пішов розвиток світового експресіонізму.

Однак тут хотілося б на іншому загострити увагу. Василь Стефаник належав до першої шеренги українських модерністів (поряд із Лесею Українкою, Ольгою Кобилянською, Михайлом Коцюбинським та ін.), які намагалися, позбавивши українську літературу багатьох вад, упереджень і комплексів, зробити її рівною серед європейських літератур. Важко навіть припустити, щоб це літературне покоління палило “Кобзар”, вважаючи його анахронізмом, що заважає поступові красною письменства (до таких ультрарадикальних заходів, як пам’ятаємо, вдавався трохи пізніше Михаль Семенко), або проголосило всю попередню культурну традицію, як Микита Шаповал (Сріблянський), “порожнім місцем”, де панує “тупість, безпринципність, варварство і тьма”; “у нас нема предків, – продовжував він, – гідних пошани, а не гідні пошани нам не потрібні”^{*}. Міцно вкорінені в рідний естетичний “чорнозем”, воно правувало шляхом оновлення до нових, модерних принципів освоєння дійсності, до нових, врешті-решт, художньо-естетичних вимірів. І головним їх здобутком було те, що література відтепер перестала вважатися лише служницею громадських, ідеологічних чи суспільно-політичних інстанцій, а виборолла своє суверенне і законне право бути сама собою.

Через обставини різного характеру у нас витворилося спрощене і здебільшого негативне сприйняття самого поняття “мистецтво для мистецтва”. Хоча, якщо добре зважити, то нічого “підозрілого” тут немає. Цей принцип означає лише, що літературна творчість може мати (і має) значення без усяких соціальних, громадських і т.ін. чинників. Задля його доведення митці нерідко вдавалися до “чисто” художніх експериментів із мовою, ритмом, елементами топіки тощо, і це, можливо, дещо скомпрометувало сам принцип. А генетично він сягає універсальних принципів буття. Згадаймо, що чи не найглибше і не найтаємничіше з Євангелій – від Івана починається так:

На початку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог був Слово.

Воно в Бога було на початку.

Усе через нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього.

І життя було в ній, а життя було Світом людей (І, 1-4)

(Пер. Івана Огієнка).

Слово проголошується, таким чином, першоосновою людського і, загалом, космічного буття. А в давньоіндійській “Шатапатха-брахмана” зустрічаємо варіант цієї ж космологічної, а відтак і космогонічної ідеї:

^{*} Цікаво, що теоретико-естетичні концепції Сріблянського теж не позбавлені внутрішніх суперечностей і “вагань” між світоглядними та художніми пріоритетами різних літературних поколінь та різних художньо-естетичних систем, про що вже частково згадувалося. Скоріше за все, модерністський за своєю суттю принцип “мистецтва для мистецтва” був чужим творчій істоті дослідника. Рішуче заперечуючи теоретичні постулати культурно-просвітницького письменства з його виясненням “становища української трудящої маси” “в межах етнографічних спостережень ... і в благотворительних зігнаннях (поміж стрічками) за запорожцями”, він не наважувався (та й, либонь, не міг) перейти той Рубікон, за яким виднілися обрії літератури як чисто мистецького феномена, хоч постійно тяжів, наближався, а часто й заглиблювався в сутність останнього. На цьому художньо-теоретичному неоднорідному ґрунті будував свою концепцію природи художньої творчості. На той час це був модернізм, обмежений, обережний, із пануванням формально-змістових параметрів аналізу твору. Зрештою, так воно й сприймалося сучасниками, викликаючи вогонь заперечень, оскаржень і образ (детальніше про це див. 25, с.46-54).

“Воістину це як би не було ні не-сущим, ні сущим. Спочатку це воістину ніби було і ніби не було. Це було лише думкою. Тому мудрецем сказано: Не було тоді ні не-сущого, ні сущого., думка як би не є ні суцця, ні не-суцця” (X, 5, 3, 1-2) (цит. за 12).

Вона, “думка як така”, “думка як думка”, – це якийсь всезагальний абстрактний творчий принцип, що стоїть понад світом і породжує багатоманітний світ предметно-реальної конкретики. Подібно як слово чи думка володіють самодостатньою значущістю й творчими потенціями, так мистецтво здатне породжувати саме по собі й саме із себе найрізноманітніші художні галактики.

Опертя на такі фундаментальні в своїй основі принципи стало чи не головною запорукою творчого росту і сили цього покоління письменників. Справді-бо: вони, умовно кажучи, обома ногами стояли на ґрунті національної традиції і всіма силами намагалися зробити її міцнішою, тривкішою, естетично вартіснішою і вивершенішою.

Іван Франко назвав це покоління новою генерацією, а їхнє художнє новаторство бачив “не в темах, а в способі трактування тих тем, у літературній манері, або докладніше – в способі, як бачать і відчують ті письменники життєві факти” (3, 60). А це вже було в повному розумінні цього слова “мистецтво форми”. Та водночас ці “молоді письменники” велику увагу приділяли й проблемно-тематичним аспектам своїх творів.

Насамперед вони розширювали тематичні обрії українського письменства. І в цьому був певний навіть ідеологічний і політичний сенс. Адже українська література XIX ст. мала здебільшого “селянський” характер. На те були причини соціального, економічного і етнопсихологічного плану. І воно мало як свої позитивні, так і негативні наслідки. Стосовно останніх можна сказати те, що література, поряд із іншими формами суспільної свідомості, утверджувала “звужене” розуміння української нації – як тотожної із селянством. Нагадаю, що навіть Франкові Леся Українка свого часу дорікала, що “його “головною заповіддю” була безпосередня пропаганда серед народа” і що буцімто він дещо спрощено розуміє слово “народ”, вживаючи його “не в європейському розумінні, а в народницькому: “селяни” (Життя і слово. – 1897. – вип.3). Це було, очевидно, перебільшенням, скільки саме Іван Франко почав розширювати розуміння української нації, залучаючи в її структуру робітничий клас та інтелігенцію.

Розширюючи тематичні обрії української прози кінця XIX – поч. XX ст., представники “нової генерації” рівночасно розширювали поняття української нації, сприяли розумінню її як структурованої і самоцінної величини. Отож, сталося так, що саме письменство наше – вкотре вже! – в силу певних обставин самовільно взяло на себе функції не просто оборонця знедолених і покривджених, а й могутнього націотворчого фактора. Власне, перше покоління вітчизняних модерністів дало нове, відповідне до європейського, розуміння української нації.

Це був, як уже згадувалося, могутній рух до оновлення, до нових форм – у житті, в суспільно-політичних обставинах, у мистецтві. І рух цей, особливо на перших порах, ґрунтувався на засвоєнні кращих націокультурних традицій.

У літературі це нагадувало задекларовану німецьким експресіонізмом (Франц Марк і Людвіг Рубінер) тенденцію “повороту до примітиву”, що сприймалася як відмова від надмірної ускладненості асоціативно-образних конструкцій і штучної метафоричності, від зайвих нашарувань “чужої” культури, відхід від вишуканості і абстрактності, а відтак повернення до природної досконалості вірша, точності і простоти вислову, прозорості символів.

З-поміж українських авторів ця тенденція знайшла своє найповніше втілення трохи пізніше в творчій практиці представників літературної групи “Митуса” (Василь Бобинський, Олесь Бабій, Роман Купчинський, Юрій Шкрумеляк), що існувала у Львові близько року (1921-22 рр.). Її діячі рішуче виступили за актуалізацію всього культурного спадку минулих епох з їх самобутніми і неперепутними надбаннями (передовсім – фольклорна символіка, традиції народнопісенної версифікації, особливості національного світобачення і т.ін.) і за творення на цій основі національної моделі модернізму та виведення його із заклятого круга вторинності, наслідування, епігонства. “І поки час, – писав із цього приводу Василь Бобинський, – поки в нас самих не замерла ще спромога відчувати велич складу народної думи, ... поки ще зовсім не влізли ми в муштровані ряди терцин і стансів, мусимо... повернутися до тих форм мистецтва слова, що випливають із найглибших нетрів душі українського народу та щонайсильніше віддзвонюються і його серці” (1, с.437).

Та якщо в митусівців це була реакція на деякі новітні літературні напрямки (футуризм, дадаїзм, неокласицизм) з їх надмірними акцентами на європеїзації і загальнолюдському, що нерідко приводило до “мавпування” чужих зразків і збивання на второвані стежки, то в того ж Василя Стефаника це була природна потреба і навіть внутрішнє прагнення збагатити арсенал літературно-художніх засобів здобутками попередніх епох, творчо застосовуючи їх, певна річ. “Поворот до примітиву” у новеліста набуває вигляду відмови від всіляких “декламацій” та “естетичних заокруглень” і бажання опиратися у своїй творчій практиці на “безлично голі образки”. Тому й сталося, що його твори нагадували дослідникам “найкращі народні пісні, в яких нема риторики, ані сентиментальності, а тільки наочне, голе, просте, непідфарбоване життя, дуже часто сумна дійсність, але оздоблена золотом найправдивішої поезії” (3, с.51).

Окрім того, Стефаник ніде і ніколи не заперечував потреби європеїзації українського письменства і збагачення його найновішими здобутками світової літератури. Власне завдяки цьому й постав його непересічний художній синтез.

Український письменник, про що вже частково йшлося, ніколи не міг бути чистим естетом. Навіть задивлений у “Храм Краси” європейського модернізму, він завжди відчував своє прометеївське розп’яття на скелі народного життя, свій нічим не поборований зв’язок із “громадою”. Мінялося лише саме розуміння громади. А це викликало нерідко відчуження змарнованості художнього таланту, творчого незадоволення і внутрішньої роздвоєності. Доходило навіть до уявлень про свою неповноцінність і меншовартість. Та воно виникло трохи пізніше, коли потреба “чистого мистецтва” почала усвідомлюватися як чи

не головна ознака справжності й досконалості художніх структур. Поки що ж останнє асоціюється з досконалим синтезом глибокого змісту з високомистецькою формою. Хоча ностальгія за суто мистецькими доміантантами непокоїть усе частіше й наполегливіше.

Прикметними в цьому плані є окремі висловлювання самого Василя Стефаника. Скажімо, в листі від 26 лютого 1896 року до Вацлава Морачевського, який чи не найбільше зробив для прилучення молодого студента медицини Краківського університету до європейського модерну¹, майбутній новеліст окреслює стан внутрішнього устремління душі до піднебесних вимірів, до своєї божественної суті. Лист викликаний конкретними враженнями від поезії Юліуша Словацького і сповнений символічних образів, смислів і натяків, як і в багатьох інших моментах епістолярію Василя Стефаника.

Фантазія воскресала перед очима “Великі Альпи, що заглядають Богові у вікна”, і “леди студені, що обхапують їх, аби, не при нас кажучи, не збили скла у синіх дворах сивобрового Господина” (32, с.341). І душі так радісно й вільотно від близькості до “білого світла Абсолюту”, від відчуття своєї спорідненості з космічною свідомістю, що вона переповнюється силою й енергією неземною. Тоді образи творчої фантазії розростаються до вселенських обширів, аж хочеться “розривати ті леди” на куски. “Злобна радість” розпирає груди від усвідомлення своєї близькості до “газди високого”, і тоді хочеться кликати божественні сили до творчої спілки: “Ти, казав би-м, гримоти громами, пали блискавицями, дощами змивай, дугами приманюй, а не держи ледяними кліщами, такими матово-білими, такими вічно одними, супокійними!” (там само). По суті, в душі юнака вже озивається поет (майже за два роки до того, як на сторінках чернівецької “Праці” сколихне трохи застою творчу атмосферу його перша новела “Виводили з села”) як обранець небес. Такий тип творчого синтезу фахівці називають творчістю як еманациєю божества (детальніше про типологію творчих процесів загалом і, зокрема, характеристику творчості як еманациї божества див. 9). Він властивий насамперед представникам тих творчих напрямків, які в філософському плані зорієнтовані на ідеалізм, тобто й модерністам.

Та тут же вихапується із глибоких закамарків свідомості як її споконвічна доміантанта інший голос, “художньо засвідчений” селянським возом: “Аж чую, віз скри-ип-скри-ип! Та й переїде усі фантазії! Поволеньки, по-волячому, аж в порох затовмасить...” (32, с.341). Можна припустити, що вже в ті роки майбутній письменник гостро відчував, як і його адресат, неможливість навіть подумки досягнути “ідеалів вселюдських” через “скрип” селянського воза. Хоча невдовзі й буде обурюватися з приводу невдачі із виданням збірки поезії в прозі, переповнених модерністськими і чисто мистецькими рефлексіями.

“Селянський віз” і був тією традицією, яка завше тяжіла над нашою літературою і не давала їй змоги відірватися від життєвого ґрунту задля ширяння у сферах “чистого мистецтва”. Він повсякчасно “переїздив” “вищі” бажання й ідеали, тільки-но вони хотіли здолати силу “земного тяжіння” і вирватися в ясне піднебесся.

¹ Не випадково Стефаник назвав його пізніше “моєю дорогою у світ” (“Серце”).

У подібному ракурсі треба сприймати й зізнання письменника, висловлені в його листі до Ольги Кобилянської від 26 лютого 1899 року. Тут уже мрії уподібнюються до білих хмар, а душа знову прагне неба. Та, як це не раз бувало, нагадує про себе “вічна приреченість” української літератури і новеліста, як її чільного представника, бути соціально заангажованим і неминуче брати на себе додатковий тягар. Треба було падати з “білих хмар своїх мрій” і “волочити за собою поломані крила” (32, с.426). У такій ситуації український письменник мусив принаймні “роздвоюватися між естетикою і політикою” (Богдан Рубчак). Та попри все, внутрішнє устремління до ідеалів високих, небесних, прагнення Храму Краси ніколи не покидали творчої істоти новеліста. “І хоть серце і голова болить, то я все гляджу на небо і чекаю, аби крила загоїлися”. Це повторювалося неодноразово і у внутрішній природі автора “Новини”, і в історії національного письменства. Приходило розуміння страшною трагедії митця в подібних умовах: “Колись буду волочитися по світі, як старий жовняр, що блукає на деревляних палицях по твердим камінню” (там само).

Подібну думку висловив трохи пізніше, та вже як доконаний факт, Василь Пачовський: “Мені йде 60 рік життя, що його віддав я на вислугу великій ідеї воскресення Нації. Для неї жертвував молодість, кар’єру, родину, славу творця творів вічної краси(виділення моє – Р.П.)” (23, с.50).

У своїх скаргах і наріканнях обидва мали рацію. Та рівночасно, як видно це тепер, із погляду культурно-історичної перспективи, має рацію й Михайлина Коцюбинська, наполягаючи, що “коли йдеться про високі прояви художнього генія, – може, то й не розщепленість, а якийсь новий синтез цих начал” (15, с.60).

То силу чи слабкість нашої літератури спричинила зазначена властивість? Як для кого і залежно від того, з якого боку дивитися на художнє явище. “Так, це наша доля, наше прокляття, але, можливо, водночас і наша сила, наш питомий голос, наше покликання?!” – зазначає та ж дослідниця (там само). Такий синтез двох, здавалося б, несполучуваних начал дав на національному ґрунті цікавий художній сплав, що яскраво видно хоча б на прикладі творчості Василя Стефаника.

Він порівняно довго йшов до відкриття своїх головних художніх законів. Особливість ситуації полягала в тому, що *свою* тему, *свій* художній матеріал він носив у собі, можна сказати, змалечку, може, й від колиски. Треба гадати, що “своє царство” жило в його духовній істоті від народження. Д-р Юліан Вассиан назвав подібне явище “внутрішньою злитістю, даною самою морфологією духовної організації” (4, с.19). Труднощі полягали лише в усвідомленні, зрозумінні естетичної вартості тих внутрішніх скарбів і в знаходженні відповідної їм форми себевияву, “в доборі формальних умов виразу, перевтілення”, тобто у “відосередньому вияві назовні”, у “прямому здійсненні себе в своєму середовищі”. Інакше кажучи, “внутрішня емоційна сфера” мусила “досягти своєї об’єктивації” (там само, с.20-21, 18).

Таким чином, тему свою Стефаник відкрив порівняно рано. Це стало можливим завдяки тому, що він органічно належав до того світу, на який був спрямований його художній зір. Був, щоправда, час, коли намагався порвати із ним і радив рішуче у студентські роки своєму приятелю Левкові Бачинському: “Роби що-небудь, а з села тікай!” (31,

с.37). І з цього погляду світ теж ловив його, як і Сквороду. Ловив у різний спосіб. Насамперед мав своїми позірними привидами, життєвими спокусами й ілюзіями розкоші, а він теж хапався “за його поли”.

Відтак у Кракові з головою поринув у вир молодечих розваг, мистецьких пристрастей, непогамованих бажань й “ідеалів високих”. Одне слово, став часткою того божественного життя, яке вирувало в місті. “Під час побуту в Кракові”, відзначає син новеліста, йому “ніколи не бракувало грошей, він одягався у найкращих кравців і вважався одним з найбільше елегантних студентів Краківського університету” (6, с.ХХІІ). Не випадково молоденька приваблива полька, студентка Ванда Хойновська, ніяк не могла собі уявити “сільського” Стефаника, – “завжди краківський Стефаник стає перед очима” (цит. за 26, с.126).

На щастя, той світ, “новий і чорний”, ще й “згідно глядів” на “мужицьку дитину”. Він заплямив білу сорочку, принижував на кожному кроці і потребував зречення своїх святинь. Може, частково тому, а головне – завдяки живому чуттю в собі “кодексу етичного” він зумів вистояти і зберегти себе. Місто водночас гнітило, сковувало і заважало бути собою, отож йому стає “в Кракові вже тісно” (32, с.347). Та життя в місті допомогло визначити справжні й неперехідні вартості. Посеред тієї розкоші симпатії його остаточно схиляються в бік своїх знедолених і покривджених земляків. Фігурально кажучи, він здолав спокуси міста задля покутських піль, де “серед маю-весни” “прийшов він на мужицький світ на ниві, яку дедя орали, а мати від межі відсапували” (36, с.7).

Складніше було знайти адекватну мистецькому матеріалові й суголосну духові часу форму втілення. Тому так уважно приглядається до “літературної карти” Європи, намагаючись вловити на ній рух художніх форм і провідні тенденції. Мимо його пильного зору не могла пройти непомітною та боротьба літературних поколінь й угруповань, яка точилася тоді в провідних європейських літературах. Як і в духовному та політичному житті загалом. Він розуміє, що час, коли “стояв непохитно Спенсер зі своєю тезою, що суспільність людська є організм” і коли “Магх поставив 10 заповідів бідним”, минув без вороття, і тепер на художній кін “виходить Толстой, а виходить Verlain і багато позолівських романтиків, що чогось ждуть і чогось надіються, і не знають чого” (32, с.341-342). Тому творення за тими естетичними законами, які панували вчора і які, на переконання новеліста, не лише в рідному письменстві подекуди продовжували залишатися провідними, заздалегідь приречене на невдачу. Застиглість і закостенілість мистецьких форм взагалі згубне для літератури. Будучність, розуміється, за новим, за тією молодого літературною парослю, яка так владно заявляє про себе. Хоча б тому, що “два рази ніколи нічого не буває”.

Мав ясне розуміння розстановки творчих сил у мистецькому житті, усвідомлював потребу такої внутрішньої диференціації і природне бажання нових художніх форм і течій. “Ся боротьба є не лиш в літературі, вона дійшла і до штук красних і витворює символістів, імпресіоністів...” (32, с.342). Розумів він і те, що мусить пристати до котрогось з існуючих літературних напрямків або віднайти свою самобутню дорогу. Інакше кажучи, мусить “раз вийти з ліса ріжних напрямів літературних, котрі тепер мене на роздорозю напали і кождий тягне на свій бік” (там само, с.344).

Уважно приглядається він і до окремих творчих особистостей, щось у кожній з них вабить, щось відштовхує. Скажімо – Келлер. Він є “поет гарний, весняний. Скали, люди, тварь, трави – все посплітав в одну веселку, файну, як єї коліри, свіжу, як земля під лучистою дугою, та й веселу, як вівчар по дощеві, що глядить на перепуджені вівці. Попід веселку походжає поет та й влітає змучених, засумованих в стобарвні веселощі дуги-світа. Любить людей. скаржить на людей часом. Але скарга така легенька, як павутина, і в ній таки більше любові” (32, с.345).

Правдоподібно, зворушувала глибинні душевні струни поезія Верлена, і Стефанік намагається вловити в рідному слові мелодію його “Осінньої пісні”: “Тихі риданя. Сумно ридає Осінь вогкая, Серце дрож обіймас, Дика ж розпука, Що на нім грає. Блуджу – здолений, Світом зболеним. Увесь змарнілий, Як вітром битий. По пустих нивах Листок зів’ялий” (там само, с.349). Уже не те – Бурже. Він “сам є великий психолог і звертає увагу на такі дрібниці в чоловіці, що, буває, аж нудно стає від его аналізу. Глибше, однак, досягнути, то найдесь там вияснене не одного поступку людського, котрий для суб’єкта є мимовільний, а для оточення невияснений. Читати треба поволеньки і малими дозами” (там само, с.361).

Наскільки глибоко запала в душу шкіцова манера письма, що намагається віднайти сліди її в пам’ятках людського генія різних часів і народів. Сказане стосується передовсім скульптурної композиції “посла з Марафона”: “Тіло – то одна-одніська скісна лінія від п’яти до руки, а в тілі, в душі одна-одніська гадка, аби сказати співгорожанам: *νευτήχημαεν**. Глядючи на сю статую, Ви доспівете собі решту” (32, с.354).

Вабили й новинки сценічної техніки. Стефанік не лише залюбки відвідує “вольну сцену, уряджувану Пшибишевським” (там само, с.427), а й кожне неординарне трактування драматичного образу чи сцени не проходить повз його увагу. Переповідає Ользі Гаморак один “цікавий феномен техніки драматичної”, зв’язаний із постановкою у Ляйпцігу “Гостя” Метерлінка. Особливо запам’яталося, що “публіка в театрі сиділа так тихо, що та масова тишина загіпнозувала єї і зробила з неї актора. Сцена, властиво, була аудиторією. Жите є драма, а люде – актори (стара, впрочім, байка), але ще жаден драматург не казав публіці грати драми в театрі!” (там само, с.362).

Рівночасно приглядається уважно до розвою національного письменства. Хоча тут помічалось менше симпатій. Ще в гімназійні роки за намовою свого земляка Івана Пleshкана брався читати Квітчину “Марусю”, та безуспішно: її, “крім перших кількох карток, я і дотепер не читав” (32, с.274). “Зате краще пішло” з романом Панаса Мирного та Івана Білика “Хіба ревуть воли, як ясла повні?»: “хоча багато з неї не розумів, але перечитав до кінця і навіть одержав за те похвалу від старших товаришів” (там само, с.277). Стосовно інших класиків української літератури характеристики виглядають досить скупі: “читав Марка Вовчка”, “любивався в Федьковичу”... Про ставлення Стефаніка в цей час до творів українського модерну говорити не доводиться, оскільки останній перебував ще в “сповитковому” стані. І “навіть вірші і проза Франка були для мене худі і сухі. Він, аж почувши в собі страшну слабість, вижбухнув з

себе “Мойсея” і найшов свою велику мову” (там само, с.326). Подібні зізнання свідчать про неабияке естетичне чуття письменника і про особливу вимогливість його до художнього слова.

Така лектура, нехай і вибіркова, неповна, та все ж уважна і прискіплива (“поволеньки і малими дозами”), була вкрай необхідна. Вона слугувала не стільки вивченню національної, а тим паче – світової літератур, скільки сприяла розумінню себе, своєї духовної істоти, етичних і естетичних настанов, художніх симпатій і антипатій, – одне слово, “привласненню” значень студійованих текстів і пізнанню в такий спосіб свого власного “Я”. Згідно з позицією відомого французького філософа Поля Рікера, який намагався поєднати герменевтичну проблематику з феноменологією, існує кілька етапів процесу читання літературного твору: 1/ більш-менш об’єктивне вивчення його семантики і форми як таких, що належать певній культурній епосі; 2/ “тлумачення як інтерпретація прихованих смислів”, як “перетворення смислів таємних в смисли виявлені” через “рівні значень, що містяться в значенні буквальному”; і 3/ рефлексійно-екзистенційне розуміння самого себе “в” і “через” художні структури (27, с.229-242). Отож, кінцевою метою розуміння будь-яких культурних текстів, у т.ч. літературно-художніх, історичних, психологічних, священних і т.ін., є пізнання себе, “дешифрація” своєї внутрішньої суб’єктивності.

Внаслідок усього цього вдалося віднайти “свою велику мову”. Не загубився “в лісі ріжних напрямів літературних” ще й тому, що навчився “любити Русів і правду в собі”. А ще – мав добрих “проводаторів” у житті, насамперед в особі Вацлава Морачевського, і стійкі внутрішні опори. Головною із них було повсякчасне відчуття свого кровного зв’язку із землею, що стала його головним етичним і естетичним кредо. Він навіть життєву і творчу трагедію “божка” польського модерну Станіслава Пшибишевського бачив власне в тому, що той “порвав усі нитки душевні з землею”. Не лише героями його творів, а й ним самим “земля постійно сприймалася свідомістю як начало усіх начал, як біологічний організм свого живого кореня. Це та земля, що виховувала в людях почуття, сильніші від смерті, коли в часи трагічних лихоліть хоч п’ядь її лишалась незвільненою” (14, с.2).

Така “заземленість” художнього світу новеліста зіграла позитивну роль. Не випадково Михайлина Коцюбинська вважала “феномен Стефаніка”, як і “феномен Коцюбинського”, “чи не оптимальний для українських умов (якщо брати в історичній ретроспекції) приклад розв’язання й подолання” “розщепленості” митця “між політикою та естетикою” (15, с.60).

В історії української літератури небагато прикладів подібного синтезу естетичного й ідеологічного. Можемо назвати хіба художню практику раннього Павла Тичини. У його ранній постичній творчості драматичні акорди визвольних потуг українців, божественна музика національного воскресіння у поєднанні з елементами модерністської поезики сприяли формуванню своєрідної художньої системи – кларнетичного (за визначеннями Василя Барки та Юрія Лавріненка) символізму. І це було справді нове й неперепутне слово не лише в національному письменстві.

* Ми перемогли (грецьке).

Інші особливості розвитку українського модернізму, зумовлені його існуванням в умовах національного поневолення й бездержавності, були здебільшого похмурими, а подеколи й трагічними в своїй істоті. Непомірно важким було його “ходіння муками”.

Модерністський рух завжди і всюди важко торував собі шляхи. Однак годі віднайти в світовій літературі аналог того, що діялося в Україні. Йдеться не про властиву кожному письменству боротьбу “старого” і “нового”, а про той жакливий і цілеспрямований тиск політичних і соціальних чинників, і перш за все державних структур, що даються взнаки, де є напруженими стосунки між колонією та метрополією. Царська, а пізніше споріднена з нею радянська влади постійно дбали, щоб бур’янами і чортополохом заглушити молоді, міцніючі від соків національно-визвольних змагань парості на нашому літературному полі*.

Особливо нестерпним для новітніх віянь виявилось становище на літературному поприщі за умов комуністично-диктаторського режиму, який схильний бува розглядати художню творчість як один із засобів утвердження власних ідеологічних доктрин і прямо чи опосередковано втручався в літературно-творчі процеси. Про розширення художніх можливостей поезії в такій ситуації не могло бути й мови**.

Ясна річ, що найважчою і найдраматичнішою була доля тих літературних течій і напрямків, представники яких у своїй творчій практиці опиралися на національну проблематику. Вище згадувалася теза, за яку свого часу постраждали музагетівці. Та неприємності в символістів почалися ще напередодні, коли вони в “Літературно-критичному альманасі” (1918) проголосили тезу “мистецтво для мистецтва” і різко виступили проти попередників (стаття Павла Савченка про творчість Григорія Чупринки). Тоді обійшлося без жорстоких санкцій, хіба що видавництво “Грунт” відмовилося друкувати наступні випуски альманаху.

* Відомо, що російські символисти (тільки вони!) мали такі свої літературно-критичні часописи, як “Весы” (1904-09), “Аполлон” (1909-17) та ін. Тоді як весь ранній український модернізм, не маючи ні сил, ані матеріальних можливостей на подібні періодичні видання, мусив заявляти про себе, побіч окремих збірок, переважно зі сторінок альманахів та деяких тимчасових, через брак копій, журналів – “Світ”, “Будучність”, “Шляхи”... “Українська хата”, найтриваліше періодичне видання “молодих” (1909-1914), зазнала скількох нападів, утисків та обстрілювань, що діячі її значну частину сил та енергії потратили на боротьбу з цими зовнішніми малоприємними факторами, отож не завжди дбали про чітке естетичне самовизначення: на її сторінках знаходили прихисток усі, хто хоча б на йоту відступив з дороги етнографізму, народництва, тенденційності й агітки

** Про те, яких митарств, внутрішніх метаморфоз і принижень доводилося зазнавати, щоб вижити, свідчить доля українських футуристів, яким мало не щороку доводилося змінювати назви, засновувати нові групи й нові видання, одне слово, вдавнятися до нових і нових хитрощів. Таким порівняно тривалим (аж до 1931 року) існуванням український футуризм, у різних його модифікаціях, повинен завдячувати перш за все особистій ініціативі енергійного й невгамовного Михайла Семенка та зовнішніми прикриттями комуністичними гаслами. При цьому приєднуюся до думки Ярослава Гординського, що “коли полищимо на боці поклони в бік урядового комунізму (з “пролетарською” ідеологією) та вигуки проти “буржуазного” мистецтва, побачимо, що футуризм змагає в дійсності до конструкції, бо хоче зглибити істоту мистецтва та проаналізувати ближче мистецьку “фактуру”, вимагаючи рухливості в її обсягу, тобто повної волі в мистецькому оформленні” (7, с.11). Принагідно зауважу, що для української літератури 20-х років оця машкара “урядового комунізму” була частим явищем, яке також можна розглядати як одну з особливостей розвитку національного модернізму цього періоду. Щедро послуговувалися нею, крім згадуваних футуристів, також представники конструктивного динамізму (Валер’ян Поліщук) та неоромантизму (приміром, Микола Хвильовий). При цьому не відкидаю й думки, що значну роль зіграли також комуністичні переконання авторів.

Відтепер же почалися тяжкі роки поневірянь поміж тими літературними угрупованнями, на які ще не вказала рука кремлівського Вія. У підсумку – врятувалися ті, хто пішов на зближення з пануючими ідеологічними доктринами*.

Нестерпні умови існування спричинилися до надмірної роздратованості, нетерпимості до чужої думки учасників літературного процесу. Все це в поєднанні з деякими рисами національної психіки українців породжувало нерідко досить непривабливі і прикрі об’яви. Маю на увазі культуру дискусій, полеміки. Як образно висловився в “Листах з Києва” один із “молодих”, Михайло Бутенко (Микита Шаповал), “житте колоній взагалі йде так, як, наприклад, живуть коти, попавши в мішок, де їх зав’язано. Тіснота відносин і близьке знайомство викликає в котячому царстві страшенну гризню, галас, кровоспускання тощо. І лише тоді гризня зникає, коли всі члени “царства в мішку” лежать з перекушеними глотками, за виїмком одного переможця, останнього... Так це діється і між українцями” (2, с.29). Гризня в українському суспільстві, а відтак і в літературі, доходила до такої межі, що дотепники охрестили 1908 рік “роком війни кожного українця проти кожного українця”.

У цьому контексті можемо зрозуміти зізнання Гната Хоткевича, зроблені два десятиліття по тому: “І коли тепер доводиться читати про ті часи й “літературну боротьбу напрямків” – якось мені дивно стає. Бо я – наочний свідок тих часів – тої “боротьби напрямків” не бачив. Я бачив тільки дрібненькі-дрібненькі проби писати не так, як Мордовець” (35, с.6).

Спочатку літературні та й позалітературні незгоди стосувалися “батьків” і “дітей”. Літературне покоління “старших” мало за собою тривку традицію, певні здобутки і не бажало “поступатися принципами”; представники ж молоді генерации письменників пашили вогнем, творчою енергією і бажаннями, здебільшого ґрунтованими на емоціях, переінакшувати світ. Перші не могли й не хотіли зрозуміти, що “протест проти старої критики не є війна з соціально-генетичним методом розгляду твору, не проповідь одного естетичного методу, проповідуваного сучасним світовим мистецтвом, а є тільки бажанням ввести естетичний елемент в критику яко обов’язковий при оцінці творів” (34. – 1910. – №1, – С.58). Другі реагували гостро і вразливо, а оскільки не мали між собою теоретика менш-більш значного таланту, то “відповіли в цілому ряді швидше заяв і протестів, ніж угрунтованих дослідів в сфері літератури” (там само). Зав’язалася сварка, сторони здебільшого не бажали розібратися в суті справи і не прислухалися до голосу один одного. Доходило до “кулачного” вияснення стосунків, як, наприклад, між Михайлом Яцківим

* Індивідуалістські позиції треба було здавати, тому дехто з символістів опинився в альманасі “Троно” (1920). Тут уже ставилося знак рівності між індивідуальним і колективним, а також відчувалися сильні впливи імпресіонізму та футуризму. В наступному році гронівці видають збірник “Вир революції”, з нахилом до т.зв. динамізму (пізніше організаційно оформився в “Авангард”). Частина музагетівців в 1923 році пристала до неокласичного “Апсиду”, що, однак, не завадило їй трохи пізніше стати в опозицію до Миколи Зерова та його однодумці, як, зрештою, й до Миколи Хвильового. Проти них виступали за надмірну, на їх погляд, “літературшину”, відірваність від життя та, нібито, епігонство. Врешті-решт пішли на зближення з марксистами і почали писати на “замовлення доби”.

та редактором “Діла” Василем Панейком*.

Трохи іншими до пори до часу були стосунки між різними літературними угрупованнями “молодих”. У період раннього українського модернізму вони спільно виступали за оновлення української літератури і наближення її до світової. Міжособиці та внутрішні незгоди відступили на задній план. Надалі ситуація помінялася, причому не в кращий бік, що яскраво видно хоча б на прикладі стосунків авторів, які об’єднувалися навколо “Української хати” й представниками українського футуризму**.

Розуміється, що ситуація в польському модернізмі, в середовищі якого формувалися світоглядно-естетичні орієнтири й пріоритети Василя Стефаника, дещо різнилася від українських реалій. Однак гризні та сварок

* Вважаю, що більша вина за ті літературні чвари лежить усе ж на “батьках”: вони затіяли їх і не завжди були терплячими й толерантними до гворчості молодшого покоління. Надмірно різкою і необгрунтованою, на мій погляд, доганою “молодим” була рецензія проф. Миколи Сумцова на “Терновий вінок”, статті Сергія Єфремова в “Кіевской старіне” й “Раді”, окремі виступи Івана Франка... Це – велетні літературно-критичної думки. А чого можна було сподіватися від діячів нижчого професійного рангу? Зразок такої “критики” продемонстрував співробітник згадуваної вище “Раді” Федір Матушевський, прочитавши реферат на тему: “Модернізм в українській літературі”. Він “об’явив війну усякому м-одернізмові” і закликав громадян боротися з цим шкідливим з усіх боків з’явившем в українському письменстві”, а по суті – наговорив багато нісенітниць і показав повне нерозуміння предмета. Він процитував кілька місць із новели Михайла Яцківа, запитуючи щоразу: “Ви щось розумієте?.. Я теж – ні..” Коли ж Олекса Коваленко спробував уточнити, що ж воно все-таки є модернізм, Матушевський заявив, що вважає нижче своєї гідності відповідати на подібні питання і назвав поета прибічником чорносотенця Пуришкевича.

** Коли хатяни виступили проти футуристів, головним чином за те, що ті прямували второваними російськими футуристами, причому також епігонськими, стежками, відповідь не забарилася: у різних тонах, типу “розперезалися в “Хаті”, як п’яні мужики в корчмі”, “це була лайка, скаженство, садизм...”, “вважаюча неграмотність, нечуйність” і т.ін. Так захищав Михайля Семенка в “Літературно-критичному альманасі” Олекса Слісаренко. Я далекий від того, щоб ідеалізувати “Етюд про футуризм” Микити Шаповала (Сріблянського) чи інші хатянські матеріали на цю тему. Але ж Слісаренко не наводить жодного контраргумента. Натомість він із перших же сторінок статті щедро цитує Семенка, відтак вказує на поетичні паралелі – іноді майже дослівні – його з російськими авторами і зазначає: “Про те саме галасували московські футуристи Хлебников, Гнедов, Кручених. Ставали на герць, брякали збросою, розказували про свої велетенські крила і т.д. і т.д. – точнісінько, як Семенко. Семенко, часом, ловко мавпує своїх учителів. Так вдатно, що й не впізнаєш, чи вчитель, чи учень. ... Виступає в мангіях з чужих плеч, власне, з московських. І через те він смішний. Викликає почуття ніяковості за своє арлекінівське убрання” (с. 31-32).

Хатяни (А.Товкачевський, М.Євшан, М.Сріблянський) справді теоретично відкидали декаданс і футуризм, як одну із його форм, оскільки в літературі повсякчас відстоювали принцип конструкції на противагу деструкції футуристів. В “Етюд про футуризм” Сріблянський справді гостро, та все ж аргументуючи свої положення, виступив проти “Епілогів” Павла Савченка та “Дерзання” Михайля Семенка. А в рецензії на “Кверо-футуризм” він так резюмує свої погляди: “Європейський футуризм, сміливий, широкий, іноді блискучий, трансформувався в Азії в двацтва й ідіотизм, а на Україні в плагіаторську легководухість. Навіане чуже, не передумане, не пережите – виливається в потворні форми... Вірші в “Кверо-футуризмі” роблять дивовижне враження: іноді гарні, поетичні акорди, більшість – щось штучне, крикливе, нарочито-вигадане” (34. – 1914. – С.471). Тобто бачимо, що опоненти сходилися в головному, та все ж не уникнули крику, галасу й обзивань.

Стосовно футуризму легко віднайти естетичне підґрунтя подібного явища. Адже він за природою своєю є “постійним протестом” (Дмитро Загуд). Як відзначав Юрій Меженко (Іванів), “футуризм є повстання проти традиції, проти бажальності і буденщини. Безперечно, смішно українцям повставати проти французької або італійської літературної традиції, зрозуміло, що можна і треба йти воювати проти українського. А коли свого ворога нема, то вся бійка і все повстання бере форми тільки гармидеру (хоча б театралізовано-ритуальне спалення “Кобзаря” – Р.П.), хоч його і зроблено здатним поетом, як, наприклад, М.Семенко” (38, с.62). Важче збагнути подібні факти, коли йдеться про інші літературні напрямки. Очевидно, вже в кров і в плоть ввійшла сумна традиція “опозиційного мислення”.

Ця прикра для українського суспільства й літератури традиція дала буйний проріст і в модерному письменстві 20-х років. Так, представники конструктивного динамізму гостро виступали проти Миколи Хвильового та неокласиків, хоча й сходилися з ними на ґрунті тісних контактів зі світовою культурою. Це – у кращому випадку, бо знаємо, що літературна дискусія дедалі частіше перетворювалася на один із засобів політичного доносу.

вистачало й там. На щастя, нашому новелістові вдалося уникнути колізій такої боротьби. Натомість всі свої зусилля і художній темперамент скерував на суто художню “боротьбу” – зі “старим” баченням світу, попередніми принципами художніх узагальнень, з непоступливим подсколи словом, врешті-решт, на творення свого постичного синтаксису і “свого царства”.

А головною вадою українського модернізму, викликаною існуванням в умовах колоніального поневолення, стала його приреченість на провінціалізм, а відтак і на епігонство, наслідування тощо. “У порівнянні з європейським й російським символізмом, – читаємо в “Енциклопедії українознавства”, – український символізм був формально спізненим й епігонським напрямом” (29, с.2809). Як й український футуризм, український сюрреалізм... – можна б додати. Чи не тому Стефаникові вдалося щасливо випередити європейський експресіонізм, що умови краківського літературно-мистецького побуту були дещо іншими, ніж в Україні. А могутня сила літературного таланту і своєрідна природа художньої обдарованості змогла піднести його до рівня кращих світових зразків.

Стосовно ж українського модернізму можна додати, що наслідком дії згадуваних вище чинників стало й те, що різні модерністські напрямки і течії існували ніби в “згорнутому” вигляді. Жодний із них не розгорнувся (у кожному разі протягом названого часу) в повнокровний і могутній фактор літературно-мистецького життя в Україні. Тому то в нас майже не було митців, які б на протязі всього свого творчого життя залишалися вірними якомусь одному мистецькому напрямкові. Навіть Семенко в художній практиці іноді виходив за рамки власних теоретичних настанов. А крім того, для українського письменства завжди був актуальним вислів Юрія Меженка, що “у нас нема справжнього символізму (як символізму, а не як окремих поетів символістів)...” (38, с.61) Думка, гадаю, вірна і щодо інших наших літературно-мистецьких напрямків і течій.

Художньо-творчий досвід Василя Стефаника є скоріше винятком із означеного вище правила, зокрема у тій його частині, де йдеться про вірність естетико-теоретичним принципам певного літературного напрямку, хоча вони й не усвідомлювалися автором як засади експресіоністської естетики й постики. Рівночасно він усталює думку про те, що в українському письменстві були окремі представники тих або інших напрямків, як, приміром, експресіонізму – у цьому випадку, та не було повноцінного, багатолінійного і свідомого своєї сутності експресіонізму як такого. Усе ж не це важливо. Головне, що ми маємо новеліста світової величі й слави, який, сягнувши “свого росту і сили” на хвилі загального піднесення літературного руху кінця ХІХ-поч. ХХ ст, істотного оновлення всієї системи художніх засобів, а відтак і самоусвідомлення національною літературою самої себе, став неперевершеним майстром модерністського за своєю природою “мистецтва форми”.

Література

1. Бобинський Василь. Гість із ночі: Поезія. Проза. Публіцистика., літературна критика. Переклади. – К., 1990.
2. Бутенко Михайло. Листи з Києва // Будучність. – 1909. – №2.
3. Василь Стефаник у критиці та спогадах: Статті, висловлювання, мемуари. – К., 1970.
4. Вассиян Юліан. Творець із землі зроджений: Василь Стефаник // Вассиян Юліан. Твори. – Т.2. – Торонто, 1974.
5. Выготский Л.С. Психология искусства. – М., 1968.
6. Гаморак Юрій. Василь Стефаник: Спроба біографії // Стефаник Василь. Твори. – Регенсбург, 1948.
7. Гординський Ярослав. Критика підсоветської України. – Львів, 1939.
8. Гроф Станислав. За пределами мозга: Рождение, смерть и трансценденция в психотерапии. – М., 1993.
9. Грузенберг С.О. Психология творчества: Введение в психологию и теорию творчества. – Т.1. – Минск, 1923.
10. Грушевський Михайло. Історія української літератури. – Т.1. – К., 1993.
11. Гундорова Тамара. Ранній український модернізм: до проблеми естетичної свідомості // Радянське літературознавство. – 1989. – №12.
12. Древнеиндийская философия. – М., 1972.
13. Загул Дмитро. Поезія як мистецтво // Музагет. – 1919. – №1.
14. Іванишин Володимир. Син землі: Есе про творчість Василя Стефаника // Наша культура. – 1983. – №5.
15. Коцюбинська Михайлина. “Безлично голі образки” і біле світло абсолюту // Слово і час. – 1992. – №5.
16. Лесин В.М. Василь Стефаник і українська проза кінця ХІХ ст. – Чернівці, 1965.
17. Лосев А.Ф. Миф. Число. Сущность. – М., 1994.
18. Лосев А.Ф. Примечания // Платон. Сочинения: В трех томах. – Т.2. – М., 1970.
19. Меженко Юрій. Творчість індивідуума і колектив // Музагет. – 1919. – №1.
20. Млиновецький Роман. Нариси з історії українських визвольних змагань (1917-1918 рр.): Про що “історія мовчить”. – Торонто, 1970.
21. Модернізм // Енциклопедія українознавства. – Т.5. – Париж – Нью-Йорк, 1969.
22. Ненадкевич Є.О. Із студій над стилем Франкової і Стефаникової новели // Записки Волинського інституту народної освіти ім. І.Франка. – Кн.2. – Житомир, 1927.
23. Пачовський Василь. Зібрані твори. – Т.ІІ: Золоті ворота. – Філадельфія – Нью-Йорк – Торонто, 1985.
24. Пачовський Василь. Конструктивні ідеї державності та космічна місія української нації: Реферат, виголошений в “Молодій громаді” в Перемишлі 22 січня 1933 р. (Друкується за вид.: Пачовський В. Світова місія України”. – Перемишль, 1936) // Хроніка-2000: Наш край. – 1993. – №5.

25. Піхманець Роман. “Між двох сил”: літературно-теоретичні погляди М.Сріблянського // Вісник Прикарпатського університету: Філологія. – Вип.1. – Івано-Франківськ, 1995.
26. Погребенник Федір. Сторінки життя і творчості Василя Стефаника. – К., 1980.
27. Рінер Поль. Конфлікт інтерпретації: Фрагменти // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів, 1996.
28. Рубчак Богдан. Пробний лет: Тло для книги // Розсипані перли: Поети “Молодої Музи”. – К., 1991.
29. Символізм // Енциклопедія українознавства. – Т.8. – Париж – Нью-Йорк, 1976.
30. Сріблянський М. Національність і мистецтво // Українська хата. – 1910. – №11-12.
31. Стефаник Василь. Повне зібрання творів: У 3-х т. – Т.3. – К., 1954.
32. Стефаник Василь. Твори. – К., 1964.
33. Тахо-Годи А.А. Миф как стихия жизни, рождающая ее лик, или в словах данная чудесная история // Лосев А.Ф. Мифология греков и римлян. – М., 1996.
34. Українська хата. – 1909-1914. При покликанні на це видання в тексті статті вказується рік видання, номер часопису і сторінка.
35. Хоткевич Гнат. Твори. – Т.ІV. – Харків, 1929.
36. Черемшина Марко. Твори: У 2-х т. – Т.2. – К., 1974.
37. Черненко Олександра. Експресіонізм у творчості Василя Стефаника. – Сучасність, 1989.
38. Шлях. – 1919. – №1.

Оксана Липай

ХУДОЖНЯ СВОЄРІДНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ ПІСНІ

Поетична творчість народу не є застиглою у своїх формах. Вона постійно створює нові жанри або ж тематично збагачує вже існуючі. У той же час нова культура не поглинає давню, а, базуючись на її досягненнях, творить нові самобутні пісенні зразки. Так виникли наймитські та заробітчанські пісні, твори про еміграцію, пісні січових стрільців, табірні поезії, невольничі співи періоду II Світової війни і, нарешті, повстанські пісні. Вони є символом своєї епохи, символом нескореності українського люду, його віковичних прагнень до волі. Нині цілком очевидним є той факт, що без повстанського фольклору ми не матимемо достатніх уявлень про поетичну творчість нашого народу, тому назріла потреба у ґрунтовному і всебічному висвітленні духовно-творчої діяльності бійців УПА та всієї української нації у період від 1942 до 1952 рр. Вивчення цього корпусу народнопісенної творчості перебуває зараз, по суті, на перехідному етапі від збирання, систематизації та видання матеріалів до їх наукового аналізу. На поч. 90-х рр. в Україні вийшло кілька збірників повстанського фольклору: “А ми тую червону калину підіймемо”, “Чуєш, брате мій...” та “Співаник УПА: Борці за волю України” – на жаль, без відповідних коментарів до пісень та їх осмислення.

Більших здобутків на цьому терені досягли літературознавці й мистецтвознавці в діаспорі. Однак далеко не всі їхні праці доступні нашим співвітчизникам. В Україні у 1997 р. побачив світ 25-й том “Літопису УПА”, що являє собою доволі значний за обсягом (понад 600 творів) збірник пісень із нотами, тематично пов'язаних зі збройним рухом опору українських повстанців, які зібрав та зредагував Зиновій Лавришин. Та і в цьому випадку основна увага акцентувалася на віднайденні й опублікуванні якнайбільшої кількості зразків повстанського фольклору з усім розмаїттям їхніх мелодій, а також на впорядкуванні їх джерельної бази. Віддамо належне п. Лавришину: в цьому плані його праця не має аналогів. Однак сам науковий аналіз зібраних творів, поданий у передмові, не може вважатися достатнім. Автор надзвичайно коротко і лаконічно охарактеризував основні теми й мотиви повстанських пісень, а при визначенні їхніх ключових слів та образів обмежився лише двома – образами лісу і трави. Дещо ширшим є дослідження п. Лавришиним музичного ладу названих пісень, особливо їх ритміки та проблеми передтакту.

Чи не самотнім і, без сумніву, доволі цінним з наукового погляду джерелом до нашого дослідження є праця О. Правдюка “Українські повстанські пісні” (Народна творчість та етнографія. – 1992.– №2), що охоплює пісенні скарби Волині та Полісся.

Наш аналіз ґрунтуватиметься на повстанському фольклорі, який побутує в смт. Перегінському та його околицях, що на Івано-Франківщині. Причому йдеться не про те, щоб виокремити пісенні зразки, які є специфічними лише для даного регіону, – це перша спроба кинути

загальний погляд на повстанські пісні крізь призму їх функціонування в даній місцевості.

Як повстанський рух був конечною необхідністю і закономірним продовженням визвольних потуг українського народу, так і породжений ним фольклор виник шляхом наповнення традиційних жанрових форм новим змістом. Найпродуктивнішими жанрами народно-пісенної творчості українських повстанців стали обрядові поезії (зокрема колядки), маршові, історичні й ліричні пісні, пісні-хроніки та пісні про кохання, а також твори сатиричного характеру (на жаль, вдалося записати тільки один зразок такого типу фольклорної свідомості, що не дає змоги проаналізувати особливості всього жанру)*. Їхні автори прагнули насамперед до простоти художнього мислення, поєднуючи цю ознаку із глибокою змістовою місткістю слова.

Пісні українських повстанців – це героїчна сторінка історії народу, що сотні літ ішов до своєї державності, літопис величі його духу. Основну їхню групу складають маршові, або патріотичні, пісні. Вони стали своєрідним маніфестом українського визвольного руху – всенародної святої боротьби під гаслами: “У бій за край до перемоги!”, “У бій до волі і до слави!”. Воля – ось ключове слово всіх творів даної жанрово-тематичної групи (а також його контекстуальні синоніми “весна” і “схід сонця”). Воля – це фундамент незалежної Української держави, це основа нового справедливого ладу, в якому люди житимуть на Божий образ і подобу. Нове суспільство буде осяяне не кривавою кремлівською зіркою, а світлом Божої істини:

*Сталін московський, щоб нас обдурити,
Хотів червону зірку засвітити.
А нам того не треба,
Хочем світла із неба,
Так нам, так нам, так нам, Боже, дай!*

Та поки що нагадує про себе страшна реальність, заповнюючи тексти пісень словами-антиподами волі: “неволя”, “панщина”, “кріпацтво”, “ярмо”, “кайдани”, “окови”, “тюрма”. Гіркий сум, вболівання за долю народу звучать у рядках, в яких змальовано трагедію людини у країні в’язниць і концтаборів, у країні “побудованого соціалізму”:

*Усе предвічне ворог руйнує,
Землю святу відбирає,
Нас виганяє з рідної хати,
Нарід бездомний страждає.*

Не знає меж жорстокість московського ката, який “наступив на Україну та й ся гонорує”. І тоді поневолений, але не переможений український народ одностайно вирішує:

*Краще умерти на полі бою,
Як ласки в ката просити!*

* В основі класифікації повстанських пісень Зиновія Лавришина лежить тематичний принцип, тому зібрані ним твори поділяються на такі жанрові групи: 1. Гімни і марші; 2. Історичні пісні; 3. Про долю народу; 4. Повстанський світогляд; 5. Доля повстанця; 6. Доля дівчини, мами, рідні; 7. З тюрми і таборів; 8. Любовні пісні; 9. Військовий побут; 10. Для розваги; 11. Жартівливі пісні; 12. Колядки. Твори пізнішого походження, що теж стосуються визвольної боротьби бійців УПА, згруповані в окремих підрозділах “Післяповстанські” та “Післяповстанські авторські пісні”.

Лише боротьба, а не покірливість долі, веде до жаданої свободи. Це добре розуміли творці повстанського фольклору, і тому поодинокі трагічні ноти в їх піснях змінюються мотивом патріотичного піднесення. Майже в кожному рядку звучить заклик до пробудження національної свідомості українського народу, згуртування його для боротьби за своє визволення (“Збудись, Україно, повстань!”, “Рідний народе, готовсь до бою! Годі кайдани носити!”) або ж від імені всього поневоленого люду висловлюється готовність розірвати невільницькі кайдани, звільнитися від московського та німецького ярма:

*Тюрми й неволі не знесем,
Кайдани вражі розірвем!
Нам серце каже, каже честь:
Життя свобідне або смерть!*

Прославляючи своїх безіменних героїв, що піднялися на бій з ордами поневолювачів, повстанська пісня з особливою теплою і симпатією змальовує українську молодь – “юних орлят і месників за кров”. На них покладаються особливі надії. Сама Мати-Україна у скрутний для себе час закликає молоде покоління вливатися в ряди повстанської армії, нагадуючи, що справжній лицар віддасть, не вагаючись, усе, навіть життя, за свою Вітчизну. “Лицарями будьте, юнаки!”, – чується її голос. Ці слова залишаються актуальними й сьогодні.

Маршові пісні є досить своєрідним жанром повстанського фольклору. На їх прикладі ще раз підтверджується відома істина, що краса поетичного твору не належить до суто мистецьких категорій. Основним критерієм художньої цінності маршових пісень є не ідеальна зовнішня форма, а глибокий зміст, у жертву якому приноситься розмаїття художніх засобів. Тому декотрі із творів цієї жанрово-тематичної групи є певною мірою невідшліфованими з мистецького боку. Та попри цю деяку художню недовершеність повстанська пісня сумлінно виконувала своє ідейне призначення – “промовляти до вкраїнських сердець”.

До найархаїчніших і водночас найпоетичніших зразків пісенної творчості українців належить їх обрядова поезія, зокрема колядки та щедрівки. Незважаючи на певні жанрові відмінності між різними тематичними групами обрядових пісень, їх ріднить підпорядкування одній меті: принести радість у кожен оселю, навіншувати людям щастя, удачу у веденні господарства, добру життєву долю, побажати злагоди та любові в родині. Іншою своєрідною функцією колядок та щедрівок є сповіщення про народження Спасителя, який врятує світ і принесе щасливу долю Україні. Здійсненню всіх цих побажань сприяла магічна сила доброго слова.

Ці традиційні жанри народної творчості відомі ще й тим, що на переломних історичних етапах вони починали відбивати колорит епохи, а їхня форма наповнювалася новим життєвим змістом. Скажімо, у багатьох відомих колядках та щедрівках згадуються ті часи, коли мирні хлібороби ставали воїнами і йшли “до султана кайдани ламати, братів визволяти”. Знаємо ми і про ту наругу, що була вчинена над колядками та щедрівками новітніми радянськими яничарами. То ж цілком закономірно, що цією пісенною формою скористалися й українські повстанці для змалювання зловісної епохи панування сталінського тоталітарного режиму.

Давні трагічні мотиви у повстанських колядках зазвучали з новою силою. Особливо відчутні вони у відомій пісні цього жанру “Сумний Святий вечір в 47-ім році...”, що відтворює події найтрагічнішого з усіх повоєнних років. Відразу ж впадає у вічі її різюча відмінність від обрядових пісень минулих століть. Крізь легкий серпанок суму, яким оповиті спомини про лихоліття козацької доби, проглядає яскравий, барвистий фон колядок (що й не дивно, адже вони змальовують дійсність не реальну, а бажану, уявну). Та згадувана вище колядка своїм ідейно-тематичним змістом аж ніяк не в’яжеться з обстановкою урочистого свята. В її мовній палітрі домінують понурі чорні та сірі тони, а слово “плач” є наскрізним елементом. Заспів колядки (“Сумний Святий вечір в 47-ім році, По всій нашій Україні плач на кожному кроці”) цілком узгоджується з її основною частиною, котра наче ілюструє означену обстановку конкретними життєвими фактами. Мати з діточками “вмиваються сльозами” за Святою вечерю, бо змушені святкувати Різдво без батька, який страждає на каторзі в Сибіру. В іншій хаті стара мати, мов та біблійна Рахіль, плаче за своїми “синами-соколами”. Ці згорьовані постаті – символ всіх українських жінок-страдниць: матерів, дружин, сестер, коханих – що того страшного 47-го року в сльозах зустрічали свято Різдва Христового.

З України співець переноситься своїм духовним зором на чужину, хоча конкретної географічної назви їй не дано: для когось це Колима, для іншого – Магадан, а для декого, можливо, навіть далека Америка, що в повоєнні роки дала прихисток українським емігрантам, яким була заказана дорога на Батьківщину. Трагічне звучання пісні підсилюється через розкриття “стану душі” ліричного героя. Вже перші його слова вражають гострим до болю відчуттям самотності в цьому чужому краю, на цій холодній, як ніж, землі. Як колись Шевченка в аральській пустелі гнітила відсутність близької людини, так і ліричний герой страждає від того, що тільки одному соловейкові, співцеві з далекої України, може звірити свої думки:

*Соловію-брате, вчини мою волю:
Я напишу лист дрібенький, понеси додому.
Прилетиш додому, сядеш на кілочок,
Спитай батька, спитай ньеньки, а де ж їх синочок.
Прилетиш додому, сядеш на калину,
Спитай батька, спитай ньеньки, чи забули сина.*

Не випадковим є звертання саме до образу солов’я. Він близький по духу до самого ліричного героя. За народною легендою, соловей ніколи не співає на чужині – настільки важко і болісно переносить він розлуку з рідною землею.

Ця частина пісні є своєрідною експозицією, що підготовлює слухачів до сприйняття поколяді (логічного завершення колядки), яка розкриває перед ними нову безодню людських мук і страждань. Доля окремої людини відходить на другий план. Власне горе співця зливається з горем загальнолюдським, з горем закованої в кайдани України:

*Чи ви чули, браття, сумненьку новину:
Закували у кайдани нашу славу Україну.
В кайдани закули, тюрми наповнили,
Жертв невинних тисячами в землю положили.*

Трагізм ситуації доходить до найвищої точки. Чаша людських страждань переповнюється – і весь народ у єдиному пориві падає на коліна і зводить руки до неба в гарячій молитві:

*Подивись, Ісусе, як ми Тебе просим,
Бо ми, люди українські, тяжке ярмо носим.
Подивись, Ісусе, з високого неба,
Зішли долю нам кращую, сеї нам не треба!*

Сумне, гнітюче враження від першої пісні розвіюється після ознайомлення з іншим твором цієї жанрової групи – колядкою “Серед неправди на землі”. І за формою, і за змістом вона більше нагадує ліричну поезію, аніж обрядову пісню. Вже навіть народження Спасителя трактується нею в дещо незвичному дусі: не в Вифлеємі, не у вертепі, а “серед неправди на землі Христос родився на селі” (і мимоволі згадується Антоничеве: “Народився Бог на саях в лемківському містечку Дуклі”). А віршовані рядки, в яких описується надвечір'я Різдва Христового (“Вечірня зіронька встає, мати вечерю подає”), перегукуються із Шевченковими з його відомої поетичної замальовки “Садок вишневий коло хати”. Та завдяки своєму внутрішньому смислому наповненню вони передають зовсім інші зорові образи: напівосвітлена хата, кутя на столі, перша зірка на чорному небі. І порожнє місце під вікном. А від того з облич, що схилилися над столом, спливає не радість, а зажура:

*В батька на зоранім чолі
Думки, мов хмари, залягли,
А в мами смуток не згаса,
На оці зблинула сльоза.*

Та навіть крізь призму трагічного світобачення автора пробиваються життєствердуючі мотиви. “Не плач, матусю, не журись, бо я ще вернуся колись,” – такими словами тисячі розсіяних по безмежних просторах Сибіру українських юнаків втішають своїх заплаканих матерів.

Символічне звучання мають тут образи Різдва й Великодня. Семантика останнього слова проходить своєрідну еволюцію: від назви величного християнського свята – до позначення процесу оновлення світу, перемоги світла над пільмою. Символічний образ Великодня розкриває своє переносне значення у контексті останніх рядків колядки (“Скоро Воскресіння прийде, бо родилось Дитя Святе”), де народження Спасителя знаменує собою народження і становлення нової сили, нової армії, що поведе останню боротьбу з полчищами диявола, а свято Воскресіння Христового є символом воскресіння з попелу Української держави.

У поетичній творчості українців чільне місце займають історичні пісні, які відбивають їх віковичну боротьбу за право вільно жити на власній землі. Вони є “найпочеснішим” жанром повстанського фольклору. Історичні пісні про УПА умовно можна поділити на дві тематичні групи: твори, що змальовують подвижницьку діяльність і героїчну загибель визначних діячів УПА та пісні, в яких відображено конфліктні, драматичні ситуації тогочасного життя безвідносно до конкретних осіб чи подій.

Найчастіше у повстанських піснях згадуються імена Степана Бандери та Євгена Коновальця – духовних провідників української нації. Однак змальовано їх у різних ракурсах. Якщо Степан Бандера є для наших співвітчизників живим символом безприкладного патріотизму, нескореності народу, незламності його духу, то ім'я Коновальця

обрамлене ореолом мучеництва за волю України. Провівши фольклорно-історичні паралелі, побачимо, що образ Бандери є дуже близьким до оспіваної в народній творчості могутньої постаті Богдана Хмельницького. Подібно до великого гетьмана, легендарний ініціатор проголошення Акту 30 червня 1941 р. оспівується як державник, що воздвигнув фундамент вільної, об'єднаної, незалежної України. Ім'я його згадується у контексті зі словами “слава”, “свобода”, “державна”. Що ж до Євгена Коновальця, то образ його у народній інтерпретації має дуже багато спільного з козаком Байдою. Пісні про його смерть за характером зображення дійсності споріднені з баладами. Безіменні їх автори використовують типово баладні художні засоби і прийоми та відповідну лексику для створення образно-емоційного фону своїх пісенних творів, як, приміром, народнопоетичний образ – символ червоної китайки, якою покривають обличчя мертвого вождя (пісня “Прийшла вістка з Роттердаму”).

Всенародна туга за загиблим “сином України” звучить у наближених до похоронних голосінь рядках історичної пісні “В місті Роттердамі”:

*Устань, Коновальцю, устань подивися,
Як твій нарід український тяжко зажурився.
Устань, Коновальцю, з землі глибокої,
Збери коло себе січовики свої.
Рад би Коновалець накази давати,
Глибока могила – не може устати.*

При висвітленні образів легендарних героїв повстанського визвольного руху народні співці вдаються до широких узагальнень. Персонажі повстанських історичних пісень, навіть такі відомі, як керівник перших збройних відділів УПА Василь Івахів – “Сонар” чи крайовий командир УПА-Захід “Шелест” (Василь Сидор), виступають не як окремі особистості з виразним обличчям та індивідуальними рисами вдачі, а як збірний образ кращих синів української нації, мужніх, благородних і сильних духом.

Творці повстанського фольклору не захоплюються гучними фразами, уникають надмірного славослів'я при оспівуванні відваги, моральної стійкості та благородних почувань українських бійців. Про героїчну доблесть повстанського командира Василя Івахіва ми довідуємося з лаконічного повідомлення, що він загинув “у перших рядах бійців-героїв”, а про залишений ним тривкий слід в історії визвольного руху українців та в народній пам'яті – зі щирих слів, якими Василеві бойові побратими втішають його заплакану сестру:

*Твій брат помер, та жити буде
В піснях майбутніх поколінь.*

Лаконізм, благородна простота мови, відсутність зайвої патетики надають названим пісням глибокої змістовності, підсилюють їх патріотичне звучання.

Тематика повстанських історичних пісень другого типу теж формувалася на основі реальних фактів, подій, обставин, та всі вони були художньо узагальнені. Тому їхні герої безіменні, а ситуації не визначені ні в просторі, ні в часі. Особливість пісень цього типу порівняно із творами, що увійшли до першої тематичної групи, полягає в передачі ними самої

атмосфери зображуваного історичного відтинку, у відтворенні психологічного стану всієї української людності.

Зображувані в повстанських історичних піснях події мають всенародний, а то й глобальний, загальнолюдський резонанс. Кожна з них – це широке полотно трагічної доби панування більшовизму в Україні. У той час коли з мільйонів гучномовців лунало: “Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек...”, народ творив свої пісні, які повинні були донести до нащадків правду про безчинство сталінських катів на українських землях:

*Загриміло із гарматів, аж земля дрижить,
Кров червона по Вкраїні річкою біжить.
Б'ються, граблять Україну, нищать наш народ,
Старих, малих і дорослих тягнуть у ярмо...*

Рідкісними за силою трагічного звучання є пісенні рядки, в яких змальовано жахливі деталі й механізми енкаведистської “м'ясорубки”:

*Криваве вранці сонце сходить,
І в місті гомін ожива.
Тоді чекісти починають
Свої пекельні жнива.
По десять разом їх виводять,
Мотор, як завжди, загудів.
І ще раз: “Слава Україні!” –
І мертві падають долів.*

Повстанські історичні пісні наслідували художні досягнення давніших фольклорних зразків. Їм притаманні ті ж особливості, що й творам про минувшину українського народу: історична правдивість, драматична напруженість сюжету, виразність художніх засобів, лаконічність мови. Настрій їхній виключно сумний, бо такою була й сама тогочасна дійсність, та ні в якому разі не песимістичний. Вороги відібрали в українського народу все, що можна було взяти: майно, спокій, волю, життя, – та не змогли відібрати пісні і віри в торжество правди. Це були ті внутрішні, резервні сили, які допомагали українцям перемогти, розпач і безнадію.

Актуальну тематику повстанських історичних пісень продовжують пісні-хроніки, що в поетичній формі змальовують вже не узагальнені картини дійсності, не визначні історичні події, а конкретні драматичні та трагічні життєві ситуації, детально фіксуючи імена персонажів, час та місце їх загибелі. Вони стали “поетичними обелісками над могилами рядових людей із трагічною долею” (Олексій Дей).

Специфічні жанрові властивості, важливе морально-етичне значення заторкуваних проблем, а також своєрідна поетична система пісень-хронік, яка ріднила їх із баладами, – все це спричинилося до того, що цим жанром пісенної творчості стали активно послуговуватися творці повстанського фольклору. В їх поетичному слові воскресають величні і трагічні сторінки “книги буття” нашого народу. Навіть у той час коли смерть стала, так би мовити, повсякденним явищем, загибель кожної окремої людини була болючою втратою. Незалежно від того, кого оплакує співець: чи партизанського командира Морозенка або хороброго стрільця Дубка, що впали геройською смертю в бою; чи групу українських повстанців, які підірвалися гранатою у кривці, щоб не датися живими в

руки ворога; чи молодого бійця Ромка, котрий загинув через необережне поводження зі зброєю, – горе його однаково велике і сльози однаково пекучі.

Зупинимось на характеристиці лише одного зразка означеного жанру, який, на наш погляд, за своїми ідейно-естетичними ознаками стоїть вище, ніж тематично споріднені з ним пісні. У пісні-хроніці “Гори, доли, ви Карпати...” безіменний автор пішов далі простого зображення бою і оспівування хоробрості повстанців. Це велична картина, в якій протиставляються два протилежні світи, дві нації – українська та російська. Опис самого бою є скороченим і неповним, зате велика увага приділяється змалюванню людських думок і почувань.

Події відбуваються в Карпатських горах, котрі пам'ятають ще часи татаро-монгольської навали. Шляхом попід ліс іде повстанський загін, який ведуть бойові командири Шелест, Недоля і Сковорода. Бійці сповнені відваги і рішучості:

*Як натрафим на заставу,
То будем ся бити!*

“У вівторок пополудню, в пів другій годині” віковічні Карпатські гори стали свідками тяжкого і кривавого бою. Хоча автор пісні і співчував повстанцям, однак він мусить із жалем визнати, що в цьому бою “много було стрільців впало, бо не було сили”.

Яка разюча відмінність між повстанськими піснями-хроніками та творами про визвольні змагання періоду козаччини! В останніх здебільшого змальовувалися гори ворожих трупів, цілі ріки татарської чи польської крові. Повстанські ж пісні-хроніки акцентують увагу на зображенні смерті самих же повстанців. У ті страшні роки УПА зазнавала не менших втрат, ніж більшовицька армія. Автор пісні не вважав за потрібне приховувати цю гірку правду життя.

Втіленням сили і могутності всього українського народу виступає стрілець Сковорода. Захоплений у полон, він зазнає наруги від більшовицьких катів: “Московський кат з Сковороди чоботи знімає”. Проте навіть ворогів вражає його сила, мужність, бездоганна військова виправка (“Всі ся кати здивували, якого він взводу”). Народний співець пояснює, звідки мужній повстанець черпав свою життєву силу й насагу, одним промовистим реченням:

*Його грудьми виплекала
Українська мама.*

Повстанці також захопили в полон кількох червонопогонників, і тепер їх чекає справедлива кара за пролиту ними кров українського народу. Але “кати-росіяни” не тільки не усвідомлюють своєї провини, а ще й із неприхованою зневагою та цинізмом заявляють про “другосортність” української нації:

*Ваші люди-українці
Держави не мали,
Вони звикли, щоби ними
Чужі люди орали.*

Хоч як гірко й образливо повстанцям слухати такі зневажливі слова, та вони знаходять у собі сили, щоби стримати гнів, не принижуються до того, щоб відплатити енкаведистам тією ж монетою –

облити брудом російську націю. Їх відповідь ворогам сповнена гідності і віри в те, що більшовикам ніколи не панувати в Україні:

*Ой не смійся, лютий кате,
Щось маю казати:
Незадовго ти, москалю,
Будеш тут конати.*

У піснях цього жанру майже не зустрічаються традиційні для повстанського фольклору мотиви патріотичного піднесення, прославлення героїчної звитяги бійців УПА, віри у краще майбутнє. В них відчувається один провідний мотив – туги за втраченими молодими життями, за вірними синами України, скошеними більшовицьким смерчем, що пронісся над рідною землею.

У складі одного з найпопулярніших жанрів української народнопоетичної творчості – ліричних пісень – виділяються ті, які змальовують вільнолюбні поривання нашого народу, поневоленого в нерівній боротьбі сильнішими сусідами. У цьому широкому пласті нашої пісенної культури важливе місце займають твори українських повстанців, що окреслюють один із найважливіших періодів в історії розвою української державності.

Повстанські ліричні пісні – це літопис героїзму і високих душевних поривів нашого народу, поданий крізь призму внутрішньої суб'єктивності. Прикметною їх ознакою є змалювання реальних подій, явищ, процесів історії у контексті з особливостями національної психології українців, рисами їх ментальності. І першим проявом національної вдачі українців є їх віковичне прагнення до волі. Молодеча душа не мирилася з підневільним існуванням, відкидала рабську психологію покори і пристосовництва, вибираючи важке та небезпечне, зате вільне життя повстанця.

Образ України – Неопалимої Купини – невідступно стоїть перед очима всіх, хто прийняв за неї муки і страждання. Він зігриває їх під пронизливим вітром на просторах сибірської тайги, осяває тюремні мури більшовицьких кам'яниць, додаючи українським патріотам відваги перед лицем смерті:

*Сиджу я на кам'яній лаві,
Залізні ланцюги бряжчать,
Не бачу світла, лиш високо
В стіні віконечка блищать.
Ще раз спімну тебе словами,
Вкраїно люба ти моя.
За тебе не страшна могила
Ані довічна тюрма.*

Відступництво і зрада у народній свідомості розцінюються як один із найтяжчих злочинів і тавруються найпрезирливішими словами. На противагу слабкодухості й ницості окремих перевертнів народ виводить у повстанських піснях збірний, столикий образ українського героя – втілення ідеалу фізичної та моральної стійкості.

Основою щасливого життя та справедливого суспільного ладу в українському світосприйманні виступає родина. Образи найдорожчих людей – батька, матері, братів і сестер, дружини з діточками – супроводжують повстанців на всіх їхніх життєвих дорогах, додаючи їм

сили в бою, допомагаючи переборювати розпач і безнадію в тюремних застінках. Руйнування родини – це руйнування підвалин держави. Це добре розуміли більшовики, які краяли на кавалки живе тіло української родини, знищуючи її членів фізично, розділяючи їх мурованими стінами тюрем та колючими дротами концтаборів. Одним із найвизначніших досягнень пісень цієї тематичної групи є змалювання образу матері – берегині сімейного вогнища. Мов та чаєчка-небога, героїня відомої пісні на слова Івана Мазепи, оплакує вона долю своїх дітей. Та гарячі її сльози не здатні розтопити кам'яні мури сталінської катівні. Безодня людського горя звучить у словах нещасної жінки, яка була безсила захистити рідну дитину від червоних катів:

*Не було сили боронити,
Не було сили, бо-м стара.
Кати знялися, які ті круки,
І закували юнака.*

Предметом відображення у повстанському фольклорі стали й деякі негативні прояви української ментальності. Не лише державні кордони розмежовували здавна представників однієї нації, а й ті внутрішні, зведені у людських душах, що розводили синів однієї матері у протилежні табори – різні політичні партії, релігійні конфесії, “групи підтримки” різних гетьманів чи просто ворогуючі сім'ї. Цим користалися завойовники, що сповідували лозунг: “Поділяй і владарюй”. Наслідки їх панування в Україні жакливі. І тому таким гірким болем сповнені пісенні рядки, які констатують, що українському народові бракує єдності і згуртованості:

*Навколо села червоніють,
Навколо села зайнялись.
Сини вільної України
На три дороги розійшлись.*

*А з тих доріг на три стежини,
А з тих стежин на три шляхи,
І так мандрують манівцями
Сини вільної України.*

Окремою і самобутньою сторінкою у творчості українських повстанців є пісні про кохання. Всупереч усталеним міркуванням про те, що війна притлумлює всі благородні людські почуття, залишаючи місце тільки інстинктам, народ творив пісні, в яких змальовував чисте кохання дівчини та молодого українського партизана. Поетичні рядки передають тепло і ніжність почуттів закоханих. Дівчина, оспівуючи свою любов, добирає зворушливі у своїй простоті, хвилюючі слова:

*Ой квіти мої, квіти, яка ж ви краса!
Любила я повстанця, тепер його нема.
Любила я повстанця ще й карії очі,
Шинеля розпуцена, граната при боці.*

Так само в уяві юнака, що згадає свою милу, постає прекрасний опоетизований образ “дівчиноньки – небесної зіроньки”:

*Ой пустіть та пустіть, нехай гляну,
Яка гарна дівоча краса!
В неї усміх – чарівная квітка,
По плечу розпуцена коса.*

Та світлі почування і мрії затінені гіркотою близької розлуки. Прощання двох люблячих сердець змальовується надзвичайно поетично, найчастіше у формі діалогу. Крім емоційного впливу на слухача, вказані пісенні рядки нерідко відзначаються важливим громадсько-патріотичним звучанням, зображуючи високий рівень національної свідомості української молоді.

Пісні бійців УПА міцно вросли корінням у життєдайний ґрунт українського фольклору. У поетичній структурі творів цього жанру відбився вплив ліричних пісень та балад. Часто у повстанських піснях про кохання використовується багата символіка, що має образне значення і водночас відбиває національне світобачення українського народу. Чисте і ніжне почуття уособлює символічний образ рожевих квітів. Потоптані квіти в українській ментальності, як знаємо, є символом зневаженого, знівченого кохання. Винятково важливу роль відіграє також образ вишитої хустини як символ вірності своєму обранцю чи обраниці. Хустина, полита кров'ю загиблого повстанця, стає для дівчини вічно живим спомином про милого ("Візьми ту хустину, що-с ми вишивала, аби-с пам'ятала, що-с милого мала").

Незмінно присутній у повстанських піснях про кохання й опоетизований у народній творчості соловейко. Образ його виступає не тільки своєрідним "елементом декорації", а й несе певне емоційно-сислове навантаження. Приміром, у пісні "Там на полонині стоїть дуб зелений" ця пташка, яка в народнопісенній творчості українців традиційно є посередником між закоханими, виконує досить незвичну для себе роль: сповіщає дівчину про загибель її милого. У ролі гінця соловей виступає і в попередньо проаналізованій нами колядці "Сумний Святий вечір в 47-ім році...". Це дає підставу для твердження, що таке зміщення акцентів не є випадковим явищем. Народний співець змальовує єдність людини з природою, взаємозв'язок двох реально існуючих світів, який є настільки тісним, що порушення цілісності одного з них веде до руйнування одвічного порядку в іншому. Світовий лад і гармонія настільки зруйновані війною, що навіть солов'ї перестають співати звичні пісні про красу і кохання.

Незважаючи на те що пісні названого жанру мають спільну тематику і пройняті одними мотивами, вони не є одноманітними. Кожна з них віддзеркалює художньою неповторністю. Ненав'язлива форма оповіді, мелодика мови, багата образність роблять ці твори напрочуд поетичними. Пісні про кохання становлять хоча й невелику за обсягом, проте дуже вагомому за своїм значенням частину повстанського фольклору.

Отож, як бачимо, повстанські пісні є своєрідним і неповторним явищем у культурно-мистецькому житті 40-50-х рр. ХХ ст. Вони орієнтувалися на невмирущі надбання всього українського фольклору. Взв'язавши за основу традиційні жанрові форми і наповнивши їх новим змістом, народ створив нові мистецькі цінності, справжні перлини пісенної творчості, які за своїм ліризмом, яскравістю і поетичністю мовних засобів, глибинністю думки не поступаються давнім поетичним зразкам. Пісні українських партизанів стали, таким чином, новими паростями на тисячолітньому дереві народнопоетичної творчості українців.

Пісні українських повстанців – це твори великої образної сили та ідейно-естетичного значення. Вони відзначаються безпосередністю і

гостротою світосприйняття, максимальною наближеністю до реальності, глибоко емоційною атмосферою викладу, майстерністю розкриття психологічного стану персонажів.

Значне місце в системі поетичних засобів, на які так багатий повстанський фольклор, посідають епітети, головним чином традиційні, що із незапам'ятних часів відображають сталі ознаки предметів і явищ: "темний бір", "буйний вітер", "вечірня зіронька", "дрібненький лист", "гостра куля", "чорна яма", "золоте волосся", "могутні руки", "вірні друзі", "стара мати", "сестри любі", "лютій враг", "горде військо", "рідний край", "тяжке ярмо", "гаряче серце молоде", "солодкі мрії", "рожеві надії". Серед цих постійних епітетів є чимало таких, що позначені печаттю конкретної історичної епохи та відбивають характерні для неї речі й ситуації: "проклятий комунар", "комуна боса", "червоний кат", "кат московський", "кляті москалі", "німецьке ярмо", "жертви невинні", "далека чужина", "золотий тризуб". Та повстанська творчість не наслідувала сліпо літературну традицію. Поряд із прикметниковими епітетами безіменні автори пісень використовують художні означення, в основі яких лежить порівняння, виражене відіменниковим прислівником (іменник у формі орудного відмінка або сполучення іменників із прийменником): "вихром полину у поле", "лента за лентою колишеться трава". Індивідуальними авторськими рисами позначені й епітети "пахучі трави", "дрімучий лаз", "кров свята невинна", "шум сосновий" тощо. Перший епітет із цього ряду відзначається не тільки вказівкою на одну із властивостей речей живої природи. Словосполучення "пахучі трави" зазнає своєрідної конкретизації: у контексті образів темного лісу та смертельно пораненого повстанця аромат рослин асоціюється із запахом ладану, яким обкурюють небіжчика.

У словосполученні "кров свята невинна" смисл головного слова розкривається за допомогою двох означень. Пролита більшовиками кров українського народу – це кров і мучеників, що, як перші християни, свідомо приймали смерть в ім'я торжества вищих ідеалів, і мільйонів невинних жертв, загибель яких стає ще трагічнішою від того, що вона була незаслуженою, безпідставною.

Нового емоційно-експресивного відтінку надає означуваному слову "шум" епітет "сосновий". Мабуть, цей вираз не був пустим звуком для тих, хто зріднився з лісом, хто навчився в різноголосому шумі верхів'я відчувати мелодію кожного окремого дерева.

Дуже багата художніми означеннями мова повстанських ліричних пісень. Вони сприяють творенню художніх образів, підкреслюють найістотніші риси персонажів. Власне, це вже не просто епітети, це епітети з ознаками порівнянь: "усміх – чарівная квітка", "дівчинонька – небесна зіронька", "червоний кат – звір" і т.д.

Передавати зримі образи реального світу допомагають порівняння, переважна більшість яких служить для позначення фізичних та духовних якостей людини, її почуттів та емоцій: "діти, як соколи", "назустріч їм дівчинонька, весела, як весна". І в цьому ж ряді – ніжно-емоційне: "Прощається стрілець Дубок, гарний, як дитина".

Дуже цікавими є порівняння, вжиті при дієсловах. У реченнях "Загриміли кулемети, неначе скажені" та "Біжить вона стежкою, а кулі, наче град" такі зіставлення надзвичайно вдало передають картину лютого

шквалу вогню за допомогою прикметника в першому та іменника у другому випадку.

У синтаксичній конструкції “В батька на зоранім чолі думки, мов хмари, залягли” зіставлення емоційного стану людини з картиною стривоженої природи передає внутрішню напругу, тривожні передчуття героя. Саме порівняння включене у склад метонімічної конструкції “думки залягли на чолі” (маються на увазі зморшки, що утворилися в результаті болючих роздумів). У цьому випадку маємо приклад метонімічного стягнення.

Важливу роль у словесній тканині повстанських пісень відіграють метафори, а також такі її види, як персоніфікація й алегорія. Найчастіше в піснях УПА одухотворюються явища природи: “Дніпр розбудився, ожили Карпати, Дністер хвилику шумить, Чорне море гомонить”, “співає з ними ліс і гай”, “стогнуть гори”, – а також абстрактні поняття: “плачуть мрії й рожеві надії”, “до нашого села підкрадалось лихо”.

Надзвичайно тонко і майстерно виписано творцями повстанського фольклору алегоричні образи. “Криваве вранці сонце сходить, і в місті гомін ожива. Тоді чекісти починають свої пекельні жнива”, – в алегоричній формі змальовано масові винищення безневинних людей у сталінських катівнях. Наскільки тонко і вдало схоплено суть зображуваного явища! Ще один приклад алегорії – мистецька інтерпретація традиційного народнопісенного образу смерті, при якому загибель героя уподібнюється його весіллю, а могила – нареченій:

*Натиши, сестричко, листок до Сибіру,
Що я вже загинув за неньку Україну.
Натиши, сестричко, що я оженився,
На моє весілля ніхто не дивився.
Сумне весіллячко і хата сумненька,
Висока могила – то моя миленька.*

Органічно вписуються в систему тропів у повстанських піснях такі поетичні засоби, як синецдоха:

*Прийшов москаль в вашу хату
Та ще й з вас сміється!*

гіпербола:

*а) По всій нашій Україні
Плач на кожнім кроці;
б) І крикнем: “Слава Україні!”
Так, щоб здригнулася земля;*

літота:

*а) Похилились друзі, не один загинув,
Не один покинув молоду дівчину;
б) І не одне серденьтко
Тужить за ними та мліє.*

Творенню ніжного емоційно-ліричного фону повстанських ліричних пісень, пісень про кохання, колядок, пісень-хронік служать пестливі слова, якими щедро пересипана мова творів.

Одним із засобів піднесення картинності й емоційності зображуваних подій є опис. Ось як зворушливо змальовано у пісні “Ой там у лузі, там при долині” загибель трьох братів-повстанців, які наклали на себе руки, щоб не потрапити живими в полон:

*І тут три браття поцілувались,
Ніхто пощади не просив,
І більш не рвалися гранати
І кулемет не стукотів.*

Безіменний автор наче свідомо уникає позначеного негативною експресією слова “смерть”. Його опис підпорядковується меті почуттєвого впливу на слухачів. Зіставивши названу пісню з пісенною хронікою “У неділю рано автомати грали”, котра при розкритті тієї ж теми обмежується лише скупим повідомленням про загибель повстанців у кривці:

*“Слава Україні!” – усі закричали,
Лягли на гранату, всі ся розірвали, –*

ми наочно переконаємося, наскільки виграє у мистецькому плані перший твір.

Словесна тканина повстанських пісень чітко розділяється на 2 частини. При змалюванні теми життя бійців УПА використовуються такі лексеми, як “герой”, “лицар”, “любий”, “милий”, “рідна хата”, “сонце”, “місяць”, “орли”, “соколи”, “зозуля”, “голубка”, “слава”, “честь”, “воля”, “загинув”, “голову поклав”, “плакати”, “тужити”. З образами ж більшовицьких окупантів пов’язуються такі слова: “ворог”, “кат”, “москаль проклятий”, “орда”, “тюрма”, “неволя”, “кріпацтво”, “смерть”, “розстріл”, “ніч”, “ворон”, “круки”, “стріляти”, “нападати”, “убивати” тощо. Помітну стилістичну роль відіграє і лексика на позначення кольору. Чорний та червоний кольори, а також асоціативно пов’язані з ними слова (“смерть”, “кров”, “заграда”) традиційно пов’язуються з темою більшовицької окупації, а тематика визвольної боротьби у своїй палітрі використовує золоті, білі й рожеві барви.

Творці повстанського фольклору дивилися на світ традиційним поглядом й оспівували його традиційними словами. Тому в їх піснях відчуваємо деяку подібність до давніх фольклорних зразків, зокрема спорідненість тематики, однорідність поетичної лексики, змалювання типових мотивів розлуки, суму за рідною домівкою, патріотичного пориву, смерті від ворожої кулі тощо. Проте таке звертання до фольклорних джерел не набуло масового характеру і ніколи не носило форми простого запозичення. Всі засвоєні народними співцями образи й мотиви пісенної творчості українців проходили крізь їхню свідомість і відповідно збагачувалися, набували нової тематичної якості. Тому давні народнопоетичні твори та пісні українських повстанців є співзвучні за духом, але різноголосі за звучанням.

Пісні про визвольну боротьбу українців творилися здебільшого не поетами-професіоналами, а талановитими співцями з народного середовища, тому в них подекуди можна помітити певну невідшліфованість мовних засобів, недосконалість форми. Та будемо об’єктивними: до повстанських пісень не слід ставити особливих вимог, тому що вони створювалися не для замилювання ними шанувальників “чистого мистецтва” і не для оцінки вибагливих критиків. Їх призначення в тому, щоб достукатися до сердець наших земляків, пробуджувати в них силу і завзяття, бути “духом, що тіло рве до бою”. Саме в цьому – джерело самотності української повстанської пісні.

Світлана Луцак

ОНТОЛОГІЧНА ДОМІНАНТА ВНУТРІШНЬОЇ
ОРГАНІЗАЦІЇ
“БОРИСЛАВСЬКОЇ ДИЛОГІЇ” І.Я.ФРАНКА
 (“BOA CONSTRICTOR” ТА “БОРИСЛАВ СМІЄТЬСЯ”)

Новітнім кутом зору на природу художнього цілого, змістово-формальна єдність якого визнається вже аксіоматичною, стала проблема втілення у структурі тексту езотеричної інформації. Будучи суб'єктом культурного процесу, художній твір є не просто результатом мімесису, його матеріальна структура – це підсумковий член-кільце у ланцюгу перевтілення втаємничених сутностей буття. Суб'єкт-об'єктна взаємодія письменника та онтологічних істин народжує текст, в якому внутрішня форма є носієм і генератором смислових субстанцій.

Відомо, що кожна історико-культурна епоха по-своєму втілювала в матеріальній структурі твору власне розуміння діалектики світу і місця окремого індивіда, цілої нації в існуючих буттєвих взаємостосунках. І все ж, незважаючи на загальну закономірність поступового заперечення наступною епохою світогляду попередньої доби, кожна нація – відповідно до власної ментальності та умов національно-державного самоствердження – якось специфічно “переплавлювала” в собі ідею “духу часу”. Не став винятком у цьому процесі й український етнос. Більше того – наша нація в умовах майже постійного імперського закабалення та територіальної роз'єднаності етнічних груп була змушена завжди рефлексувати над проблемою національної ідентичності, з боєм і меланхолією згадувати колишні часи власної державності, ідеалізувати старовину періодів Київської Русі та козацтва. Це була т.зв. “романтична маска” для прикриття комплексу “національної меншовартості”, який став “долею” майже кожного українського мислителя на його шляху до самопізнання і самореалізації. Сучасна трансперсональна психологія стверджує, що колективний досвід людства і нації вплітається у тканину подій матеріального світу у вигляді архетипів, які “слід розуміти як впорядковуючі принципи, що стоять над реальністю і випереджують її” (4, с.108). Тому, очевидно, найголовнішою причиною комплексу “національної меншовартості” і навіть територіальної роз'єднаності етносу слід вважати проникнення у свідомість людей певного ментального архетипу. Наважимося назвати його ім'ям Януса – дволикого божества, адже українцям і досі властиві бароковий кордоцентризм та полярний символізм у тлумаченні одвічної загадки людської душі – внутрішнього роздвоєння між високим, божественним, духовним началом і низьким, тілесним, майже диявольним. Проблема хитання між громадським та індивідуальним, загальнолюдським і національним, привнесеним та автохтонним, духовним і тілесним завжди турбувала українця, зазвичай призводячи до романтизованого ідеалізму. І все ж з-під цієї маски постійно проглядала бурлескно-реалістична, а подекуди й гротескно-психологічна двоплановість українського образного мислення.

Епохою, яка засвідчила найбільший рівень національного роздвоєння, була межа XIX – XX століть. У той час, як уся Європа була

охоплена процесом будівництва націй, Україна – розтерзана між різними імперіями – лише творила міф національного самовизначення. Аналізуючи ці процеси, Оксана Забужко зазначає, що український етнос у східній і західній частинах підключився до різних напрямів розвитку національної ідеї. Велика Україна пішла російським циклічним шляхом, фетишизуючи державу і з неї виводячи своє існування як нації, а вірніше – просто творячи міф про етнічну державу (здебільшого у формі карнавального, рідше – реалістичного дискурсу). Фаза ж т.зв. “національного месіанства” в австрійській Україні ускладнилась попереднім відокремленням національної ідеї від державної та наступним їх злиттям (на новому витку спіралі) із метою переходу до політичної практики (див. 5, с. 39-40).

Як можна бачити, зовнішні політичні обставини значною мірою спричинилися до прояву ментального архетипу Януса, який, зі свого боку, особливо вияскравив комплекс “національної меншовартості”. Тому назріла проблема подолання цього комплексу. Потрібні були адепти, які б власною пасіонарною жертвою заявили про роздвоєність української душі й цим нейтралізували магічну дію зазначеного архетипу. Ними могли бути лише такі індивіди, для яких названа проблема була внутрішньою темою життя і які завдяки синхронній інтуїтивній проникливості могли б здійснити естетичне переломлення предметного світу в композиційному ладі. Адже, як відомо, художні дискурси завжди випереджують логічні, й у цьому полягає найвищий сенс мистецтва.

Особистістю, для якої надзвичайно важливою була проблема ентелехії езотеричної інформації на рівні ментальної свідомості в умовах українського культурного простору межі XIX – XX століть, був галицький письменник, літературний критик, мистецтво- й суспільствознавець Іван Франко. У час заперечення давніших переконань соціалістично-матеріалістичного гатунку, остаточного розриву з польським громадянством (опублікована стаття “Поет зради” про Адама Міцкевича) та українським “націоналізмом” (діалог “Іван Франко – Юліан Романчук”) Каменяр пише праці, присвячені тогочасній філософсько-естетичній думці (“На склоні віку (розмова вночі перед Новим роком 1901)”, “З останніх десятиліть XIX віку”, “Із секретів поетичної творчості”), а також власним світоглядним орієнтаціям (“Дещо про себе самого”). Намагання відшукати сутність у собі трансперсональна психологія пов'язує зі спробою звільнитися від почуття неповноцінності. Глибинна містерія такого катарсису твориться завдяки рішенням “пройти через жадливий досвід зіткнення з собою”, коли особистість зустрічається з цим почуттям “лицем до лиця” і “повністю віддається йому”. Тоді комплекс неповноцінності “поглинається процесом смерті-відродження Ego”, бо “з усвідомлення власної космічної ідентичності народжується новий образ себе” (4, с.185). Підсвідомим прийняттям ролі пасіонарної жертви, яка готова власними кістками прокласти шлях іншим до відновлення втраченої цілісності Ego, Іван Франко відкрив дорогу езотеричній інформації для втілення у матеріальній структурі власних текстів – поки що у формі архетипних образів, які є “феноменами sui generis, космічними принципами, вплетеними у тканину імпліцитного рівня” (там само, с.108).

Процесові народження нової художньої реальності тексту в сфері неусвідомлюваної психічної активності відповідала містерія новотворення

власного авторського образу, в якій головним режисером був архетип Януса, що відображав закономірності ментального світогляду Франка. Застигаючи поміж складками текстової тканини у вигляді внутрішньоформних міток, він творив, висловлюючись хайдеггерівською термінологією, “гру згинів, стиків”, систему парадигматичних лакун інтерпретації, які мали потенційну здатність “породити” складну симфонію взаємодії висловлюваного та висловлювального дискурсів.

За твердженням Юрія Лотмана, найголовнішим “засобом перетворення закономірності історичного саморуху життя у новий принцип художньої форми” (цит. за 12, с.26) виступає жанр як певний код культури, знак, виразник змістово-формальної єдності. Отже, за своїм функціональним призначенням жанрова структура дуже близька до архетипних знаків, вплетених у тканину тексту. Окрім того, вона є загальним контуром, “рамкою, в яку поміщається життєвий досвід автора” (11, с.4).

Який же жанр зміг увібрати в себе онтологічний зміст отого складного періоду національного будівництва і самовизначення? Очевидно, цілком закономірним слід вважати розвиток роману, для якого обов’язковими є наявність історіософського дискурсу та студіювання проблеми світоглядної еволюції героя. Ось що зазначає з цього приводу Михайло Бахтін: “Роман хоче пророчити факти, передбачувати і впливати на реальне майбутнє, майбутнє автора і читачів” (2, с.473). Крім цього, “романові властива єдність авторської позиції, яка полягає в досягненні глибокого і втаємниченого сенсу подій” (11, с.12). Культурологічне призначення цього жанру зумовлене, очевидно, його функціональною подібністю з героїчним епосом, який відзначається здатністю екстенсивно охоплювати національне життя. “Первісно епос був звернений до минулого і відображав колективну свідомість” (там само, с.6). В епоху ж Середньовіччя, коли з’явився справжній конкурент – роман, епос втратив своє онтологічне забарвлення і нсмов “розчинився” у новоствореній жанровій структурі. Саме цей генетичний дуалізм є, напевно, найголовнішою причиною поліфонії сюжетних ліній, проблематики і загалом усієї образності сучасного роману. І це багатоголосся, безперечно, не стало простим діа- чи полілогом, а породило складне переплетення рівноправних ліній смислоутворення, яке у масштабі цілого сприймається як ідейний зміст усіх текстових символів. Така своєрідна поліфонічна гармонія роману, відкрита Михайлом Бахтіним, на думку Олександра Богатирьова, “керується езотеричними етико-естетичними істинами” (3, с.76), що концентруються у т.зв. “знаках-концептах”, розміщених у текстових складках поміж езотеричними смисловими інтервалами. До речі, ці “пустоти” мають принципову доцільність у романному жанрі, бо дезорієнтуючи читача, нашоухують його на масу думок-припущень, спонукають до пошуку онтологічного сенсу. Так жанрова структура роману стала виразником езотеричної істини, бо кожен символ у ній – це “ген сюжету”, “конденсатор усіх принципів знаковості” (8, с.159-160).

Вище вже зазначалось, що архетипним знаком-символом української культури межі ХІХ – ХХ століть був образ Януса. Застигаючи у дуальній матеріальній структурі роману, він ще більше “розтерзував” її. Та поміж цими уламками внутрішньоформного образу виникали езотеричні смислові інтервали, творячи власним онтологічним

наповненням міф процесу національного самопізнання. Стадія такої надкомпенсації, міфотворення охопила всю ментальну свідомість. На самому початку творчої діяльності до неї підключився також Іван Франко, представивши в романі “Петрії і Довбушки” романтичну ідею-міф будівництва нації через прилучення до здобутків (щоправда, гіпертрофованих) якогось героя, у даному випадку – Довбуша. І все ж, незважаючи на цю загальну ідеалістичну маску, з міфічної структури першого роману Івана Франка виділилась думка епічна, пов’язана з проблемою національної еволюції: “Не Довбушевими грішми..., но власними силами, власним пожертвоуванем, власною працею треба двигати нам той народ” (15, с.242). Поява цієї ідеї у розв’язці засвідчила розвиток авторської думки, відхід Франка від стадії фетишизації держави і його задум звернутися до політичної практики відродження нації.

Таким чином, езотерична інформація національного самовизначення проникла вже у перший роман Каменяра, створивши той художній дискурс, який найповніше виявиться в ідеї провідника народу – Мойсея з однойменної поеми. Сам автор в останніх рядках роману “Петрії і Довбушки” зазначив, що твір цей є “лише прологом до властивої повісті, лише казкою перед історією, лише пригравкою до пісні” (там само, с.244). У плані еволюції естетичної свідомості та майстерності письменника назвемо його своєрідним знаком-символом художнього світу І.Франка, синкретичною міфічною структурою підкреслено сакрального типу, яка конденсувала в собі ментально забарвлений онтологічний зміст періоду національного будівництва. Роман “Петрії і Довбушки” став першою спробою (хай і неусвідомлюваною) в українській літературі на рівні художнього дискурсу подолати трагедію індивідуальної свідомості людини ХХ століття, викликану відчуттям розколу в бутті, – через інтенсивне циклічне узагальнення. В образах Андрія Петрія та Ісаака Бляйберга (Довбушка) цей текст поставив проблеми “борби з самим собою, найважливішою для того, хто посвящається на якусь високу ідею” (там само, с.137), а також світоглядного роздвоєння особистості, коли людина зустрічається з власною духовною ницістю (негативним аспектом “я”), як у акті відмови Бляйберга від віровідступництва, коли його “дух майже одночасно зносився до божества і спадав до демонства” (там само, с.173). Згідно з трансперсональною психологією, з такої містерії “зустрічі з собою” народжується усвідомлення космічної ідентичності, внаслідок чого душевна смерть стає підґрунтям для духовного відродження Еґо. А тому з’являється вже новий образ особи (див. 1, с.163) – цілісної та свідомої. В розумінні Івана Франка, такий індивідуум вже є готовим послужити власним досвідом для відновлення духовної цінності національного самоусвідомлення. Цікаво, що мету власної духовної праці Каменяр бачив у тому, щоб зробити етнос “живою одиницею серед народів” (цит. за 9, с.15).

Тарас Пастух висловив думку, що перший роман Франка вмістив “той ембріон, який згодом добре розвіється” в наступних творах (10, с.24). З огляду на цей факт ми так докладно зупинились на психолого-ментальних передумовах його появи, найважливіших проблемах, образах і загалом на особливостях художнього мислення Каменяра

Наступним мистецьким дослідженням онтологічної проблеми процесу перетворення народу в націю стала т.зв. “бориславська діалогія” І.Франка, написана протягом 1878-1882 рр. Перефразовуючи вище цитовані слова письменника, ми можемо назвати її початком “властивої повісті”, першим циклічним етапом світоглядної еволюції героїв письменника, які “від легендарних, напівфантастичних планів і мрій ... переходять до реальної програми “ділання і пожертвування” (там само, с.21). Правда, своєрідність цього етапу, на нашу думку, полягає не в увіруванні бориславських робітників у соціалістичну ідею рівноправності та втіленні її в життя за допомогою страйку, як трактувалося це раніше, а у все більш наростаючому відчутті розриву між метою і засобами її реалізації. Стан апатичності, зневіри, невміння добитися кращого життя – загальна характеристика галицького робітництва, яка проглядає крізь маску романтичної ідеалізації, фантомності, штучності навіть у образі провідника народу, організатора повстання Бенедя Синиці. Цитуючи думку Омеляна Огоновського про життєву невірогідність, неспроможність постаті Бенедя у контексті з хрестоматійними словами самого Івана Франка про намір показати “нових людей при роботі”, представити не факт, а розвиток того, “що тепер існує в зароді”, тобто змалювати “реально небувале серед і в окрасці бувалого”, Тарас Пастух робить висновок щодо принципу побудови “Борислава сміється”: він вважає його “першим в українській літературі романом-прогнозом”, в якому “автор розвиває “зародок” майбутньої соціальної війни капіталістів із робітниками і моделює їх у форму робітничого страйку” (там само, с.32).

Однак показова параболічність вислову думки, що проявляється у несміливому, двоякому тлумаченні подій, поверховій, відстороненій і дещо байдужій оцінці намірів Бенедя та братів Басарабів, наводить на висновок, що в романі домінує не реалістичний, а до певної міри романтично-бароковий принцип узагальнення художнього матеріалу. До того ж сам Іван Франко підкреслив, що світ твору – це “реально небувале”, правда, подане на тлі звичайному. Така постановка проблеми сама собою виявила двоякість її тлумачення: з одного боку – міф, ідея політичного пробудження і самоствердження українського робітника, а з іншого – показ реальних форм і способів втілення цієї ідеї, які далекі від справді гуманних, демократичних принципів. Як не дивно, молодого Франка – фаната-соціаліста – турбує проблема провокаційного типу: до знищення соціальної несправедливості треба йти правдивим, мирним, реформаторським шляхом (позиція Бенедя) чи дорогою помсти, гнівного карбування злочинів визискувачів із метою революційно-кривавої розплати (переконання братів Басарабів, Прийдеволі)?

Протягом читання майже всього роману реципієнтові здається, що симпатії автора на стороні Бенедя, та ось у сюжетну канву вплітається історія вбивства Сенем і Прийдеволею Ічика Бауха задля пришвидшення процесу збирання коштів. І тут за допомогою діалогу-зіткнення письменник моделює конфлікти двох ідеологічних позицій: ми вкрали, бо “се наша праця, наша кров”, та зробили це не для себе, а “для громади”, – цього не слід було робити, бо “чисте діло чистих рук потребує”. А потім автор подає зовсім несподівану розв’язку: ідеальний герой, носій високої ідеї, чомусь погоджується з Прийдеволею, що “гній не шовком вимітують, а гнойовими вилами” (14, с.129), – і приймає “криваві гроші” у робітничу

касу, щоб розпочати “праведну війну”. У такий спосіб власне романний смисловий інтервал-“пустота”, початково дезорієнтувавши читача, привів його до пошуку причин цієї двозначності й непослідовності у домінуючих знаках-концептах тексту.

З вияскравленим світоглядним гротеском Бенедя Синиці безпосередньо пов’язаний заголовковий внутрішньоформний образ сміху Борислава. Відомо, що цей символ обігрується автором у сюжетній колізії викрадення жидами-капіталістами робітничої каси, життєвонеобхідної повсталим для продовження страйку. У діалозі-переконанні Герман Гольдкремер сперечається з робітниками з приводу того, що таке Борислав, хто його складає і відповідно – хто з кого буде сміятися. “Борислав – то ми! І ми тепер сміємося з вас!” – вважають обидві конфліктуючі сторони. Таке уподібнення міста, промислового центру до живої істоти, відчуття людьми власної недиференційованості з ним виявляє процес міфологізації самого Борислава й усього суспільного ладу. А тому цей гротескний образ слід розглядати як архетипний. Сам по собі він є дивовижною сув’язю принципу роздвоєння (проілюстрованого вище) і відчуття огидності, потворності, жахливого демонічного сміху, яке ще більше охоплює читача, коли він дізнається про зрив страйку, намір Басарабів “підпалити се прокляте гніздо” і божевільну пораду Рифки Готлібові – пустити червоного півня на фабрику Леона Гаммершляга, щоб той збіднів і шукав можливості поєднатися з Гольдкремерами через шлюб дітей (там само, с.470-474). Отже, в кінцевому результаті Борислав повинен був перетворитись у згарище і, очевидно, не тільки поверхневе, а глибинне, адже у надрах землі під цим містом були родовища нафти. А тому руїна спаленого робітниками і нащадками капіталістів промислового центру була б надзвичайно великою, страхітливою, до певної міри національною і навіть загальнолюдською, бо докорінно змінила б структуру земної кори. Чому ж тоді для означення цієї трагедії Іван Франко обрав, здавалось би, зовсім не відповідне дієслово “сміятися”? Яка ж доцільність такого абсурдного гротескного образу?

За твердженням Умберто Еко, автор дає читачеві заголовок як ключ для інтерпретації. Користуючись ним, реципієнт прогнозує зміст тексту, будує його образ, а це формує емоційно-оцінний аспект сприймання (див. 6, с.150). Тому ми можемо говорити про вплив комплексу “заголовок – ключові слова” на підсвідомість читача. На думку ж Генадія Поспелова, “композиційно організована сукупність деталей, яка має ритміко-семантичну природу, творить внутрішню форму тексту” (цит. за 7, с.333). Отже, у знаках-концептах зосереджується та езотерична інформація, яка є важливою і в онтологічному аспекті, й у психологічному – для автора, його героя і для читача.

Ми вже згадували про дуальний принцип організації матеріалу в романі “Борислав сміється”. Зауважимо ще тільки те, що романтичний ідеалізм став тут лише звичайнісінькою маскою ідей для прикриття реалізму дійсних речей. Натуралістичне, глибинне, науково-об’єктивне дослідження національного життя без цієї маски вкрито б такі факти, які могли б убивчо вплинути на “розтерзану” і без цього українську душу. Тому барокова двоплановість (притчевість і гротескність) стала тим каталізатором, який виявляв справжній стан національної свідомості.

Говорячи мовою трансперсональної психології, це була та ж фаза “пізнання самого себе”, але на етапі початкового знайомства з “Тінню”. Згідно з теорією Карла Юнга, така первинна конфронтація з Тінню має форму хаосу, меланхолії, а тому гальмує прийняття моральних рішень. Це т.зв. етап *negredo*, або ж могили та смерті (18, с.540). Звідси отой особливий, винятковий в українській літературі натуралістичний дискурс із підкресленою пристрастю до жахаючих, потворних, смертельних образів, яка, будучи присутньою в “Бориславі сміється”, досягла свого апогею в дослідженні внутрішнього світу героїв повісті “*Voia constrictor*”. До речі, повість була написана раніше, ніж роман, а тому її когезивне сплетіння криваво-диявольських знаків було, очевидно, превалюючим у авторській свідомості порівняно з центральною історіософською проблемою роману “Борислав сміється”.

Лія Левітан стверджує, що “найбільш важливі деталі, як правило, суміщаються з вузловими моментами сюжету” (7, с.337). Крім цього, початок і фінал створюють т.зв. “контур сюжету”, який виражає його цілісність і завершеність. Події ж, які заповнюють цей контур зсередини, конструюють систему композиції твору (7, с.321)

Якщо розглянути особливості сюжетно-композиційного ладу повісті “*Voia constrictor*”, то помітимо принцип концентричних кіл. Віссю всього сюжету є заголовковий образ змія-полоза. Він же – у поєднанні з особою капіталіста Германа Гольдкремера, який любив цілими годинами “вдивлятися в страшні, сатанинським огнем розіскрені очі змія” на малюнку і відчувати “якийсь темний, забобонний страх перед тими очима” (13, с.372), – становить “контур сюжету”, заключаючи у межі “круга свого гнучкого тіла” життя усіх героїв. Внутрішній світ, глибинні психологічні переживання будь-якої особи цього тексту – це ще одне, чергове, хоча й менше, коло впливу своєрідного демона-творця. Його дія всезагальна, вічна, самодостатня й несхибна, як і вплив архетипу на підсвідомість людини. Змій-полоз – це той внутрішньоформний образ, який власною енергетичною наснаженістю притягує до себе усі інші знаки-концепти, заповнює смислові інтервали, пронизує зовнішню і внутрішню дію. Будь-яка його жертва нагадує лань із того страшного, але улюбленого Германового малюнка: “Великі очі, вигнані наверх передсмертною мукою, блищать, немов у сльозах”, голова “кидається ще у послідніх судорогах” (13, с.371). У стані такого панічного страху-трепету перед лицем неминучої “смерті” живе постійно Гольдкремер. Вірніше було б сказати, що Герман відчуває крах свого гешефту, та для нього, одержимого погонею за багатством, такий поворот справ, напевно, гірший від смерті. Наближення цієї катастрофи хвора свідомість героя передчуває насамперед через сутички з робітниками. З їх уст він чує слова щодо прокляття, яке впало на Гольдкремера за знущання над працівниками – у вигляді сина-ідіота. Фатальний вплив слів: “Прокляття Боже наді мною”, – Герман бачить у всьому: до його ніг покотилася голова (череп) витягнутого з ями Івана Півторака – і він “чує в тілі холод, дроз, неміч”, помічає упертий ідіотизм жінки та сина – і почуває себе “немовби в різницькій ятці, переповненій запахом свіжого м’ясива” (13, с.405). Нарешті, отруєний фатальним диявольним вином, в еротичному сні-галюцинації розмовляє з богинею любові та щастя, ловить ілюзію і відчуває, як вона втікає. Це дуже цікавий момент психоаналітичного

виговорювання героя, виходу з підсвідомості незадоволених бажань, який геніально був передбачений Іваном Франком у художньому дискурсі ще до відкриття Зигмунда Фрейда.

Символічний образ змія настільки концентрує сферу підсвідомості героя, що у момент апогею переживання ним щастя-ілюзії відбувається злиття образів вужа з картини і власного сина. У таку трансцендентну мить виникає передбачення майбутньої апокаліптичної кінцівки. Образ паші змія, яка “рознімається широко-широко, мов кровава пропасть” і поглинає Германа, дивовижним ланцюгом асоціацій пов’язується з очима вужа, які грають “злорадною утіхою” (13, с.431).

Як бачимо, внутрішньоформна семантика цього фінального моменту безпосередньо пов’язана із заголовковим гротескним образом роману “Борислав сміється”. А отже, стає зрозуміло, що велика проза Каменяра на бориславські теми – це не просто прогноз майбутньої соціальної війни, а студія людини патологічного типу і суспільства, яке складається з таких осіб. Цю думку особливо увиразнює синонімія фінальних образів повісті та роману. Очевидно, “червоний півень” на бориславській кітловині й кровава пропасть-пашека змія – це метонімічне заміщення думки духовного занепаду українського суспільства часів Івана Франка. Можливо, це символ-прогноз майбутньої революції, яка цілковито зруйнує генофонд і культурну свідомість народу через перетворення особистості у маленький, безпомічний гвинтик суспільного процесу. До такої думки схиляє реципієнта прочитання вузлових знаків-концептів, роль яких особливо значуща у “когезії синонімічних деталей” (7, с.339), синкретично-психологічний тип якої представила внутрішня форма аналізованих творів.

Чому ж тоді розвиток дії роману “Борислав сміється” не доведений до “логічного” завершення? Проблема недокінченості твору по-різному тлумачилась критиками. Одні констатували його ідейно-художню завершеність, адже розв’язка попередньої дії була сама собою зрозуміла і тому не потребувала зайвої конкретизації. Інші висловлювали припущення, що письменник, побачивши твір занадто політично та соціально заангажованим, не вважав за потрібне дописувати його. На наш погляд, друга думка є перебільшеною і хибною, адже Іван Франко був не тільки письменником, – задля перетворення нашого етносу в націю він цікавився проблемами політичними, суспільними, розглядав таку всесторонню працю як необхідну умову для духовного поступу та самоусвідомлення.

Щодо першого погляду хочемо додати: незавершеність була зумовлена не просто випадком призупинення видання журналу “Світ”, для якого автор писав роман, вірогідно, від номера до номера, – вона, очевидно, стала специфічним прийомом сюжетобудови романного епосу, де відкритий фінал символізував незавершеність життєвого процесу духовної еволюції героїв, його циклічно-космічну самодостатність. Принагідно зауважимо, що взаємозумовленість домінуючої проблематики і матеріальних форм її реалізації в романі наснажена принциповою генетичною доцільністю. Адже прозова фраза грецького героїчного епосу, що вирішував питання горизонтальних зв’язків особи з суспільством та історією, звалася “періодом”, що в перекладі означає “круговий хід”. Річ у

тому, що в античній прозі рима стояла між двома антитетичними колонами, творячи таке речення, яке “відповідає ритміці завершеного круга шляху” (16, с.114). У трансперсональній психології такий фігурі відповідає мандала, або ж архетип цілісності, божественного образу, Антропоса (17, с.44); це символ четвериці, яка інтегрує велику кількість проєкцій власною доцентровістю.

Інтуїтивно відчуваючи втрату нашим народом почуття національної гідності, яке базується на високих моральних і гуманних засадах, усвідомленні домінуючої ролі людської одиниці в державотворчих процесах, Іван Франко, керований онтологічною потребою зміни суспільних обставин, що сприяють проявові ментального архетипу Януса, вдається до творення таких художніх структур, які б конденсували в собі національні проблеми і через враження власної цільності (мандали) відновлювали віру народу в сакральну ідею національної еволюції. Але, на жаль, в умовах стихійно-емоційного сприйняття українською молоддю соціалістичних ідей періоду 70-80-их років XIX століття, фанатичної віри у лад, який витворить основу для вільного розвитку всіх націй, для громадської власності на засоби виробництва, для повної свободи особистості та поширення політичних ідей, “одним замахом (революційним) доконає побіди визискуваних над визискувачами, утиснених над тиранами” (слова Хоми Невірного з автобіографічного оповідання “Хома з серцем і Хома без серця”), зробить усе суспільною власністю і кожного якимось абстрактним власником усього, – далеко не легко було подолати цей всезагальний хаос і меланхолію. Потрібен був період приниження фантомної соціалістичної ідеї, наукового дослідження впливу марксизму-соціалізму на людську особистість, зривання абстрактних ідеалістичних масок. Без пережиття цього трансцендентного стану конфронтації з Тінню, констатує Карл Юнг, не можливе з’єднання людини з “єдиним світом” онтологічних істин (18, с.170).

Із чисто геніальною прозорливістю Іван Франко вдається до натуралістичного дискурсу – наукового, об’єктивного дослідження суспільного процесу, психічного і духовного життя особистості. Міфологізуючи суспільство, називаючи людину жертвою соціального життя, демонструючи демонологічно-потворною образністю ідіотське виродження, завмирання духовних потреб (найпрямовістішим тут є образ Рифки, яка, деградувавши морально, “потонула в своїй безмісній меланхолії” і лише завдяки ідіотській прозорливості зрозуміла, що джерело її проблеми – у відреченні від життя і сумління, яке зникло у “проклятій золотій калюжі” (14, с.443-444)), владу “звірячих, вегетативних інстинктів” (підмітимо лише одну до болю комічну деталь, як Готліб зізнається у коханні: “Я не котя, Фанні, я – вовк, я вмію кусати!” (там само, с.468)), поєднану зі станом постійної нервової гарячки, – Іван Франко у притчево-гротескній формі доводить національну свідомість до стану *pigredo*, щоб через неусвідомлювану містерію заперечення відродити народ до небажання розчинити власне “я” у пропонуваному соціалістичною доктриною абстрактному “ми”. Таке розуміння комуністичної держави як всенародної тюрми, закладене автором у внутрішній формі “бориславської діалогії” на виключно підсвідомому рівні – завдяки ентелехії езотеричної інформації, не було властиве

молодому Франкові-соціалістові у 70-80-их роках XIX століття. Цілковите усвідомлення цієї проблеми Каменярем відбулося значно пізніше, про що свідчить чітке формулювання ним вад “соціалістичної релігії” у передмові до збірника “Мій Ізмарagd” (1898). А тому “Борислав сміється” не міг бути завершеним. Адже його внутрішня і зовнішня структура виявляла конфлікт ідеологічних позицій, особистісно-громадське роздвоєння самого Франка. І все ж через це роман не слід вважати творчою невдачею автора. Йому підходило б радше визначення онтологічно необхідної кузні нової авторської свідомості.

Література

1. Абрамян Л. Первобытный праздник и мифология. – Ереван, 1983.
2. Бахтин М. Эпос и роман // Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва, 1975. – С.447-483.
3. Богатырёв А. Элементы неявного смыслообразования в художественном тексте: Учебное пособие. – Тверь, 1998.
4. Гроф С. За пределами мозга. – Москва, 1993.
5. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К., 1993.
6. Корытная М. Заголовок с позиций психолінгвистической теории понимания текста и теории перевода // Семантика слова и текста: Психолінгвистические исследования: Сборник науч. трудов. – Тверь, 1998. – С.149-154.
7. Левитан Л., Цилевич Л. Сюжет в художественной системе литературного произведения. – Рига, 1990.
8. Лотман Ю. Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история. – Москва, 1999.
9. Нахлік О. Письменник – нація – універсум: Світоглядні та художні шукання в літературі XIX – XX століть. – Львів, 1999.
10. Пастух Т. Романи Івана Франка. – Львів, 1998.
11. Пронин В. Теория литературных жанров: Учебное пособие. – Москва, 1999.
12. Тамарченко Н. Русский классический роман XIX века: Проблемы поэтики и типологии жанра. – Москва, 1997.
13. Франко І. *Voas constrictor* // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 14. – К., 1978. – С.370-442.
14. Франко І. Борислав сміється // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 15. – К., 1978. – С.256-480.
15. Франко І. Петрії і Довбушуки // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 14. – К., 1978. – С.7-245.
16. Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра. – Москва, 1997.
17. Юнг К. *Aion: Исследование феноменологии самости*. – Москва – Киев, 1997.
18. Юнг К. *Mysterium Coniunctionis*. – Москва – Киев, 1997.

Мар'яна Стринаглюк

ТРАДИЦІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ТРАКТУВАННЯ ПРИРОДИ У ЗБІРЦІ ІВАНА ФРАНКА “МІЙ ІЗМАРАГД”

Літературна спадщина Івана Франка виказує чимало взаємин із середньовічною літературою та культурою. Особливо прикметною з цього погляду є одна з його поетичних книжок – “Мій Измарагд”, яка побачила світ на рубежі віків, у 1898 році. Написана під безпосереднім впливом середньовічної літературної пам'ятки – давньоруського збірника “Измарагд”, вона таїть у собі цілий ряд особливостей, притаманних середньовічному способу художнього мислення. Найпомітніша серед цих рис – доволі специфічне, як на кінець XIX століття, зображення природи, довколишнього світу.

На відміну від усіх інших поетичних збірок письменника, у “Моему Измарагді” світ природи доволі бідний, сказати б, невиразний, безбарвний, позбавлений детермінуючих часопросторових характеристик настільки, що видається радше умовною обезличеною декорацією, ніж фоном, вартим поетичного вислову.

Таке ставлення до природи, на наш погляд, запозичене Франком з давніх літературних текстів і творчо переосмислене відповідно до художнього досвіду порубіжжя XIX і XX віків. Знавцям європейської літератури минулого століття не потрібно доводити, що прозу, а особливо поезію цього періоду надзвичайно важко (і практично неможливо) уявити без описів природи, без образів, навіяних спогляданням “зеленого” світу. Звичай уважно вдивлятися в довколишній пейзаж і помічати в ньому “людське обличчя” запровадив у літературі сентименталізм (Жан-Жак Руссо, Бернарден де Сен-П'єр)*, а розвинув і поширив романтизм із його пропагандистським заклик до відродження фольклорних джерел, де панувала традиція бачити людину в контексті світу природи, як одну з її численних багатоманітних сутностей. Саме романтики завели в літературі “моду” красномовно, барвисто й лірично змальовувати картини природи, зробили “натуру” живою співучасницею персонажів своїх творів. Не менш стрімко завоював пейзаж і сторінки літературних творів доби реалізму. Письменники-адепти цього творчого методу часто вдавалися до розлогих пейзажних замальовок, бо надто вже вигідним у плані психосенсорної характеристики персонажів було фонове змалювання станів і явищ природи. На повну силу арсенал натуродискриптивних засобів використали експресіоністи, символісти, модерністи. Таким чином, пейзаж повноправним господарем літературних текстів перетнув межу XIX і XX віків, знайшовши впевнене своє місце і в творчості провідного українського письменника цього часу Івана Яковича Франка.

Як відомо, перша книжка поета “Балади і розкази” (1876), навіяна гімназійними реаліями, вийшла у цілком романтичному ключі, адже

переважна більшість її творів – переспіви європейських класиків саме романтичної літератури. Друга збірка “З вершин і низин” потішила читача такими перлинами пейзажної лірики, як цикли “Веснянки”, “Осінні думи”, поезії “Мій раю зелений...”, “Місяцю-князю...” та інші, хоч і запрезентувала Франка як лірика-публіциста, як поета з активною громадською і політичною позицією. Важко уявити без картин природи і художній світ наступної книжки поета “Зів'яле листя”, яка вийшла у 1896 році (чого лише вартий образ, винесений у назву, чи такі поезії, як “Безмежнеє поле в сніжному завою...”, “Зелений явір...”, “Червона калино, чого в лузі гнешся?”, “Сипле, сипле, сипле сніг...” та інші. Саме картини природи в цій збірці любовної лірики дали авторові можливість напрочуд тонко й вишукано висловити найінтимніші почуття, свіжо, нетрадиційно передати найсокровенніші переживання, дозволили ліричному героєві збірки уникнути банальності у вираженні звичайних, природних для закоханої людини емоцій). Так само важко представити без образів “зеленого світу” і подальші збірки Івана Франка: “Із днів журби” (1900) з відомим циклом “В плен-єрі” та книжку “Semper tiro” (1906) з “Буркутськими стансами” та “Лісовою ідилією”. Навіть ці вибірково пригадані тут поетичні твори (не згадуємо Франкову прозу, де пейзаж відіграє не менш важливу роль (детальніше див. про це: 9, с.90)) дають право говорити про Івана Франка як про, по-перше, видатного майстра пейзажної лірики, і по-друге, письменника, чие бачення світу обов'язково включало елемент уваги до оточуючого ландшафту, до станів і явищ природи.

З контексту таких висновків практично випадає “Мій Измарагд”. Коли поринаєш у художній світ цієї поетичної збірки, зауважуєш, що її автор зрадив своїй звичці помічати довкола себе цікавий і багатоманітний світ природи. Описи “зеленого” світу у цій збірці майже відсутні. Якщо в попередніх книгах Франко не жалкує фарб для змалювання пейзажів, і палітра його напрочуд багата, то в “Моему Измарагді” він обмежується лише кількома штрихами, дає скупі начерки, обрисовує загальні контури. Ті картини природи, які все-таки трапляються в “Моему Измарагді”, нагадують нашвидкуруч схоплені олівцем ескізи; можна сказати, що вони радше схеми-символи в канві поетичного тексту.

Щось подібне зустрічаємо в поезії середньовічних ліриків: трубадурів, міннезінгерів, вагантів, скоморохів, де згадки про сонце, зорі, квіти, туман чи вітер – не більше, ніж стереотипні арабески, які майже випадково сплітаються з ліричними відчуттями автора, а переважаючі мотиви – наприклад, порівняння радісного пробудження почуттів і природи навесні, красивої жінки з чудовою квіткою, суму-печалі з осінню або зимою в природі – виступають нав'язливими, вихолощеними через постійні повтори графаретами (5, с.75). Це твердження можна проілюструвати на прикладі однієї з найпопулярніших пам'яток середньовічної літератури – “Пісні про Роланда”. Уважно читаючи текст лицарського епосу, мимоволі помічаєш, що змальовані в ньому реалії світу природи – луки, трави, дерева, скали, улоговини – згадуються виключно у зв'язку з певними діями героїв, а грізні небесні явища (злива, грім, вітер, град, блискавка, мряка) – виступають не самостійно, не несуть власного смислового навантаження, а є лише знаменнями-провісниками

* Приміром, Михайло Рудницький із цього приводу зазначав: “...З якого часу починається в європейській літературі свідоме цілеспрямоване зображення природи? /.../ Хтозна, чи не потрібно би починати з об'ємистого роману Жан-Жака Руссо “Нова Елоїза” (1761), який зіграв велику роль у поширенні пейзажів у художніх творах” (Рудницький М. Пейзаж у художній прозі Івана Франка // Українське літературознавство: Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1968. – С. 86.)

політичних подій або, на крайній випадок, вираженням туги, приміром, за полеглим у бою Роландом.

Такі ж особливості зображення довкілля знаходимо й у вітчизняних літературних пам'ятках: “Повчанні” Володимира Мономаха, “Слові Даниїла Заточника”, “Подорожі” Данила Паломника*. Про описи природи в цих творах Дмитро Чижевський говорить як про принагідні “згадки, що мають протокольний характер” (14, с.112). А Олександр Білецький зазначає: “В письменстві XI-XII ст., як перекладному, так і оригінальному, про природу взагалі говориться рідко. Якщо церковний письменник звертається до природи, то тільки для того, щоб узяти з неї матеріал для своєї символіки (...). Але і в цих випадках образи, взяті з природи, схематизуються, втрачаючи всякий зв'язок з простором і місцем” (3, с.210). Справді, якщо, наприклад, церковний оратор XII ст. Кирило Туровський говорить “*нині сонце, красуючись, на висоті сходить*”, то це значить, що торжествує віра Христова; “*бурні же вітри*” – це “*гріхотворні помисли*” (2, с.12), оновлення природи навесні у його “Слові в неділю по Великодні” подається як символ оновлення людства християнством, а деревами, які не приносять плоду, називаються предки-язичники. Це майже те саме, що стверджує французький медієвіст А.Бізе (5, с.75). Аналізуючи середньовічну поезію, він доходить висновку, що картини природи в творчості трубадурів і міннезінгерів виступають лише символами духовного життя людини.

Через таку особливість змалювання природи в середньовічних текстах літературознавці-медієвісти часто оперують дуже доречним терміном, називаючи персонажів давніх творів “фігурами в пустому просторі” (5, с.74). Подібне можна сказати і про ліричних героїв Франкових поезій, особливо “Притч” та “Легенд: Йосиф розмовляє з облесливим двораком *“в Єгипті”* (і більш ніякої конкретизації місця), Арістотель-мудрець гуля *“по садочку”* (невідомо якому, якої пори й часу), цар *“на ловах заблудився// посеред гір”*, Асока-цар *“раз їхав через місто”* – ось такі локальні характеристики зустрічаємо у Франкових притчах. Згадаймо тут висловлювання академіка Олександра Білецького, що характеризує традиції давніх літератур: “... Про місце дії ми здогадуємось тільки за розмовами діючих осіб, (...) автору достатньо відзначити, що дія відбувається в Римі, в Афінах – чи не все рівно, де, бо ж відбувається однаково – цікавим є інше: людські пристрасті, незмінна людська природа в її вічній сутності, саме це потрібно вивчати поетові” (2, с.212).

Якраз такий акцент на внутрішньому світі людини робить Іван Франко в “Моему Измаргді”. Він ставить у центр своєї авторської уваги людські переживання, відчуття, рефлексії. Недаремно один з перших

* Мусимо оминати тут “Слово о полку Ігоревім”, яке виокремлюють з масиву тогочасної української літератури більшість науковців. Специфіка “Слова...” багатогранна, в тому числі полягає вона і в нетрадиційному підході автора пам'ятки до зображення світу природи. Як стверджує академік Олександр Білецький, перераховуючи відмінності “Слова...” від інших творів “феодального епосу”, і зокрема від “Пісні про Роланда”, автор давньоруської поеми “весь час перебиває свою розповідь ліричними відступами”, в яких “природа – одна з важливих дійових осіб. Світ водяний, рослинний, тваринний радіє і сумує разом з людиною /.../. Коли Ігор вирушає в похід, природа подає йому знаки перестороги /.../. Втікає Ігор з полюну – природа всіляко сприяє, допомагає йому”. На переконання вченого, це пояснюється “схожістю стилістики “Слова...” із стилістикою українського фольклору”. І одна із цих схожостей, уточнимо, полягає якраз у загалом нетрадиційному, як для середньовіччя, художньому освоєнні світу природи. (Див.: Білецький О. Слово о полку Ігоревім. // Білецький О. Збір. праць: У 5 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1965. – С.210-212.)

творів збірки так і називається – “Рефлексія”. Зрештою, “рефлексивною” може назвати й усю збірку поета, враховуючи, що писалася вона як “самоаналіз, роздуми людини (здебільшого надмірні, хворобливо загострені) над власним душевним станом, власними переживаннями”. Саме це розуміємо під поняттям рефлексії (10, с.371-372)*.

У “часі тяжкої слабості” Франко-поет виявляє зацікавлення “вічними” проблемами людини: такими, як чесність перед самим собою й облудність “суспільної ролі”, відповідність намагань і діянь людини, пошук нею смислу буття, відчуття межі між правдою і брехнею тощо. Таким чином, письменник робить акцент на суб'єктивному, упускаючи, наскільки це можливо, об'єктивне, в тому числі й часо-просторові, ландшафтно-кліматичні характеристики, виказуючи у цій особливості творення поетичного тексту креативні традиції середньовіччя.

Однією з таких традицій була установка на символічне (теологізоване в дусі панівної на той час християнської релігії) трактування описів довколишнього світу в художньому творі. Природа в середньовічному розумінні – Боже творіння, яке допомагає людині краще пізнати Творця. Саме тому персоніфікована Натура філософських алегорій XII століття – це Божа служниця, яка втілює в матерію Його думки і плани. Якщо в Новий час склалося розуміння природи як емпіричного світу, як стихії, яка підлягає культурному освоєнню, то в середні віки ця грань не усвідомлювалась чи, принаймні, була нечіткою і неясною. Середньовічна людина була органічною частиною світу, підкорялася природним ритмам і тому навряд чи була здатна глянути на природу зі сторони. Через таку відсутність дистанції між людиною і навколишнім світом не могло виникнути естетичне відношення до природи, “незацівлене” любування нею. Не йдеться тут про заперечення взагалі здатності середньовічної людини сприймати природу як таку, однак мусимо пам'ятати, що у мистецькому середньовічному творі природа не могла бути кінцевою метою “любубання”. Вона являла собою символ невидимого світу (як ікона)**.

Така настанова на символічне тлумачення природи присутня в збірці Івана Франка як у “Строфах”, так і “Притчах” і “Легендах”. Розглянемо, наприклад, “Притчу про життя”. На початку ліричного повіствування перед очима читача постає, здавалося б, цілком реальна картина: безлюдний степ, глибоченна балка, “*зо стрімкого// скального обриву худа берізка// в щілині виросла й вершок зелений// понад безодню к сонцю підіймає*” (13, с.207), однак незабаром виявнюється, що перед нами зовсім не пейзаж, а закодоване символічне зображення земного буття людини: безкрайний степ – немов життєвий шлях, “*не знати, де почався і*

* Доречно пригадати тут Франкові слова з передмови до збірки: “Значна часть поміщених тут віршів – то правдиві “діти страждання”. Я писав їх в темній кімнаті, з зажмуреними, болючими очима” (13, с.179).

** Аналогія між творами словесного й образотворчого мистецтва тут не випадкова. В іконах ті ж самі традиції художнього освоєння дійсності, які лежать і в основі середньовічних літературних пам'яток, простежуються набагато чіткіше й виразніше. Чи не тому, “літературознавці одностайно визнають, що давньоруське образотворче мистецтво за своїм рівнем стоїть значно вище словесного мистецтва того ж часу” (Чичерін А.В. Очерки по истории русского литературного стиля: Повествовательная проза и лирика. – М.: Худож. лит-ра, 1977. – С.36.)

коли скінчиться”, балка – труднощі й падіння, що їх переживає чоловік у своїй долі, а берізка – “се людська пам'ять”. Подібно сад із добрими щепами у Франковому вірші “Не слід усякого любити без розбору...” є символом світу з добрими людьми, а дбайливим садівником, що “плекає” той сад, змальовується сам Бог-Творець. Ось так світ вищих, незбагнених, тяжких для зрозуміння, абстрактних сутностей розкривається через споглядання земного світу, зокрема, звичайного саду. Порівняймо це зі спостереженнями французького медієвіста А.Бізе, який, аналізуючи середньовічну поезію, доходить висновку, що картини природи в творчості трубадурів і мінезінгерів виступають символами духовного життя людини (5, с.75). А французький медієвіст Ле Гофф стверджував, що для середньовічної людини природа була “великим резервуаром символів” (5, с.70). У Франка ж читаємо:

*Обрубане дерево знов зеленіє,
І місяць із серпа знов повний стає;
Се бачачи, чесні, не тратьте надії,
Хоч доля гнівлива вас гонить і б'є (13, с.199).*

*Хто лиш квітки в житті збира,
Чий дух до земного прилип,
Того напавши вхопить смерть,
Як повінь сонне село (13, с.198).*

Система символічних тлумачень та алегоричних уподіблень для середньовічного мистецтва була необхідною тому, що воно підпорядковувалось християнській церкві, яка “прагнула бути “католицькою” (від грецького “katholikos” – “всезагальний”) і (...) намагалася, щоб навіть найтупіший, найзатурканіший член общини віруючих міг знайти себе в творах середньовічного церковного мистецтва”(7, с.38). Згідно з цією метою середньовічне мистецтво знайшло таку універсальну форму соціального функціонування, в якій були примирені естетичні запити всіх, без винятку, суспільних верст. Для прикладу достатньо уявити те, як сприймали сучасники ікони Андрія Рубльова. “Без сумніву, – зазначає стосовно цього Дмитро Лихачов, – що люди типу Єпіфанія Премудрого з висоти своєї «премудрості» бачили в цих іконах те, чого не бачили люди невчені; але настільки ж безсумнівно, що й останні знаходили в них радість, святиню, моральну опору, (...) деяку принципову підготовку до споглядання цих ікон отримали вони обидва”(7, с.239).

Для Івана Франка потреба в системі символічних тлумачень й алегоричних уподібнень зі світу природи поставала з його прагнення до універсалізму: щоб його збірка була корисною для всіх і вся, щоб читалася в “палатах” і “по курних хатах” (подібним універсалізмом відзначалися й відомі давньоруські збірники “Ізмарагд”, “Златоструй”, “Маргарит”, “Златая цепь”, які служили зразком для письменника). І треба сказати, що поетичний геній Франка зреалізував таке прагнення. Скажімо, аналізовані твори “Не слід усякого любити без розбору...” чи “Притчу про життя” чудово сприймали як освічені, так і “темні” сучасники поета. І хоча це сприйняття відбувалося на різних рівнях, було й дещо спільне, принаймні буквальне розуміння образів природи було однаково доступне як одним, так і другим.

Щодо природних ландшафтів, то в “Моєму Ізмарагді” простежується така традиція їх змалювання, яку легко простежити на зразках середньовічного живопису: пейзажі XII-XV ст. максимально абстрактні, позбавлені локальних особливостей (8, с.102-103). Так, у циклі “Легенди”, наприклад, у тексті про Арота й Марота (а ця легенда займає чотири сторінки) локалізація місця події виражається лише згадкою про Вавилон (“Ну, добре, йдіть до Вавилону! Людей неправедних судіть!”) на початку легенди та ще такою картиною в її кінці:

*Край Вавилона рів глибокий.
Арот з Маротом досі там
На ланцюзі за ноги висять
На пам'ять праведним суддям (13, с.225).*

Або у “Притчах”:
*На цейлоні святому
Є кипарис високий,
Розкішний, тисячлітній,
У світі самотній.
Журчить з його коріння
Малесенький поточок;
Ніхто не пам'ять, щоб він
Зронив один листочок (13, с.210).*

Незважаючи на виняткову точність опису всіх подій і явищ, з якими стикаються герої “Притч”, самі твори практично позбавлені характеристик природи, які б виходили за межі необхідної обрисовки місця дії.

Ландшафт, пейзаж – невід'ємні компоненти художньої системи світу Нового часу – тому відсутні в образотворчому і словесному мистецтві Середньовіччя, що люди цієї епохи, як неодноразово стверджували вчені-медієвісти, були позбавлені естетичного почуття стосовно до природи і не вміли нею любоватися, людина Середньовіччя була не здатна сприймати природу заради лише одних її красот. Для Середніх віків абсолютну цінність представляли Бог і людська душа, а природа володіла лише відносною цінністю. Якщо вона не служила пізнанню Бога, то в ній бачили зло, прояв сил диявольських. Суб'єктивне сприйняття природи наштовхувалось на зв'язаність середньовічної думки авторитетом Писання. Тому виникав більш-менш однаковий спосіб сприйняття природи та її зображення, хоча самі форми вираження природи в мистецтві і літературі були успадковані з античності.

Отже, у природі бачили символ божества і всі її явища сприймали не безпосередньо, а як матеріал для інакомовлення. Сама по собі природа (як це бачимо вже в романтиків) не становила предмет, вартий споглядання. У наукових розвідках з цього питання вчені часто посилаються на відоме оповідання про Бернарда Клервоського, який за цілий день подорожі вздовж Женевського озера не помітив його, настільки внутрішнє заглиблення в думки про Бога відволікало середньовічну людину від навколишнього земного світу. Середньовічна людина не відчувала “пристрасної тяги” до природи, бо не була від неї відділена й жила серед неї, підкоряючись природним ритмам, а тому навряд чи була здатна глянути на природу збоку. Як вважає німецький дослідник

О. Лауффер (5, с.74-75), люди раннього Середньовіччя, які добре підмічали довкола себе частковості, наприклад, тварин, набагато менше сприймали ландшафт й були позбавлені живого відчуття природи. Чи не тому й у “Моему Ізмаратді” Івана Франка часто зустрічаємо, особливо в порівняннях, образи найрізноманітніших тварин:

*Як серезки золотій,
В ніздрях бурої свині,
Так краса не йде в пожиток
Зле вихованій жоні* (13, с.195).

*Як між павами ворона
Поваги не має,
Так невчений в товаристві
Голову схиляє* (13, с.197).

Зустрічаємо у творі й інші влучні порівняння, в яких порівнюючий предмет взято з цієї сфери: *як пчола, як риба без води, як квока, як нетля в світло лине* тощо. Образи тварин часто використовуються автором і в паралелізмах, зокрема в таких, які за середньовічною термінологією (10, с.250) належать до підвиду “аллойосисів” (коли підкреслюється неподібне в подібному), приміром:

*Мухи сідають на ранах,
Пчоли на квітах пахучих;
Добрий все бачить лиш добре,
Підлий лиш підле у других* (13, с.203).

*Годуй гадюку молоком –
У неї буде більша їдь;
Роби добро лихому – він
Тебе вмотає гірше в сіть* (13, с.196).

Поетичні тексти збірки “Мій Ізмаратд” засвідчують, що їх автор справді дуже прискіпливо приглядається до поведінки тварин і навіть дрібних комах у природі, вміло використовуючи ці спостереження для увиразнення своїх повчань, для їх, так би мовити, унаочнення. Набагато рідше з цієї метою він вдається до описів явищ природи: різних стихій, пір року, атмосферних катаклізмів тощо.

*Огневі, що ліси палить,
На поміч вітер ще спішисть,
Та каганець він загасить* (13, с.205).

*Як метіль прошумить,
Так загине за мить
Злий, сльозами людськими годований* (13, с.204).

Ставлення людини до природи в Середні віки – це не відношення суб'єкта до об'єкта, а, радше, знаходження самої себе у зовнішньому світі, сприйняття космосу як суб'єкта. Людина бачить у Всесвіті ті ж якості, якими сама володіє. Тому виникав більш-менш однаковий спосіб сприйняття природи та її зображення. У природі бачили символ божества і всі її явища, як уже відзначалося, сприймали не безпосередньо, а як матеріал для інакомовлення чи морального повчання. Спостерігаючи природу, людина повинна була вчитися різних чеснот, набиратися розуму.

До цього, як можна бачити, закликає й Іван Франко, зокрема у своїх “Строфах”: внутрішнього спокою, врівноваженості у будь-яких життєвих обставинах треба людині вчитися в сонця, яке щодня, незважаючи ні на що, спокійнісінько робить свою справу – освітлює землю, “пурпуром сходить” і “пурпуром криється вморі”; місяць, що “із серпа знов повний стає” чи обрубане дерево, що “знов зеленіє”, застерігають людину перед зневірою в тяжких обставинах життя – адже згодом все, як і в природі, знов стане на свої місця; “дерево, плодом обтяжене”, схилене додолу, є прикладом для розумних, тобто обтяжених знанням, – воно навчає їх терпеливості й жертвовності.

Іван Франко як автор “Мого Ізмаратду”, прагнуч “подати сучасному руському читачеві” художні структури, з яких у його душу впала “хоча б крапля доброти, лагідности, толеранції”, книгу, що б виховувала і морально вдосконалювала цього читача, справляла б на нього такий же облагороджуючий вплив, який справляли твори мистецтва (в тому числі й літературні) на людину в Середньовіччі. Поет вважав, що його сучасники, загрузлі в обивательських клопотах, потребують духовного очищення, пробудження свідомості, взвищення над буденщиною. З огляду на специфіку поставленої перед збіркою мети: просвітити “темного” сучасника, який на порозі ХХ віку, на думку автора, за рівнем свідомості й культури мало чим відрізнявся від свого середньовічного прашура (“У мноному подібне до того селянина було становище середніх віків” (12, с.26)), — письменник пішов торованим шляхом середньовічних авторів, які вважали, що зримий світ (світ природи, який людина спостерігає) знаходиться в абсолютній гармонії зі своїм архетипом – світом сутностей, і на цій підставі попри буквальне, фактичне розуміння будь-якого явища допускали його символічне чи містичне тлумачення.

Узагальнено кажучи, у природі бачили книгу, за якою можна навчитися мудрості. “Всі творіння світу, – писав Ален Лільський, – суть для нас як би книга, картина і дзеркало” (5, с.73). Тому й у Франка книги – морська глибина (реалія зі світу природи) – образ геніальний, місткий і нібито несподіваний, свіжий, а насправді нав'язаний творами середньовічних мислителів.

Зауважимо й таке: одразу ж після цієї відомої строфи про книги вміщена поетична строфа наступного змісту:

*Хто власного ума немає,
То з книг не вийде ум йому;
Хто є сліпий на обі оці,
То пощо дзеркалі йому?* (13, с.202) (підкреслення наше – М.С.).

У дусі наведеної вище цитати середньовічного філософа “дзеркало” тут можна розуміти як буквально (бо дійсно – навіщо дзеркало сліпому), так і в переносному значенні: як світ природи – сліпий не набереється з неї мудрості, оскільки позбавлений фізичної можливості її споглядати, а отже, й вчитися на її багатючих прикладах та унаочненнях.

Наразі важко сказати запевне, чи Іван Франко був знайомий із творами Алена Лільського, однак порівняльний аналіз висловлювань обох авторів свідчить, що поет кінця ХІХ ст. і теолог ХІІІ ст. напрочуд суголосні у своїх твердженнях.

Зважаючи на широку ерудицію Івана Яковича та енциклопедичність його знань, можна припустити факт творчого започинення ним чудового образу з давніх літератур, причому такого запозичення, коли давнє висловлювання творчо переосмислюється, збагачується додатковими смисловими відтінками і ніби отримує друге дихання – нове творче життя, тим більше, що сам Франко у передмові до збірки цю здатність свого поетичного пера засвідчив зізнанням: "...на чужу основу я накладав свої власні узорі"(13, с.180).

Утім, оскільки все-таки не володіємо доказами безпосереднього діалогу між авторами, можемо припустити, беручи до уваги дивовижні потуги Франкового генія, що в даному випадку маємо справу з явищем "підняття" наукової сентенції до рівня поетичної метафори, яке здійснилося у Франковій творчій майстерні. Середньовічний філософ узагальнив, що книгами (в значенні джерел мудрості) є для людини вся природа. Митець кінця XIX століття тонким поетичним чуттям уточнив: книги – морська глибінь, бо вони утворюють незвіданий, таємничий, безмежний світ, повний дивовижних скарбів – знань. Таким чином, маємо справу з явищем еволюційної міграції певного образу (і ширше – образів – при детальнішому аналізі художнього світу збірки) в межах різночасових культурних епох.

Така міграція, на наш погляд, стала можливою ще й завдяки народній культурі, яка через свій консерватизм навіть наприкінці XIX ст. (і до сьогоднішнього дня) зберегла прадавні традиції бачення і сприйняття світу. Добре відомо, наскільки сильно був залюблений Іван Франко у народну творчість, з якою ревністю вивчав, досліджував і використовував її (як джерело натхнення і приклад, гідний для наслідування). Цілком можливо, що його діалог із середньовічною культурою стався за посередництвом культури народної (про це, принаймні, свідчить еволюція науково-дослідницьких пошуків Франка як літературознавця). Докази на користь такого твердження знаходимо у ґрунтовній праці Миколи Ігнатенка "Генезис сучасного художнього мислення" (К., 1986), у якій, зокрема у розділі "Поетика середньовіччя у поезії сучасній", показано шляхи запозичення новітньою культурою традицій культури давньої, які легко проєктуються на творчий діалог "Франко – середньовіччя". Потреба детального вивчення саме такого взаємозв'язку – давно на часі. Тим більше, що вже віддавна в нашому літературознавстві розроблено методологію й методику таких досліджень*. У цій статті ми прослідкували лише одне з часткових питань даної проблематики, а саме: спробували довести культурний діалог "Франко – Середньовіччя" на прикладі художнього світу поетичної збірки "Мій Ізмарagd". Ми побачили, що є чимало спільного між текстом цієї збірки і давніми творами середньовічних авторів, причому не лише на рівні окремих образів, символів, вживаної лексики, але й на рівні художнього осмислення дійсності, зокрема в освоєнні світу природи.

Іван Франко як творча особистість становив цілу "епоху в розвитку української літератури і культури" (4, с.200), він був, за відомим

висловом М.Черемшини, "великим астральним тілом, що гріє всю Україну, а світить далеко дальше" (6, с.308). Не дивно, отож, що цей астрал крізь пелену століть висвітив навіть "темні віки" Середньовіччя і показав у цьому світлі своїм сучасникам скарби давньої епохи.

Література

1. Антологія української поезії: В 6 т. – Т.1: Українська дожовтнева поезія. Твори поетів XI – XVI ст. – К.: Дніпро, 1984. – 454 с.
2. Белецкий А. Изображение живой и мертвой природы. // Белецкий А. Избранные труды по теории литературы. – М.: Просвещение, 1964. – 478 с.
3. Білецький О. Зібр. праць: У 5 т. – Т.1 – К.: Наукова думка, 1965. – 527 с.
4. Вервес Г.Д. Іван Франко і світова література. // Вервес Г.Д. Як література самоутверджується у світі: Дослідження. – К.: Дніпро, 1990. – 452 с.
5. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.
6. Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів: Каменяр, 1956. – 336 с.
7. Культура и искусство европейского средневековья. – М.: Искусство, 1981. – 268 с.
8. Раушенбах Б.В. Пространственные построения в живописи. – М.: Искусство, 1980. – 287 с.
9. Рудницький М. Пейзаж у художній прозі Івана Франка. // Українське літературознавство: Іван Франко: Статті і матеріали. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1968. – С.85-93.
10. Стихи о фигурах красноречия. // Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье. – М.: Наука, 1986. – С.249-255.
11. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові. – К.: Криниця, 1999. – 507 с.
12. Франко І.Я. Данте Аліг'єрі: Характеристика Середніх віків. // Франко І. Я. Зібр. творів: У 50 т. – Т.12. — К.: Наукова думка, 1976. – 727 с.
13. Франко І. Мій Ізмарagd. // Зібр. творів: У 50 т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1976. – 543 с.
14. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль, МПП "Презент", за участю ТОВ "Феміна", 1994. – 480 с.

* Див., зокрема, кн.: Майстренко М.І. Шевченко і античність: Літ.-знавчий нарис. – Одеса: Маяк – Асоціація "Бригантина", 1992. – 296 с.

ЕТНІЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНУ

Віталій Кононенко

ЕТНІЧНО-РЕГІОНАЛЬНИЙ МОВЛЕННЄВИЙ ЕТИКЕТ ГАЛИЧАН

Норми і правила поведінки, що їх сповідує національна спільнота, відтворюють рівень і стан їх зрілості, досконалості, цивілізованості, самодостатності, бо взаємини між людьми віддзеркалюють саму сутність народної психіки, народного характеру. Формування традицій етикету відбувається упродовж довгого історичного періоду і пов'язане із різноманітними чинниками національного розвитку, такими, як звичаї, обряди, вірування, світоглядні переконання, ментальні особливості, культурні надбання. Можна визначити і вплив загальнолюдських рис поведінки, зокрема тих, що складають європейський тип поштивості, особливості поведінки, зумовлені взаємозв'язками із сусідніми народами, національними меншинами, що так чи так відбиваються в народному етикеті. Зрештою створюється єдина в своїй основі національно орієнтована система правил поведінки, що знаходить реалізацію в мовленнєвій діяльності – умовних стереотипах спілкування, в підґрунті яких лежить прагнення до порозуміння, злагоди, гречності.

Українство із споконвіку притаманними йому рисами – доброзичливістю, чутливістю, гуманізмом, високою етичною культурою – виробило розвинену систему мовленнєвого етикету, норми, прийняті і поширені на всіх теренах. Але поряд із загальноукраїнськими правилами, не змінюючи, а скоріше доповнюючи їх, вживаються і дещо відмінні засоби поштивного спілкування, засновані на місцевих традиціях, звичаях і обрядах. Особливості мовленнєвого етикету поступово склалися і на території нинішньої Галичини.

На норми мовленнєвої поведінки галичан суттєво вплинули, з одного боку, народна культура місцевих етнічних груп – гуцулів, бойків, покутян, опілян, лемків, з іншого, – західноукраїнська мовно-літературна традиція, зрештою – і запозичені від сусідів, передовсім поляків, елементи підкресленої гречності. З плином часу у народнорозмовних і мовно-літературних процесах останнього століття і сформувалися ті мовленнєві правила, що закріпилися в свідомості українського народу як галицизми (хоч при їхній поширеності вважати їх лише західноукраїнським явищем було б недоречністю, перебільшенням).

Для прикладу можна звернутися до норм поштивного спілкування, здавна властивих визначальній у багатьох етичних виявах етнічній групі

гуцулів. В.Шухевич ще в XIX ст. зазначав, що в гуцульській родині складаються суворі правила поведінки. Газда – “пан усього”, жінка мусить безумовно слухати його, звертаючись до чоловіка лише на *ви*. Діти поштивно називають батька *тату*, *таточку*, *тедю*, *тедику*, *телю*, матір – *мамо*, *мамко*, *неню*, *неньо*. Дітей кличуть *синку*, *донечко*, діда і бабу – *теду*, *їдику*, *бабо*, *мамко*, *бабуньо* (2, с.58). Учений підкреслює, що у розмові між собою гуцули звичайно вживають здрібнілі форми власних імен: *Марієчко* або *Марічко*, *Николку*, *Гнатику*, *Петрику*, до чого додають *любчику*, *братчику*, а жінки між собою говорять *душко*, *душко люба*, *серце*, *Марієчко душко* (там само, с.58-59). Тут же наводяться і можливі варіанти розмови близьких знайомих: – Добридень! – Добре здорове! або: – Дай Боже здорове! – Єк сі маєте? – Гаразд! Єк ви, ліпше? або: – А що ж би? Гаразд Богу с'єтому декувати! – Шо Бог дав, Парасочко люба! – А чи миром, братчику? – Миром, фалабу! Коли добре не знають одні одних, кажуть: – Слава Сусу Христу! – Навіки Богу слава! тощо (там само, с.59). Підкреслене виявлення тактовного, шанобливого ставлення гуцулів до рідних і знайомих характеризують їхній етикет як результат довготривалого процесу пристосування до умов переважно гірської місцевості, коли навіть близькі друзі зустрічалися епізодично і мали цінувати такі взаємини. Якщо ж врахувати, що система мовленнєвих норм етикету надзвичайно консервативна і слабо піддається соціолінгвістичним коливанням, можна дійти висновку щодо збереження основних елементів поштивного спілкування і до нашого часу.

Як на всіх українських землях, і нині у гуцульській родині дитину привчають бути чемною, дотримуватись неписаних, але обов'язкових у взаєминах із людьми різного віку і стану правил етикету. Старше покоління прищеплює малечі риси поведінки, що забезпечують не лише її комфортне співіснування в близькому середовищі, а й дозволяють засвоїти властиві йому ціннісні орієнтації, національно зумовлені уявлення і переконання. Ці норми і правила, поєднані із загальноукраїнськими, зрештою формують мовний тип особистості. В поведінці чемних, ввічливих галичан часто-густо відбивається той додатковий етичний компонент, який виокремлює їх серед подолян і слобожан, поліщуків і волинян.

Звертає на себе увагу повсюдна активізація ледве не заборонених у часи тоталітаризму звертань *пан*, *пані*, *панове*. Якщо на сході України їхнє вживання закріпилося переважно в офіційно-діловій сфері (це звертання до іноземних гостей, високопоставлених урядовців, учасників зборів і засідань і под.), то на заході нашої держави ці звертання знову стали побутовими, загальноприйнятими. Тут їх можна почути на вулиці, в магазині і на ринку, в автобусі й електричці, в школі тощо. Отож слово *пан* і похідні від нього знову, як і в дорадянський період, втратили експресію і аж ніяк не засвідчують високу соціальну належність співрозмовника. Ця зручна форма не супроводжується іншими словами звертання, якщо адресована незнайомій людині. В офіційній обстановці вона поєднується з власним іменем, прізвищем або назвою посади (між іншим, слова *пан*, *пані* із власним іменем – виключно шанобливе

сполучення): *пане Юрію, пані Оксано, пане Ющук, пане вчителю*. Щоправда, лише зрідка можна почути більш примхливі *панячко, панно* (згадаймо Тичинене *О панно Інно! Панно Інно!*): – Я до ваших послуг, ласкава *панно*... (Р.Федорів). У перший рік незалежності дехто з представників галицької інтелігенції, не бажаючи повертатися до “скомпрометованих” соціальною оцінкою звертань *пан, пані*, пропонував уживати в цій функції старі галицизми *вуйку* і *вуйна*, але ця пропозиція не знайшла підтримки. *Вуйком* і *вуйною* звичайно називають або родичів, або старших за віком чоловіка і жінку, частіше в сільській місцевості, де ці звертання збереглися й по наш час: – Ет, помовчали б ви ліпше, *вуйку* (Р.Федорів); зрідка на позначення родичів еживаються і звертання *стрийко, стрийно: Стрийно, стрийно*, та Іван такий добрий, що можна його й до рани прикладати (С.Пушик). Ще можна почути й звертання *таздо* і *таздине*, знову-таки переважно в сільській місцевості, на позначення поваги до господарів: – Та йшли-смя, *таздо*, по кожухи, та й отаке застало нас у дорозі (С.Пушик).

Показовими є і зменшувально-пестливі власні імена, що ними ласкаво називають дітей, родичів, близьких друзів. На відміну від русифікованих *Ваня, Вася, Коля, Міша, Маша* і под. це власне українські утворення, причому частково такі, що їх рідко коли зустрінеш на сході України, особливо в містах: *Іванку, Миколайко, Михасю, Миросю, Марічко*. У художніх оповідах ці гарні імена і в минулому ставали однією з ознак галицького колориту. Порівняйте в “Тінях забутих предків” Михайла Коцюбинського: – Любчику *Іванку!* Ци будемо в парі усе?; – Мушу йти в полонину, *Марічко*...; порівняйте: – *Михайську*, дитино, чи ти напавду здурів із тим дзвоном! (Р.Федорів).

Вочевидь, тенденція до утвердження власне українських зменшувально-пестливих власних імен поступово набуде сили, і галицькі утворення можуть стати взірцем, основою, імпульсом цих процесів.

Популярними залишаються в Галичині, особливо на селі, і ті звертання, що характеризують родинні стосунки. З повагою і шанобою називають поважну жінку *нанашкою* (“хрещена мати”), молоду жінку – *небогою* (“племінниця”), наприклад: *Йой, нанашечко*, я не піду, бо моя мама вам вікна повибиває... (С.Пушик); – *Гандзю, Гандзуню!* Сиди мені, *небого*, дома, бо я піду в ліс! (І.Франко). Як і по всій Україні, повновісно звучать звертання до хрещеного батька і хрещеної матері *куме, кумо*, а окремо ще називають їх *батьку, матко*.

Застарілі звертання до батька – *дєдю, дєдику* вживаються в діалектному оточенні, порівняйте: – *Дєдю*, ми хочемо їсти...; – *Дєдику*, не топіть мене, не топіть, не топіть! (В.Стефанік). Часом можна почути *тетю, кітцю* або *цьоцю* при звертанні до матеріної сестри, але таке слововживання не можна вважати загальноприйнятим у Галичині, його сфера – лише окремі сільські райони. Юнака, парубка можна назвати *легінем, легіником*: – Хто ти такий, *легіню?* – питала Маруся (Г.Хоткевич); звичайно таке звертання нині звучить як стилізація, але за певних обставин (напівжартівливо, аби підкреслити доброзичливе ставлення) воно цілком природне; порівняйте: – А чи знаєш ти, *легінку*, що то за

шанець, звідки взявся? (журнал “Гуцульщина”, 1998, № 2-3).

А от поважливе, шанобливе звернення до батьків і старших рідних на *ви*, відоме й на сході України, зберігається майже повсюдно, як у сільській родині, так і у середовищі західноукраїнської інтелігенції: – *Ви*, тато, запрошували...; – *Ви*, мамо, наказали... “Тикання” загалом – не галицька традиція: таке слововживання прийшло сюди зі сходу, в ньому відчутний вплив російськомовного нащелення. Лише за умов близьких товариських відносин (у “симетричній ситуації спілкування”, як кажуть мовознавці) можливе звертання на *ти*: – Чого *ти* хочеш, брате? (І.Франко).

Поряд із загальновідомими словами вітання (*Добрий день!*; *Добридень!*; *Добрий вечір!*; *Моя шанування!* і под.) широко вживаними залишається традиційне – *Слава Ісусу Христу!* – *Слава навіки Богу Святому!* (або – *Слава навіки!*). У розмові традиційне вітання скорочується, набуває вигляду стереотипу – від – *Слава Сусу Христу* до – *Славайсу*; порівняйте: “Славайсу”. – “Навіки слава”, – лише тільки бесіди і розмови (В.Стефанік). Майже не почуєш поширеного на сході *Здрастуйте!*, сформованого під впливом старослов'янської мови і спільного із російським відповідником.

Розповідаючи про сучасний ритуал вітання у гуцулів, Степан Пушик повторює формули, що їх наводив свого часу В.Шухевич, підтверджуючи тим самим стійкість, консерватизм регіонального мовленнєвого етикету:

Найбільше мені сподобалося, як у Карпатах вітаються

“Як ви дужі?” – запитують.

“Добре. Як ви”?

або:

“Чи у вас мирно?”

“Гаразд!”

Увечері, коли зустрічаються закохані:

“Як днювала, пишна чічко?”

“Миром!” – відповідає дівчина.

Порівняйте також у Гната Хоткевича:

– Єк днювали, Адно?

– Гаразд, що ви май?

– Ци дужі, Мику? і под.

При прощанні можна сказати *до побачення, прощайте*, а в колі близьких, добре знайомих співрозмовників ці слова замінюють більш інтимним і дружнім *па-па*. На запитання – Як ся маєш? (як життя?, як справи?) нерідко у відповідь можна почути – *Може бути!* (у значенні “аби не було гірше”). У гуцулів і нині поширене запитання – Чи дужі? (– Мамко, татко дужі?), на що можна одержати підтвердження: – *Дужі, Богу дякувати*. Хоч паралельно вживаються й інші форми: – *Добре*; – *Гаразд*; – *Богу дякувати* і под.; останнім часом, особливо серед молоді, поширилась і неприродне – *Нормально!* На підтвердження чогось можна сказати *так* (ніколи *да*), але повсюдно звучить і побутове *ну!* (що для мешканця сходу не дуже приємно, ледве не образливо, але галичанам в розмові

сприймається як норма). У гуцульському діалектному середовищі ще зберігається стверджувальне *ae*: – Ае! Ае! – відтакувала гуцулія (Г.Хоткевич). При запереченні паралельно з *ні, не* нерідко вдаються до полонізованого – *Ніц!* (немає нічого): – Чи є в тебе гроші? – *Ніц!* Порівняйте: – Ой *не!* Я хочу, аби йка найкрайніша мене поцулувала (Г.Хоткевич).

Слова чемності, ввічливості надзвичайно частотні. Одне з найпоширеніших серед них – *прошу* (прошу дуже, рідко полонізоване *прошу пана*), діапазон уживання якого навіть важко окреслити. Як писав Юрій Шевельов, “принесена з Галичини форма *прошу* набирає значення не стільки дієслівної форми, скільки прислівника, чи, певніше, вставного слова, тотожного або близького значенням (хоч і дещо відмінного і семантичними нюансами, і емоційним забарвленням) до слова *будь ласка* (1, с.121). І дійсно, слово *прошу* позначає і елементарне прохання, і не завжди бажаний дозвіл, і задоволення, і незадоволення, і захоплення, і глузування, і недочування (звичайно в формі запитання) тощо. До того ж це слово вимовляється з найрізноманітнішою інтонацією.

При вибаченні найчастіше вживається форма *перепрошую*; загальноприйняті слова *вибачте, вибачайте* в побуті галичан обмежені. Основним словом подяки є *дякую* і численні підсилені форми типу *гарно дякую, файно дякую, красно (красенько) дякую, дуже дякую*; ці утворення можуть здобувати різноманітне емоційне забарвлення (виявляти задоволення, незадоволення, захват, огиду і под.). Поширене на сході України *спасибі* (спільне з російським, від *спаси Бог*) маловживане, його можна почути в містах, у середовищі інтелігенції, знайомої із загальнолітературною традицією.

Як на сході, так і на заході України близькі знайомі з різної нагоди (на релігійне свято, іменини, день народження, при зустрічі) зичать один одному добра, щастя, здоров'я. Формули цих побажань, як правило, загальноприйняті: – *Дай, Боже!*; – *Дай, Боже, щастя і здоров'я!* (нерідко в діалектному вигляді – *Щастя і здоров'я!*) і под. Частково на позначення наказової форми побажання нерідко виступає діалектне *най*: – *Най Бог боронить!* Порівняйте: – *Най* нам Біг хоронить кожного доброго чоловіка... (В.Стефанік). Якщо галичанин, особливо старшого покоління, заходить у помешкання і застає хазяїв за їжею, то може побажати: – *Споживайте здорові!* На що може почути у відповідь: – *Дай, Боже, здоров'я!*

На весіллях, хрестинах, при відзначенні днів народження (іменин), чийхось заслуг обов'язково співають *Многая літа!* Мелодія не завжди однакова, називаються різні імена – як героїв свята, так і запрошених, але, як правило, співають усі присутні. А на Святий вечір галичани звертаються один до одного, використовуючи стару форму умовного способу: – *Христос ся (або си) рождає. У відповідь кажуть: – Славімо його або – Хвалімо його.* Порівняйте, наприклад, у сучасній співанці Р.Кумлика:

Помолились разом Богу –
Христос си рождає.
Хвалити его, – радісно

“Фразеологічному словнику української мови” в 2-х книгах (2-е вид., К., 1999), очевидно, як діалектний, хоч його вживання не є територіально обмеженим; останнім часом, зокрема, цей вислів звучить у передачах Центрального телебачення, по радіо тощо.

Загалом же нечемні, вульгарні слова, а тим паче горезвісний мат у Галичині традиційно вживаються рідко. Щоправда, дослідники здавна відзначали “честолобство”, “вразливість” галичан, особливо гуцулів, їхню гостру реакцію на зневагу і кривду; це причина можливих сварок, під час яких вживаються різкі вирази і прокльони; порівняйте у В.Шухевича: – *Тфу, пек ти та цур! – Агій ти на лице! – Щез бис ти та скаменів! – Лихе на твою голову! – Біда би ти на голову упала! – Щез бис у озеро та в тріски!* тощо (2, с.60). Прості люди (“челядь”), за В.Шухевичем, допускає і більш образливі, вульгарні вирази. Вони нерідко призводять до бійки (там само, с.60-61).

Нинішнє функціонування брутальних слів і виразів найчастіше запозичене і особливо для старшого покоління нейприйнятне. Адже говорити неподобне – гріх, і побожні галичани намагаються не порушувати християнські заповіді. Серед лайливих побажань із різкою негациєю, наближених до прокльонів, варто згадати традиційно-народний вислів – *Най його шляк* (у просторіччі *шляк*) *трафить* (стара калька з німецької); у В.Шухевича: – *Шляк би ті трафив!* Його вживання вийшло за межі діалектного середовища і є виявом багатьох негативних емоцій – досади, обурення, незадоволення, гніву, розпачу тощо. Порівняйте: – Ого, вже *най* того вола *шляк трафить*, що го корова б'є (В.Стефанік); – Аби мене *шляк трафив* з такою роботою. Бо дай же я до завтра не діждав! (Л.Мартович).

Формули етикету передбачають правдивість, порядність мовця. Потрібно щоразу довести, що казане є щирим, відвертим, нефальшивим. А тому вставні слова, частки, вигуки як підтвердження, запевнення становлять обов'язковий елемент мовлення. Серед подібних “слівців”, що до них вдаються галичани, можна, приміром, назвати *бігме* (в значенні “свята правда”). “Словник української мови” в 11-ти томах відзначав в цьому слові нашарування застарілості (К., 1970. – Т.І, с.175), проте практика його вживання в Галичині не засвідчує цього стилістичного показника; порівняйте в усному мовленні: – *Бігме, правда!*; – *Бігме, не брешу і под.*, у художньому тексті: – *Правду кажете, ой, бігме, правду* (В.Стефанік); – *Ви чекайте, а я, бігме, боюся...* (Р.Федорів).

У діалектному середовищі є типові вигуки, що інтимізують мовлення, передають емоційний стан, зрештою – наближують мовця до адресата і можуть бути охарактеризовані як елементи своєрідного традиційно-селянського етикету. Це, зокрема, слова на кшталт *мой, аді, ади, гай, гой* (у покутян, гуцулів), *лем* (у лемків), *йой* і под. У сфері літературного мовлення, серед молоді, інтелігенції їхнє вживання виключається. Такі вигуки виступають засобом індивідуалізації мови персонажів художніх творів, обернутих передовсім у минулі часи: – *Мой, та же цего ще ніхто не видів, відколи світ* (В.Стефанік); – *Ой мой-мой!* Що ти говориш! (М.Коцюбинський); – *Йой, Аннунько, тікай у світ, куди тебе ноги несуть!* (С.Пушик); порівняйте: – *Ей... та я маю роботу... ади...*

виключається. Такі вигуки виступають засобом індивідуалізації мови персонажів художніх творів, обернутих передовсім у минулі часи: – *Мой*, та же цего ще ніхто не видів, відколи світ (В. Стефаник); – *Ой мой-мой!* Що ти говориш! (М. Коцюбинський); – *Йой*, Аннунько, тікай у світ, куди тебе ноги несуть! (С. Пушик); порівняйте: – *Ей... та я маю роботу... ади...* (Г. Хоткевич).

У бойківському діалекті зберігається вигук (частка) *ба*, що не несе смислового навантаження, але достатньо експресивний; порівняйте: У багатьох селах частка “ба”, мов кліщ, міцно тримається в мові. Навіть сміються з бойкинь:

– Доню, не кажи “ба”, то дам тобі десятку ..

– Ба, кобисте дали... (С. Пушик).

Характеризуючи вплив галицьких експресивів на літературну мову, Юрій Шевельов зазначав: “Такі словечка з більш або менш насиченими емоційністю забарвленнями виходять уже далеко за межі книжкової мови і, отже, є найкращим свідченням того, як органічно впливають галицькі елементи до української літературної мови” (1, с. 121). У наш час демократизації суспільства, культурного відродження надбання галицького мовленнєвого етикету можуть стати у пригоді. Адже в них відтворюється споконвічна історія великого масиву українства, віддзеркалюється традиційно-народне світобачення. Мовленнєва практика сьогодення підтверджує: все цінне, що нагромаджено в усіх регіонах нашої незалежної держави, є загальним надбанням і може бути використано в подальшому розвії рідної мови.

Література

1. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – Львів – Нью-Йорк, 1996.
2. Шухевич В. Гуцульщина. – Верховина, 1997.

Микола Лесюк

СУЧАСНЕ МОВЛЕННЯ ГАЛИЧАН

Галичина відзначається особливою мовною строкатістю, бо тут здавна активно функціонують кілька народних говорів: гуцульський, покутський, наддністрянський (опільський) та бойківський. Після так званої операції “Вісла” на Прикарпатті виникли й лемківські поселення, але компактно лемківський говір не функціонує. Треба сказати, що всі західноукраїнські говори зберегли свою оригінальність, свої специфічні особливості, незважаючи на постійну іноземну присутність у Галичині, на активне насаджування тут чужих мов, на вплив української літературної мови. Цей факт є свідченням того, що народні українські говори мусили мати надзвичайно глибокі і сильні корені, щоб зберегти себе в умовах насильницької асиміляції хоча чистота, первозданність народної мови збережена не всюди в однаковій мірі. Мовлення сільського населення гірських районів зберегло більше первісних форм, менше вражене екстралінгвальними впливами. Як писав ще колись Яків Головацький “Галицькі і Угорські Русине мають чимало рѣзних”, бо “Кождый закутокъ захищенийъ горбами або ѳтрѣзанийъ рѣками, заховує свою рѣзномову”, бо люди “тамъ поселившисьъ на зворахъ меже велитскими ущовбами ѳтрѣзани ѳтъ другихъ жителѣвъ довго задержовали свою рѣдну мову, свои родими звичаи и обычаи. Гѳрскіи сторони всегдѣ найдовше задержують старый бытъ и знаки стародавней бесѣды. Языкѣ, котрый горы має въ своей власти, не загине: най бы всюди по долинахъ знидѣло и загибло рѣдне слово, въ горахъ ѳдпполонинскихъ заховаеся первѣстный языкѣ, стародавний бытъ и обычай” (6, с. 28-29). Без сумніву, Я. Головацький мав рацію, відводячи таку визначну роль у збереженні мови народу горам і локалізації та відмежуванню гірських мешканців від інших територій. Однак вирішальну роль тут відіграє все-таки не територіальна неприступність, а високі почуття любові до свого народу і своєї мови, національна самосвідомість мешканців гірських країв.

І все ж постійна присутність чужої мови, яка вживається офіційно, яка є мовою церкви, школи, юриспруденції, преси, державних установ, насильне нав’язування панівної не минають для мови безслідно. Мова вбирає в себе чи мимовільно, чи й з примусу чужомовні елементи, і це відчутно як на лексичному, так і на фонетичному, словотвірному та граматичному рівнях. Так само народнорозмовна мова вбирає в себе й слова та форми, що є нормативними для літературної мови. Таким чином, народнорозмовна мова зазнає двояких змін: з однієї сторони забруднюється, занечищується іншомовними елементами, тобто формами панівної мови та мов, з якими активно контактує, а з другої сторони очищується від своїх власних ненормативних форм та іншомовних елементів, засвоєних нею раніше.

Усе це яскраво проглядається в сучасному мовленні галичан. Тут чим раз менше зустрічається германізмів, полонізмів, різноманітних регіональних, діалектних слів та форм і з’являється чим раз більше форм

правильних, нормативних, тобто мовлення стає правильнішим. Особливо це помітно у мовленні інтелігенції, студентської та учнівської молоді тощо.

Польові записи мовлення різноманітних категорій населення Галичини, зокрема Прикарпаття, можуть дати уявлення про масштаби змін, що відбулися в народних говорах під впливом зовнішніх чинників. Бо, як правильно зазначав український мовознавець з діаспори Кость Кисілевський, “під впливом школи, преси, освіти” створюються “нові, молоді форми мови” (1, с.284).

У молодій людині з Верховинщини чи Косівщини, яка свідомо працює над своїм мовленням з тим, щоб наблизити його до літературного, уже нелегко помітити пом'якшену вимову /д/, /т/, /н/ перед /е/ та /и/, що є найяскравішою рисою гуцульської фонетики ([д'ит'ина], [д'ен'], [д'икий], [т'еплий], [т'ихо], [н'ен'ка], [н'е"ма], [н'е"буд'е"] і под.); уже не відчутний перехід етимологічного /а/ після м'якого приголосного та шиплячого в /е/ чи /и/ у словах типу [біл'е"вий] – білявий, [здоган'е"ти] – доганяти, [провір'е"ти] – перевіряти, [земл'е"] – земля, [обиц'е"ти]), а в ненаголошеній позиції навіть в /і/: [лігати] – лягати, [вишні] – вишня, [люліти] – люляти, [вулиці], [спідниці]* – вулиця, спідниця, [звірім] – звірям, [хлопцям] – хлопцям тощо. Аналогічно вимовляється етимологічне /а/ й після шиплячих: [догадж'е"ти] – догоджати, [міш'е"ти] – мішати, [ш'е"пка] – шапка, [ч'е"с] – час, [душ'е"] – душа, [меж'е"] – межа, [каші] – каша, [саджі] – сажа, [вімішати] – вимішати, [валашити] – валашати (каструвати) і под.

В “окультуреному” мовленні гуцула, бойка чи покутянина вимовляється /'а/ й на місці колишнього /є/ носового: *порядок, початок, тяжко, узяти, тяжкий, пам'ять*, а не [пор'идок], [почіт'ок], [т'е"шко], [уз'е"ти'], [тішкий], [памніть] тощо. Літературним нормам підпорядкована також вимова /'а/ в іменниках середнього роду типу *життя, весілля, волосся, насіння, збіжжя* замість місцевого /є"/ чи /і/ – [жит'е"], [весіл'е"], [волосі], [насіні], [збіжі]; літературні привнесені (східні) форми з лабіалізованим /е/, тобто з /о/ та м'яким приголосним переважили місцеві історичні форми зі ствердим “законним” приголосним перед /е/ в словах типу *сьомий, льону, льоду, у нього, цього* (галицькі форми *семий, лону, леду* тощо); аналогічна зміна сталася також у словах типу *учера, шестий, єго (їго)*, де /е/ під літературним впливом стало вимовлятися як /о/; хіба що в селах серед старших людей можна ще почути частку *чи* замість *чи* тощо. Чим раз менше відхилень зустрічається і в словозміні. Як відомо, загальноприйнятою формою в західних говорах української мови в орудному відмінку однини іменників першої відміни та узгоджених з ними прикметників, дієприкметників та займенників було закінчення *ов*: *мудров головов, добров порадов* тощо. Тепер таке закінчення є лише у мовленні сільських мешканців. Однак дуже “живучим” виявилось закінчення *-и* в родовому, давальному та місцевому відмінках іменників третьої відміни типу *радости, ночі, любові*, а також у давальному та місцевому відмінках іменників м'якого варіанта першої

відміни (*на землі, на вишні* і под.) та в місцевому відмінку м'якої групи іменників другої відміни (*на коні, на пні на полі, на морі* і под.). Тому вважаємо цілком виправданим бажання унормувати в новому правописі це історичне закінчення в іменниках третьої відміни, шкода тільки що не в усіх перелічених групах.

Можна стверджувати, що всі або принаймні 99 відсотків місцевих, галицьких форм, які відрізняються від літературних, є історичними формами, що існували в свій час у давньоукраїнській мові. З об'єктивних причин вони не стали нормативними, бо переважили в літературній мові східні форми, які часто були нав'язаними, привнесеними, аналогійними тощо. Тому вплив літературної мови інколи призводить до сплутування літературних і місцевих форм. Так, у літературній мові існують нормативні форми *третій*, але чомусь *четвертий*. У західних говірках в обидвох цих словах вимовляється закономірний (історичний) твердий приголосний та голосний /и/: *третій, четвертий*. Тепер же окремі мовці за аналогією до *третій* вимовляють так само *четвертий*, за аналогією до *крайній, городній, дорожній, освітній* – *народній, благородній, попутній, трикутний* і таке под. Треба, до речі, відзначити, що в українській літературній мові немає правил, які б регламентували чи хоча б пояснювали такий двоякий підхід у вимові та написанні прикметникових основ і закінчень. Чому від іменника *город* утворюється прикметник *городній*, а від іменника *загорода* – *загородний*? Чому *третій*, але *четвертий*, чому *синій*, але *червоний*? У зв'язку з цим, як видається, була б розумніша й доцільніша “галицька” літературна норма, яка передбачає послідовну тверду вимову приголосного основи прикметника та закінчення *-ий*: *крайній, великодний, городний, народний, синій, червоний* і т.под., як це й вимовляють послідовно носії всіх основних галицьких говорів.

До речі, розумніша і доцільніша була б не тільки ця “галицька” норма, а й багато інших фонетичних та особливо морфологічних рис, успадкованих від давньоукраїнської мови. Однак, як уже відзначалося, у ролі літературної утвердилася мова східних українців, яка якраз і має дуже багато відхилень від історичних форм. Тому створилася парадоксальна ситуація, коли правильні (історичні) форми стали неправильними, а неправильні, запозичені, нав'язані, а інколи й нав'язані форми стали нормативними.

Тут, напевне, немає потреби перелічувати всі ті фонетичні та граматичні риси західних говорів, які піддалися впливові літературної мови і змінилися на літературні. У принципі, в освіченої людини, яка оволоділа літературною мовою, усі місцеві форми замінені літературними. Уживання їх є прямо пропорційним освіченості мовця. Чим вища освіченість людини, її ознайомленість з нормами літературної мови, тим менше “галицизмів” можна зустріти у її мовленні і навпаки, хоча на сто відсотків цього стверджувати не можна, бо засвоєні змалку, “усмоктані”, як кажуть у таких випадках, з молоком матері форми спонтанно, час від часу таки проявляються у мовленні індивіда.

Якщо за фонетичними та граматичними нормами освічений мовець намагається стежити і майже не допускає орфоепічних та

* В окремих місцевостях навіть у межах одного говору можливе тверде /ц/ і закінчення *-а*: *кирниця, молодиця, копиця* – криниця, молодиця, копиця.

граматичних помилок, то лексичні помилки, тобто уживання ненормативних лексем зустрічаються досить часто. Серед цих ненормативних слів є варваризми, що прийшли в українську з різних мов, але найбільше з російської, старослов'янської, польської та німецької.

Тому для гуцула, бойка, покутянина чи наддністрянця, досить звичними є германізми, які прийшли у мовлення галичан у часи цісарської монархії та під час Другої світової війни. Наведемо найбільш уживані: *бріфташка* – сумка, *васервата* – рівень (інструмент), *гельма* (або *гальма*) – захисна каска на голову, шолом, *танц* – зовсім, цілком, *гендлювати* – торгувати, *глянц* – блиск, *глянцпапір* – шліфувальний папір, *дзитарок* – годинник (увійшло через польську), *лєцтий* – як пейоратив: паскудний, останній, *люфт* (*вийти на свіжий люфт*) – повітря, *люстро* – дзеркало, *люзний* – вільний, *майзель* – зубило, *мундур* – одяг, *пляц* – майдан, місце, *рихт* – рація: *маєш рихт* – маєш рацію або право: (За своє п'ю, ніхто до того *рихту* не має (Стефанік); *спацір* (*спацир*) – прогулянка, *таца* (*таця*) – піднос, *трафити* – потрапити, поцілити, *урльоп* – відпустка (увійшло через польську мову), *фана* – прапор, *файний* – гарний, *фіра* – підвода, *фірман* – їздовий, той, що править кінями; *футро* – підкладка до одягу, *підфутруватися* – попоїсти, *фрай* – свобода (*маю фрай* – я вільний), *фест* (*фист*) – сильно, *фурт* – постійно, *цільта* – брезент, *ціньгер* – курок, *цурік* – команда коням “назад”, *шватер* – брат (або чоловік) сестри, *шіфа* – корабель, *шлюфка* – петля для підтримування ременя, *шпарувати* – економити, *шлюс* – кінець (*шлюс Параню* – по коханю), *шприха* – спиця в колесі велосипеда, *шпулька* (ниток) – катушка, *шрубa* – болт чи шуруп, *штаба* – металева шина, яку накидають, закриваючи, на двері, *фертик* – кінець (*сказав – і фертик!*), *шпиталь* – лікарня, *шпіц* – кінець (носок) чобота, черевика (*дати шпіца* – копнути), *шпіхлер* – комора, *штимувати* – пасувати до чогось, підходити, *штерна* – медалі, ордени, *штолі* – цвяхи, якими прибивають підкову, *штуркати* – штовхати та інші.

Для галичан, які тривалий час відчували на собі польськомовний гніт, досить звичними є також полонізми або слова з інших мов, що увійшли через польську: *альярм* – тривога, *альярмово* – швидко, терміново, раптово, *бенькарт* – байстрюк, безбатченко, *бронзовий* – бронзовий, *вар'ят* – невірноважена людина, *вельон* – весільне вбрання молодої, *олуфко* – олівець, *гвер* – рушниця, *темба* – рот (зневажливо: *закрий тембу*), *кльоцок* – товстий шматок чогось (напр. дерева; кажуть і про вгодовану дитину: *добрий кльоцок*), *кавалок* – шматок, кусень, *кобіта* – жінка, *кошуля* – сорочка, *ксьондз* – священник, *огонок* – черга, *пательня* – сковорідка, *пуделко* – коробка, *погар* (*пугар*) – склянка, *студня* – криниця, *таний* – дешевий, *теньгий* – грубий, товстий, *твар* – обличчя, *трускавка* – полуниця, *розмаїто* – різноманітно, *опінія* – думка про когось, про щось, *імпреза* – захід, *цєрата* (*цєрета*) – гумовий чи штучний матеріал для підстелювання, *моцний* – міцний, *п'єц* – пічка, *грубка*, *крижі* – попереки, *крижувати* – встановлювати пропорційні сторони прямокутника (пол. *krzyż* – хрест), *вакації* – канікули та ряд інших.

Можливо, не в усіх галицьких говорах наведені слова є однаково частотні. Більше полонізмів є, звичайно, в говірках, що безпосередньо контактують з польськими говорами, і менше в гуцульському і

покутському говорах. Польськомовний вплив відчутний не тільки в лексиці, хоч він проявляє себе тут дуже яскраво, але й на фонетичному (*моцний, хорий, бронзовий*), морфологічному (*хтіти, хтіли*), граматичному (особливо при побудові речень та уживанні прийменників) рівнях.

Як бачимо, польськомовні лексичні нашарування в західноукраїнських говорах порівняно незначні. Зважаючи на таку тривалу присутність Польщі та її мови в Галичині, їх могло бути значно більше. Отже, не мали рації і права російські шовіністично настроєні вчені стверджувати, що українська мова – це “наречіє, употребляемое простонародием”, що вона являє собою “тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши”, що російська мова (так стверджував Валуев) зрозуміліша для українців, ніж “сочиняемый для них некоторыми малороссиянами и в особенности поляками так называемый украинский язык” (5, с.94). Називав українську мову “жаргоном”, що “составлен из смеси польских слов и окончаний с русскими словами”, і редактор “Вѣстника юго-западной и западной России” К.Говорський. Він стверджував, що “нет ни требования, ни надобности издавать книжки на искаленном полонизмами малороссийском наречии” (7, с.504).

Так само Т.Флоринський, намагаючись заперечити існування, за його висловлюванням, “українсько-руської мови”, кожне слово, яке не збігається фонетичним та морфологічним оформленням з відповідним російським словом, називає польським. Засліплений злобою, ненавистю до всього українського, він звинувачував українців у тому, що вони нібито створили штучну мову, заповнивши “свою речь чужими, преимущественно польскими или, реже, немецкими выражениями и новыми коваными словами самого разнообразного чекана. Отсюда, – як заявляв він, – новосоздаваемый ученый язык отличается крайней искусственностью и малопонятностью” (8, с.381). Аналізуючи мову збірників НТШ та інших праць західноукраїнських учених, він пише про українську мову як про “никому не понятную уродливую” “українсько-руську мову”, услід за Будиловичем називає її “русько-польским жаргоном, напоминающим гермафродита” (8, с.383). Він уважає полонізмами, як було зазначено, кожне українське слово, яке не подібне на російський відповідник, зокрема такі: *не рахуючись, вплинула, кошти, каменниця, друкарня, спілка, книгарня, товариство, вага, переважного, видатки, папір, фарба, рахунок, переклад, умова, увага, докладно, виразно, знищений, ґрунт, зрештою, приємне вражіннє, переконаннє, зручність, читач* та багато інших. Т.Флоринський, звичайно, не мав рації, він не чув усного мовлення українців, інакше не називав би українську мову штучною. Народна мова штучною не буває.

Українська мова входить у слов'янську групу, і значний пласт слів у її лексичному складі має спільні корені зі словами інших слов'янських мов. Тому той факт, що якісь українські слова подібні на польські, ще не означає, що вони польські. Наявність однакових слів зовсім не означає, що їх треба цуратися, відкидати. Як писав колись Іван Франко, “викидати

такі слова з нашої мови для того тільки, що у інших слов'ян є подібні, се значило би добровільно обскубувати свою мову" (9, с.173).

Однак ні польська мова, ні тим більше німецька не залишили в українській мові такий глибокий слід, як залишила російська. І хоч у Галичині мовлення населення менше засмічене росізмами, ніж, наприклад, на Сході чи Півдні України, все ж їх є надто багато. Кількарічна фіксація мовлення різних верств населення Галичини дала можливість укласти цілий словник російських варваризмів, який налічує біля однієї тисячі слів (3; 4).

У цьому словнику зібрана неунормована лексика, що ввійшла в українську мову з російської (у т.ч. й старослов'янізми) у процесі тривалого насаджування російської мови або так званого російсько-українського білінгвізму. Значна частина цих російських варваризмів заповнила мовлення галичан ще в XIX ст. – у часи активного культивування в Галичині та особливо в Закарпатті так званого "язичія" – суміші російських, церковнослов'янських, українських та польських слів, яке пропагували москвофіли (2).

Треба зазначити, що ця лексика дуже міцно ввійшла в лексикон галичан і рідко хто уникає росізмів. Правда, тут знову ж таки усе залежить від освіченості індивіда, від його ставлення до своєї мови. Людина, яка стежить за своїм мовленням, за його культурою і чистотою, уживає їх рідше. Найбільше їх уживає, як не дивно, урбанізоване селянство, яке вважає мало чи не престижним розмовляти мовою, перемішаною майже на третину (а інколи й наполовину) з російськими словами. Використовуючи такий суржик, людина підкреслює тим самим свою нібито причетність до міської маскультури і нібито вищість над своїми земляками-селянами. Однак значна частина мовців просто не задумується, якою мовою розмовляє.

Це підтверджує, до речі, опитування-анкетування населення Івано-Франківської області, яке проведено нами спеціально з метою вивчення ставлення мешканців Прикарпаття (причому різних вікових категорій) до мови, мовної політики держави, свого власного мовлення тощо.

Анкетуванням було охоплено 330 осіб таких вікових категорій: 1) 60 років і більше; 2) 40-60- років; 3) 30-40 років; 4) 20-30 років; 5) 15-18 років (старшокласники). Анкетування проводили студенти філологічного факультету в 1999-2000 навчальному році на території Івано-Франківської області (за місцем проживання студентів), тобто опитуванням охоплені носії всіх основних говорів, що функціонують на Прикарпатті. Піддавалися опитуванню також представники інших національностей, зокрема росіяни. Серед опитаних переважають мешканці села, але частина відповідей є і від міських жителів. Анкета не ставила своїм завданням опитати лише якісь певні категорії населення. Тут є пенсіонери, працівники села, промислових підприємств, домогосподарки, учителі, лікарі, культосвітні працівники, молодь, яка має різноманітний соціальний статус, учні-старшокласники тощо.

Анкетуючи були передбачені такі запитання:

1. Чи задумувалися Ви, якою мовою Ви розмовляєте?

Можливі відповіді:

- літературною;
- діалектною;
- суржиком (змішаною)
- не задумувався (не задумувалася)

2. Чи надаєте Ви значення тому, як розмовляють навколо Вас?
3. Як Ви ставитесь до російськомовних теле- та радіопередач?
4. Що, на Вашу думку, слід змінити у мовленні, яке нас оточує?
5. Яка з чужих мов, на Вашу думку, найбільше вплинула на українську мову?
 - німецька;
 - польська;
 - російська;
 - інша
6. Назвіть слова, які Ви вважаєте у нашій мові чужими. Чиї це слова?
7. Яким словом Ви назвали б свій магазин, кафе, бар, своє власне підприємство тощо?
8. Як Ви ставитесь до ідеї надання офіційного статусу в Україні російській мові?

Відповіді на анкети одержані різноманітні, але певні тенденції, закономірності все-таки простежуються. Треба зазначити, що не на всі питання одержані відповіді від усіх респондентів. Дехто писав (казав), що не знає, інші промовчували і не давали відповіді взагалі.

Так, на питання "Чи задумувалися Ви, якою мовою Ви розмовляєте?" дехто (2,4 відсотка) відповів: "ні". Люди старшого віку, в основному, правильно оцінюючи своє мовлення, підтверджують, що розмовляють діалектною мовою (такі відповіді давали респонденти й інших вікових груп – усього 42,2 відсотка) Значний відсоток мовців – 30,6 – покійно визнав, що розмовляє українсько-російським суржиком. Таких людей є, очевидно, більше, бо 8,48 відсотка написали, що тільки намагаються розмовляти літературною мовою, відчуваючи, що їхнє мовлення ще не ідеальне, а, отже, засмічене ненормативними елементами. Чистою літературною мовою, як визнали самі опитувані, розмовляють лише 12,1 відсотка громадян, до них, правда, можна додати й тих, що на це питання дали відповідь "українською", одного, який написав "нормальною" і 2,1 відсотка тих, що змінюють своє мовлення залежно від ситуації, від оточення співрозмовників, а також тих, хто "намагається" розмовляти правильно. Отож літературною мовою розмовляють 24,5 відсотка респондентів. В основному це студентська та учнівська молодь, інтелігенція, хоч певна частина працівників освітньої сфери теж заявила, що вживає діалектні форми, тим самим підкреслюючи свій зв'язок з рідною говіркою і рідною мовою. Недарма одна з респонденток заявила, що краще вже розмовляти діалектною, ніж російською мовою.

На питання, "Чи надаєте Ви значення тому, як розмовляють навколо Вас?" 68,4 відсотка респондентів відповіли ствердно, 28,5 % значення не надають, а 2,9-им відсотка це байдуже. На питання "Як Ви ставитесь до російськомовних теле- та радіопередач?" 211 із 311 відповіли: "негативно" (63,9 %), але 30,4 відсотка, тобто кожен третій, слухає ці

передачі або в усякому разі не має нічого проти них. Деяка частина опитуваних пояснює це браком відповідних україномовних передач або просто низькою їх якістю.

На четверте питання – “Що, на Вашу думку, слід змінити у мовленні, яке нас оточує?” – одержано широкий спектр відповідей-думок. Найбільша кількість респондентів (77 із 330 або 23,3 відсотка) правильно вважає, що треба розмовляти літературною мовою, підвищувати культуру мовлення, стежити за ним тощо. Люди, які не дуже вникають у проблему, дали відповідь “не знаю” або “нічого” (71 і 38 осіб, що разом складає 33,0 відсотка). 27 осіб вважають, що не треба вживати діалектизмів, але треба вилучити з мовлення іншомовні слова; один вважає, що треба міняти все, двоє – що вже пізно щось міняти, четверо – що треба міняти багато. Значна частина респондентів вважає, що панівною в Україні – на радіо, в телебаченні, в пресі тощо – повинна бути українська мова. 17 (5,3%) респондентів пропонують ліквідувати матірщину і слова-паразити. 72 із 320, які дали відповідь на це питання (21,8 відсотка), рекомендують вилучити, викоренити з української мови росіізми. П'ять респондентів пропонують узагалі заборонити російську мову в офіційному вживанні, один пропонує навіть “вилучити російську мову з нашого побуту”, дехто вважає, що слід заборонити виступи російською мовою у Верховній Раді”. Одна з опитуваних, як уже зазначалося, заявила, що “краще говорити українським діалектом, ніж російською мовою” і т.под.

На питання “Яка з чужих мов, на Вашу думку, найбільше вплинула на українську мову?” 229 із усіх опитуваних, що складає 69,3 відсотка, вважають, що найбільший вплив на українську мову має російська.

Звідси, мабуть, і впливають відповіді на питання “Як Ви ставитесь до ідеї надання російській мові офіційного статусу в Україні?” На нього відповіли 325 респондентів і 294 з них, що складає 89,4 відсотка, відповіли: “негативно”. Лише 20 опитуваних (6,0 %) схвалюють таку ідею і лише 7-ом (2,1%) це абсолютно байдуже. Є й інші відповіді: “Тоді в Америці треба запровадити німецьку чи французьку”, “Ця ідея є антинародна й антидержавна”, “А що, тоді в Росії буде офіційною українська?” і под. Отож навіть із такого неширокого опитування можна судити про ставлення галичан до російської мови.

До речі, серед слів, які опитувані вважають чужими в українській мові, названо цілий ряд росіізмів, зокрема: *взрослий, веснушки, вообщє* (і варіант *вопше*), *гов'ядина, дурак, здача* (у значенні *рейшта*), *знакомий, коврик, копєйки, міроприємство, обіжається, остановка, папа* (*тато*), *переписка, тилесос, підписка, пожар, порок, потолок, прослойка, прошлий, рукопись, сквозняк, слідуочий, ссуда, судьба, сутки, тоже, утюг, хватати, шататися, шляпа, являється* (у значенні *є*), *язва жолудка, юбка*; словосполучення *так сказать, все рівно, добро пожалувати, не дай Бог* (треба: *Боже*), *довірене лице, залізна* (*железна*) *дорога* та інші. Дехто не наводив слів, а просто писав слово “багато” або “їх дуже багато. Більшість російські”.

Серед чужих слів наведено ряд польських варваризмів (*вуйко, зупа, дзитарок, ксьондз, склеп* та інші), що активно вживаються у мовленні

галичан, німецьких (*файно, фіра, гендель, мандибурка*) тощо. Наведено багато іншомовних слів, які мають уже постійну й офіційну прописку в українській мові, зокрема: *нотаріус, декольте, бюро, фойє, піцца, ательє, манто, паритет, манікюр, вестибюль, вуаль, тет-а-тет, ком'ютер* та багато інших.

Люди, що уважно ставляться до мови, помітили значне засилля в останній час і тих іншомовних слів (в основному англійських або як їх називають – американізмів), що уживаються в діловому світі, зокрема: *бізнес, біржа, брокер, грін-карта, ексклюзив, імідж, консенсус, маркет, маркетинг, менеджмент, мас-медіа, мер, офіс, саміт, фірма, хіт-парад, хот-дог, шоп, шоу* і т.под. Це не дивно, бо іншомовна лексика рясніє на рекламних щитах, таблицях, вивісках над закладами торгівлі, ресторанами, барами, кафе тощо. Про іншомовне засилля в українській рекламі та фірмонімії свідчать вивіски типу “*Классік*”, “*Бебі*”, “*Том*”, “*Нікіта*”, “*Крістіна*”, “*Капітошка*”, “*Ворожея*” і т.под. Тут до речі сказати, що є люди навіть із досить пристойною освітою, які навпаки захоплюються іншомовною лексикою і вживають без потреби, а інколи й із помилками іншомовні слова, наприклад: “*він зробив собі кар'єр*” (замість *кар'єру*), *фрагментально* зам. *фрагментарно*, *лейкмотив* зам. *лейтмотив*, *фоєрія* зам. *феєрія*, *манік'юрна робота* зам. *мініатюрна*, *пікарди* зам. *петарди*, *мокоцикль* зам. *мотоцикл*, “*я курилю це питання*” (російське *курурю*) і т.под.

А як же пропонують назвати учасники опитування свої бари, магазини, кафе, фірми? Респонденти запропонували надзвичайно широкий і різноманітний набір можливих назв. Серед них є і власні імена людей (*Тетяна, Світлана, Катерина, Анна-Марія, Христина, Надія, Галина, Любава, Оксана, Вікторія, Любчик, Настя, Наталі, Даринка, Анжеліка* тощо), імена історичних осіб чи літературних персонажів (*Байда, Роксолана, Наполеон, Немо, Монте Крісто, Афродіта*); є тут цілий ряд “модних” іншомовних слів (*Гелея, Дельта-плюс, Каламбур, Рондо, Ольвія, Оріон, Оазис, Рандеву, Фортуна, Прем'єра, Сюрприз* тощо). Однак найбільше є все-таки своїх, українських, які дійсно могли б стати окрасою будь-якого закладу. Є тут і *Спокуса*, і *Насолода*, і *Задоволення*, і *Забава*, а також: *Білосніжка, Веселка, Водограй, Вир, Вітерець, Дивосвіт, Затишок, Зоря, Зірниця, Зірнька, Зорепад, З ранку до ночі, Іскра, Квітка щастя, Карпати, Колиба, Корчма, Красуня, Марципани* (у свідомості галичан – це щось дуже смачне), *Молодість, Моноліт, Мрія* (багато разів), *Моя ти зіронько, Надія* (багато разів), *Небосхил, Ніжність, Нурт, Осінь, Підсніжник, Подарунок, Політ, Прибуток, Пролісок, Промінь, Роса, Росинка, Свіча, Смачного, Сніжинка, Сяйво, Україна* та ін. Є між пропонованими назвами й зоофорні та фітофорні назви: *Бджілка, Голубка, Киця, Ластівка, Акація, Берізка, Едельвейс, Калина, Мальва, Нарцис, Ромашка, Троянда* і т.ін. Можливо, є між наведеними назвами й такі, що вже “проїлися”, але є й цікаві та оригінальні назви. Отож тим власникам приватних закладів, яким часом бракує запасу слів та фантазії в підборі назв, які передирають ці назви з обгортки чи етикетки імпортованих товарів або складають їх із початкових літер своїх імен та прізвищ (“*Баго*”, “*Ра*” і под.), можна взяти з

цього переліку пристойні і приємні в усіх відношеннях назви для своїх об'єктів.

Завершуючи ці роздуми про стан української мови в Галичині, можемо з певністю стверджувати, що навіть тут, де вона, здавалося б, займає впевнені позиції в суспільному житті, вона потребує усіякої підтримки і допомоги. Тут відкрите широке поле діяльності для вчителів-філологів, які повинні враховувати навколишню мовну ситуацію, мовне оточення. Працюючи з дітьми, учителі повинні мати на увазі не тільки вплив діалектного оточення, але й вплив російської мови, яка заповонила теле- та радіоефір, інформаційний простір України, полиці книгарень і преспунктів. Звичайно, ще більшої підтримки та допомоги українська мова потребує на Сході та Півдні України, де вона повністю витіснена з офіційної сфери вживання. Ця підтримка мусить бути державною, надійною і надзвичайно серйозною, інакше українська мова не вистоїть у цій різномовній агресивній круговерті, не виплутається незаплямленою з цього важкого конгломерату чужих мов.

Література

1. Кисілевський Кость. Мовні особливості надністрирянського гнізда // Збірник на пошану Зенона Кузеля / ЗНТШ. – Т. CLXIX. – Париж – Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто – Сідней, 1962.
2. Лесюк Микола. Російськомовна експансія в Галичині: історія і сучасність // Українська мова в освіті. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С. 259-285.
3. Лесюк Микола. Словник русизмів у сучасній українській мові. – Івано-Франківськ, 1993.
4. Лесюк Микола. Словник русизмів у сучасній українській мові // Дивослово. – 1994. – ч. 5-6. – С. 15-23.
5. Лизанчук Василь. Навічно кайдани кували. – Львів, 1995.
6. Розправа о языкѣ кожнорускомѣ и его нарѣчіяхъ сочинена Яковомъ Головацкимъ. – Во Львовѣ, 1849.
7. Студинський Кирило. Епізоди боротьби за українство в 1863 р.: Окрема відбитка. – Львів, Б.р.
8. Флоринский Т. Малорусский язык и “українсько-руський” літературний сепаратизм // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. – Москва, 1998. – С. 381.
9. Франко Іван. Твори: у 50-ти томах. – Т. 28.

Василь Парпан

СУЧАСНІ ЕКОЛОГІЧНІ ТА ПРИРОДООХОРОННІ ПРОБЛЕМИ ПРИКАРПАТТЯ

Слово “екологія” означає “спільність живого організму і навколишнього середовища”. Використання його в розумінні тільки “навколишнє середовище” або “стан навколишнього середовища” не є правомірним. Не правомірно використовувати такі вислови, як “брудна екологія” стосовно незадовільного стану довкілля. “Брудна екологія” – це такий же нонсенс, як “брудна математика”. Екологія вивчає сукупність живих організмів, які взаємодіють між собою та з навколишнім середовищем і утворюють єдність, тобто екосистему, яка є об'єктом екологічної науки (2, 6). Сучасну екологію поділяють на чотири або п'ять (1, 2, 3, 4, 5) взаємозв'язаних розділів – аутоекологію (факторіальну екологію), демекологію (популяційну екологію), синекологію (екологію угруповань), біогеоценологію (екосистемологію) та біосферологію (глобальну екологію). У різних підрозділах наук з'являються “екологічні школи” і пов'язані з ними напрямки досліджень (4, 9). Найголовнішими з них вважається соціальна екологія, інженерна екологія, радіаційна екологія, міська екологія, космічна екологія та ін. (9).

У цілому екологія – відносно молода біологічна наука, яка пройшла декілька історичних етапів свого розвитку, починаючи від аутоекології і закінчуючи біосферологією (1, 2, 5). Ще не так давно нею цікавилася невелике коло фахівців. Останніми десятиріччями екологія почала швидко розвиватися. Цьому сприяла необхідність вирішення таких важливих проблем сучасності, як раціональне використання природних ресурсів, профілактика забруднення середовища промисловими відходами і транспортом, збереження генофонду рослинного і тваринного світу і т. ін. Все це проголошено в документах конференції в Ріо-де-Жанейро, що відбулася під егідою ООН у 1992 році, і на якій було вироблено “Порядок денний на XXI століття” (2). Для сучасної людини знання екології не менш важливе, як знання основ фізики, хімії, математики тощо.

Основними екосистемами Івано-Франківщини є агро- і лісові екосистеми (табл. 1, див. с. 170). В агроекосистемах рілні системи є домінуючими. Найбільш розораними (більше 50%) вони є в Городенківському, Тлумацькому, Снятинському, Рогатинському та Галицькому районах.

Лісистість Івано-Франківської області становить 45,6% (України – 15,6%). Найбільш лісистими (понад 50%) є Богородчанський, Верховинський, Долинський, Косівський, Надвірнянський і Рожнятівський райони. Критична лісистість (менше 20%) є в п'яти районах – Городенківському, Тлумацькому, Снятинському, Рогатинському та Галицькому. Усі природні екосистеми Івано-Франківщини є об'єктами антропогенного впливу, та інтенсивність його є різномасштабною (8).

Найбільш досліджено антропогенні зміни в лісових екосистемах. Сучасний стан лісів області зумовлений минулою їх багаторічною експлуатацією. За останні два століття майже вдвоє зменшилась лісистість, знижена на 100-200 м верхня межа лісу, на великих площах ко-

Таблиця І

Основні екосистеми Івано-Франківщини

№	Адміністративні одиниці	Загальна площа, тис. га	Агроекосистеми, тис.га			Лісові екосистеми, тис.га			Екосистеми, тис.га			
			всього	рілля	фрукто-ценози	інші	всього	в т.ч. чагарникові	сели-тебні	водні	інші	
1	Богородчанський р-н	79,89	32,73	22,44	0,43	9,37	41,33	1,58	3,04	0,77	2,02	
2	Верховинський р-н	125,43	33,95	0,82	0,12	32,92	88,04	3,28	1,19	0,80	1,45	
3	Галицький р-н	72,34	52,28	38,01	0,61	12,34	12,22	0,51	3,35	3,75	0,73	
4	Городенківський р-н	74,72	62,90	50,78	1,22	9,38	5,96	0,11	3,02	1,90	0,94	
5	Долинський р-н	124,82	27,13	12,53	0,62	13,83	90,90	2,53	3,91	1,51	1,36	
6	Калузький р-н	64,70	40,04	26,74	0,65	10,24	19,11	1,27	2,84	1,92	0,79	
7	Коломийський р-н	102,64	68,41	47,58	2,42	16,70	25,36	1,84	5,20	2,40	1,26	
8	Косівський р-н	90,29	39,78	11,51	3,08	25,01	45,74	1,90	3,25	0,80	0,71	
9	Надвірнянський р-н	129,36	36,89	20,46	0,97	14,79	82,74	2,25	4,37	1,29	4,07	
10	Рогатинський р-н	81,54	59,80	43,70	0,88	13,74	15,71	0,36	3,79	1,69	0,55	
11	Рожнятівський р-н	130,27	29,41	15,30	0,24	12,77	91,62	3,64	3,39	2,28	3,57	
12	Снятинський р-н	60,20	48,54	38,38	1,14	7,76	5,48	2,00	4,07	1,28	0,83	
13	Тисменицький р-н	73,60	42,65	32,03	0,91	8,44	23,30	1,56	4,28	2,32	0,95	
14	Тлумацький р-н	68,35	50,87	38,15	0,88	10,74	12,00	0,31	2,99	1,47	1,01	
15	м.Болехів	30,04	9,24	3,70	0,14	5,38	18,60	1,16	0,91	0,63	0,65	
16	м.Івано-Франківськ	8,37	3,67	2,95	0,52	0,17	0,51	0,09	3,95	0,16	0,08	
17	м.Калуш	6,45	2,23	1,33	0,61	0,25	0,82	0,08	3,14	0,23	0,02	
18	м.Коломия	4,07	2,18	1,51	0,47	0,20	0,09		1,45	0,17	0,18	
19	м.Яремча	65,66	7,54	0,61	0,24	6,69	54,99	0,02	1,44	0,50	1,18	
Івано-Франківська обл.		1392,76	650,27	408,54	16,14	210,73	634,52	24,49	59,58	25,89	22,39	

рінні мішані деревостани (ялинові, ялицеві, букові, дубові) замінені штучними, однопородними, простими, нестійкими, переважно смерековими ценозами. Почастішали стихійні явища, порушився гідрологічний режим гірських рік, інтенсифікувався поверхневий стік води, виникають часті повені, снігові лавини, вітровали і буреломи, епіфототії хвороб і шкідників. Тому необхідно дотримуватися принципів раціонального природокористування в лісових екосистемах області (8).

Аналіз антропогенної деградації ґрунтового покриву є актуальним екологічним завданням. Ґрунт сформувався в процесі взаємодії живої речовини з продуктами вивітрювання літосфери та атмосфери. Завдяки родючості ґрунту, вмінню її підтримувати та інтенсивно використовувати вирощується понад 90 % потрібних для існування людини харчових продуктів.

Одним із головних факторів прояву деградації земель в області є ерозія ґрунтів. Щорічно площа еродованих земель збільшується і досягла нині 136 тис. га (21%) агроекосистем, із яких 91 тис. га (14%) припадає на рілля. Ерозійні процеси особливо активні в зоні лісостепу (72 тис. га еродованих земель). У Рогатинському і Галицькому районах інтенсивність ерозійних процесів найбільш висока (пошкоджено відповідно 45 і 35 відсотків орних земель). Наслідком ерозій є зниження родючості ґрунтів, перевитрати енергетичних і матеріальних ресурсів. Водна меліорація, яку здійснено на 196 тис. га агроекосистем, супроводжувалась осушенням боліт і заплавлених земель, випрямленням і поглибленням русел потічків і малих річок. Однак екологічна їх ефективність невисока.

Нарощування в західних областях України у 50-70 роках потужностей хімічної та енергетичної галузей, машинобудування, лісопереробки та промисловості будівельних матеріалів призвело до незбалансованості регіональної економіки за соціальними критеріями, інфраструктурою, природокористуванням та до екологічного дисбалансу.

До опосередкованих антропогенних впливів відносять забруднення екосистем важкими металами, діоксидом сірки та азоту. Методичною основою для таких досліджень є моніторинг природних екосистем (переважно лісових) і стан здоров'я населення. В Європі такі дослідження розпочаті близько 20 років тому. На сьогодні маємо уяву про стан забруднення довкілля через рівень пошкодження лісів: слабкий рівень пошкодження має 53% лісових екосистем Європи; середній – 45%, і 2% – сильний. На Україні до 90 років ХХ ст. досліджень з моніторингу лісових екосистем не проводилося. Сучасний регіональний моніторинг за міжнародною європейською методикою створений в Українських Карпатах у 1990 році, а з минулого року – локальний моніторинг навколо промислових центрів Прикарпаття – Калуша, Бурштина і Надвірної (7).

Визначення геохімічного фону на території Івано-Франківської області за вмістом 39 хімементів у ґрунтах, снігових водах та рослинних зразках дало можливість констатувати, що на території області відбувається накопичення в лісових ґрунтах кадмію і молібдену, а в талих водах – підвищений вміст барію, кобальту, хрому, міді, заліза, марганцю, молібдену, нікелю та свинцю. За концентрацією в снігових водах вміст міді, молібдену, ванадію і цинку перевищує ГДК в 4 – 8 разів. Прослідковується перевищення ГДК в ґрунтах на всій території області молібдену і цинку, а також стійка тенденція до їх накопичення. На

локальних мережах моніторингу навколо міст Калуша та Бурштина встановлено перевищення кількості кислотних опадів над регіональними величинами в 5 – 20 разів; перевищення над регіональним рівнем забруднення Cr, Cu, Pb: у ґрунтах – у 3,5 рази, у снігу – у 1,5 рази, у хвої та листках – у 2,5-4 рази, у мохах – у 2-8 разів. Вміст хрому в мохах навколо Бурштина, Надвірної та Калуша в 15 разів перевищує фон (7, 10).

Інтегруючим показником стану пошкодження, або реакції на забруднення, є дефоліація лісових екосистем. За цим показником пошкодження є середнім. Клас пошкодження лісів тут складає 1,7 проти регіонального 0,8.

Про забруднення в місті Івано-Франківську отримані достовірні результати за вмістом 19 металів в опадах снігу. Простежується значне перевищення рівнів забруднення за окремими хімеlementами: барію і кадмію – в 4 рази, кобальту і хрому – у 8, міді – у 10, срібла – в 20, цинку – в 30, свинцю і ванадію – приблизно в 100 разів від середніх по області.

Аналізуючи стан здоров'я населення від впливу негативних факторів довкілля, можемо простежити відповідну залежність. Є прямий зв'язок захворюваності органів дихання зі станом забруднення в Калуському і Коломийському районах, а також хворобами крові і кровотворних органів у м. Калуші. У Калуському районі протягом останніх років вищою від середньообласних показників є загальна захворюваність, а також – хвороби органів дихання (пневмонія, бронхіальна астма), контактний дерматит, ускладнення вагітності, пологів та післяпологового періоду тощо. Остання патологія перевищує середньообласний показник майже в два рази.

Особливо реагують на стан довкілля діти. Зокрема, в Коломийському районі високі показники захворюваності дітей анемією та органів дихання. А серед дітей м. Івано-Франківська високі показники загальної захворюваності, новоутворень, хвороб органів дихання, бронхіальної астми, контактного дерматиту та ін.

Сучасна демографічна ситуація і рівень здоров'я населення в області є складними. За останні 5 років зросла захворюваність всіх вікових груп населення. За 25-річний період народжуваність зменшилась у розрахунку на 1000 чоловік з 18 (1971 р.) до 10,8 (1998 р.), смертність відповідно зросла від 8,5 до 11,2 чол. Природний приріст скоротився із 9,5 до 0,3.

Такий стан природних екосистем області вимагає втілення невідкладних конкретних природоохоронних заходів. Ці заходи є багатогранними і різноплановими. Найбільш важливими з них є, на наш погляд, такі: впровадження природоохоронних технологій у промислове, аграрне та лісове виробництво як засіб зменшення негативного впливу на довкілля; збереження біологічного і ландшафтного різноманіття шляхом заповідання територій; фітомеліорація як універсальний фактор стабільності екосистем; правові основи охорони природи; проблеми формування екологічної культури (через освітню діяльність) як головні пріоритетні завдання людства, які продиктовані конференцією ООН у 1992 році тощо. Усі ці фактори є взаємопов'язаними і взаємозумовленими.

У промисловому виробництві та інших галузях народного господарства використовується застаріла технологія (відсутність фільтрів

на ТЕС, технології в аграрному секторі – оранка, посадка просапних культур на схилах більше 10°, відсутність внесення органічних добрив, а в лісовому – використання важкої техніки, яка порушує ґрунтовий покрив і т. ін.).

Дещо краще виглядає справа щодо збереження біологічного і ландшафтного різноманіття шляхом заповідання та організації заповідних територій. Збереження природного біологічного і ландшафтного різноманіття шляхом створення нових та вдосконалення існуючих заповідних територій є одним з пріоритетних напрямків розвитку заповідної справи в Івано-Франківській області. Сучасний природно-заповідний фонд області сприяє стабілізації та підтримує екологічну рівновагу регіону.

Мережа природно-заповідного фонду в Карпатському регіоні становить близько 0,5 млн.га, або 8,6% від його загальної площі (для України заповідність становить всього 3,9 відсотка). Тут зосереджено 1523 об'єкти (табл.2). Тепер необхідно сформулювати стабільну екологічну мережу регіону.

Таблиця 2

Природно-заповідний фонд у Карпатському регіоні

Область	Загальна площа об'єктів ПЗФ	Процент від території області
Закарпатська	139482	10,8
Івано-Франківська	182885	13,1
Львівська	113224	5,4
Чернівецька	52170	6,4
Всього по регіону	487760	8,6

Універсальним фактором стабільності наземних екосистем є рослинність. Їх санітарно-гігієнічна, меліоративна і естетична цінність є загальновідомими. Тому збільшення цього фітоблоку шляхом оптимізації лісистості, залуження територій та ін. є перспективними для Прикарпаття.

Правові засади охорони природи – це перш за все законодавчі нормативні документи на державному і міждержавному рівнях. Оскільки Україна входить в європейську спільноту, то міждержавні правові акти є важливими. Вона підписала цілу низку правових міжнародних актів, має внутрішньодержавні нормативи, які, як правило, є поресурсними (охорона ґрунтів, води, повітря, рослинного світу, тварин). Шлях до більш повної реалізації цих актів бачимо в жорсткості виконання законодавства. Скажімо, 10 лютого 2000 року введений в дію закон “Про мораторій на проведення рубок в Карпатах...”, який передбачає реалізацію цілої низки організаційно-технічних, економічних і екологічних задач. Тому не дискусія, а виконання цього Закону повинно стабілізувати екологічну ситуацію в Карпатському регіоні.

Формування екологічної культури через освітню діяльність теж є запорукою зменшення можливої екологічної кризи. Організація біологічної спеціальності в Прикарпатському університеті імені Василя Стефаника, читання лекцій і проведення практичних занять із загальної екології є конкретним внеском у формування екологічної освітнянської культури на Прикарпатті.

Література

1. Буди́ко М.И. Глобальная екологія. – М., 1977.
2. Голубець М.А. Екологія. – Львів, 2000.
3. Дідух Я.П. Популяційна екологія. – К., 1998.
4. Злобін Ю.А. Основи екології. – К., 1998.
5. Кучерявий В.П. Екологія. – Львів, 2000.
6. Одум Ю. Екологія. – М., 1986.
7. Оцінка техногенного впливу на стан природних екосистем методом інтегрального моніторингу та біогеохімічної індикації лісів на прикладі Івано-Франківської області: Звіт про НДР (заключний) // УкрНДГірліс. – Івано-Франківськ, 2000.
8. Парпан В.І. Сучасні засади гірського лісівництва // Наук. Вісник. Лісівницькі дослідження в Україні. – Львів. УкрДЛТУ. – 1996. – Вп.5.
9. Реймерс Н.Ф. Экология. Теории, законы, правила, принципы и гипотезы. – М., 1994.
10. Шпарик Ю.С. Рівні забруднення та міграція важких металів в лісових екосистемах Українських Карпат // Промислова та екологічна безпека. – Івано-Франківськ, 2000.

Зіновія Карпенко

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ БІЗНЕСУ І ФЕМІНІСТСЬКА ПСИХОТЕРАПІЯ

За умов системної кризи, що охопила всі посттоталітарні держави після розпаду СРСР, зростає вага етнічного фактора як каталізатора якісних ідейно-політичних, економічних і соціокультурних зрушень на теренах новопосталих суверенних республік.

Під етнічним чинником ми розуміємо комплекс ідентифікаційних критеріїв, як-от: єдність характерологічного складу, діалектно-розмовних особливостей, традицій, звичаїв, віросповідання, ціннісно-мотиваційної структури, спільність господарської діяльності, території проживання, емоційна і раціональна “підключеність” до відповідних сюжетів усної народної творчості, спорідненість архетипічних утворень та історичної пам’яті роду тощо.

Зрозуміло, що реформування всіх засад життя української держави, передовсім перехід на рейки багатукладної ринкової економіки, не може бути успішним без ефективного освоєння кожним етносом окремої екологічної ніші у складній архітектоніці стратегічних перетворень всього суспільного організму. З цієї причини дослідження етнофункціональних передумов підприємницької діяльності в прикарпатському регіоні дозволяє виявити соціально-психологічний контекст запроваджуваних економічних нововведень, а також етнопсихологічну готовність до оволодіння сучасними методами господарювання. У відомих психологічних дослідженнях етнофункціональної готовності до підприємницької діяльності використовувалися методи інтерв’ю, біографічний, вивчення продуктів діяльності, контент-аналіз, які дозволили виявити кластери особистісних властивостей, релевантних для успішного бізнесу. Дослідження етнофункціональних аспектів державного управління в Україні тільки розпочинається. Тому використання висновків зарубіжних колег, які встановили інваріантні психологічні передумови, необхідні для успішного здійснення підприємницької діяльності, є конче необхідним.

Відштовхуючись від результатів даних досліджень, можна визначити такий блок особистісних властивостей, які сприяють (чи перешкоджають) ефективному бізнесу (табл. 1).

Таблиця 1.

Зміст особистісних властивостей

№ п/п	Властивості, сприятливі для підприємницької діяльності (А)	Властивості, несприятливі для підприємницької діяльності (Б)
1	2	3
1	Здатність до ризику, переконаність в тому, що не все можна передбачити; відвага при запровадженні нововведень.	Обережність – переконаність в тому, що неприємностей можна запобігти, небажання брати участь в малознайомій справі.
2	Опора на інтуїцію, передбачення – симультанна обробка інформації	Опора на логіку – раціональне зважування альтернатив;

	на рівні несвідомого; довіра до внутрішнього "голосу" – цілісного миттєвого осяяння щодо доцільності даного вчинку, рішення; відчуття сприятливого моменту.	дискурсивне (конвергентне) мислення, що приводить врешті-решт до єдино прийнятного рішення, оптимального в даних умовах.
3	Перфекціонізм – прагнення до досконалості, виражені мотиви до самоактуалізації; неухильного підвищення професійної компетентності і особистісної самоефективності.	Рутинність – зосередження (зав'язність) у процесі виконання діяльності; втягнутість у роботу, увага до деталей без врахування її кінцевого продукту; інтенсивність праці як мірило людської гідності.
4	Індивідуалізм – віра у себе, свої творчі можливості; опора на власне сумління як джерело моральної оцінки, відстоювання особистих прав і цінностей.	Колективізм – віра у силу колективу, звернення до авторитету групи; підпорядкування особистих інтересів і цінностей груповим.
5	Інтернальність – схильність покладати відповідальність за результати своїх дій на самого себе; самостійність і самоконтроль, впевненість у собі.	Екстернальність – схильність покладати відповідальність за результати своїх дій на інших людей, групу, долю, обставини; залежність від громадської думки, конформність.
6	Організованість, самодисципліна – зосередженість на справі; одночасне утримання в полі зору декількох об'єктів; оперативне реагування на зміни; зібраність і внутрішня відмобілізованість.	Стихійність, безалаберність – ірраціональне переконання в тому, що "якось воно та й буде"; розпорошеність уваги, незібраність, розкиданість.
7	Прагматизм – прагнення до здобуття відчутних матеріальних результатів; бажання дістати вигоду, матеріальний зиск від затрачених зусиль, капіталовкладень.	Споглядальність, мрійливість – безкорисливий інтерес до життя; протиставлення піднесеної романтики "грубим" будням; відсутність реалізму; відкидання "прози життя"; презирство до багатих.
8	Гнучкість мислення і поведінки – швидкий перехід від неефективної стратегії розв'язання проблеми до ефективної; одночасне (про запас) утримання кількох варіантів вирішення проблеми; здатність оцінити проблему під різними кутами зору.	Ригідність мислення і поведінки – дотримання однієї стратегії розв'язання проблеми навіть при неефективності її застосування; труднощі зміни "фокусу оцінки" проблеми.
9	Наполегливість – неухильне прагнення до реалізації намічених цілей; наполягання на своїй правоті; вміння переконувати і знаходити причіпників своєї справи; амбітність і честолюбство.	Пасивність – добровільна передача ініціативи іншому; нехтування своїх інтересів при їх недостатній усвідомленості; безвідповідальність і безпринципність; аморфність характеру.
10	Працьовитість – розуміння того, що праця є сенсом життя, мірилом людської гідності і джерелом самоповаги.	Лінощі – уникнення праці, презирство до трудівників; споживацький спосіб життя; переконання, що гедонізм є визначальною цінністю людського існування.

Вказаний вище блок особистісних властивостей, на нашу думку, виступає в ролі диференціюючого діагностичного критерію, за допомогою якого можна встановити характерний спосіб включення "середньостатистичного" прикарпатця в наявну нині економічну діяльність з рисами переходу від державної до приватної форм власності. Разом з тим можна визначити, які риси національного менталітету актуалізуються процедурою опитування як доміючі особистісні установки.

З цією метою ми розробили опитувальник етнофункціональної готовності до підприємницької діяльності, що складається з десяти пар добре відомих загалу прислів'їв. Кожна пара прислів'їв підібрана за принципом біполярного конструкта Дж. Келлі і за формою являє собою семантичну опозицію, в якій перше прислів'я репрезентує сприятливу для підприємництва особистісну властивість (А), а друге прислів'я уособлює несприятливу для бізнесу рису (Б). Ключ до опитувальника збігається з охарактеризованими у таблиці 1 особистісними властивостями. Нижче наводимо зміст опитувального бланку.

“Шановний(а) пане(і)!

Соціальних психологів цікавить, які переконання і способи поведінки приводять до успіху в господарській, зокрема підприємницькій, діяльності, з'ясування цього питання допомогло б у підготовці економічної еліти в Україні. З цією метою просимо Вас виконати такі завдання.

1. З наведених пар прислів'їв виберіть те прислів'я, що найчастіше справджується у Вашому житті. Обведіть кружечком відповідну букву. Не пропускайте жодної пари прислів'їв. У сумнівних випадках обирайте найсимпатичніше, на Вашу думку, прислів'я.

1. А. Хто перший сіє, той перший збирає.
Б. Не лізь у воду, не знаючи броду.
2. А. Посієш вчасно, то і вродить рясно.
Б. Сім раз одмір, а один раз одріж.
3. А. Дерево пізнають по плодах, а людину – по ділах.
Б. Одне – творити язиком, а друге – перти плуга.
4. А. Коли хочеш, щоб було добре зроблене, зроби це сам.
Б. Добре там живеться, де гуртом сіється й ореться.
5. А. В своїй хаті – своя правда, і сила, і воля.
Б. На чужій ниві все ліпша пшениця.
6. А. Згайнуеш на жнивях хвилину – втрапиш не одну зернину.
Б. Вийшли жінці в поле жати, та забули серпа взяти.
7. А. Краще синиця в руці, ніж журавель у небі.
Б. Якби та якби та в роті вирости гриби.
8. А. Не можна у двері, я в квартиру.
Б. Найшла коса на камінь: коса не втне, а камінь не подасться.
9. А. Хто стукає, тому відчиняють.
Б. Я як товчак; що загадають, те й зроблю.

10. А. Праці не боюся, у праці я горджуся.

Б. Од роботи коні здихають.

2. Обрані прислів'я пронумеруйте від одного (1) до десяти (10), враховуючи ступінь їх важливості (привабливості) для Вас. Так, цифру "1" поставте біля прислів'я, яке є, по суті, дороговказом для Вас; цифру "2" поставте біля прислів'я, що за значущістю поступається лише першому і т. д. На останньому місці ("10") буде прислів'я, яке найменше відбиває Вашу поведінку чи спосіб думки.

3. Які труднощі виникли у Вас при виконанні даних завдань? Чи зацікавила Вас робота?

4. Повідомте Ваші:

посаду.....
вік.....стать.....освіту.....
сімейний стан.....наявність дітей.....
партійність (чи політичні симпатії).....
Дякуємо за співпрацю!"

Респондентами в анкетуванні стали студенти першого (27 людей) і другого (25 людей) курсів відділення соціальної педагогіки, третьокурсники (37 людей) і четвертокурсники (13 людей) відділення "Психологія", слухачі курсів перекваліфікації педагогічних працівників за спеціальністю "Психологія в галузі освіти" (27 людей) і дистриб'ютори системи сіткового маркетингу (11 людей) – всього 140 людей. Серед опитуваних – 28 чоловіків, що становить п'яту частину від усієї вибірки.

Зведені результати анкетування представлені в таблиці 2 (див. с.180).

Розмістивши наведені дані в рангований ряд діагностованих особистісних властивостей, можна виділити наступні диспозиційні патерни: першу групу утворюють наполегливість (96%), інтернальність (87%) і організованість (86%), що становлять вольовий потенціал етнофункціональної готовності до підприємницької діяльності; другу групу властивостей склали індивідуалізм (76%), прагматизм (74%), працелюбність (72%) і перфекціонізм (71%), що загалом репрезентують ціннісно-цільовий потенціал діагностованого параметра; в третю групу особистісних властивостей увійшли опора на логіку (64%), обережність (61%) і ригідність (55%), що становлять інструментально-технічний потенціал етнофункціональної готовності до підприємницької діяльності; четверта група представляє творчий потенціал даної готовності у складі гнучкості мислення і поведінки (45%), до ризику (39%) та інтуїтивних осяянь (36%); п'яту групу утворили слабо диференційовані властивості – рутинність (29%), лінощі (28%), споглядальність (26%), колективізм (24%), що становлять рецесивну "тінь" другої групи рис – свого роду блок антицінностей, які перешкоджають включенню у ринкові стосунки; і нарешті, шоста група особистісних властивостей представлена стихійністю (14%), екстернальністю (13%) і пасивністю (4%), що перебувають у перевернутому відношенні до першої групи властивостей і утворюють абулічний ("антивольовий") компонент діагностованого параметра.

Загальне співвідношення рис групи "А" (сприятливих для підприємницької діяльності) і рис групи "Б" (несприятливих для неї) – 68:32(%), тобто наші респонденти на 2/3 підготовлені до того, щоб психологічно прийняти нову економічну реальність і включитися в неї як суб'єкти ринкових відносин.

Нагадаємо, що діагностований параметр визначався на матеріалі народних прислів'їв, що відбивають психологічний досвід стосовно в протилежних його іпостасях – прогресивно-творчій і реакційно-консервативній. Кожна з рис національного менталітету повинна оцінюватися конкретно-історично. Так, обережність – корисна риса в умовах ворожого оточення, бо дозволяє звести до мінімуму можливість зовнішніх провокацій, але та ж риса стає гальмом у здійсненні рішучих і кардинальних перетворень суспільства на новітніх, перевірених світовою практикою засадах демократизму, главенства права приватної особистості.

Отримані дані свідчать про значний етнофункціональний потенціал готовності населення Прикарпаття до підприємницької діяльності. У зоні "росту" і психологічного стимулювання перебувають творчі задатки, ініціатива прикарпатців, які недостатнім чином поки що застосовуються, оскільки населення віддає перевагу добре освоєним видам діяльності, меркантильному розрахунку і не схильне ризикувати, започатковувати свою справу і не досить швидко міняє пріоритети. Правда, в останньому випадку відмінності між гнучкістю і ригідністю поведінки статистично недостовірні ($t < t_{кр}$, при $\alpha = 0,05$), що дає підстави очікувати в майбутньому серйозних зрушень в діагностованому конструкті швидше в бік більшої гнучкості.

Цікаві висновки можна зробити на підставі порівняння анкетних даних за статевою приналежністю (див. табл. 3 на с.181). З табличних даних видно, що несподівано високе (перше!) місце в опитуванні чоловіків отримала риса "індивідуалізм" (93%), в той час як у жінок вона перебуває лиш на 6 місці (72%). У поєднанні з вольовими рисами, група яких йде далі, чоловічий індивідуалізм зумовлює напористу, жорстку, агресивну манеру підприємницької діяльності. Можливо, друга група особистісних властивостей, що репрезентує ціннісно-вольовий потенціал етнофункціональної готовності до підприємницької діяльності, у чоловіків і жінок практично не вирізняється за інтенсивністю прояву. Відмінності спостерігаються у виборі пріоритетів, що належать до інструментального блоку властивостей. Так, чоловіки віддають перевагу гнучкості мислення і поведінки (64%), схильні ризикувати (57%) і однаково опираються на логіку та інтуїцію (по 50%) при розв'язанні своїх проблем. Жінки більш довіряють логіці (67%) у вирішенні життєвих проблем, схильні поводитися обережно (66%) і ригідно (60%), не вдаючись до "експериментів з невідомим". Враховуючи це та значно більш виражений колективізм у жінок, можна припустити, що в цьому випадку ми зустрічаємося з проявом живучого етнокультурного стереотипу про призначення жінки як берегині роду, відповідальної за побут та виховання дітей. Не можна не відзначити безперечного альтруїзму такої позиції у жінок. Водночас вона має і вразливий аспект: відданість родині, турбота про інших і пов'язані з цим виваженість, поміркованість поведінки стри-

Таблиця 2

Розподіл показників етнофункціональної готовності до підприємницької діяльності у відсотках (N=140) за групами респондентів

Групи респондентів, %	Номери запитань (параметри оцінки) та їх варіанти.																		In		
	1		2		3		4		5		6		7		8		9			10	
	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б		А	Б
18(соц.педаг., II к.)	48	52	20	80	64	36	80	20	80	20	92	8	88	12	64	36	96	4	92	8	0,72
9(психологія, IV к.)	23	77	46	54	77	23	77	23	85	15	85	15	62	38	46	54	100	-	54	46	0,66
26(психологія, III к.)	35	65	30	70	76	24	78	22	78	22	76	24	74	26	49	51	97	3	43	57	0,64
19(соц.педаг., I к.)	30	70	26	74	63	37	74	26	96	4	81	19	70	30	19	81	93	7	78	22	0,63
19(курси перекв.)	37	63	56	44	78	22	67	33	93	7	93	7	70	30	52	48	96	4	89	11	0,73
9(дистриб'ютори)	73	27	64	36	73	27	91	9	100	-	100	-	73	27	36	64	91	9	91	9	0,79
Всього: 100*	39	61	36	64	71	29	76	24	87	13	86	14	74	26	45	55	96	4	72	28	0,68
Ранги властивостей	12	9	13	8	7	14	4	17	2	19	3	18	5	16	11	10	1	20	6	15	

* За параметрами 1,2 достовірність відмінностей $t > t$ ($\alpha=0,01$); за параметрами 3,4,5,6,7,9,10 $t > t$ ($\alpha=0,001$); за параметром 8 $t < t$ ($\alpha=0,05$).

Таблиця 3

Розподіл показників етнофункціональної готовності до підприємницької діяльності у % (N=140) за статевою приналежністю

Групи респондентів, %	Номери запитань (параметри оцінки) та їх варіанти.																		In				
	1		2		3		4		5		6		7		8		9			10			
	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б		А	Б		
20 (чоловіки)	57	43	50	50	75	25	93	7	86	14	86	14	86	14	79	21	64	36	89	11	68	32	0,75
80 (жінки)	34	66	33	67	71	29	72	28	88	12	86	14	73	27	40	60	97	3	73	27			0,65
Ранги властивостей	чоловіки		9	12	10,5	10,5	6	15	1	20	3,5	17,5	3,5	17,5	5	16	8	13	2	19	7	74	
	жінки		12	9	13	8	7	14	6	15	2	19	3	18	4,5	16,5	11	10	1	20	4,5	16,5	

* Достовірність відмінностей In статистично незначуща $t < t$ (0,05). Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена підтверджує цей висновок $r_s = 0,992$.

мують творчу реалізацію жінок прикарпатського регіону у сфері підприємництва, дозволяють чоловікам посісти командні висоти у бізнесі. Відзначений дисбаланс – явище не суто регіональне і стосується не тільки підприємницької діяльності, а й усіх сфер державного управління, де представництво явно не відповідає їх реальному внеску. Залучені у сферу сіткового маркетингу, стовідсотково обирають інтернальність та організованість як найважливіші складники етнофункціональної готовності до підприємницької діяльності.

По 91% набрали такі властивості, як індивідуалізм, працьовитість і наполегливість, що становлять потужний мотиваційно-вольовий базис підприємництва. Характерне значуще переважання ризику над обережністю, перфекціонізму над рутинністю, прагматизму над споглядальністю і дещо несподіване переважання ригідності над гнучкістю. Індекс підприємливості становить 0,79, що є найбільшим серед досліджуваного контингенту.

Таким чином, розглянуті результати дослідження етнофункціональних передумов підприємницької діяльності на Прикарпатті переконують у значущості проблеми і необхідності її поглибленого вивчення. З цією метою необхідно розширити й урізноманітнити вибірку респондентів, розширити арсенал дослідницьких методів, у більшому обсязі використати можливості математичної статистики. Пілотажне дослідження проблеми підтвердило істинність концептуальної моделі дослідження і виявило деякі структурно-динамічні показники досліджуваного феномену.

З іншого боку, дослідження етнофункціональних передумов підприємницької діяльності породило гіпотезу про можливість існування двох типів підприємництва – “чоловічого” і “жіночого”. У сусідній Росії, де дослідження елітних груп, а в його рамках вивчення особливостей чоловічого і жіночого бізнесу проводяться давно, великими силами і з належною фінансовою підтримкою, дійшли висновку, що гендерні моделі підприємництва дійсно існують, і відрізняються вони способом досягнення завдань ефективного господарювання. Так, сучасні російські жінки-менеджери більш матеріалістичні, ніж менеджери-чоловіки; діяльність у жінок здебільшого орієнтована на стан і відчуття людей, які поруч, або тих, за яких вони несуть відповідальність; жінки проявляють більшу м'якість і емоційність у спілкуванні з персоналом фірми (7). Такі дані були здобуті в процесі глибокого інтерв'ю і не передбачали зіставлень з особливостями національного менталітету.

Проведене нами анкетування будувалося на матеріалі розповсюджених прислів'їв і мало на меті виявити структуру етнофункціональної готовності до підприємництва пересічних громадян Прикарпаття як потенційних суб'єктів бізнес-діяльності. Тим не менше можна констатувати, що і в нашому випадку були отримані схожі результати: блок інструментально-технічних властивостей, притаманних жінкам, протилежний до аналогічного блоку властивостей чоловіків. Прикарпатські жінки краще усвідомлюють свою відповідальність за інших, і, можливо, тому вони більш прагматичні, обережні і консервативні, ніж чоловіки. Останні виявили переважно

індивідуалістичну мотивацію, схильність до ризику, гнучкість, більшу інтуїтивність.

Та крім рис схожості, намітилися й зони розбіжностей, на які повинно дати відповідь поглиблене дослідження проблеми. На цьому етапі можна говорити про причини інтимного психологічного характеру, які заважають самореалізації жінок як суб'єктів нової економічної ситуації. Мова йде насамперед про глибоко вкорінене почуття своєї вторинності, підпорядкованості чоловікові у справах господарських: “Без газди які жінці гаразди!” Однак такий стан речей зумовлений поділом праці: “Без хазяїна двір плаче, а без хазяйки хата”, “За господарем тік плаче, а за господинею – піч”.

На думку американських соціологів Т.Парсонса і Р.Бейлза, розмежування чоловічих і жіночих ролей у сім'ї і в суспільно-виробничому житті не піддається усуненню, бо засноване на природній взаємодоповнюваності статей. Чоловічі ролі і чоловічий стиль життя є здебільшого “інструментальними”, а жіночі – “експресивними”. Чоловік зазвичай буває годувальником, главою сім'ї, відповідальним за дисципліну дітей; на жінці ж лежить обов'язок підтримувати мир і злагоду в родині, створювати сімейний затишок.

Диференціально-психологічні дослідження показують, що чоловіки переважають жінок у швидкості й координації рухів, орієнтації в просторі, розумінні механічних відношень, у математичних міркуваннях, а жінки йдуть попереду за спритністю рук, швидкістю мовлення та іншими завданнями, які передбачають мовленнєві навички. Серед основних рис особистості у чоловіків більше виражені агресивність, мотив досягнення (прагнення до успіхів у професійній та соціальній сферах), емоційна стабільність, а в жінок – соціальна орієнтація (бажання і вміння спілкуватися з іншими людьми, виховувати дітей тощо), емоційна вразливість.

Проте психологи визнають, що далеко не всі психічні властивості чоловіків і жінок залежать від їх статевої приналежності і навіть там, де така зумовленість напевно є, вона видозмінюється під впливом середовища й виховання. Саме суспільство закріплює за статями відповідні їх біологічній природі і соціальному становищу види діяльності. Соціальне гноблення жінок і визнання їх “нижчими” від чоловіків виникає з утвердженням патріархату, приватної власності і системи успадкування майна здебільшого по чоловічій лінії. Відомий етнопсихолог М.Мід одного разу іронічно зауважила: “Чоловіки можуть варити їсти, одягати ляльок і полювати на колібрі, але якщо такі заняття вважаються чоловічими, тоді все суспільство – і чоловіки, і жінки – вважають їх важливими. Якщо те саме роблять жінки, такі заняття оголошуються менш важливими” (2: с.125).

Заради справедливості треба відзначити, що в українській ментальності, попри універсальні патріархальні тенденції, сильні позиції паритетності господарських ролей чоловіка і жінки, що суголосне сучасним моделям сім'ї як “команди”, колективу односторонців: “Господар без жінки, як без очей”, “Од господаря повинно пахнути вітром, а од господині – димом”. А популярну сентенцію: “Господиня три вугли в хаті

тримає, а господар лиш один”, – і взагалі можна було б вважати феміністською, якби не тягар відповідальності, який зобов'язана нести жінка.

Такий спектр стереотипів на роль статей у господарському житті родини і ширше – держави створює широку етнокультурну базу для статево-рольової ідентифікації окремого чоловіка та жінки. На жаль, доводиться констатувати переважання “патріархальних” установок на місце жінки у суспільстві і дискримінаційний, сексистський підхід щодо допуску жінок в елітні види праці. Зокрема Т.В.Виноградова і В.В.Семенов у порівняльному дослідженні пізнавальних процесів у чоловіків і жінок відзначають, що в сучасній культурі глибоко укорінився погляд на науку як чоловіче заняття. Наука створювалася чоловіками, і в ній знайшли відображення чоловічі норми і чоловіча система цінностей. Жінки, які прагнуть домогтися успіху в науці, стикаються з серйозними проблемами, і їх прагнення до досягнень, поглинутість дослідницькою роботою часто розцінюють як втрату жіночності або як спосіб компенсувати невдачі в особистому житті. Одне слово, жінкам важко вписатися в наукове товариство. Вони, як правило, другими отримують найбільш складну і сучасну апаратуру і можливість використати новітні методи дослідження. У суспільстві, де верховодять чоловіки і де панують чисто чоловічі установки й сталони, жінка повинна докласти особливих зусиль, щоб домогтися визнання. Все це, як і факти дискримінації жінок-учених при висуненні на посаду, при відборі праць для публікацій, відлякує жінок від участі в наукових дослідженнях і гальмує їх творче зростання (4).

Ситуацію з науковою діяльністю можна вважати типовою, добре вивченою моделлю дискримінації жінок за статевою ознакою. В інших сферах (політиці, бізнесі) становище з представництвом жінок ще гірше.

К.Хорні, досліджуючи витoki страху чоловіків перед жінками, вказує на особливо небезпечний і зловісний за своїми наслідками шлях підтримки чоловіками власної переваги: прагнення знизити самоповагу в самих жінок. Провідний психоаналітик вважає, що уявлення про жінок як інфантильних створінь, які живуть емоціями і тому не здатні до відповідальності й не витримують незалежності, є результатом маскулінного прагнення знизити самоповагу жінок. Коли чоловіки наводять на виправдання цієї установки доказ, що, мовляв, багато жінок справді відповідають такому опису, ми повинні задуматися, чи не культивується саме такий тип жінок систематичною селекцією, яку проводять чоловіки. Сам факт, що квота самоповага “середньої людини” змушує її знову й знову обирати “жіночим” типом саме інфантильність, незрілість та істеричність і тим самим підпорядковувати кожне нове покоління впливу таких жінок, – це і є найгірше (10).

З наслідками систематичного культивування у жінок почуття меншовартості у його різноманітних проявах психотерапевти зустрічаються дуже часто.

...На психологічну консультацію прийшла молода жінка, котру не задовольняє статус домогосподарки, якого вона набула після народження дитини. Олена (так звать клієнтку) здобула вищу філологічну освіту.

Викладала в школі англійську мову і була задоволена своєю педагогічною діяльністю. Вона, що називається, вийшла заміж вдало: її чоловік – успішний бізнесмен – цілком міг самостійно утримувати сім'ю. Його дивувала і дратувала позиція дружини, яка дорожила своєю роботою, отримуючи нікчемну, на його думку, платню. Чоловік Олени не розумів, навіщо потрібно так викладатися на роботі, щоб приходити додому емоційно виснаженою і вимагати спокою для поновлення душевних сил, тоді як йому потрібна дружина, завжди готова прислужити, зняти його власну напругу, розважити. Щоб мати більше часу для хатньої роботи і проведення дозвілля разом з чоловіком, Олена відмовилася від цікавої пропозиції стати завучем школи, а також підвищити кваліфікацію з другої мови, щоб викладати її і отримувати трохи більше грошей. Жінка підпорядкувала своє життя іншим, врешті-решт покинувши роботу в школі. Зранку вона відправляє сина в школу, а чоловіка на роботу, готує обід, ходить за продуктами, зустрічає сина зі школи, далі веде його в музичну школу, на заняття танцювального гуртка. Сама ніде не буває. Клієнтка усвідомлює, що їй не вистачає професійного і дружнього спілкування, а почуття нереалізованості і соціальної незатребуваності пригнічує чимраз дужче. Олена мріє знову влаштуватися на роботу, мріє, що чоловік врешті-решт оцінить значення її праці, стане допомагати вдома, і в сім'ї запанує злагода без односторонньої жертви з боку дружини.

Зрозуміло, що в цьому випадку Олена вимагає особливого виду психологічної допомоги – феміністської терапії. Загальну схему такої терапії розробили Аткинсон, Мортен і Сью, назвавши її п'ятиступінчатою моделлю культурної ідентифікації, оскільки її з успіхом можна поширити на різні групи населення, що страждають від дискримінації, наприклад, чорних в Америці, сексуальні меншини тощо.

Отже, жінка, що перебуває на *першій стадії* феміністської терапії, вірить у непорушність домінуючих в цьому суспільстві культурних цінностей. Приміром, вона може бути переконана, що сучасний світ існує для чоловіків.

На *другій стадії* з'являється дисонанс. Жінка з'ясовує, що ситуація не така, як прийнято вважати. Клієнтка починає сумніватися в цінностях, які раніше поділяла, і відчуває необхідність протистояти застиглим істинам, які дисонують з таким життям.

На *третьій стадії* відбувається опір і занурення у проблему. У жінки виникає думка про несправедливість суспільства. З'являється ненависть і недовіра до офіційних інститутів влади, що нав'язують “чоловічі” цінності. На цій стадії статево-культурної ідентифікації жінки усвідомлюють свої інтереси.

На *четвертій стадії* відбувається дальше поглиблення поглядів, кристалізація специфічних цінностей. Жінка може виявити, що деякі чоловіки чуйні і надійні, тобто відповідають її гуманістичним переконанням. Інтенсивність і якість спілкування зростає, і жінка може пережити почуття близькості до протилежної групи.

П'ята стадія характеризується чітким вираженням своєї позиції і усвідомленням себе в світі. Клієнтка задовольняється культурною і

статевою ідентифікацією: “Я – жінка і горджуся цим.” Почуття задоволення собою і своєю статевою приналежністю допомагає продуктивно діяти в існуючій ситуації, а коли необхідно – протистояти їй. Жінки можуть із симпатією ставитися до чоловіків, але вони мають і свій власний життєвий простір і приймають свої власні рішення (1, с.416-417).

У випадку з Оленою ми потрапляємо одразу на третю стадію терапії, оскільки клієнтка досить добре усвідомлює свої інтереси і демонструє готовність їх відстояти. Подальший процес особистісних змін клієнтки може бути стимульований таким чином, щоб вона оцінила можливі альтернативи свого теперішнього статусу, замінивши його прийнятною для обох сторін моделлю. Це може бути більш рівномірний розподіл сімейних обов'язків між чоловіком і жінкою, запрошення домашньої працівниці, робота Олени на півставки, допомога батьків, а в разі незгоди чоловіка на працю дружини і розлучення, якщо виявиться, що це єдиний шанс для Олени захистити свою гідність.

Якщо повернутися до вирішення проблеми в принципі, то треба говорити про розчищення суспільного простору для жіночого підприємництва з опорою на етнокультурний потенціал жіноцтва краю. У зв'язку з цим варто нагадати про переваги колективістського (комунітарного) типу культури перед індивідуалістичним. В.А.Соснин, опираючись на дослідження Гарвардської школи бізнесу, робить висновок: “Загалом країни з комунітарною ідеологією виявилися здатними найкращим чином адаптуватися до міжнародної системи економічної конкуренції. Комунітарні ідеології виявилися краще пристосованими для отримання широкої бази соціальної підтримки суспільства, ніж індивідуалістичні. Ідеологія, що підкреслює важливість групи і відповідальність особистості перед групою і нацією, має безсумнівні переваги для тих, хто пробує виробити і планувати національну політику. На відміну від цього, традиції індивідуалізму роблять адаптацію, в яку втягуються великі сегменти суспільства, обтяжливою” (9; с.59).

Як ми бачили, учасниці опитування демонструють прихильність саме до комунітарної ідеології, якою володіють країни з найбільш динамічним економічним ростом. Штучне стримування жіночих ініціатив через заскорозлу психологічну упередженість робить наше суспільство менш сензитивним до вибору гуманітарно орієнтованих виробничих і фінансових технологій. З іншого боку, забезпечення паритетного балансу чоловічого індивідуалізму і жіночого колективізму, а також протилежних (тут – комплементарних) когнітивних і поведінкових стратегій чоловіків і жінок зробить їх повноправними і рівноцінними суб'єктами підприємницької діяльності. Необхідні зміни суспільної та індивідуальної свідомості, які повинні підготувати кардинальні економічні зрушення в державі і регіоні.

Література.

1. Айви А.Е., Айви М.Б., Саймэк-Даунинг Л. Психологическое консультирование и психотерапия: Методы, теории и техники:

- практическое руководство. – М.: Психотерапевтический колледж, 1999.
2. Анастаси А. Дифференциальная психология // Психология индивидуальных различий. М.: МГУ, 1986.
 3. Веселовский В., Ясецкий К. Развитие предпринимательства в Польше // Бизнес и политика – 1995. – №11. – С.12-22.
 4. Виноградова Т.В., Семенов В.В. Сравнительное исследование познавательных процессов у мужчин и женщин: роль биологических и социальных факторов // Вопросы психологии. – 1993. – №2. – С.63-71.
 5. Этнос предпринимательства. Москва: ИНИОН РАН, 1995.
 6. Женщины в бизнесе. Москва: ИНИОН РАН, 1995.
 7. Карпенко З.С. Міжстатеві стосунки в дзеркалі історичної перспективи // Етнопсихологічні орієнтири сімейного виховання. – Івано-Франківськ, 1996. – С.35-54.
 8. Лапина Н.Ю. Формирование современной российской элиты. М.: ИНИОН, 1995.
 9. Соснин А.В. Культура и межгрупповые процессы: этноцентризм, конфликты и тенденции национальной идентификации // Психологический журнал. – 1997. – Т.18. – №1. – С.50-60.
 10. Хорни К. Женская психология. – Спб., 1993.
 11. Чирикова А.Е. Психологические особенности личности российского предпринимателя // Психологический журнал. – 1998. – Т.19. – №1. – С.62-74.

Степан Копчак

МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ В КІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Механічний рух населення, особливо його зовнішні міграційні процеси – важливе явище в суспільно-економічному житті будь-якої країни чи окремих її регіонів.

Міграції населення виступають у ролі регулятора його динаміки і можуть пришвидшувати або сповільнювати темпи росту загальної чисельності населення незалежно від показників його природного приросту. Крім того, міграції населення поряд з іншими факторами істотно впливають на вікову і статеву структуру населення, а значить і на характер його відтворення. Пояснюється це передусім тим, що мігрують переважно особи молодого віку чоловічої статі.

Міграції населення, їх величина, інтенсивність і напрямок завжди зумовлені і породжені конкретними соціально-економічними умовами на тому чи іншому етапі господарського розвитку певної території. До таких умов насамперед належать економічний стан населення, зокрема селян, його соціальна і професійна структура та ступінь зайнятості, війни, голод, епідемії тощо.

Економічна і політична історія Галичини і Прикарпаття надзвичайно складна. Багатовікове національне і релігійне гноблення, господарська відсталість, часті війни, страшні епідемії чуми і холери, голод – ось той далеко неповний соціально-економічний фон, на якому розгорталися і яким визначалися міграційні процеси населення українського Прикарпаття.

У рамках цієї статті ми обмежимося лише коротким аналізом механічного руху населення українського Прикарпаття за період від 1772 до 1848 року, тобто від першого поділу Польщі і захоплення Австрією Галичини до скасування тут кріпосного права.

Наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. Галичина і Прикарпаття перебували у стані повного господарського занепаду. За свідченням М.П. Герасименка, багаті природні ресурси тут майже не використовувалися, родючі землі пустували, а працююче населення було доведено до крайнього ступеня зубожіння. Провідна галузь виробництва – сільське господарство – було більш занепалим, ніж у попередньому, ХVІІІ столітті (1, с.16, 23).

І незважаючи на те, що в першій половині ХІХ ст. в Австрії відбувся розклад феодально-кріпосницької системи, зароджувалися капіталістичні виробничі відносини, Галичина і Прикарпаття залишалися найбільш відсталими окраїнами австрійської імперії, ринком збуту її промислової продукції. Тут відбувається далі посилення кріпосницького гніту і збільшення додаткової повинності за користування угіддями. Дійшло до того, що в 1802-1803 рр. австрійський уряд надає право поміщикам застосовувати тілесні покарання щодо своїх кріпаків (3,

с.398). Селян били за найдрібніші провини, за спізнення на роботу, за поганих коней, за неповагу до пана або економа і т. ін.

У зв'язку з цим багато селян поодинокі чи разом з сім'ями тікали далеко за межі Галичини і Прикарпаття. Селяни с. Гошового Чортківського округу скаржилися: “Багато з нас від побоїв кулаками втратили зуби, багатьох через нелюдське ставлення поховано, а п о л о в и н а в т е к л а в Бесарабію” (розрядка наша – С. К.) (3, с.398).

Втечі селян були однією з найбільш поширених форм активного антикріпосницького протесту. “В пошуках кращих умов життя селяни масово тікали в інші райони країни або за кордон. Зі Східної Галичини вони подавалися на Буковину, Закарпаття, Волинь, Поділля” (7, с.189).

Крім жорстоких кріпосницьких умов та панської сваволі тисячі селян Прикарпаття гнав з рідних осель страшний голод та епідемії холери. Одне слово, становище населення Прикарпаття було жахливим.

М.Зубрицький з цього приводу писав, що “в тім часі ставало більшої частини людей чим далі, тим тяжче жити. Урядова поміч не багато допомогла, уряд багато писав, а селянин був голодний: заробітків не було і таких як тепер, а земля таки рік за роком не родила. Не було іншої ради, як лишити ту землю і втікати в світ за очі. Вже давніше люди утікали з Галичини на Буковину, то і тепер туди пустилися. ...Поле лишали на божу волю і цілком не журилися, хто буде орати. Дехто давав за житну паляницю і який ринський на дорогу морг або і два поля... З Мшанця вийшло на Буковину з п о л о в и н а л ю д е й (розрядка наша – С. К.)” (2, с.5-6).

Безперечно, що все це негативно позначилося на загальному прирості населення, незважаючи на те, що його природний приріст у ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. був порівняно високим.

Під впливом цілої низки факторів відбувався міграційний процес і зворотного напрямку. У Галичину і Прикарпаття цілеспрямовано направлялися польські, а згодом німецькі і польські колоністи, чисельність яких у середині минулого століття була досить великою.

Відомо, наприклад, що після захоплення Галичини Австрією (1772 р.) польська колонізація на деякий час (приблизно до середини ХІХ ст.) дещо послаблюється, але її певною мірою компенсує німецька колонізація. За підрахунками професора Ф.Буяка, до 1786 року, тобто за неповних 14 років австрійського панування в Галичині, сюди перебралося 15-16 тисяч німецьких колоністів, які поселилися в 150 розparcelьованих державних фільварках (8, с.99). За даними В.П.Огоновського, у 1890 році на території Східної Галичини проживало 288,6 тис. осіб, що мігрували з Західної Галичини (6, с.99).

Певний науковий інтерес становить питання про те, чи впливали міграції населення різних напрямків на динаміку загальної чисельності населення українського Прикарпаття і Галичини і в яких кількісних параметрах проявився цей вплив, оскільки колонізаційний вплив на зростання чисельності населення Галичини і Прикарпаття в літературі інколи перебільшується.

Вплив міграції населення на ріст його загальної чисельності на території українського Прикарпаття найбільш докладно ми можемо

простежити, починаючи з першої половини XIX ст. Із цього часу маємо вже достовірні статистичні відомості щодо динаміки та природного приросту населення і можемо зробити відповідні розрахунки сальдо міграції не лише в цілому по території українського Прикарпаття, але й по окремих його адміністративних округах.

Сальдо міграції населення – найбільш реальний і об'єктивний показник інтенсивності міграційних процесів, оскільки загальна кількість емігрантів чи іммігрантів без врахування природного приросту населення не завжди може відтворити справжній позитивний або негативний вплив міграції населення на його динаміку. Тим більше, що матеріалів про імміграцію переважно буває дуже мало, та й не всі вони є достовірними.

За перше десятиріччя XIX ст. встановити співвідношення механічного і природного приросту населення важко, оскільки відсутні статистичні матеріали стосовно його щорічного природного приросту. Тому ми подаємо відповідні розрахунки, починаючи з 1818 року, для кожного десятиріччя

Таблиця 1

**Сальдо міграції населення українського Прикарпаття
за період 1818-1828 рр.***

Округи	Кількість населення на початок року		Приріст		Сальдо міграції	
	1818	1828	загальний	природний	абсол.	%
Сяноцький	217573	254608	37035	41373	-4338	-2,0
Самбірський	245189	292118	46929	45226	1703	0,6
Стрийський	177918	208434	30516	33332	-2816	-1,6
Станіславський	185106	223210	38104	36096	2008	1,1
Коломийський	159617	186723	27106	34548	-7442	-4,6
Разом:	985403	1165093	179690	190575	-10885	-1,1

Як бачимо з наведених даних, за період 1818 – 1828 років на території українського Прикарпаття спостерігалось хоч і невелике, але від'ємне міграційне сальдо населення. Природний приріст населення становив за ці роки 190575 осіб, а загальна його чисельність збільшилася лише на 179690 осіб. Отже, різниця між природним і загальним приростом населення становила 10885 осіб, або 1,1% до загальної чисельності населення 1818 року. Це свідчить про те, що міграційні рухи населення відбувалися більш інтенсивно за межі Прикарпаття. Та не в усіх округах спостерігаємо таку картину. Передусім це стосується Сяноцького округу, де від'ємна різниця між природним і загальним приростом населення становила 4338 осіб, або -2,0%, Стрийського округу, де відповідний показник становив 2816 осіб, або -1,6%, і Коломийського округу, на території якого за вказане десятиріччя загальний приріст населення був

* Таблиця 1 та наступні розраховано на основі джерел 9; 10, с.302-304, 309-311.

менший від природного на 7442 особи, або на -4,6%.

У Самбірському та Станіславському округах спостерігаємо зворотній процес. Так, у Самбірському окрузі приплив населення перебільшував природний його приріст на 1703 особи, або на 0,6%, а в Станіславському – на 2008 осіб, або на 1,1%.

Цілоком іншу картину представляють собою міграційні рухи населення українського Прикарпаття за період між 1828-1838 роками. На цей період припадає, як відомо, страшна епідемія холери, яка протягом 1829-1832 років розповсюдилася на більшість країн Європи. Нагадаємо, що в 1831 році на території лише українського Прикарпаття народилося 40,5 тис. осіб, а померло 83,6 тис. осіб, або 7,1% загальної чисельності населення. На 1000 осіб населення коефіцієнт його народжуваності становив тоді 34,2, смертності – 70,6, а від'ємного природного приросту – -36,4. Люди покидали рідні оселі, за безцінь продавали тяжкою працею придбаний ґрунт і тікали від страшної епідемії в сусідні країни, переважно на Буковину і Бессарабію. Це і привело до того, що за період з 1828 до 1838 року природний приріст населення українського Прикарпаття становив 95,1 тис. осіб, а загальний – лише 62,6 тисяч. Отже, за “нормальних” умов, абстрагуючись від будь якого механічного руху, чисельність населення Прикарпаття повинна була б бути на 32,5 тис. осіб більшою, ніж вона насправді була в 1838 році.

На відміну від попереднього (1818-1828 рр.) десятиріччя від'ємне міграційне сальдо населення було характерним для всіх адміністративних округів Прикарпаття, про що свідчать наведені нижче розрахунки (табл. 2).

Таблиця 2.

**Сальдо міграції населення українського Прикарпаття
за період 1828-1838 рр.**

Округи	Кількість населення на початок року		Приріст		Сальдо міграції	
	1828	1838	загальний	природний	абсол.	%
Сяноцький	254608	268781	14173	23135	-8962	-3,5
Самбірський	292118	293903	1785	17061	-15276	-5,2
Стрийський	208434	220918	12484	14762	-2278	-1,1
Станіславський	223210	236320	13110	17433	-4323	-1,9
Коломийський	186723	207773	21050	22710	-1658	-0,9
Разом:	1165093	1227695	62602	95101	-32499	-2,7

Як бачимо, найбільше людей за вказане десятиріччя покинуло Самбірський і Сяноцький округи. У першому від'ємне міграційне сальдо населення становило аж 15276 осіб, або -5,2%, а в другому – 8962 осіб, або -3,5% загальної чисельності населення в 1828 році. Меншою мірою це стосується Стрийського, Станіславського і Коломийського округів, де природний і загальний прирости населення були майже однакові, хоча

кожен із них теж характеризувався від'ємним сальдо міграції, яке коливалося від -0,9% (Коломийський округ) до -1,9% (Станіславський округ).

На період з 1838-1849 роки знову припадає страшна епідемія холери. Однак вона лютувала переважно в західній Галичині. На території українського Прикарпаття найбільші її наслідки далися взнаки в Сяноцькому, Самбірському і Стрийському округах, де коефіцієнт смертності населення становив відповідно від 104,7 до 55,4 осіб на кожну 1000 населення. Тому очевидно, що саме з цих округів, рятуючись від смерті, найбільше тікало людей за їх межі. У Сяноцькому окрузі, наприклад, загальний приріст населення був меншим від природного його приросту на 5105 осіб, або на -1,9%, а в Самбірському – на 1494 осіб, або на -0,6% від загальної чисельності населення в 1838 році. У Стрийському, Станіславському та Коломийському округах спостерігаємо позитивне міграційне сальдо населення. Цілком можливо, що значна частина втікачів з названих вище двох округів опинилася саме тут. У сусідньому, Стрийському, окрузі за вказане десятиріччя загальний приріст населення перевищив його природний приріст на 6105 осіб, або на 2,8%, а в Коломийському – навіть на 7306 осіб, або на 3,5%. У цілому ж міграційні процеси населення на території українського Прикарпаття за цей період були майже збалансовані. Навіть загальний ріст населення на 9711 осіб, або на 0,9%, був більшим від його природного приросту. Докладніше це можна простежити на основі наведених нижче розрахунків (таблиця 3).

Таблиця 3

Сальдо міграції населення українського Прикарпаття за період 1838-1848 рр.

Округи	Кількість населення на початок року		Приріст		Сальдо міграції	
	1838	1848	загальний	природний	абсол.	%
Сяноцький	268781	258470	-10311	-5206	-5105	-1,9
Самбірський	293903	292281	-1622	-128	-1494	-0,6
Стрийський	220918	238082	17164	11059	6105	2,8
Станіславський	236320	266352	30032	26877	3166	1,3
Коломийський	207773	246579	38806	31500	7306	3,5
Разом:	1227695	1301764	74069	64358	9711	0,9

Хочемо застерегти від хибного уявлення, буцімто люди покидали Прикарпаття в першій половині XIX ст. лише під час епідемії холери. Вони мігрували насамперед через надмірні феодалські утиски, через нелюдські умови праці, через голод, нужду і розпуку. Саме соціальний лад, який панував тоді в Галичині і на Прикарпатті і який породжував нестерпні умови життя і праці, гнав бідних селян зі своїх осель далеко від рідних земель у пошуках кращої долі. На їх місце приходили такі ж злидарі, лише з інших околиць, та в основному відплив населення

компенсувався за рахунок німецької і польської колонізації.

І ця "компенсація" була досить відчутною. Бо незважаючи на масові втечі селян з Прикарпаття у першій половині XIX століття, тут не лише не зменшилася загальна кількість населення порівняно з його природним приростом, а, навпаки, навіть дещо збільшилася (на 7327 осіб, або на 0,7% від загальної кількості населення в 1818 році). Та це стосується лише Стрийського, Станіславського і особливо Сяноцького округів. В останньому за неповних півстоліття загальна чисельність населення збільшилася порівняно з його природним приростом на 22595 осіб, або на 10,4%.

Таблиця 4

Сальдо міграції населення українського Прикарпаття за період 1818-1848 рр.

Округи	Кількість населення на початок року		Приріст		Сальдо міграції	
	1818	1848	загальний	природний	абсол.	%
Сяноцький	217573	276051	59478	36883	22595	10,4
Самбірський	245189	303488	58299	73622	-15323	-6,2
Стрийський	177918	245401	67483	66472	1011	0,6
Станіславський	185106	271315	86209	85369	840	0,4
Коломийський	159617	248780	89163	90959	-1796	-1,1
Разом:	985403	1345035	360632	353305	7327	0,7

Наведені вище розрахунки дають підставу стверджувати, що постійні міграційні рухи населення на території українського Прикарпаття в кінці XVIII – першій половині XIX кількісно майже балансувалися з незначними відхиленнями на користь росту чисельності населення Прикарпаття або ж навпаки. Таким чином, динаміка загальної чисельності населення українського Прикарпаття відбувалася майже виключно за рахунок його природного приросту. На нашу думку, цей висновок стосується і всієї Східної Галичини.

Література

1. Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – К., 1959.
2. Зубрицький М. "Тісні роки" // ЗНТШ. – Т. XXVI. – Львів, 1898.
3. Історія Української РСР. У 2 т. – Т. 1. – К., 1967.
4. Копчак С.І. Населення українського Прикарпаття. Докапіталістичний період: Історико-демографічний нарис. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1974.
5. Копчак С.І., Мойсеєнко В.І., Романюк М.Д. Етнічна структура та міграції населення Прикарпаття: Статистико-демографічне дослідження. – Львів: Світ, 1996.
6. Огоновський В.П. Еволюція населення Галичини // Наукові записи

- Інституту економіки АН УРСР. – Т. 1. – Київ, 1946.
7. Торжество історичної справедливості. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1968.
 8. Bujak Fr. Historja osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie. – Warszawa, 1924.
 9. Główna Tabella kraju prowincyi Galicyi, Bukowiny, wykazująca w rokach wojskowych 1830-1841 zaślubionych, urodzonych i zmarłych. Dodatki nadzwyczajne do Gazety Lwówskiej №151 (1830), 158 (1831) i Dziennika Urzędowego (20 sierpnia 1833, 8 października 1835, 27 października 1836, 2 września 1841, 6 października 1842).
 10. Szewczuk Jan. Kronika kłesk elementarnych w Galicyi w latach 1772-1848. – Lwów, 1939.

Олег Жерноклеєв

ГАЛИЦЬКА ГУЦУЛЬЩИНА: ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ І НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Порівняно недавно у Варшаві вийшов у світ фотоальбом Анджея Полека "На далекій полонині: Гуцульщина сьогодні", який і досі можна побачити на полицях наших книжкових крамниць. Мистецький рівень світлин полишимо фахівцям (мабуть, він дійсно високий), а от тенденційність супровідних статей, написаних різними авторами (до речі, випущено й україномовний варіант альбому), очевидна. По-перше, ми не знайшли жодної згадки про те, що гуцули – це невід'ємна частина українського народу, його етнографічна група. Навпаки, все витримано у такому дусі, що Гуцульщина – це щось виключно специфічне й екзотичне. По-друге, серед "чужих панів", які панували над гуцулами у ХХ ст., автори вступу (30, с.6) згадали всіх, лиш забули чомусь за поляків, під владою яких край був у 1919-1939 рр., а фактично – і в австрійський період його історії. Натомість, окремі світлини прямо натякають на якесь ностальгічне ставлення гуцулів саме до польських часів. Наприклад, гуцулка на фоні руїн колишнього польського санаторію або чоловік у вишній сорочці зі своєю фотографією у формі польського вояка...

Якою ж була Гуцульщина у той час, ностальгію за яким приписують сучасним гуцулам? Найкращою ілюстрацією могли б бути 30-і роки ХХ ст. – останнє десятиліття польської влади тут, тим паче, що якраз тоді польською державою вже була зроблена спроба витворити з гуцулів окремих, неукраїнський етнос.

Етнополітика Польщі щодо Гуцульщини у 30-х рр. визначалась активними воєнними приготуваннями, прагненням зміцнити польську присутність у східних, прикордонних воєводствах, утворених після поразки ЗУНР у 20-х роках на західноукраїнських землях, зокрема й у Станіславському воєводстві, до складу якого входила вся Галицька Гуцульщина. Засобом до цього було обрано політику гуцульського регіоналізму, яка мала на меті штучне інспірування гуцульського сепаратизму на противагу українському націоналізмові. Відірвавши гуцульську етнографічну групу від українського національного організму, можна було у перспективі перейти до її колонізації (28, с.101-102).

15 лютого 1933 р. Міністерство внутрішніх справ Польщі надіслало станіславському воєводі таємне розпорядження, в якому "у зв'язку з працями, розпочатими над проблемою гуцульською", доручалось терміново зібрати дані по Косівському, Надвірнянському і Коломийському повітах, які стосувались практично всіх сторін життя Галицької Гуцульщини: демографії, економіки, громадського і політичного руху тощо (1, арк.1-2).

Така постановка питання спонукала місцеву владу насамперед чітко визначитись з етнографічними межами Гуцульщини. Базуючись на відомих у той час дослідженнях, в тому числі на монументальній праці Володимира Шухевича, а також на інших даних, повітові старости визначили як суто гуцульські лише 6 гмін Коломийського повіту (Акрешори, Бая-Березів, Вижній Березів, Космач, Лючки, Текуче) та ще 5

– як суміжні, близькі до гуцульських за своїми етнокультурними ознаками (Нижній Березів, Люча, Рунгури, Рунгурська Слобода, Уторопи), та ще 9 гмін Надвірнянського повіту (Дора, Яремче, Ямна, Микуличин, Татарів, Ворохта, Яблуниця, Зелена, Рафайлова). Основна ж частина Гуцульщини лежала в межах Косівського повіту*, де до суто гуцульських було віднесено 28 гмін (1, арк.36,65,111).

У березні 1933 р. на підставі докладного вивчення ситуації на місцях повітовими властями Станіславське воєводське управління підготувало для МВС ґрунтовну політико-економічну монографію Гуцульщини.

Передусім звертає на себе увагу виразна специфіка етносоціального розвитку регіону. При цьому національний склад населення найадекватніше відображає віросповідна статистика, за якою греко-католики ототожнюються з українцями, римо-католики – з поляками, іудеї – з євреями. В умовах зловживань влади під час переписів, колонізаційного тиску тощо релігійна приналежність залишалась одним з найважливіших критеріїв етнонаціональної самоідентифікації, тим паче, що випадки переходу гуцулів з греко-католицької конфесії до іншої були, за визнанням місцевої влади, вкрай рідкісними, а секти тут жодного поширення не мали.

За даними перепису 1931 р., в гуцульських громадах Галичини мешкало 81303 чол., із них 74398 греко-католиків (91,5 %), 3375 римо-католиків (4,15 %), 3522 іудеїв (4,33 %) та 8 осіб інших віровизнань (0,01 %) (1, арк.33). Отже, етнічна структура населення Гуцульщини характеризувалась насамперед найменшою з-поміж усіх регіонів воєводства часткою поляків і значним переважанням українців. Якщо в середньому по воєводству поляки складали 16,5 %, то на Гуцульщині – учетверо менше, причому в Косівському повіті їх частка була найменшою у цілій Польщі (23). Значно нижчим за середні показники був і відсоток євреїв: у цілому воєводстві – 9,4 %, а в гуцульських гмінах – 4,3 % (Підрахунок по кожній гуцульській гміні дає саме це число, всупереч поширеним серед української громадськості того часу уявленням про високу частку євреїв на Гуцульщині) (1, арк.33).

Професійна структура суспільства була нерозвиненою, рівень модернізації життя вкрай низьким. Модернізаційні процеси майже не торкалися цих гірських околиць. Скажімо, на цілій Гуцульщині, за нашими підрахунками, лише 14,6 % населення було зайнято у лісовій і деревообробній промисловості, та більшість робітників працювала тільки сезонно. Інших галузей промисловості тут практично не існувало. А застій у лісовій промисловості в умовах світової економічної кризи з початку 30-х рр. спричинився до безробіття, злигоднів, боргової кабали. Ремесло і домашні промисли занепадали, а доходів робітника чи ремісника, за свідченням повітових старостів, заледве вистачало на прожиття (1, арк.24).

Розвиткові сільського господарства перешкоджала нестача землі, придатної до обробітки. Так, на 11139 дрібних гуцульських господарств Косівського повіту припадало 1276,6 га орної землі, в середньому – 0,12 га на господарство. Великих господарств (понад 50 га) було тільки 223. Більшість гуцулів була зайнята в тваринництві, насамперед у відгонному

вівчарстві, яке становило головну господарську особливість Гуцульщини. Однак і ця галузь на зламі 20-30-х рр. регресувала: поголів'я худоби на 1932 р. суттєво зменшилось у порівнянні з 1929 р. У цілому ж гірські господарства, як визнавалось у донесенні косівського старости, “ледве животіли” (1, арк.102зв.).

Відповідна до вимог часу і суспільних потреб соціальна інфраструктура була практично відсутня. Приміром, на всій косівській Гуцульщині (28 сіл) працювало 4 лікарі й 4 акушери, причому не було жодної лікарні чи приватної лічниці. А тим часом санітарно-епідеміологічний стан регіону був катастрофічним, лютували хвороби. У ряді гуцульських сіл на 1932 р. тільки сифілісом заразилося сотні людей (Річка – 815, Яворів – 531, Жаб'є – 440, Брустури – 349, Шешори – 315 і т.д.) (1, арк.70-73). Деякі села були на 80 % заражені сифілісом (14). За цих умов така перспективна галузь, як туризм розвивалась повільно і суттєво не покращувала становище гуцулів: через поширеність інфекційних хвороб, жахливу антисанітарію туристи уникали купівлі місцевих продуктів, найму житла тощо.

Не набагато кращим виглядав і стан освіти. За нашими підрахунками, у 1933 р. на 43 гуцульські гміни було 63 державні початкові школи з 94 вчителями, в середньому 2 вчителі на один населений пункт. Більшість шкіл були однокласними, з одним вчителем. При цьому різко переважали утравістичні (польсько-українські) школи, які складали $\frac{3}{4}$ всіх шкіл; українських шкіл було тільки 12 державних та 2 приватні, організовані Українським педагогічним товариством, – у Яремчі (17 дітей) та Ворохті (35 дітей) (1, арк.12-16). Не дивно, що найвищий в Галичині відсоток неписьменних припадав саме на гірські повіти – Косівський (62 %), Надвірнянський (56 %) (21).

Аналізуючи етнополітичну ситуацію, воєводське управління відзначало, що суспільно-політичне життя на Гуцульщині дедалі більше диференціювалось, а в розвитку національної свідомості спостерігався хоч і повільний, та все ж помітний прогрес. На той час у регіоні вже практично викристалізувались позиції двох основних політичних сил – Українського національно-демократичного об'єднання і Української соціалістичної радикальної партії. Вплив останньої пояснювався насамперед важким соціально-економічним становищем, що давало досить сприятливий ґрунт для пропаганди ідей партії.

Позиції радикалів традиційно найсильнішими були на Косівщині, яку воєводське управління характеризувало як “домен впливу УСРП”, оцінюючи цей вплив у 70 % гуцульського населення (1, арк.5). Повітовий комітет партії, утворений у 1925 р., очолював селянин з Химчина Яків Остафійчук, до його складу входили відомий діяч “Пласту” Михайло Горбовий, Михайло Кіящук та ін. Партія поширювала свій вплив через “Союз селянських спілок” у 7 гмінах, 5 гуртків “Рідної школи”, 14 кооперативів. Під контролем УСРП діяло 9 читалень “Просвіти” і частково – ще 10 читалень (1, арк.6-7).

В інших повітах радикали були презентовані слабше. Так, з 9 гуцульських сіл Надвірнянського повіту УСРП переважала за впливом у Дорі, Ямні, Яремчі, Микуличині, Ворохті, у Коломийському повіті – лише в Акрешорах і Космачі. Коломийській Гуцульщині була притаманна низька політизація суспільного життя, окрім Космача, який влітку збирав

* Тепер це Косівський і Верховинський райони Івано-Франківської області.

до тисячі відпочиваючих, у тому числі діячів українського руху з багатьох міст Галичини.

У решті гуцульських сіл переважало УНДО, вплив якого був помітнішим у підгірських і низинних селах і зменшувався із заглибленням у гірські райони. На Косівщині повітовий комітет цієї партії, створений у 1927 р., очолював адвокат Петро Рондяк, його членами були греко-католицькі священики Омелян Гнатковський, Степан Галицький та ін. Партія спиралась у своїй діяльності передусім на товариство “Просвіта” (в Жаб’ю, Головах, Довгополі, Яворові, Соколівці, Прокураві, Річці, Бабині, Білоберізці, Розтоках), гуртки “Рідної школи” – у Жаб’ю, Брустурові і Прокураві, а також на окремі кооперативи.

У Косівському повіті найпомітнішим цей вплив був у Брустурові, Прокураві, Бабині, Шешорах (1, арк.6). У цілому ж вплив УНДО на Гуцульщині був порівняно незначним, поширювався часто лише через партійних представників – “мужів довір’я”, в ролі яких, як правило, виступали місцеві греко-католицькі парохі. Окрім невеликої частини Гуцульщини, розташованої в межах Коломийського повіту, націонал-демократи у регіоні помітно поступалися популярністю радикалам.

Разом з тим необхідно відзначити поверховий характер діяльності політичних партій на Гуцульщині. Скажімо, місцеві комітети УСРП існували тільки в Акрешорах, Космачі й Микуличині. У гуцульських селах Косівщини не було жодного місцевого комітету, а вся робота велась через “мужів довір’я”. Ця форма роботи часто була малоефективною. Такий же організаційний недолік був притаманний тут і УНДО (1, арк.6 зв.).

У громадському житті Гуцульщини чільне місце належало товариству “Просвіта”, яке мало найбільшу кількість локальних осередків (41), зокрема, у Косівському повіті – 22, Коломийському – 7, Надвірнянському – 12; разом, за нашими підрахунками, близько 2 тис. членів (1, арк.12,14,15). У гуцульських “Просвітах”, крім Коломийщини, переважала УСРП, хоча щонайменше у 12 читальнях з нею співпрацювало або конкурувало УНДО, ще принаймні у трьох домінували націонал-демократи.

Важливим фактором формування національної ідентичності була діяльність Українського педагогічного товариства “Рідна школа”. Станом на березень 1933 р. в регіоні діяло 17 гуртків УПТ, які налічували понад 600 членів. Як і в “Просвітах”, у гуцульських осередках “Рідної школи” переважала УСРП. Однак звертає на себе увагу слабший розвиток товариства у віддалених і важкодоступних гірських районах. Так, на всю косівську Гуцульщину припадало 5 гуртків УПТ. Це було вкрай недостатньо, якщо врахувати розпорошеність гуцульських сіл гірськими схилами, наявність багатьох присілків, розташованих на значних відстанях тощо. Ефективна робота у таких умовах вимагала часом створення кількох осередків в одному населеному пункті, що забезпечити було вкрай важко.

Інші українські громадські організації на Гуцульщині станом на початок весни 1933 р. практично не діяли. Окремі винятки, як, наприклад, один осередок “Союзу українок” (у Соколівці, 11 членів), були лише підтвердженням загального правила.

Водночас слід підкреслити явну слабкість і нечисленність польських громадських об’єднань, а особливо цілковиту відсутність на Гуцульщині старорусинських (москвофільських) організацій та будь-якої

діяльності цього напрямку, що явно контрастувало з іншими регіонами Українських Карпат, зокрема з Лемківщиною. Не виявляли особливої активності й комуністи, а також ОУН. Все це разом узятє створювало враження певного політичного вакууму в регіоні, породжувало у правлячих колах польської держави ілюзії щодо можливості етнополітичної переорієнтації гуцулів, вигідних для польської держави змін у векторі їх етнонаціональної ідентифікації.

Заходи, що провадилися польськими властями в рамках так званої “гуцульської акції”, мали виразний акцент на етнокультурній специфіці гуцулів, їх самобутності, повинні були підкреслити прихильність польської держави та її найвищих керівників до Гуцульщини, їх турботу про регіон, прагнення до співпраці на ґрунті існуючої польської державності. Приміром, за державний кошт щорічно з 1933 р. проводилося фольклорно-мистецьке “Свято Гуцульщини”, організовувалися поїздки і виступи гуцульських ансамблів у Варшаві, Кракові, Познані та ін. польських містах. Починаючи з 1934 р. щорічно проводився зимовий спортивний марш місцями боїв II бригади польських легіоністів під час українсько-польської війни 1918-1919 рр. за маршрутом Нижній Березів – Космач – Жаб’є – Ворохта. У ньому брали участь команди, що представляли польські військово-спортивні товариства, армію і поліцію, а також Гуцульщину, Бойківщину і Лемківщину (23).

Польські скаутські організації проводили літні таборвання на Гуцульщині, під час яких намагалися вести пропаганду серед місцевого населення. Збільшилися бюджетні видатки на створення умов для санаторно-курортного відпочинку поляків, у польських містах культивувалась мода на гуцульську “екзотику” для заохочення туризму на Гуцульщину, випускались листівки і брошури про те, що гуцули – це “зукраїнізоване польське плем’я”, а частина польської преси відверто зараховувала гуцулів до польської нації нарівні з гуралями, мазурами, кашубами та іншими польськими етнографічними групами, що відразу викликало негативну реакцію і серйозне занепокоєння серед української громадськості (15;16;17). Спроби польських “прометеїстів”, налаштованих на нормалізацію українсько-польських стосунків, протидіяти офіційному курсу зазнали невдачі. Редакція “Польсько-українського бюлетеня” після публікацій, в яких у тій чи іншій формі проводилася думка, що гуцули усе ж слід вважати українцями, була примушена владою визнати свою “політичну помилку” і попереджена про подальше невтручання у це питання (29, s.199-200).

Важливим інструментом польської етнополітики мало стати й “Товариство приятелів Гуцульщини”, утворене в грудні 1933 р. Керівником його Головного заряду, що знаходився у Варшаві, було обрано генерала Т.Каспжицького (29, s.198). На терені Станіславського воєводства безпосередню координацію діяльності здійснювала Станіславська експозитура ТПП, очолювана віце-воєводою А.Качмарчиком. Товариство мало повітові відділи у Косові, Коломиї і Надвірній, керівниками яких були повітові старости, а також місцеві осередки у дев’яти гуцульських селах та штатних інструкторів. Чисельність членів кожного осередку становила в середньому 20-30 осіб, а в цілому станом на квітень 1936 р. – понад 430 осіб (5, арк.13).

Офіційно метою діяльності ТПГ був розвиток господарства, туризму, охорони здоров'я, а також збереження "спеціальних вартостей Гуцульщини, які творять її регіональну окремішність" (5, арк.7). На практиці саме пропаганда і культивування етнографічної специфіки Гуцульщини стало одним із головних напрямів діяльності товариства. Фінансування ТПГ здійснювалося з польського Фонду праці, а також фондів Міністерства внутрішніх справ. Видатки товариства у 1934/35 р. склали 136,3 тис. злотих, у 1935/36 р. – 105,6 тис., причому їх лєвова частка була спрямована на закупівлю землі на Гуцульщині для унеможливлення її заселення "елементом небажаним і навіть шкідливим" (тобто українськими дячами, насамперед інтелігенцією), а також на науково-етнографічні студії та видавничу діяльність (5, арк.14). Зокрема, було організовано випуск щорічного "Гуцульського календаря", який видавався гуцульським діалектом і особливим правописом, відмінним від українського. Вже у календарі на 1935 р. гуцулів, як і лемків, було названо "гуралями", а в переліку слов'янських народів їх подано поруч і нарівні з українцями, росіянами, болгарами, чехами та ін. Календар містив статті у пропольському державницькому дусі про Річ Посполиту, маршалка Ю.Пілсудського тощо. В одній з них прямо наголошувалось, що "Польща – то народи, всі громадяни нашої держави, котрі говорє подібними мовами і почувають си до спільної держави" (22, с.85,106). Тобто на ділі не приховувалося прагнення сформувати в гуцулів замість єдиної української – подвійну ідентичність: гуцульську "стнічну" та польську національно-державну.

Водночас влада намагалась штучно загальмувати розвиток українського національного руху в регіоні. Так, у 1934 р. в Бані-Березовій поліція заборонила колядувати для "Рідної школи", перешкоджала освітній діяльності її гуртка, конфіскувала українські книжки у вчителів і зошити в дітей (20). У кінці 1934 – на початку 1935 р. Косівське і Коломийське староства заборонили виступи українського Гуцульського театру ім. Гната Хоткевича, організованого П.Волощуком у Жаб'ю (15). Також був заборонений польською владою окружний з'їзд "Просвіти" з фольклорними концертами, ярмарками мистецьких виробів і науковими доповідями, намічений на липень 1936 р. (11, арк. 19; 19, с.8). І перелік подібних фактів можна продовжити.

Проте, незважаючи на штучні перешкоди і прямі заборони, український національно-політичний рух на Гуцульщині усе ж помітно прогресував.

Насамперед питання економічного, політичного і культурного відродження Гуцульщини були підняті і обговорені в українській пресі різних політичних напрямків (24;25;26;27). Відомі українські діячі піддали різкій критиці польську етнополітику, закликаючи всю українську громадськість посилити роботу на Гуцульщині і надати їй всебічну допомогу. З червня 1934 р. у Коломії почала виходити газета "Гуцульське слово" як рупор "Організації українців міста Коломиї", яка поставила за мету поборювати "розкладові починання чужих чинників", прагнула зайняти загальноукраїнську, суто національну і надпартійну позицію (13). Число 2/3 цієї газети за 1935 р. вийшло з передовою статтею під заголовком: "Гуцул був, є і буде українцем!", в якій стверджувалась

неефективність спроб денаціоналізації місцевого населення, безперспективність цієї політики в цілому (15).

Велику роль у протидії польській "гуцульській акції" відіграло греко-католицьке духовництво. Наприклад, парох с.Довгополе, уродженець Жаб'я Володимир Глібовицький у 1935-1936 рр. прямо з амвону під час богослужіння у церкві закликав вірних Ісусом Христом не купувати і не читати календарів ТПГ, вказував на потребу єдності українського народу, через брак якої він не має власної держави (11, арк.7). Подібні приклади були непоодинокими. За свідченням інструкторів ТПГ, у найвіддаленіших гірських селах, де фактично не було української інтелігенції, греко-католицькі священники часом залишалися єдиними пропагандистами української національної ідеї (12, арк.6).

Виявом національної свідомості стали й масові заходи з вшанування пам'яті українських вояків, полеглих у боротьбі за українську державність у 1918-1919 рр., що проводились на греко-католицькі Зелені Свята і стали традицією. Так, у червні 1935 р. панахиди біля справжніх або символічних, спеціально споруджених стрілецьких могил, хрестів, на цвинтарях були проведені у Косові, Шешорах, Печеніжині, Дорі, Космачі та інших населених пунктах. В урочистостях нерідко брали участь представники інших сусідніх сіл, різних українських товариств тощо (2, арк. 31,37,38,46,48-49,70).

Свою лепту в національну роботу в регіоні, організацію спротиву польській денаціоналізаторській акції прагнуло внести й українське студентство. З цієї метою в липні 1936 р. було організовано декілька студентських багатоденних походів, у рамках яких велась і національна пропаганда. Одна з похідних груп відвідала Коломию, Космач, Жаб'є, Ворохту, Татарів, Микуличин, Ямну, Яремче, Дору і цілу низку гірських вершин. Студенти ночували у гуцульських колибах, бринзарнях, всюди, як доносила польська поліція, гостинно приймалися гуцулами і одержували продукти на подальшу дорогу. Інша група студентів пройшла за маршрутом Косів – Кути – Жаб'є – Коломия – Черногора – Говерла (11, арк.20,26,65).

У вересні 1935 р. відбулись вибори до польського парламенту, що проходили під знаком "нормалізації" українсько-польських взаємин, курс на яку взяло УНДО в союзі з Українською народною об'єднанням, та бойкоту з боку інших українських партій, оскільки нові виборчі ординації практично унеможливлювали обрання депутатів від опозиції. Як наслідок, переважна більшість виборців регіону не взяла участь у голосуванні. Зокрема, на Гуцульщині проголосувало менше третини виборців (підрах. за: 3, арк.17-21,29). Показово, що й за таких умов більшість голосів тут набрав кандидат від УНДО Іван Заваликут (по Коломийському виборчому округу, до складу якого входила переважна частина Галицької Гуцульщини), який значно випередив польських претендентів.

Розвиткові українського руху в регіоні перешкоджали незгоди між партіями, їх конкуренція за вплив у філіях і осередках різних громадських організацій. Одним із наслідків цього стало творення УСРП власних структур (товариства "Каменярі", "Жіноча громада" тощо), паралельних і альтернативних щодо авторитетних громадських об'єднань, в яких домінувало чи переважало УНДО. У липні 1936 р. у Косові на повітовому з'їзді організацій, що були зв'язані з соціалістами-радикалами ("Селянська

спілка”, “Каменярі”), головний секретар УСРП Матвій Стахів закликав не брати участі у “Святі Гуцульщини”, планованому “Просвітою”, оскільки ні УСРП, ні її громадські організації не одержали запрошення, різко скритикував угоду політику націонал-демократів, а також закликав до протидії оунівській агітації, що часто шириться за посередництвом студентської молоді, та до безкомпромісної боротьби проти КПЗУ (11, арк.40). Активну роботу із заснування в гуцульських селах осередків “Каменярів” проводив відомий діяч “Пласту” Михайло Горбовий (11, арк.13,43).

Та незважаючи на внутрішні суперечності всередині українського національно-політичного руху, грубу протидію йому з боку польської державної влади, поразка польської “гуцульської акції” в другій половині 30-х рр. ставала дедалі очевиднішою, в тому числі й для самої влади.

Показовим відображенням самоідентифікації місцевого населення стала статистика розвитку громадських об’єднань, які тоді мали виразний національний характер. Скажімо, станом на 1 серпня 1936 р. у Косівському повіті діяло 162 осередки різних українських і русофільських товариств, з них 157 мали український характер (в т.ч. 44 осередки “Просвіти”, 31 кооператив) і лише 5 русофільський (кооперативи Русского ревизионного союзу). У всьому Надвірнянському повіті діяло 196 осередків, а в Коломийському – 362 (89 “Просвіти”, 66 “Рідної школи”, 76 кооперативів), причому всі вони мали український характер (4, арк.2). До цього слід додати явну малочисленність і слабкий вплив польських партій і громадських організацій. “Товариство приятелів Гуцульщини” вже восени 1938 р., за даними повітових старостів, не виявляло жодної діяльності, крім Надвірнянщини, а результати багаторічної праці товариства, за інформацією польського МВС, “були занадто малі стосовно наданої з боку державних чинників фінансової і моральної підтримки”. Гуцульську людність, за визнанням Станіславського воєводського управління, так і не вдалось згуртувати навколо цього польського проурядового товариства (5, арк.5,19,24).

Фактичний провал політики “нормалізації” та відмова від неї УНДО, проголошення у жовтні 1938 р. автономії Карпатської України у федеративному зв’язку з Чехією і Словаччиною, назрівання Другої світової війни – всі ці та інші обставини сприяли складанню нової суспільно-політичної ситуації на західноукраїнських землях і, зокрема, у Карпатському регіоні. Як зазначалось у таємному донесенні коменданта Східно-Малопольського округу прикордонної сторожі (жовтень 1938 р.), настрої населення Карпатського регіону характеризувалися виразними сподіваннями на постання найближчим часом великої, з’єднаної України, спочатку на Закарпатті, а потім із приєднанням Галичини, Волині, Буковини і Бессарабії, після чого в ході німецько-радянського конфлікту мала б бути приєднана решта українських земель (6, арк.3).

Отже, Карпатська Україна розглядалась як зародок майбутньої незалежної української державності, а підрозділи Карпатської Січі – як основа її збройних сил. У зв’язку з цим багато національно свідомих молодих галичан нелегально переходили кордон і вливалися в українські загони на Закарпатті. З осені 1938 до весни 1939 р. звіти Станіславського воєводського управління щомісяця констатують факт численних спроб нелегального переходу кордону на Закарпаття з боку української молоді

(8, арк.10,25,44). Складений владою (очевидно, далеко не повний) список українців, що зникли з терену воєводства і підозрювались у переході кордону і вступі до Карпатської Січі, станом на 18 березня 1939 р. налічував 136 осіб (без врахування затриманих на кордоні та невстановлених осіб). Характерно, що 100 з них (73,5 %) походили з Гуцульщини та Бойківщини (підрах. за: 9, арк.9-16,18-22). Агітацію за нелегальний перехід кордону вела ОУН, хоча, як свідчила польська статистика, добровольцями до Карпатської Січі йшли далеко не тільки члени цієї організації (10, арк.1).

Обстановка у прикордонній смузі примусила польську владу у жовтні-грудні 1938 р. перекидати сюди додаткові військові підрозділи. Під приводом навчань вони пройшли маршем через ряд населених пунктів Прикарпаття, залякуючи українців загрозою нової “пацифікації”, після чого були розквартировані в Коломиї, Березові, Рафайлові, Микуличині, Яблуниці та інших населених пунктах (7, арк.39,120,123).

Солідарність місцевого населення з Карпатською Україною, прагнення стати на її захист, віра у близьке відродження української державності, а з іншого боку, повернення влади до відверто репресивних заходів, – все це було ще одним доказом того, що польська денационалізаторська “гуцульська акція” зазнала невдачі.

Таким чином, навіть за відсутності захисту з боку власної національної державності, тоді неіснуючої, та під пресом польського державного механізму, який активно задіював політико-адміністративний ресурс, бюджетні кошти, силові структури та ідеологічно-пропагандистську машину, українська ідентичність гуцулів витримала випробування на міцність і виявилась домінуючою, а спроби штучно розвинути усвідомлення факту етнографічної специфіки в окремішню етнопольську ідентичність показали свою безперспективність.

Література

1. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). – Ф.2. – Оп.1. – Спр.977.
2. ДАІФО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1285.
3. ДАІФО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1350.
4. ДАІФО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1358.
5. ДАІФО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1552.
6. ДАІФО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1529.
7. ДАІФО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.2121.
8. ДАІФО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.2343.
9. ДАІФО. – Ф.68. – Оп.2. – Спр.501.
10. ДАІФО. – Ф.68. – Оп.2. – Спр.537.
11. ДАІФО. – Ф.76. – Оп.1. – Спр.64.
12. ДАІФО. – Ф.370. – Оп.1. – Спр.31.
13. Гуцульське слово. – 1934. – 3 червня.
14. Гуцульське слово. – 1934. – 24 червня.
15. Гуцульське слово. – 1935. – 10 лютого.
16. Діло. – 1933. – 19 липня.
17. Діло. – 1934. – 23 липня.
18. Жіноча доля. – 1937. – Чч.6-9.

19. Мета. – 1936. – 12 липня.
20. Рідна школа. – 1934. – № 8.
21. Рідна школа. – 1936. – № 3.
22. Гуцулський календар на рік 1935.
23. Kurjer Stanisławowski. – 1936. – 23 lutego.
24. Баран С. По обох узбіччях Карпат// Діло. – 1934. – 23 липня.
25. До активної праці на Гуцульщині// Гуцульське слово. – 1934. – 3 червня.
26. Дорош Ю. Піоніри освіти на Гуцульщині// Рідна школа. – 1936. – № 20. – С.290-291.
27. Кисілевська О. Дещо про нашу Гуцульщину// Жіноча доля. – 1937. – Чч.6-9.
28. Комар В. Українське питання в політиці Польщі (1935-1939 рр.)// Галичина. – 1998. – № 1(2).
29. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979.
30. Polec A. Na dalekiej połoninie. Huculszczyzna dziś. – Warszawa, 1997.

ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, ПРАВО

Василь Марчук, Ігор Пилипів

УКРАЇНЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА Й УКРАЇНЬКА ДЕРЖАВА

Відродження після 570-річної іноземної окупації української державності на західноукраїнських землях та проголошення Західноукраїнської Народної Республіки поклато початок якісно нового етапу в суспільно-політичному житті українців Галичини. Цьому передувала тривала політична боротьба, яка сприяла формуванню та розвитку української національної ідеї й консолідації українських національно-патріотичних сил. Важливу роль у означених процесах відіграла Українська греко-католицька церква. Успішне здійснення Листопадового зриву, зокрема на периферії, забезпечувало й греко-католицьке духовенство. Серед учасників Конституанти, яка 19 жовтня 1918 р. у Львові проголосила Українську державу, були митрополит Андрей Шептицький, єпископи Григорій Хомишин і Йосафат Коциловський, священники о. Степан Онишкевич, о. Омелян Погорецький, о. Іван Яворський та о. Олександр Стефанович, які й увійшли до складу Української Національної Ради. Крім них, до цього представницького органу увійшли також священники о. Андрій Бандера (Калуш), о. Степан Юрик (Золочів), о. Теодор Чайківський (Яворів), о. Михайло Цегельський (Кам'янка Струмилова), о. Іван Федевич (Турка), о. Платонід Філяс (Жовква), о. Степан Височанський (Перемишляни), о. Платон Карпінський (Теребовля), о. Євстахій Качмарський (Сколе) та ін., які стали організаторами й активними учасниками зриву на місцях (21, с.31-32).

Усі три галицькі владика були членами Української Національної Ради. Кир Григорій Хомишин відвідував усі засідання Національної Ради. Членом президії Національної Ради в Станіславі був радник Митрополичої консисторії о. д-р Степан Юрик, парох Золочева, а згодом польський в'язень і член Ради Старших (26, с.29).

Єпископ Григорій Хомишин від імені Андрея Шептицького звернувся до мирян Галицької митрополії з пастирським листом, в якому доручив усім священникам згадувати в святих літургіях президента ЗУНР Євгена Петрушевича, українську державу, її уряд, військо (30, с.381). “Як настав догідний час, по першій світовій війні 1918 року, – зазначав о. Іван Лебедович, – українське католицьке духовенство в Галичині стануло широм в ряди будівничих “своєї хати”, Української Держави. Перші наради, перші кур'ери до сіл, перша підготовка до перебрання влади на місцях проходила в безліч випадках у священничих домах. За їх порадою намічувано нових начальників громад і нових службовців рідної влади. З їх хат виходили інструкції в село і в них відбувалися наради з активом селянства” (21, с.32).

Вихованням національної свідомості парафіян та безпосередньою

участю у Листопадовому зриві, зокрема на Яворівщині, відзначилося чимало греко-католицьких священників: парох міста о. Лев Левицький, чотири сини якого в перші дні повстання стали до лав Галицької армії; катехит міської семінарії Сестер Василянок о. Теодор Чайківський, згодом капелан 6-ї бригади УГА (загинув 1920 р. у більшовицькому полоні в м. Жмеринці); а також сільські священники о. Венгринович (с. Наконечне), о. Горницький (Шкло), о. Волосянський (Краковець), о. Чайківський (Прибличі), о. Наклович (Тростянець) та ін. 1-2 листопада о. Станіслав Дашо із Самбора їздив до священників повіту, скликав із ними народні віча, проголошуючи акти про створення Української держави. У Турці 1 листопада перебрали владу о. Іван Федевич і сільські парохі о. Григорій Мороз (с. Боринь), о. Яків Мухнацький (Хашов), о. Іван Темчук (Беньов) та ін. Парох Лип'я о. Юліан Присташ із четарем Васильковим роззброїли станицю жандармерії й організували військовий відділ. Стрийський священник о. Остап Нижанківський, знаний композитор, диригент хору "Боян" і керівник повітової ради, три сини якого пішли до Галицької армії, під час зриву домагався толеранції та недопущення протиправних дій щодо польського населення Стрия. Та в травні 1919 р. поляки, захопивши місто, розстріляли священника. Активними організаторами листопадових подій на Жидачівщині стали член повітового народного комітету о. Іван Головневич, парох с. Тейсарова, а також о. Осип Макаревич із с. Покрівців та о. Микола Щербанюк із Жидачева (22, с.45).

Про участь українського католицького духовенства в організації Української держави свідчать офіційні звіти з деяких повітових комісаріатів, як, наприклад, звіт із Радехова від 2.XI.1918, з якого видно, що о. д-р Володимир Пелліх, парох Радехова, був вибраний членом Ради повітового комісаріату. Раду повітову в Стрию очолював о. Остап Нижанківський, а прибічну раду при комісарі очолював о. Білинський з Гуменця. Адміністрацією залізничного вокзалу в Рудках управляв о. Ст. Онишкевич (27, с.685). У звіті з Камінки Струмилової зазначено, що повітовим комісаром вибрано Петрушевича, а його заступником о. Петра Казанівського, місцевого сотрудирика. Присяга повітового комісара відбулася в церкві по Службі Божій 10 липня 1918 (24, с.23-24).

Польсько-українська війна 1918-1919 рр., яку розв'язали поляки, не створила ніяких перспектив для порозуміння між обома народами і надовго підірвала взаємодовіру між ними. То був період боротьби за становлення Української держави, період випробування українських національних і політичних сил на здатність творити власну державу. Треба зазначити, що державотворчі процеси на стенографічних українських землях ніяк не співпадали з концепціями польських політиків. Здобувши право на власну державність, вони відмовили у такому ж праві українцям Східної Галичини.

Негативну позицію щодо створення тут Української держави зайняла і польська католицька церква. Прагнення до незалежності українського народу її духовенство розцінювало як замах на історичну приналежність східногалицьких земель до Польщі і було сповнене рішучості захищати польськість і католицизм латинського обряду. При цьому недооцінювалися національні почуття українського народу і піддавалася сумніву його державотворча сила. Львівський архієпископ вірменського обряду Ю. Теодорович (вірменин за національністю, гарячий

прибічник польськості) в одній із своїх промов, звинувачуючи українську сторону в польсько-українській війні, висловив сумнів у можливості існування незалежності українців, "...до якої ні історично не були підготовлені, бо її ніколи не мали, і взагалі не мали до неї ніякого відношення" (38, s.138). Відтак він ратував за входження Східної Галичини до складу Польщі.

Львівський архієпископ латинського обряду Ю. Більчевський теж усю відповідальність за польсько-українську війну покладав на українців і характеризував греко-католицьку церкву як носія незалежницьких настроїв. Проблему Східної Галичини він трактував як внутрішню польську і добивався визнання прав Польщі на Східну Галичину (41, s.155).

У листі-відповіді Більчевському, який звинувачував українську сторону в жорстоких методах ведення війни і просив звільнити військових заручників та інтернованих за місцем проживання цивільних, Андрей Шептицький писав, що часто пожежі, які приписують "гайдамацьким бандам", здійснювалися польськими легіонерами. Далі митрополит зазначив: "Я поборник миру і ворожий всьому, що зміцнює і унеможлиблює між людьми сповнення християнського вміння любові ближнього, і радив би також ширше працювати над створенням таких відносин між поляками і українцями, щоб у них панувала лише християнська справедливість" (40, s.25-26).

Митрополит Андрей Шептицький залишився у своїй святоюрській резиденції й уважно стежив за подіями навколо осадного Львова. У листопаді 1918 р. він був активним членом польсько-української миротворчої комісії, яка відбула 12 засідань у Львові (36, s.17-48).

Не стояв осторонь національно-визвольних змагань митрополит і в розпалі зимових боїв за столицю ЗУНР. Вже 3 грудня він запросив до себе львівського архієпископа вірменського обряду Ю. Теодоровича, але той відмовився від зустрічі (18, с.10-11). 10-11 грудня на переговорах з командантом польської залоги Львова М. Токаржевським і представником Міністерства закордонних справ Р. Кполем Андрей Шептицький вимагав не порушувати прав національних меншостей регіону. Тими днями він розпочав листування з львівським архієпископом латинського обряду Ю. Більчевським і навіть відвідав його 28 листопада. Митрополит закликав католицького архієпископа, як і Папу, стати на бік скривджених галичан.

На католицьке Різдво, 27 грудня 1918 р., до обох митрополитів звернувся апостольський візитатор А. Ратті (майбутній папа Пій XI). Він передав прохання папи Бенедикта XV розпочати спільну акцію з метою припинення братовбивчої війни (11, s.119-120). А 30 грудня 1918 р. і 18 січня 1919 р. відбулись дві зустрічі Андрея Шептицького та Ю. Більчевського, на яких обговорювались питання припинення воєнних дій, зокрема й видання відозви до командування воюючих сторін щодо обміну військовополоненими та створення офіційної делегації, яка розпочала б акцію примирення (36, s.122-124; 39, s.7-139).

Андрея Шептицького схилили також до видання відозви до українського духовенства і населення. Однак він не підтримав цієї пропозиції. "Не можу видати відозви до свого населення, бо використаєте її проти нас на мирному конгресі", – заявив він. У той же час Шептицький показав Більчевському свою відповідь на відкритий лист польського

генерала Розвадовського (35), в якій обґрунтував свою відмову звернутися до духовенства, “щоб зменшити і зм'якшити згубні наслідки війни”. Він писав, що “докази та незаперечні факти”, на яких ґрунтуються звинувачення генерала Розвадовського, невідомі, і “якби я знав про них, то потім повинен був би, згідно з визнаним принципом, вислухати і другу сторону”. Крім того, як відомо із зарубіжної преси, українське командування дорікало польській армії за її спосіб ведення війни. Щоб лист був справді ефективним, він повинен бути написаний на основі повного знання ситуації, а написаний під загрозою польської армії – був би заздалегідь приречений на невдачу (34, с.27).

У тяжкі часи, коли Шептицький був конфінований у митрополичій палаті, а в пошуках “компромату” проти греко-католицького духовенства польські війська здійснювали обшуки у соборі святого Юра та інших церковних інституціях і конфіскували документи, глава греко-католицької церкви залишався патріотом свого народу. Тон його листа-відповіді був витриманий в українському дусі. “Докір за підбурювання удаваної ненависті серед українців до поляків, – писав А. Шептицький, – викладений у такій неясній формі, що я вимушений просити, аби командування польської армії повідомило, який член духовенства, коли і яким чином дозволив собі подібні підбурювання: адже будь-яке провокування ненависті заслуговує осудження, тим паче, коли воно йде від священника. А втім...цей докір міг би скоріше бути кинутий польській пресі у Львові. Вже достатньо тої манери, як вона трактує все те, що є українським”. А що стосується греко-католицького духовенства, то воно “з цього боку, як і з іншого боку лінії фронту, продовжує виконувати свої обов'язки, тобто просвіщає проти зла” (18, с.230).

У цей час митрополит Андрей Шептицький продовжував уживати заходів для припинення збройного конфлікту. Будучи рішучим прибічником мирних переговорів, він намагався використати перебування у Львові антантівських місій, зокрема генерала Партелемі, для впливу через них на Париж, Лондон і Вашингтон задля справедливого вирішення східногалицької проблеми. Задля цього зустрічався з головами і членами місій, а також кілька разів звертався до папського візитатора у Польщі А. Ратті, закликаючи папу захистити Галичину. У листі-відповіді до нунція у Варшаві 27 грудня 1918 р. папа Бенедикт XV писав: “Цей збройний конфлікт не піде на користь ані полякам, ані вашим русинам, а тим більше – нам. Я не вважаю цей конфлікт явищем невідворотним. Вживайте ви, вживатиму і я всіх заходів для того, щоб цей конфлікт якнайшвидше ліквідувати. Про це подбають також і міжнародні чинники. Вся увага мусить бути звернена на Схід, у цьому разі – на Україну” (11, с.120).

У важкий для українського народу час, коли виникла загроза існуванню самої української державності, греко-католицьке духовенство закликала народ стати на захист ЗУНР. У новосформовані частини Української Галицької Армії добровільно вступали греко-католицькі священники, які створювали тут особливу морально-психологічну атмосферу. Польові священники греко-католицької церкви з'явилися у фронтних і запільних частинах Галицької армії вже в перші дні війни і вели плідну роботу задля укріплення морально-бойового духу військ. Першими були українські капелани колишньої австрійської армії, її українських частин та полку УСС, які дислокувалися в Галичині. Невдовзі

їх доповнили капелани-українці, що поверталися з італійського та інших фронтів. Крім того, до армії добровільно зголосилися цивільні священники, насамперед, парохі прифронтних сіл (21, с.32).

Розпорядженням військового міністра полковника Дмитра Вітовського від 1 січня 1919 р. при державному Секретаріаті військових справ (ДСВС) і Начальній Команді Галицької Армії (НКГА) засновано вищі духовні органи – Преподобництва, яким передавалося керівництво діяльністю військових священників.

Згодом державний Секретар військових справ (ДСВС) Д. Вітовський своїми наказами від 6 та 15 лютого 1919 р. проголосив організаційну структуру й компетенцію духовенства в Українській Галицькій Армії. Пізніше впроваджено було посади начального духівника ДСВС і Начальної Команди Галицької Армії, духівників корпусів, бригад, бойових груп. Крім звичайного кола обов'язків, духівників зобов'язано вести облік полеглих вояків, стрілецьких могил. Разом із одностроєм ДСВС затвердив положення про духовний жупан: “Духовники носять духовний жупан по коліна, в часі війни зі сукна полевой краски, в часі миру з чорного сукна, шапка, штани і рясу так, як у старшин. Відзнаки степеня, як у старшин з узглядненням сукна фіолетної краски. Шапка: мазепинка” (15). На відміну від інших європейських армій, їм дозволено вести виховну роботу серед стрільців, реагувати на їхні заяви і скарги. Першим начальним духівником Галицької армії, преподобником ДСВС став 32-літній о. Микола Їжак, у недалекому минулому – польовий духівник Легіону УСС. Після його смерті в час епідемії тифу восени 1919 р. службу очолив о. Василь Лаба, високоосвічений богослов (студії відбув у Львові, Інсбруку і Відні), у роки Першої світової війни – польовий капелан австрійської армії. Згодом, у 1944 р., він став Генеральним вікарієм українських військових частин і Начальним духівником дивізії “Галичина”. Помер у Едмонтоні 1976 р. (16, с.179-180)

Водночас запроваджувалися старшинські відзнаки і проголошувалися деякі іменування. Зокрема, наказом міністра ДСВС Дмитра Вітовського і Преподобника ДСВС о. Миколи Їжака від 25 квітня 1919 р. іменовано Преподобниками VI ранги о. Івана Озімкевича, преподобниками VIII ранги – о. Дмитра Паласевита, а духівниками – священників Володимира Галайчука, о. Теофіля Горникевича, о. Василя Опарівського, о. Михайла Твердохліба. На відміну від капеланів інших армій, українські мали змогу вільно спілкуватися з вояками, захищати їх (14).

Чимало капеланів виявило мужність у часи воєнних випробувань. Серед 80 польових духівників армії були такі відомі постаті, як уродженець Канади о. Жан Йосафат (брав участь у переговорах у Парижі й Ризі в складі дипломатичних місій ЗУНР, помер у Канаді 1961 р.), батько Степана Бандери о. Андрій Бандера (замордований енкаведистами в 1941 р.), о. Андрій Їжак (розстріляний органами НКВС у Львові в 1941 р.), Начальний капелан Начальної Команди Української Галицької Армії (НКГА), о. Андрій Калята, капелан бойової групи “Лютовиська” о. Іван Колтонюк, капелан групи “Угнів”, а потім 9-ї Белзької бригади о. Михайло Твердохліб, капелан Першого корпусу о. Іван Кипріян (помер на заслання в Сибіру) та ін.. Усього ж 40 капеланів Галицької армії віддали своє життя у битвах за волю України (25, с.7-10). Великий вплив на стрілецьтво мали й інші духівники: в НКГА – о. Іван Дідик, о. Лука

Палансій; у Першому корпусі – о. Омелян Баранський, о. Іван Брикович, о. Володимир Демчук (помер на заслanni в Сибіру після 1945 р.), о. Петро Кашуба (помер у Вінниці в 1919 р.), о. Іван Лебедович, о. Григорій Рибчак; у Другому корпусі – о. Анатоль Базилевич, о. Євген Гаврилюк (замордований угорцями в 1942 р.), о. Григорій Ковч (помер восени 1919 р.), о. Михайло Кравчук; у Третьому корпусі – о. Йосиф Бала, о. Лев Вань, о. Остап Гайдукевич (помер у 1950 р. в Німеччині), о. Теофіль Гординський (помер у 1919 р. в часи епідемії тифу), о. Михайло Кушакевич (помер у 1957 р. в Німеччині). Велика група духівників працювала також у військових шпиталях. Серед них були о. Володимир Гинилевич (Стрий, помер у 1919 р. під час епідемії тифу), о. Теофіль Горникевич (Бережани), о. Омелян Ковч (замордований нацистами в Майданску 1943 р. за врятування євреїв), о. Теодор Чайківський (Самбір, зарубаний більшовицькими кіннотниками 1920 р.), о. Іван Яворський (шпиталь Другого корпусу, помер восени 1919 р.). Всього ж у Галицькій армії відслужило близько сотні духівників і кожен третій з них загинув у час бойових дій (18, с.233).

Польсько-українська війна закінчилася поразкою для українців. 25 червня 1919 р. Вища Рада Версальської конференції винесла рішення передати Польщі повноваження на окупацію Галичини та на утворення там цивільної адміністрації. При цьому польський уряд був зобов'язаний забезпечити автономію для цього регіону, а також гарантувати релігійні, політичні та персональні права українського населення. До остаточного вирішення українського питання Східна Галичина отримала статус підмандатної території під зверхністю Антанти.

Однак цим справа Східної Галичини не була закінчена. Протягом 1919-1923 р. між українськими і польськими політичними силами велася дипломатична боротьба. 15 листопада 1919 р. уряд ЗУНР переїхав до Відня. Головною його метою було дипломатичним шляхом домогтися визнання Галичини як самостійної держави. Керівництво ЗУНР зверталось до світової громадськості, до урядів європейських країн з нотами та меморіалами, в яких ішлося про вирішення східногалицьких справ (23, с.328-334).

Щоб досягти остаточного визнання права на Східну Галичину, польський уряд використовував різноманітні засоби – починаючи від поступок українцям у вигляді прийняття закону про воєводську автономію, який ніколи не був впровадженим у життя, і закінчуючи пошуком контактів для порозуміння з українськими політичними силами. Заграючи зі світовою громадськістю, а насамперед – з державами Антанти, на початку 1921 р. польські політичні сили зробили спробу увійти у контакт із урядом ЗУНР. Для цього була використана українська церква. На пропозицію графа С. Лося, до Відня виїхав священник Тит Войнаровський. Перед від'їздом прем'єр передав йому проект умов, за яких можна було поладити справу Галичини. Згідно з ним Східна Галичина мала отримати самостійність в управлінні на всій своїй території, а президент ЗУНР ставав намісником Східної Галичини; всі старости й усі керівники східногалицьких урядів призначались теж із українців; натомість поляки залишали для себе місця їх заступників; справи адміністрації, культури, судочинства на цій території належали до автономних справ краю під управлінням намісника і власного сейму; центральний уряд у Варшаві вирішував військові, політичні, торговельні

питання, встановлював зв'язки із зарубіжними країнами.

Однак переговори Тита Войнаровського з Євгеном Петрушевичем і членами уряду ЗУНР не дали позитивних наслідків. Пропозиції поляків були відкинуті з надією на те, що Антанта вирішить східногалицьке питання на користь українців. Петрушевич заявив, що уряд ЗУНР не може вести переговори з поляками відносно майбутнього Східної Галичини, оскільки зверхником цієї території є головні держави Антанти і тільки вони можуть вирішувати подібні питання (10, с.110).

У боротьбу за остаточне вирішення проблеми східних кордонів Польщі і санкціонування приєднання Східної Галичини включилася і католицька церква. У червні 1921 р. на засіданні католицьких єпископів у Кракові було вирішено провести найближчим часом спільний з'їзд із греко-католицькими єпископами, на якому обговорити питання подолання незгод і усунення конфліктів між поляками та українцями, що стало б основою польсько-українського порозуміння (37, с.44).

Подібну думку висловив Григорій Хомишин у розмові зі Станіславським воєводою Юристовським у грудні 1921 р. Він, зокрема, вважав, що для поладження конфлікту між польським і українським населенням, а тим самим і вирішення східногалицького питання, спричинилося б значною мірою порозуміння між польськими і українськими єпископами. Поштовх до цього міг би дати спільний з'їзд польських єпископів з українськими греко-католицькими ієрархами, рішення якого вплинули б як на священників, так і на віруючих. Однак, зазначав Григорій Хомишин, пропозиція з'їзду повинна виходити від папського нунція у Варшаві. При цьому єпископ звернув увагу, що польсько-українському зближенню дуже посприяла б утрата українцями надій на здобуття власної держави з допомогою західних країн, на яку вони розраховують. Греко-католицький єпископ також закликав польську сторону змінити своє ставлення до українців (12, с.201).

Постановою Ради послів Антанти від 25 червня 1919 р. новоутворена Польська держава була уповноважена окупувати Східну Галичину по річку Збруч. Передбачалося, що доля західноукраїнських земель буде вирішена пізніше силою міжнародних договорів. Польща ж до того часу визнавалася тільки фактичним мілітарним окупантом Східної Галичини, сувереном якої були держави Антанти (7, арк.8).

Рішення Найвищої ради послів Антанти було зустрінуте однаково негативно різними прошарками українського громадянства. Адже воно означало передачу Східної Галичини під управління сил, що проголошували необхідність створення однонаціональної польської держави шляхом примусового ополячення поневоленого народу.

Антанта доручила "пацифікацію" Східної Галичини найбільшому противникові українців. Польська інтелігенція і молодь, виховані на крайньошовіністичній антиукраїнській літературі, горіли ненавистю до українського народу. "Пацифікація" обернулася для українців новою війною, трагічнішою від попередньої, і перетворилася на знищення цілого краю. Польські війська, що зайняли Східну Галичину, проводили каральні експедиції, намагаючись нищити все українське, що хоч якимось чином піддавало сумніву доцільність польської окупації.

Першими жертвами "умиротворення" стало "все, що в народі було свідоміше, характерніше і рухливіше та впливовіше" (19, с.4). "Тисячі невинних жертв мирного населення були ув'язнені по тюрмах, де гинули

від пошестей або голоду, терпіли фізичне й моральне знущення. Число арештованих і інтернованих, що перебували в казармах Модліна, Берестя, Стшалкової, Варшави, в таборах полонених в Домбю, Вадовичах, Перемишлі, Пикуличах та ін., в 1919 р. сягало 250 тисяч чоловік. Щонайменше 1/5 інтернованих стали жертвами п'ятнистого тифу та червінки (19, с.5). Сотні людей було вбито, багато сіл – спалено, а на багато накладено контрибуції, що їх населення мусило зібрати під загрозою спалення села; народні школи майже всі були закриті, середнє шкільництво вбито, а до вищих учбових закладів українську молодь не допускали, заборонено було створювати й приватні університетські курси для українців; різноманітні спілки і товариства зачинялися, часописи не виходили... Одне слово, припинилося все публічне українське життя.

Знаючи, що греко-католицький обряд і церква є для українського народу захисником від латинізації денационалізації, польські урядові чинники прагнули знищити Українську греко-католицьку церкву і підірвати її вплив на народ. Для досягнення цієї мети використовувалися різноманітні засоби: українських священників вбивали, арештовували, масово інтернували. Навіть митрополит Андрей Шептицький був повністю ізольований у своїй резиденції. Йому заборонили залишати палац навіть тоді, коли він хотів прийти на зустріч із маршалом Ю. Пілсудським у червні 1919 р. Однак Шептицькому вдалося передати маршалові листа, в якому, вказуючи на важке становище українців у Східній Галичині, він клопотався про звільнення арештованих греко-католицьких священників, “кількість яких вже перевищила сотні і з кожним днем збільшується” (19, с.5-6) Перемишльський єпископ Йосафат Коциловський перебував під постійним наглядом і зазнавав переслідувань. Близько тисячі священників було заарештовано: лише у львівських в'язницях їх перебувало 612 (33, с.49).

Станіславський єпископ Григорій Хомишин у листі до окружного генерального управління у Львові від 2 листопада 1919 р. писав, що безліч невинних священників вивезено зі Станіславської дієцезії, чимало парафій залишилися без душпастирів (13, с.26).

За даними Східного відділу Міністерства закордонних справ Польщі, у 1919 р. зі Станіславського воєводства були вивезені 24 священники (42, с.89-90). У деяких деканатах, наприклад, у Дрогобицькому, Рогатинському та ін. із 30-40 священників залишилось лише 2-5. Поляки замордували багатьох священників: о. Ніжанковського, о. Заторського, о. Лопатинського, о. Підляшецького, о. Галібея, о. Сухаровського, о. Кудрика та ін. Ці парохі були страчені за вироками військово-польових судів (20, с.154). Вбивства священників мали різні причини. Осип Ніжанковський із Стрия був пограбований, після чого убитий, а 73-літній парох в Монастириську о. З. Підляшецький був закатований за те, що його сини служили в українському війську (19, с.68). А всього у результаті політики “пацифікації” було арештовано та інтерновано понад 1000 священників без огляду на те, чи належали вони до вищої ієрархії церкви (крилошани, декани і т. ін.), чи було це світське духовенство, чи монахи. І не залежало, чи брали вони участь у політичному житті чи ні. Серед арештованих були майже всі монахи-василіяни (46) і багато катехитів шкіл. Подекуди внаслідок втручання митрополита Андрея Шептицького і англійської місії вдалося звільнити понад 400 священників, та рівночасно близько 200 пасторів було

конфіновано. Ув'язненим та інтернованим священникам заборонялося відправляти Службу Божу, їх не допускали до церков або костьолів (19, с.71). Серед них були о. Богачевський, крилошанин перемишльської капітули, о. Рабій, крилошанин, парох і декан Самбора, о. Цегельський, 73-літній крилошанин і парох в Камінці Струмиловій, о. Дорогоцький, декан і парох та багато ін.. Арештованих священників катували і зневажали, їх намагалися принизити в очах віруючих.

Майже всі священники зазнали пограбувань, отож значна їх частина залишилася без засобів до існування. Часто звільнених із в'язниць було конфіновано поза їх сталим місцем проживання. Там вони через нестачу матеріальних засобів терпіли голод, тоді як їх парафії залишались без духовної опіки пастиря.

Арештованих тримали у брудних і вогких камерах разом із злочинцями, і їм доводилося терпіти такі ж тортури, як і іншим інтернованим. 70-літнього священника з Потиліч жовніри в Раві-Руській по-звірячому побили ногами. Багатьох парохів тримали у в'язницях “Суду краєвого” у Львові (Бригідках) та по в'язницях інших судів, в казематах в'язниць у Брест-Литовську (там же, с.72).

Наруги чинилися навіть над найвищими достойниками церкви. Польські війська провели 5 ревізій в палатах перемишльського єпископа Йосифа Коциловського, шукаючи зброю (9, арк.94). А митрополита Шептицького не лише непокоїли частими ревізіями, а навіть конфінували. У двадцятирічній ювілей єпископства йому було навіть заборонено від'їхати до Станіслава (19, с.74).

Щоб не допустити в майбутньому поповнення духовенства, чисельність якого за роки війни значно зменшилась, польські власті в квітні 1919 р. скасували державну дотацію релігійного фонду на утримання семінарій, внаслідок чого єпископи були змушені закрити семінарії. Поляки займали приміщення семінарій, перетворюючи їх на казарми і військові госпіталі. Причому у Львівській духовній семінарії, в якій було розміщено військову казарму, “виправлялися формальні оргії”. Будинок семінарії був наполовину зруйнований і польські легіонери нищили й грабували її інвентар. Було розбито також статую Шевченка, знищено багнетом образ св. Юрія, зникли рідкісні книги-стародруки, а деякі з них були порвані, бо служили на підпал. Богослови бачили, як забирали 2 мішки книжок. За таких умов семінарія не діяла протягом 1918-1919 рр. (9, арк.21).

Окупаційна влада намагалася завдати нищівного удару й по національному шкільництву. З українських шкіл усувалися національно свідомі учителі, насамперед ті, хто відмовлявся скласти присягу на вірність уряду. У багатьох народних школах припинилося викладання науки релігії, тому що власті відмовлялися запрошувати до шкіл катехитів-патріотів. У 1919 р. не викладалася наука релігії, зокрема в народних школах в Стрию, не були призначені на посади катехитів гімназій у Бережанах о. Дубіцький, а в Тернополі о. Конрад. У Камінці Струмиловій не запрошено о. Цегельського як делегата шкільного ординаріату (там же).

Постійним ревізіям піддавався монастир Сестер Василянок по вул. Зиблікевича 20 у Львові. Жандармерія постійно інспектувала монастир і, врешті-решт, опечатала гімназію, що діяла при ньому, як політично підозрілий дім (3, арк.3).

Протягом листопада 1918 – березня 1919 р. у будинку захисту ім. митрополита Андрея Шептицького, яким опікувались монахині-василіянки і в якому перебувало близько 200 воєнних сиріт, було проведено 16 ревізій. Війська, що тимчасово тут розквартирувалися (дітей із сестрами розселили в пивницях), забрали вагон картоплі, 50 пар черевиків, призначених для дітей, і спалили 25 центнерів вугілля. До того ж окупаційна влада заборонила сестрам виїжджати на села для збору необхідних для сиріт продуктів харчування. А йшлося ж про елементарне виживання дітей (9, арк.1, 32).

Одним із найважливіших культурних чинників у Східній Галичині був монаший чин святого Василя Великого (ЧСВВ). Політика польських урядових кіл спрямовувалася на зменшення його впливу на українське громадянство. З цією метою окупаційні власті вирішили знищити два найважливіші монастирі, що були осердям цілого чину: крехівський, де виховувались молоді новики та клирики, і жовківський, де розташовувалось видавництво ЧСВВ. З монастирів було вивезено майже всіх монахів, конфісковано знаряддя, книжки, старовинні рукописи. Після конфіскації фільварків 23 липня 1919 р. особливим розпорядженням жовківського старостства з монастиря були вилучені друкарські машини і весь запас паперу, а згодом демонтовано й електричний двигун. Поляки залюбки нищили книжки та друки. На апеляцію заступника ігумена о. Пелеха до польського капелана при штабі “Буг” Й. Захара, щоб бодай трохи вплинув на команду та пощадив монастир, той відповів, що мури монастиря залишить цілими (2, арк.51).

Знищення друкарні ЧСВВ, великого видавничого центру, роль якого в культурному житті галицьких українців важко переоцінити, мало великий резонанс у цивілізованому світі. Пройшло кілька років виснажливої праці, перше ніж василіяни на чолі з Й. Маркевичем (ЧСВВ), зуміли відродити видавничу справу в Жовківському монастирі.

Польські окупаційні війська не обмежилися лише репресіями проти священників. Вони нищили і грабували греко-католицькі церкви, що протягом багатьох століть були символом нескореності українського народу. Було понищено або пограбовано, зокрема, церкви в Бортятині, Бикові, Вислоку Великім, Козицях, Рудній, Рясній Руській, Черняві, Ферлієві, Підгородді, Маріамполі та ін.. Характерним у цьому плані став напад польських військ на церкву в Маріамполі коло Галича. 17 червня 1919 р. близько 40 жовнів увірвалися до церкви. Одні з них розбивали проповідницю, інші – нищили хоругви, стяги, на яких були синьо-жовті стрічки, скидали хрести і книги. Ряд церков було зруйновано, а церкву в Рудні коло Львова підірвано. Така ж доля спіткала церкву в селі Рясна Руська (5, арк.9).

Вражають факти, що свідчать, як поляки, що вважалися побожним народом, глумилися над українськими католицькими церквами. Жовніри використовували церкви як казарми або навіть – як стайні. Пояснити ці факти можна лише тим, що ненависть до всього українського була сильнішою, ніж побожність польських легіонерів.

Поляки вживали всіх можливих і неможливих засобів, щоб приневолити українське населення до зміни обряду. Цю акцію очолило польське католицьке духовенство. Так, у листопаді 1919 р. в польських газетах з'явилася заява Генерального прокуратора отців-місіонарів у Варшаві, у якій він звернувся до одного з греко-католицьких священників зі

словами: “Ваш обряд є абсурдним і його потрібно знищити” (2, арк.70-76). Цей вислів допомагає зрозуміти, яку позицію зайняло польське духовенство щодо української церкви, чому греко-католицькі духовні семінарії залишилися без державних дотацій, тисячі українських дітей вимушені були залишитися без науки релігії, а сотні тисяч віруючих – без церкви. Польський уряд розглядав українське населення як потенційний об'єкт асиміляції задля зміни національної структури Галичини і Західної Волині, а також як об'єкт відповідним чином спрямованої господарської, мовної та освітньої політики.

Особливе місце в планах шовіністично настроєних польських кіл відводилося місіонерській діяльності польського католицького духовенства. Загальна статистика переходів із греко-католицького на латинський обряд по всіх парафіяльних церквах Львова свідчить, що найбільше таких переходів відбулося в 1919 році, коли активна місіонерська діяльність польського духовенства була підтримана мілітарним втручанням урядових чинників (6, арк.4). Якщо з 1913 до 1918 року в латинський обряд перейшло 618 греко-католиків, то лише в 1919 р. їх було 2091. У наступні роки подібні процеси різко знизилась. Зауважимо, що перехід на латинський обряд був умовою для одержання роботи і заробітку. Греко-католиків звільняли з посад возних, трамвайних кондукторів, дозорців камениць і т. ін.. Навіть українських священників змушували під загрозою усунення зі служби переходити з греко-католицького на латинський обряд (19, с.78).

Цивільна влада всіма засобами сприяла переходу греко-католиків у латинський обряд. 22 січня 1922 р. Митрополичий ординаріат направив скаргу до Президії ради міністрів з приводу насильної, без пояснення, реквізиції магістратом міста Львова метрик з греко-католицького парафіяльного уряду церкви св. Юра (2, арк.18). Такі заходи з боку поляків були добре спланованими. Річ у тому, що магістрат Львова провадив планомірну акцію на перемену релігійних орієнтирів і чекав від греко-католицьких парафіяльних урядів витягів з метрикальних книг для оформлення переходу з греко-католицького обряду в римо-католицький.

У листі пароха із Збаража о. Заячківського до Митрополичого ординаріату, датованому 10 жовтня 1920 р., говориться, що й повітова влада чинила тиск на греко-католицьких священників, а місцеве латинське духовенство при вінчанні намагалося переманити греко-католиків на латинський обряд (там же, арк.15). Подібних свідчень, що наочно демонструють єдність польських властей і латинського духовенства, можна навести багато. Усі вони недвозначно доводять, що польський клір і урядовці намагалися денационалізувати і латинізувати українців. Надійним засобом проти асиміляції залишалася Українська греко-католицька церква.

У цей трагічний момент український католицький єпископат, намагаючись захистити власний народ, видає спільне “Пастирське послання до всечесного духовенства і вірних”, підписане Андреем Шептицьким, Григорієм Хомишиним та Йосафатом Коциловським і датоване 26 серпня 1919 р. Метою послання було не лише підтримати українців у скрутну хвилину, а й показати всьому цивілізованому світові, які звірства чинили польські окупанти на українській землі. У посланні, зокрема, зазначалося: “Один Бог знає, скільки прийшлося перетерпіти нашому бідному народові. А до нещастя війни прилучаються інші. Тисячі

невинних жертв мирного населення гинуть по тюрмах або голодують і зносять невисказані фізичні й моральні терпіння. Премного убийств і рабунків уходить безкарно. П'ятьох священників замордованих, а сотки їх ув'язнених або вивезених. Много церковей, найчільніші монастирі зграбовані. Множество парохій позбавлених дупшастирів..." (29, с.453-454).

Пастирське послання викликало занепокоєння польських властей. Як наслідок, 14 жовтня 1919 р. вийшло розпорядження Міністерства віросповідань і освіти, яким місцеві старостства зобов'язувалося в'яснити, яку реакцію викликав пастирський лист на місцях і чи не призвело його оголошення до шкідливої антипольської агітації (1, арк.152).

В умовах тотального терору й заборони української преси послання єпископату надавало масовим протестам, що лунали із Східної Галичини, загальнонаціонального характеру. Розуміючи, що доля українців Галичини буде вирішуватись на міждержавному рівні, митрополит Андрей Шептицький як глава греко-католицької церкви намагався використати власний авторитет у світі для захисту національних прав свого народу. Після закінчення Світової війни він поживавлює стосунки з Ватиканом. Прикметно, що в цей період митрополит виступає перед Апостольським Престолом не тільки як релігійний, а й як національний речник.

22 січня 1919 р. було урочисто проголошено утворення соборної Української Народної Республіки (УНР). На початку лютого цього ж року встановлено дипломатичні відносини між Апостольською Столицею і УНР. Головою Надзвичайної дипломатичної місії УНР при Святому Престолі було призначено графа М. Тишкевича, високоінтелігентну людину і вмілого дипломата.

Встановлення офіційних стосунків із Ватиканом важко переоцінити. Насамперед вони привернули увагу представників світової преси і вчених-демократів до долі багатостраждального українського народу. Це було значним дипломатичним, особливо морально-етичним, зважаючи на ті трагічні часи, досягненням України, яке мало тривалі позитивні наслідки (34, с.5).

Після розпаду Австро-Угорщини Ватикан був готовий пристосуватися до нової політичної ситуації. Це найкраще видно з листа папи Бенедикта XV до Державного секретаря кардинала Гаспаррі від 8 листопада 1918 року: "Недавно ми дали інструкції нашому нунцієві у Відні, щоби увійшов у приязні відносини з різними націями Австро-Угорської імперії, що тепер створили незалежні держави. Церква є досконалою спільнотою, і її цілком є освячення усіх часів, усіх країн, і так як пристосовується до різних форм уряду, так без труднощів приймає законні зміни народів політичні чи територіальні" (33, с.15).

Густав Цвенгрош у своєму дослідженні "Апостольський Престол і митрополит А. Шептицький", проаналізувавши листування між митрополитом і Апостольським візитатором А. Ратті, робить висновок, що "Андрій Шептицький рішуче обстоював національні права свого народу, закликав Святого Отця папу Бенедикта XV відверто стати на бік скривджених галицьких українців, "винести справедливий вирок" у східногалицькому питанні" (34, с.7).

Шептицький підтримував тісні стосунки і з М. Тишкевичем. Останній у брошурі "Україна і релігійна унія з Римом" дав високу оцінку

діяльності митрополита: "... Всі патріоти, – писав він, – згуртовуються навколо митрополита А.Шептицького. В Україні є дуже мало людей, які користуються подібною популярністю. Звичайно, він передусім репрезентує унію, але водночас він репрезентує саму Україну в тому, що вона має найблагороднішого і гідного представника найвищого пошанування. На Заході та в Римі не поінформовані про те становище, яке займає великий мученик національної ідеї і апостол унії" (там же, с.8).

25 травня 1919 р. М. Тишкевич вручив вірчі листи папі Бенедикту XV. Водночас він передав папі ноту протесту проти нападу польської армії генерала Ю. Галлера на Галичину, а також проти безправних арештів українських католицьких священників і просив папу вжити відповідних заходів щодо ознайомлення світової громадськості з цим протестом. Саме тоді до Риму з Галичини прийшла звістка про арешт більше ніж 200 українських священників, яких вивезли до польських концтаборів. М.Тишкевич прохав ще папу підтримати українську справу на мирній конференції в Парижі, вислати Апостольського делегата в Україну і видати енцикліку про унію (33, с.17).

Після аудієнції посол відвідав держсекретаря кардинала Гаспаррі, який 16 червня 1919 р. за згодою папи надіслав листа голові Директорії УНР Симонові Петлюрі. Це послання стало фактичним визнанням УНР. Папа Бенедикт XV відразу відгукнувся й на прохання М. Тишкевича підтримати українську справу на Паризькій мирній конференції: "Папа зараз же зателефонував у Париж до свого легата монсініора Череті (секретаря надзвичайних справ Ватикану) і довідався, що справа наша стоїть дуже погано через те, що наші вороги представили її як німецько-большевицьку авантюру купки недоспілих політиків, позаяк маса населення є темна і національно не свідомо. З цього приводу я негайно зробив спростування... Папа запевняв мене, що він цілком на боці самостійної України, і сказав, що Рада п'ятьох (Англії, Франції, США, Італії, Японії) останнє слово про Україну не сказала" (34, с.8).

Невдовзі М. Тишкевича було переведено в Париж у склад української делегації на мирній конференції. Виконуючим обов'язки голови дипломатичної місії УНР у Ватикані став бельгійський монах-редемпторист Фр. Ксаверій Бонн. 30 березня 1920 р. він вручив папі меморандум про українську справу, зокрема, про переслідування українців-католиків поляками. Цей документ починався словами: "Виконуючи мандат, довірений від уряду УНР і всього українського католицького духовенства, представники українського народу при св. Престолі осмілюються скласти у стіп Вашої Святості голос смутку і страждання" (33, с.30). В меморіалі говорилося про знуцання над українськими священниками в польських в'язницях і таборах.

Після одержання перших вісток від М. Тишкевича, а відтак і заслуховування докладного звіту від українського посольства у Відні 1 серпня 1919 р. і з огляду на те, що поляки заперечували достовірність інформації, що надходила до Ватикану, папа вислав довірену особу Д. Дженоккі Апостольським візитатором, щоб мати точні відомості з України. Однак в умовах військових дій той не дістався України. В листі до митрополита Шептицького від 21 лютого 1921 р. папа писав: "Хоч незалежні від нас обставини не дозволяли папському візитаторові дістатись між українців, все-таки з його звідомлень, що їх нам посилав, крім болючого підтвердження мучеництва цього великодушного народу,

ми одержали бажану і приємну втіху і запевнення, що у війні проти його (народу), віри і приготованих засідок на його духовенство мало було тих, що жалюгідно відступили” (32, с.65).

Та цей лист уже не міг застати митрополита у Львові. В кінці листопада 1920 року Андрей Шептицький виїхав за кордон, “щоб у дипломатичній місії послужити своїй церкві і народові”. Доля Галичини не була ще остаточно вирішена, а її уряд під проводом Євгена Пструшевича перебував у еміграції, добиваючись справедливого визнання політичного статусу ЗУНР. Таку політичну ситуацію задумав використати Андрей Шептицький. Змушувало його до цього важке становище церкви і народу: тривала польська політика терору, влада не допустила до Львова Апостольського візитатора Д. Дженоккі, в Галичині без притулку і опіки було 20 тис. сиріт. “Це диктувало митрополиту необхідність їхати на Захід і тут з’ясувати великі проблеми цілого народу перед широким світом”(28, с.9-10).

Спочатку митрополит поїхав до Відня, де зустрівся з членами уряду ЗУНР. Із Відня він направляється у Ватикан із проханням до Бенедикта XV про матеріальну і дипломатичну допомогу. У той час, коли він прибув до Риму, місія УНР там уже не існувала. У Римі владика пробув три місяці: тричі мав тривалі розмови з папою, зустрівся з усіма акредитованими у Римі дипломатичними представниками. Йому вдалося організувати постачання матеріальної допомоги знедоленим у Галичині, а також відновити працю “Руської колегії в Римі”. Папа дав митрополитові права дипломатичного представника Ватикану (Апостольського візитатора). Відтак Шептицький отримав від папи листа, який служив рекомендацією в його трирічній дипломатичній і апостольсько-візитаторській праці. Необхідно відзначити також, що перед приїздом митрополита у Ватикані побували два польських архієпископи: князь Сапіга і архієпископ Теодорович, “які представляли польсько-українську справу в кривому дзеркалі. Врешті і польська публічна опінія працювала весь час проти акцій митрополита” (28, с.12).

Як видно з преси, виїхавши з Ватикану, Андрей Шептицький зосередив свою діяльність на візитації греко-католицької церкви. Принаймні так виглядало це зовні. М. Марунчак припускає, що “митрополитові і Апостольській столиці хотілось тим самим притупити польську дипломатичну пресію на ватиканські кола, яка з кожним місяцем праці митрополита за кордоном збільшувалась” (28, с.16).

Із Риму митрополит їде до Франції, а після короткого перебування в Парижі – до Женєви, де відбувалися наради Міжнародного Червоного Хреста, щоб добитися матеріальної допомоги українським сиротам. Далі маршрут пролягав через Бельгію і Голландію до Англії. Перебуваючи там, він взяв участь у понад 40 конференціях з представниками різних гуманітарних товариств, на яких також збирав пожертви для сиріт і студентів Духовної семінарії у Львові. В Англії митрополит здійснив ряд харитативних і дипломатичних візитів, мав зустріч із тутешнім прем’єром Лойд Джорджем. У Лондоні Шептицький знайшов набагато більше розуміння, ніж у Франції.

1 серпня 1921 р. митрополит прибув до Канади, де, як повідомляла газета “Трібюн”, він намагався “переконати українців Канади і канадійців про велику потребу в помочі для Галичини, головно для сиріт” (28, с.21). У своїх виступах він уникав відкритих випадів проти польської влади, та

завжди підкреслював, що український народ таки доб’ється своїх прав на власній землі.

17 листопада 1921 р. митрополит прибув до США. На аудієнції в держсекретаря Гюза передав тому меморіал, зміст якого залишився невідомим. Відомо лише, що Шептицький просив Гюза вивчити цей документ ще перед початком сесії Ради амбасадорів. В українській дипломатичній місії митрополит заявив: “Як довго служать мені сили, я уважаю своїм обов’язком помагати нашому народові і церкві. Коли б сталося таке, що Рада амбасадорів віддала б Галичину Польщі, я почував би за собою вину, що будучи в європейських столицях і Вашингтоні, не робив усього можливого, щоб заступитись і оборонити нашу справу” (28, с.30).

У квітні-серпні 1922 р. митрополит побував у Бразилії та Аргентині, а в серпні повернувся в США. У листопаді він знову відвідав Гюза, представив положення Галичини на той момент і вказав на необхідність втручання США для негайного вирішення галицької справи. Згодом митрополит повернувся у Європу.

Польська преса у Львові постійно підкреслювала, що акція митрополита за кордоном спрямована на те, щоб допомогти урядові ЗУНР та його дипломатичним акціям. Зокрема, “Газета Варшавська” писала: “Політичний характер останньої подорожі митрополита не підлягає сумніву. Не чужою була йому, напевне, під час побуту в Женєві праця тих кругів, які змогли прихилити Союз Народів до розслідування меморіалів, які досягають Польщу безприкладними закидами. Від довшого часу перебуває митрополит в Римі, де на ватиканському терені продовжує пертрактування своїх, на велику скалю, планів” (там же, с.34).

У Римі Шептицький знову інформував папу Пія XI про події та зловживання, які терпіла Греко-католицька церква в краю. На його прохання в березні 1923 р. до Львова було відправлено Апостольського візитатора Д. Дженоккі.

Уже на початку березня 1923 р. митрополит прибув до Парижа, бо довідався, що там Рада амбасадорів вирішуватиме східногалицьку проблему. Саме з цього часу в архіві Генеральної курії отців василіян у Римі зберігся його цікавий лист, написаний 13-14 березня (саме напередодні рішення Ради амбасадорів) до о. Л. Березовського (ЧСВВ) – ректора Української папської семінарії у Римі (31, с.449-453) З цього листа довідуємося, що 14 березня митрополит мав зустріч з президентом Пуанкаре, під час якої він, за власним свідченням, “сказав, що міг – сказав про утиск, безправ’я, колонізацію, сказав, що нарід не прийме ніколи пановання поляків, що се буде зародком вічного несупокою, стану воєнного і проче”. Але зі слів Пуанкаре виразно виходило, що Франція не змінить свого становища: суверенність Польщі вона вважає за свою умову (там же, с.453). А 15 березня 1923 р. Рада амбасадорів у Парижі визнала польську окупацію Східної Галичини.

22 серпня 1923 р. митрополит Шептицький вирушив із Відня до Львова. На станції Дзядоловце його спальний вагон відчепили від потягу і оточили поліцією. Вагон відправили до Познаня. Віденський “Український прапор”, орган ЗУНР, присвятив митрополитові цілий номер часопису від 1 вересня. У ньому, зокрема, говорилося: “Що дало Польщі привід до переслідування Князя нашої церкви? Ці причини: бажання знищення унії, яка має національний, український характер. Але є ще

щось більше, що заставило Польщу навіть тяжко хорого митрополита ізолювати від своїх вірних: се визначна роля митрополита в українському національному життю, скажемо більше: його роля в українській національній історії” (28, с.40).

Арешт митрополита викликав широкий резонанс як в Україні, так і в усьому світі. Українське громадянство організувало широкомасштабну акцію протестів. У Центральному державному історичному архіві у Львові зберігається окрема справа, в якій зібрано 130 аркушів з протестами, направленими Президентові Речі Посполитої С. Войцеховському від деканальних урядів у зв'язку з арештом митрополита Андрея Шептицького. Зміст протестів можна підсумувати такими рядками: “Осяяний ореолом мучеництва у царських в'язницях, зломаний тяжкою недугою, Князь нашої церкви і оборонець своїх вірних став знову жертвою примусу” (4, арк.13).

По Галичині прокотилася хвиля мітингів, учасники яких протестували проти ув'язнення митрополита. Як приклад можна вказати на віче, що відбулося 28 серпня 1923 року в Уневі Перемишлянського повіту, яке зібрало понад 50 тис. людей, що вимагали від польського уряду звільнити в'язня і не перешкоджати “комунікації митрополита Шептицького з своїми вірними”. Організаторами віча були українські депутати сейму Хома Приступа і Андрій Пашук (там же. с.78).

Немає сумніву, що польська влада не бажала мати на митрополичому престолі ГКЦ Андрея Шептицького. Його авторитет серед українського громадянства був надзвичайно високий. Коли варшавські кола побачили, що їм не вдасться усунути митрополита, бо за ним стояв Ватикан, вони задумали послабити його авторитет. Від нього вимагали публічно заявити про свою лояльність до польського уряду й відмовитися від співпраці з урядом ЗУНР. Були також спроби змусити митрополита видати послання до віруючих у такому дусі, який задовільнив би польські урядові кола. Єдине, на що той погодився, був візит до президента. Аудієнція у президента відбулася 3 жовтня і тривала тільки 10 хвилин.

5 жовтня Львів зустрів свого митрополита. Рішення Ради амбасадорів викликало розпач українського громадянства: була втрачена остання надія на торжество історичної справедливості.

Постанова Антанти від 25 червня 1919 р. відкривала перед галичанами перспективи у боротьбі за самовизначення. Польську владу вони сприймали лише як тимчасову й окупаційну. Багато українців продовжували вважати себе громадянами Західно-Української Народної Республіки, територія якої випадково опинилася в межах чужої держави. Такі переконання були притаманні основній масі греко-католицького духовенства. Яскравим свідченням цього була акція митрополита Шептицького напередодні рішення Ради амбасадорів. Це підтверджується також численними фактами нескореності українського духовенства.

16 січня 1920 р. у Львові була проведена публічна судова розправа над о. Осипом Кучкудою. На ній підсудний виголосив промову, в якій, зокрема, заявив: “Промовляючи устами горожанина УНР, підношу могутий протест проти судження чужого горожанина невластиво чужим судом... Тішусь я із постанови нової католицької держави, але болів рівночасно як то правительство масово в'язило священників, морило голодом, а вишукані тортури доконували решти. Тим ви самі дали свідцтво великої моральної вартості українського духовенства” (8,

арк.94-100). Це була позиція одного із сотень священників, українського громадянина, що став жертвою окупаційного репресивного апарату. Однак у таких людей, незважаючи на переслідування, залишилася віра в справедливе вирішення міжнародним співтовариством долі їхньої батьківщини.

Офіційна позиція церковної влади щодо питання польської окупації Східної Галичини була виражена в протесті греко-католицького Митрополичого ординаріату, зверненого до Міністерства віросповідань і освіти з приводу передачі будинку Львівської духовної семінарії Дирекції пошти та телеграфу. Посилаючись на міжнародні договори, Митрополичий ординаріат заявляв, що “Польща являється правно тільки військовим окупантом Східної Галичини. Натомість введення цивільної адміністрації в тім краю не має основ ні в яких актах міждержавного характеру” (7, арк.15-16). Далі в протесті, датованому 15 липня 1922 р., стверджувалося, що “польська конституція не зобов'язує на території Східної Галичини”.

Сподівання українського громадянства і греко-католицького духовенства на позитивне вирішення Радою послів питання Східної Галичини, небажання українців включитися в польське політичне і громадянське життя йшло врозріз із прагненням варшавських урядових кіл зміцнити молоду польську державність. А це вело до постійного протистояння урядових чинників з українством.

На кінець вересня – початок жовтня 1921 р. уряд призначив перепис населення, щоб його фальсифікованими наслідками обґрунтувати польський характер Галичини. Галицькі українці бойкотували перепис, перетворивши його в антиокупаційний плебісцит.

Українське населення та політичні партії в 1922 р. бойкотували також вибори до сейму (5 листопада) і сенату (12 листопада), якими польська влада намагалась показати світові польську суверенність над Східною Галичиною. Напередодні виборів власті провели масові превентивні арешти, вжили суворих запобіжних заходів, однак українці бойкотували вибори. Понад 60% населення краю (тобто всі українці) участі у виборах не брали.

Серед головних винуватців обох цих акцій протесту польські урядовці бачили греко-католицьке духовенство. У зв'язку з цим було арештовано 77 священників (2, арк.41). Ці та інші факти однозначно свідчать, що українці Галичини і українське духовенство не вважали себе громадянами Польської держави. В їх душах постійно жевріла надія на відновлення власної державності.

Рішення Ради амбасадорів 15 березня 1923 р. перекреслило їхні сподівання. В українському суспільстві почався новий етап боротьби за національні права. Сили, що продовжували порушувати питання про державну незалежність, були змушені обрати підпільні форми боротьби. Україна не була визнана світом повноцінною державою, а ті вістки про терористичні акти, що лунали з Галичини, були формою апеляції до всього цивілізованого співтовариства. Справджувались слова Шептицького до Пуанкаре, що “нарід ніколи не прийме панування поляків, що це буде зародком вічного неспокою”.

Від 15 березня 1923 р. розпочався новий етап у стосунках Польської держави і греко-католицької церкви. Він характеризувався протистоянням між ними насамперед у сфері національно-культурних

прав українців. Церква визнала верховенство польської держави в питаннях політики та адміністрації, але залишилася захисником українських інтересів у цій державі.

Література

1. Центральний Державний Історичний Архів (ЦДІА) у Львові. – Ф.146. – Оп.8. – Спр.3100.
2. ЦДІА у Львові. – Ф.408. – Оп.1. – Спр.47.
3. ЦДІА у Львові. – Ф.408. – Оп.1. – Спр.48.
4. ЦДІА у Львові. – Ф.408. – Оп.1. – Спр.50.
5. ЦДІА у Львові. – Ф.408. – Оп.1. – Спр.130.
6. ЦДІА у Львові. – Ф.408. – Оп.1. – Спр.309.
7. ЦДІА у Львові. – Ф.451. – Оп.1. – Спр.253.
8. ЦДІА у Львові. – Ф.462. – Оп.1. – Спр.125.
9. ЦДІА у Львові. – Ф.462. – Оп.1. – Спр.222.
10. Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie, MSZ, Ambasada w Londynie. – Sygn.208.
11. AAN w Warszawie, MSZ, Ambasada w Londynie. – Sygn.789.
12. AAN w Warszawie, MSZ, Ambasada w Londynie. – Sygn.879.
13. AAN w Warszawie, MSZ, Ambasada w Londynie, Wydział Wschodni. – Sygn.5336.
14. Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. – Станіславів, 1919. – Ч. 6. – 15 лют.; Ч. 7. – 1919. – 15 март.
15. Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. – Станіславів, 1919. – Ч. 12. – 30 квітня.
16. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995.
17. Красівський О. За Українську державу і Церкву. – Львів, 1996.
18. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин. – Київ, 1998.
19. Кривава книга. - В-во уряду ЗУНР. – Відень, 1920.
20. Кугутяк М.В. Галичина, сторінки історії. – Івано-Франківськ, 1992.
21. Лебедович І. Полеві духовники УГА. – Вінніпег, 1963.
22. Литвин М. Українсько-Польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998.
23. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995.
24. Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 4. – квітень.
25. Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 6. – квітень.
26. Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 7-8. – липень-серпень.
27. Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом. Нарис історії української церкви. – Філадельфія, 1954.
28. Марунчак М. Митрополит А. Шептицький на Заході в 1920-1923 рр. – Вінніпег – Едмонтон, 1981.
29. Митрополит Андрей Шептицький : Життя і Діяльність. (Документи і матеріали 1899-1944). – Т.11: Церква і суспільне питання. – Кн.1: Пастирське вчення та діяльність. – Львів, 1998.
30. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – Київ, 1993.
31. Назарко І. Акція митрополита Шептицького напередодні рішення Ради амбасадорів 1923 р. // Записки ЧСВВ. – Т.3. – Рим, 1960.
32. Стахів М. Західна Україна: Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923. – Т.6. – Кн.2. – Скрантон, 1966.
33. Хома І. Апостольський престол і Україна: 1919-1922. – Т.ЛХ. – Рим, 1987.
34. Цвенгрош Густав. Апостольський Престол і Митрополит Андрій Шептицький: Невідомі взаємини між Апостольським Престолом і Митрополитом А. Шептицьким у 1918—1919 рр. у контексті східної політики Франції. – Львів, 1991.
35. Gazecie Porannej. – 1919. – 5.01.
36. Gella J. Ruski miesiąc. 1.XI-22.XI-1918.
37. Krasowski K. Episkopat Katolicki w II Rzeczypospolitej. – Warszawa – Poznań, 1992.
38. Mróz Macej. Biskupi polscy wobec walki o granicę, wschodnią (1918-1922) // Studja z dziejów XIX i XX wieku – Wrocław, 1991.
39. Nieznana korespondencja arcybiskupów metropolitów Lwówskich Józefa Bilczewskiego z Andrejem Szeptyckim w czasie wojny polsko-ukraińskiej 1918-1919 – Lwów – Kraków, 1997.
40. Pięta Sds. Michał. Udział duchowieństwa w polskim życiu politycznym w latach 1914-1924. – Lublin, 1994.
41. Torzecki R. Z problematyki Stosunków polsko-ukraińskich // Dzieje najnowsze. – 1985 – №1-2.
42. Zięba Andrzej A. Watykan i Ukraina po I wojnie światowej. // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze Spotkania polsko-ukraińskie Studia Ucrainca Pod redakcją Stefana Kozaka. – Warszawa, 1994.

Борис Савчук

КОРЧМА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У сучасній свідомості українства переважає стереотип у поглядах на корчму як на місце, звідки виходять пияцтво, бешкети, розпуста та інші аморальні явища. Насправді цей суспільний інститут протягом багатомісячної історії мав значно ширші функції та відігравав вагомий роль у житті українського народу. Пройшовши складну і тривалу еволюцію, корчма не випадково пережила такі важливі форми обштинної організації, як гільдії, братчини, цехи, артілі та ін.

Церква і корчма – два “протилежні” (або й “альтернативні”) у народному уявленні інститути – займали одне з найістотніших місць у культурному і соціальному житті українського села. Перший став величким символом єднання із всесвітом та вічністю духовних цінностей. Значення другого зумовлювалося насамперед фізіологічними законами – у людському гурті краще пити та їсти. Корчма мала важливі комунікативні функції: задовольняючи потреби у спілкуванні та відпочинку, вона була найдоступнішим місцем, яке притягувало у хвилини радощів і смутку, дозволяло відійти від сірої буденщини.

Публічні місця для вживання міцних напоїв відомі були ще за часів стародавньої Греції та Риму. Від спільного кореня “ріло” – (від гр. – пити) вони називалися “саура”, “porina”, “сауропа”. У них під звуки флейти насолоджувалися вином та їжею Сократ, Овідій, Гораций, Цицерон. У часи занепаду Римської імперії виникла таверна (tabula – стіл) для бідних людей. З глибокої давнини такі заклади були відомі й у германських народів. Наприклад, герберги (herberg) у Німеччині відзначалися родинним характером. Тут вирішувалися важливі суспільні справи і навіть збиралися місцеві суди. Популярними у Європі стали елітарні так звані “магістратські склепи” (rathskeller), де, зокрема, творили Гейне та Гете. Останній у знаменитому лейпцігському кабачку написав кілька сцен свого безсмертного “Фауста”. У численних французьких кабаре (cabaret – пивниця) збиралися всі мешканці міст.

Європейські та російські дослідники XIX ст. пропонували різні варіанти щодо з'ясування етимології терміну корчма. Наприклад, її походження виводили від сербського “крма” (“прогас на крмчу” – продаж у роздріб), церковно-слов'янського – “крема”, давньоруського – “кормъ”, персидського – “chorden” (їсти), турецького – “chorzama” – витрати на провізію та ін. (див.: 3, с.118-120; 16, с.27-29; 17, с.1053). Ми більше схилиємося до думки відомого українського мовознавця і фольклориста О. Потебні, який у праці “К історії звуковъ русского языка” писав, що в старовину на Русі слово корчма вживали у значенні “хмільний напій”. Після того, як древньоболгарська мова була взята за основу церковнослов'янської, у давньоруських творах воно називалося “корчемниціями”. Термін “крчемствовать” у розумінні роздрібно́ї торгівлі зустрічаємо в редакції “Руської правди” кінця XIII ст. (21, с.358-359).

Вище окреслені думки дещо конкретизує погляд сучасного російського дослідника Вільяма Похльобкіна, який на основі порівняльного етнолінгвістичного аналізу стверджує, що слово “корчма”

означало місце, де варять та подають так зване корчажне пиво. Таким чином, походження цього поняття він виводить від давньоруського корчага – макітра, глиняна посудина (15, с.60-61). Проте зауважимо, що слово “корчага” згадувалось у літописах вже під 997 р. Наприклад: “І люди налили корчагу бовтанки і сити з колодязя і дали печенігам” (12, с.73). Воно збереглося в українській мові до кінця XIX ст. для означення посудини з вузьким горлом для горілки. Отже, слово корчма має давньоруські, тобто українські корені. На північно-східних теренах, де підносилося Московське царство, посуд для рідини називали “кадь”, “бочка” і т. ін. Тобто слово “корчма” було запозичене Росією з України, а не навпаки.

У XII – XIV ст. у слов'янських народів відбувається диференціація соціальних функцій корчми. У західних слов'ян посилювалася її роль як важливого центру фінансового та юридичного управління, де, зокрема, розглядалися й обговорювалися судові, комерційні, військові та інші суспільно значущі справи. У Польщі корчми встановлювалися на шляхах, ринках і часто називалися “тавернами”.

У східних слов'ян відмінності в соціальних функціях корчми, як і в усьому укладі життя, були доволі глибокими. Причому це повною мірою стосується як X-XII ст., так і XVIII-XIX ст. Російський дослідник XIX ст. Іван Прижов зауважував, що на “північному сході Русі” (тобто на територіях, де формувалося Московське царство) “суспільне життя було розвинене значно слабше, а корчма тут не мала “ніякого суспільного значення” порівняно з “Південними (українськими – авт.) землями”. У XI ст. Суздаль, Володимир, Москва взагалі ще не знали корчем, а у Києві, що дивував іноземців чисельністю населення та вісьмома ринками з величезною кількістю товарів, вони вже тоді представляли важливі міські установи (17, с.1059). У Білорусії просторі корчми перетворилися на заїжджі місця і часто складали ніби окремі міські квартали.

Уже за княжої доби питання про права власності над корчмою стає важливим джерелом загострення суспільних суперечностей. Спочатку вона відзначалася демократичним устроєм та була власністю міських обштин, а князі не мали тут “ніякої волі”. Отже, це були “вільні заклади”, де переважно в торгівні дні збирався народ. Але вже у другій половині XII ст. корчми підпорядковуються князеві та державі. Крім того, вони віддавалися монастирям і духовенству або разом із землею переходили у спадкову власність бояр-орендарів. У відповідь народ заводив таємні корчми.

Протягом XIV-XIX ст. на українських землях, що перебували під різними державно-політичними режимами, поряд із корчмою також насаджувалися інші за назвою і характером алкогольні заклади. На теренах, які в XIV-XVI ст. опинилися під владою Литви, зміни були незначними, але алкогольні трунки стали втрачати своє давнє ритуальне значення, тому корчма сприяла поширенню пияцтва серед народу. Венеціанський посол Амвросій Кантаріні, подорожуючи у 1473-1474 рр. Україною, свідчив, що міщани Києва до третьої години займалися справами, а потім відправлялися до корчми (таверни), де залишалися до самої ночі і нерідко зчиняли бійки (18, с.39-41).

Після того, як міста стали отримувати магдебурзьке право, між магістратами та міщанами, з одного боку, та воеводами, церковною

владою, польською шляхтою, з іншого, почала загострюватися боротьба за право утримувати корчми. Це протистояння здебільшого закінчувалося на користь магістратів, які мали князівські привілеї. З наступом Польщі на українські землі у XVI ст. стара вільна корчма поступово зникає, переходячи до рук панів і шляхти, які передають її орендарям. У період перебування Литви і Польщі у федеративних зв'язках польська шляхта не мала права займати посади й набувати земельну власність на Русі. Віленський сейм 1551 року відмовив її домаганням на право вільно ставити тут корчми, але 1654 року воно було надане шляхті польським сеймом. Далі польські королі почали роздавати шляхті староства й замки з “маєтками і корчмами”. Часто корчми захоплювали силою.

Поряд зі старою корчмою новим важливим явищем стало поширення на українських землях польських шинків (нім. – schenke). Ці дві установи в юридичних актах та різноманітній літературі визначаються як синонімічні. Насправді шинок не мав таких широких соціальних функцій, як корчма, а був головним чином (переважно) для споживання алкогольних напоїв.

Боротьба за збереження “старої” корчми і пов'язаних із цим “вольностей” переноситься в нову площину з другої половини XVII ст., коли Московія повела наступ на українські землі. Одним із важливих факторів цього процесу стала проблема оренди, пов'язана із введенням (точніше відновленням) у Росії в 1681 р. державної монополії на виробництво і продаж горілки. Її суть полягала в тому, що “відкупщики” (орендатори) зобов'язувалися поставляти казні горілку у визначеному обсязі й за фіксованими цінами. Таку ж систему почали насаджувати в гетьманській Україні, де в ролі орендарів здебільшого виступали новоприбулі московити.

Дослідникам ще слід глибоко з'ясувати проблему взаємозв'язку між втратою елементів української державності у добу Руїни (внутрішній розбрат в останній третині XVII ст.) та лібералізацією алкогольної політики в цей найдраматичніший період національної історії. Через поглиблення внутрішніх чвар за право виробництва і продажу алкогольних напоїв українці починали шукати захисту та протекції у московського уряду. У відповідь на порушення привілейованого права міських магістратів щодо шинкування горілки гетьман Іван Самойлович 1684 року підтвердив, що козаки можуть мати лише “шинки медові і пивні”, але під загрозою позбавлення привілеїв і майна їм заборонялося продукувати оковиту (1, с.181). Універсалом 1686 р. козакам і селянам надавалося право неоподатковано шинкувати мед, пиво, брагу, та не горілку. Така лібералізація “алкогольних порядків” порушувала монопольні права старшини. Це стало однією з причин подання нею у 1687 р. чолобитної до царя з проханням замінити гетьмана. І.Самойлович був засланий до Сибіру.

Історики по-різному оцінюють відоме повстання 1692 р. під проводом канцеляриста Петрика Іваненка, але не викликає сумніву факт, що його популярність значною мірою завдячувалася кинутим у “грамотах” гаслом – викоринити встановлену московським урядом систему оренди шинків і винних відкупів. Виступ цього “гетьмана-самозванця” було придушено, проте під його впливом І. Мазепа став закликати російський уряд ліквідувати в Україні “ненависну оренду”. Москва погодилася з

рішенням старшинської ради в Батурині замінити її податком із шинків і винокурень, але через зменшення надходжень у міські бюджети 1694 р. оренду було відновлено. На межі XVII-XVIII ст. це питання стало одним із найгостріших у суспільному житті України. У ньому тісно перепліталися як внутрішні суперечності, так і її відносини з Московією.

Внаслідок такої політики корчем і шинків в Україні, за свідченням “Літопису Самовидця”, “намножилося” мало не в кожному дворі, і вони ставали джерелом поширення різних аморальних явищ (11). Визначний реформатор гетьман Іван Мазепа прикладав чимало зусиль, щоб упорядкувати відносини в цій сфері. Наказами 1688 і 1691 рр. під загрозою виключення з козацького реєстру та позбавлення майна він заборонив козацькій шляхті утримувати горілчані шинки як непристойне для її лицарського звання заняття, яке до того ж наносить шкоду міським магістратам. Зважаючи на продовження “потаємного шинкування”, гетьман для його виявлення вдався 1694 року до такого екстраординарного заходу, як обшуки маєтків козаків і старшини з метою вилучення запасів горілки (1, с.189, 244, 270).

З поглинанням Московією України тут встановлювалися російські порядки. Закидаючи гетьманові Івану Скоропадському, ніби полковники кривдять козаків і народ, обмежуючи продажу алкогольних напоїв, у 1723 р. цар Петро I запровадив в Україні “свободу винокуріння”, яка насправді стала ще одним кроком до ліквідації залишків її автономії. Якщо раніше усі податки з казанів збиралися на користь козацької старшини, то з 1726 р. вона, як і всі “малоросійські обивателі”, мала сплачувати їх до “Малоросійської колегії”. Внаслідок цього ціни на горілку тоді зросли в три-п'ять разів (16, с.190-193).

Цариця Катерина II, “стурбована” “небаченим пияцтвом” серед українського народу, який через це “втрачав любов до праці”, заходилася викоринювати це лихо в душі “просвіченого абсолютизму”. Скликана нею 1767 року так звана “Комісія уложенія законів” мала скласти кодекс правових актів у руслі великодержавної політики російського царату. Одне з його положень передбачало зменшення числа шинків, підвищення майнового цензу на право винокуріння та обмеження продажу алкогольних напоїв. Справжньою метою таких заходів була ліквідація залишків старих привілеїв та остаточне підпорядкування московській скарбниці цієї важливої сфери, де українці ще зберігали “старі вольності”. “Уложеніє” не було запроваджене в життя, але після скасування у 1781-1785 рр. залишків автономного устрою Гетьманщини вироблену при його підготовці програму поклали в основу алкогольної політики в Україні.

На такому історичному тлі і, зокрема, внаслідок ліквідації приватної торгівлі горілкою, вже в середині XVI ст. в Україні замість корчми стали запроваджувати царський кабак, який був своєрідною формою державної алкогольної монополії. Горілка для кабаків виготовлялася у винокурнях або поставлялася підрядчиками. З 1765 р. царські кабаки офіційно перейменували в “питейні дома”, хоча у широкому вжитку залишилася стара назва. На 1859 р. їх кількість зросла до 87,4 тис. Навіть в офіційних документах вони визначалися як місця “безчинства і розпусти” (7, с.10-35). Спроби поширити “кабацьку” систему в Гетьманщині викликали гострий спротив усіх верств українського народу, тому їй вдалося запровадити лише на Слобідській Україні. Таким

чином, фактично до кінця XIX ст. існування корчми (шинку) в Україні залишалось однією з її істотних розбіжностей із “кабацькою” Росією.

На відміну від європейських алкогольних закладів, у кабаках Московії заборонялось їсти, а дозволялось тільки пити. Простолюдини не хотіли миритися з таким нововведенням, тому вдавалися до “таємного корчемствування”, яке суворо каралося. За таких обставин пияцтво серед народу, за словами Миколи Костомарова, стало “всезагальною якістю”. З метою його зменшення 1881 р. російський уряд розпочав заміну кабака корчмою і трактиром, де крім горілки можна було замовити їжу. Така кампанія співпала із запровадженням у цих закладах торгівлі оковитою у пляшках. Але реформування зазнало невдачі через старі звички, злидні та відсутність елементарної культури споживання оковитої. Робітничий люд купував “четвертинку” у трактирі й відразу випивав її на порозі, щоб отримати гроші за посуд (13, с.92-95).

У той час Україна, значною мірою під впливом Росії, переживала такий “розквіт” шинкарства, якого, можливо, не знала жодна інша сфера суспільного життя. Навколо неї постійно зіштовхувалися інтереси місцевих шляхтичів, а питання про скорочення кількості корчем ніколи не ставилося. “Пристрасть заводити шинки, що заповіли поляки, стала тепер суспільною хворобою малоросів”, – відзначав І. Прижов. Наприклад, лише в одному нсвеликому Глухові, який після зруйнування Батурина 1708 р. став гетьманською резиденцією, їх налічувалося 160 (16, с.142, 197). Мусимо визнати, що закиди російських чиновників: “к предосудженію святості едва не все церкви под іменем своїм шинкі імеют” – були небезпідставними, з тим лише уточненням, що вони належали церковним братствам або прихожанам тих церков. Подібне становище обґрунтовувалося тим, що шинкарські прибутки розподілялися “на всякі церковніе нужди” (16, с.200). Проте важко виправдати таке джерело прибутків для церковних цілей. До речі, в Галичині у XIX ст. греко-католицьке духовенство й церковні братства виступали головними чинниками руху тверезості.

Переживши складні історичні видозміни, українська корчма все-таки значною мірою зберегла свої первісні функції. Українські та іноземні дослідники характеризують її як важливу громадську установу: “корінний народний заклад, з якого, зважаючи на рух народного життя, могло вирости те, що... називається клубами та зборами, але тільки в більш пристойному вигляді” (16, с.10-57). Якщо в багатьох європейських країнах у кабаках і трактирах, як правило, перебували лише чоловіки, то в українську корчму без сорому могли заходити жінки та дівчата. У цьому проявляється її загальнонародність і демократичність. “В корчмі і бані всі рівні дворяни”, – твердить народна приказка.

Корчма ставала центром дозвілля і розваг, вона формувала громадську думку, підтримувала старі традиції та звичаї. “Корчма, – підкреслював визначний український етнограф Петро Чубинський, – це народний клуб: сюди сходяться в години дозвілля чоловіки і жінки і заводять дружні бесіди із знайомими і приятелями. У корчму приходять музиканти, збираються парубки і дівчата, для яких у дні свят музика – єдина забава” (20, с.448). Про це свідчить і літературно-науковий, народознавчий часопис “Основа”, що видавався членами Кирило-Мефодіївського братства:

“Що Божої неділі, чи празника, після обіду, хлопці та дівчата сходяться до корчми оттанцювать, а хозяїни и жїнки збираються до їх подивитись, та побалакать де очім, а під час і чарку горілки випить.”

(Основа, 1862, январь).

“Та не всі ж і п'яниці в шинку... Одні приходять сюди побачитись з добрими людьми да побалакать, а другі... щоб послухати розумних людей і почуть, що робиться у світі”

(Основа, 1861, июль).

У такій “первісній” корчмі гуляла жертва польського насилля прекрасна Бондарівна – один із найкращих жіночих образів української поезії:

*Ой у Луцьку, в славнім місті, капелія грас,
Молодая Бондарівна у корчмі гуляє...*

Коли українську корчму почали перелаштовувати на російський кабака чи польський шинок, змінилося й ставлення до них з боку народу. Перебування у цих закладах жінок та молоді стало засуджуватися. В одній пісні мати нарікає:

*Моя донька-ледащиця, – не ночує вдома,
Моя донька-ледащиця, – не хоче робити.
А як прийде неділенька, – іде в корчму пити.*

Важливу роль у зміні суспільних функцій давньоруської корчми та посиленні пияцтва серед українського народу відіграли євреї. Починаючи з часів Київської Русі і впродовж XIV-XVIII ст. вони утримували важливі позиції в торгово-фінансовій сфері в Україні. Центральною галуззю економіки, яку монополізували євреї, була продаж алкогольних напоїв. За даними П. Чубинського, у середині XVII ст. більшість корчем на Правобережжі, за винятком Києва, знаходилася в їхній оренді, бо шляхта і поміщики з погордою ставилися до цієї справи. Таким чином, від шинкарства отримувало прибутку близько 114 тис. єврейських сімей. Характерно, що коли євреї користувалися правом оренди протягом кількох років, то вони опинялися поза конкуренцією з іншими претендентами, зокрема з українцями та поляками, і починали передавати права орендарів своїм одновірцям.

У той час, як відзначає “Літопис Самовидця”, у містах “від жидів така була кривда, що невільно козакові в домі своєму жодного напитку для потреби своєї держати” (11, с.45). Щоб змінити становище, євреям іноді забороняли тримати корчми та займатися іншою підприємницькою діяльністю, їх часто виганяли з міст. Цей же “Літопис” засвідчує, що під час Хмельниччини їх разом із шляхтою “різали тисячами”, а “за фільварками горіли корчми”. Проте згідно з умовами Зборівського договору 1650 р. євреям поверталися всі старі привілеї та майно. Лише на Запоріжжі, де корчма зберігала устрій на зразок цехової організації, не було орендарів.

У другій половині XVIII ст. в Україні євреям належало 20 тис. алкогольних закладів. Наприклад, на Чернігівщині вони володіли 83 винними складами (87% від загальної кількості), в Полтавській губернії їм належало 48 із 78 винокурних заводів та 120 зі 146 складів вина, а в Херсонщині – алкогольні заклади всіх типів (8, с.21). Ефективність торгової діяльності євреїв забезпечувалася їхньою єдністю та високим рівнем організації кредитування.

Захопивши ключові позиції у шинкарстві та гуральництві, євреї поєднували функції цих закладів із кредитними операціями, що стало важливим джерелом соціального зиску та зубожіння народу. Характерно, що всі торгово-фінансові операції вони намагалися здійснювати з селянством, яке було легко обдурити. Так, у 8,7 тис. з понад 15 тис. єврейських крамниць в Україні, здійснювали продажу товарів першої необхідності (8, с.23). Євреї майже не утримували багатих готелів, ресторанів чи винних пивниць, але завжди намагалися монополізувати шинки на окраїнах великих і малих міст, а особливо в селах.

“В якості орендарів-посередників у XVII ст. жиди захотили всі шляхи і ставили вздовж них багато корчем, куди український люд заходив не тільки з власної волі, але й неволею, бо шинкар мав економічну силу примусити селянина пити, хоч би той того не хотів. В руках жидів були всі козацькі торги, на яких жид брав промито; всі козацькі церкви, де жид брав платню за охрещення і за вінчання; всі козацькі ріки, де він збирав податок із рибалок... Жиди мали таку силу, що хапали при нагоді й козаків за патли, за чуба, били в потилицю”(10, с.37-38).

Описуючи поширені на всіх українських землях у другій половині XIX ст. способи видурювання грошей, дослідники підкреслювали, що, розпичені дешевою горілкою, селяни швидше ставали боржниками, втрачали своє майно. Вони переважно укладали угоди в нетверезому стані, тому їх обраховували, примушуючи віддавати більші суми та відсотки, ніж вони насправді позичали. Це була цілеспрямована й до тонкощів продумана політика. До пияцтва спонукали й “рекламні” написи в шинках: “Отдохни, осьмуху водки возьми!” або “Не журись, випей водки и повеселись!” і т. ін. Зі свого боку, селяни майже не скаржилися на борги, в які потрапляли у єврейських шинках. Вони знали, що подібне лихварство є забороненим, але не бажали за допомогою “начальства” повернути своє майно чи гроші. Почуття особистої честі та гідності спонукало їх швидше розоритися, ніж не заплатити за горілку, взяту у шинкаря в борг.

Втративши первісне соціально-побутове значення, вільна слов'янська корчма поступово перетворюється на єврейський шинок, що являв собою вже зовсім іншу багатофункціональну установу. Вона ставала своєрідним “центром” єврейського життя: крім орендарів, тут мешкали численні єврейські родини, які фактично годувалися за рахунок селянства. У ній також часто розміщувалася управлінська контора поміщика чи шляхтича, звідки координувалася вся підприємницька діяльність у громаді, тут складалися всілякі угоди між євреями і селянами. З одного боку, як до крамниці, в корчму зносилися продукти сільськогосподарської праці, а з іншого, – у ній можна було придбати предмети першої необхідності. Єврейська корчма нерідко ставала притулком для злодіїв та місцем розпусти, що негативно позначалося на моральному кліматі та криміногенній ситуації в українському селі.

Типовість цих явищ широко передають народні пісні. В одній із них жінка розповідає, як через горілку та корчму вона потрапила у борги:

*Прийшов жид по довжок,
Беруть з хати п’ять ложок,
Прийшов по заплату,
Беруть ще й лопату.*

В іншій пісні селянин, що “пропився”, просить:

*Орендару-багатиру, будь на мене ласкав,
Візьми ж собі жінку, діти до неділі в застав,
Ох, орендар подобрів, взяв жінку з собою,
Тепер мене оставив з дітьми сиротою.*

У Галичині, яка в XIX – на поч. XX ст. перебувала у складі Австрійської імперії, корчма також переживала складні тенденції розвитку. У цей період кількість шинків у краї коливалося в межах 18-23 тис. (22. – Р. 78). Таким чином, у кожній громаді їх було пересічно по три-чотири; кожен із них припадав на 300 мешканців, включаючи жінок і дітей. Шинкарським промислом займалося 62 тис. євреїв (разом із сім’ями) і 13 тис. “християн” (разом із сім’ями; статистика не вказує, скільки серед них було українців і поляків).

За міжвоєнного періоду, коли в Галичині панувала польська влада, кількість шинків офіційно скоротилося до 5 тис., хоча поряд з ними існувало багато “потаємних корчем”. Протестуючи проти політики спуювання українського народу, у цей час у краї відбулося 402 громадські плебісцити за ліквідацію корчем. Проте польська влада затвердила результати лише 170 з них, а шинки в підсумку були ліквідовані лише в 102 українських громадах (4, 6).

З’ясовуючи місце корчми в громадському житті сільського населення Карпат у XIX – 30-х роках XX ст., дослідниця Ганна Горинь відзначає насамперед її комунікативну роль. Під корчмою “групувалися відповідно неофіційного розподілу за віком”, молодь сюди сходилася переважно для розваг і забавлялася під наглядом старших. Тут, як правило, обговорювали різні поточні справи, а також слухали оповіді про минуле, про життя в інших краях і т. ін. (5, с.165). На окремих теренах (Бойківщина та ін.) корчма, крім того, виконувала функції “юридичної” установи. У ній відбувалися громадські суди, де вїт та присяжні нерідко вирішували справи за чаркою горілки. Тут укладалися договори щодо найму робітників, а нерідко і “шлюбні контракти” між батьками молодих. Характерно, що вчені-етнографи, вказуючи на різноманітні функції корчми, підкреслюють, що вона все-таки залишалася головним розсадником пияцтва.

“Наша “рідна корчма”, – це така собі ні селянська, ні міщанська хата... Стоїть вона звичайно серед села, проти кооперативи, яка розміщується в “Народному Домі”. Коли входите досередини, то тут у першій хвилі запаморочує вас випар алкоголю та хмари тютюнового диму... Все тут “своє”, “рідне”: образи Шевченка і Франка на стіні, а деколи ще й Мати Божя у вишиваних ризах... Біля великої шафи, де тишаються за шклом більші і менші пляшки “моцної”, – торгує наш рідний корчмар: вишиванка, застібнута жовто-синьою кокардкою... На бажання він зараз поставить перед вами пляшку чи чарчину “моцної” або “бомбу” “калуського”. Щоб уприємнити ваш побут, він накручує “самограйку”.

По неділях в корчмі “ніде сукирі впасти”, а часто тут слухають Служби Божі через радіо... За окремими столами сидить місцева “еліта”: вїт, радні та керівники усіх культурно-освітніх установ. У корчмі ухвалюється бюджет, стягаються податки. Люди веселяться і бавляться, що здебільшого закінчується бійками” (9. С.165-166).

(Зизда М. У “рідній” корчмі // Відродження. – 1938. – Ч. 12. – С.165-166).

Ставлення українського народу до корчми яскраво передають численні приповідки: “Як києм набито в корчмі людей”; “В шинку такий закон: за панібрата”; “В коршмі нема пана”; “Де Бог церкву ставить, там дідько коршму”; “Церкву обдирає а корчму латає”; “Михайло, ходімо до церкви!” – “нехай-но!” – “Михайло, ходімо до коршми!” – “Махаймо!”; “Як до церкви, то й ноги болять, а як до корчми, то й в боки взявся”; “Піп каже: “Ідімо до Божниці”, а п’яниця каже: “Ідімо до коршмиці” та ін. Вони свідчать про згадуваний демократизм цієї інституції, протиставлення її церкві, а також відображають негативне ставлення, передають гаму інших найрізноманітніших поглядів на корчму.

На завершення відзначимо, що давно назріла потреба створення ґрунтового комплексного історико-етнографічного дослідження, яке б розкривало зміст і значення такого важливого суспільного інституту як корчма на різних етапах розвитку українського народу. Вже за часів Київської Русі вона набула рис багатофункціональної суспільної установи, які зберігалися та видозмінювалися протягом наступних століть. Порівняно з іншими європейськими закладами для споживання алкоголю, українська корчма відзначалася більш демократичним загальнонародним характером. Разом з тим вона стала важливим вузловим пунктом, що віддзеркалював характер і тенденції розвитку всієї алкогольної політики, яка вагомо впливала на інші сфери суспільного життя. Отже, зрозумівши суть цих процесів, ми знайдемо ключ до пояснення та глибшого розуміння багатьох складних проблем національної історії України.

Література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб, 1867. – Т.V. – Ч.1.
2. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – К.: Час, 1993.
3. Бородин Д. Н. Кабак и его прошлое // История винопития. Бахус. – СПб: Бракс, 1994. – С.117-124.
4. Відродження (часопис, Львів). – 1930. – Ч. 3. – С.1-3, Ч. 4-6. – С.2-3; 1934. – Ч.14-16. – С.1-3.
5. Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки XX ст.). – К., Наукова думка, 1993.
6. Діло (щоденник, Львів). -1929. – 9 квітня; 1931. -14 лютого.
7. Дитятин И. Царский кабак Московского государства. – СПб, 1895.
8. Житецкій И. Евреи в Южной России. – К.: Киевская Старина, 1901.
9. Зизда М. У моїй “рідній” корчмі // Відродження. – Ч. 12. – С.165-166.
10. Историческія песні малорусскаго народа съ объясненіями В. Антоновича и М. Драгоманова. – Т. II. – Вип. 1. – Київ, 1875.
11. Літопис Самовидця. Друге виправлене стереотипне видання. К.: Наукова думка, 1971.
12. Літопис Руський. – За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. –К.: Дніпро, 1989.
13. Лебедев В. А. Питейное дело. – СПб, 1898.
14. Мицюк О. Аграризація жидівства України. – Прага, 1932.

15. Похлёбкин В.В. История водки: Издание второе исправленное и дополненное. – Новосибирск: Русская беседа, 1994.
16. Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. – СПб: Молодая сила, 1913.
17. Прыжов И.Г. Корчма: Исторический очерк // Русский архив. – 1866. – №7. – С.1053-1062.
18. Січинський В. Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1992.
19. Франко І. Справи крайові // Франко І. Зібр. тв.: У п’ятдесяти томах. – Т. 44. – Кн. 1. – С.205-209.
20. Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. –СПб, 1879. – Т.7. – Вып. 2.
21. Энциклопедический словарь, под редакцией проф. И.Е. Андреевского. – Издатели: Ф.А. Брокгауз и И.А. Эфрон. – С-Петербург, 1890.
22. Hryniuk S.M. The Peasant and Alcohol in Eastern Galicia in the Late Nineteenth Century: a Note // Jornal of Ukrainian Studies 11. – 1986. – No. 1. – P. 75-81.

Степан Борчук

ИСИДОР ШАРАНЕВИЧ ТА ЙОГО РОЛЬ У РОЗВИТКУ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

На зорі розвитку львівської школи істориків ХІХ ст. одне з провідних місць займає професор історії Львівського університету, археолог Ісидор Шараневич (1829-1901). За визначенням академіка Івана Крип'якевича, він був одним з найкращих знавців історії Галичини періоду феодалізму (1, с.10-11).

Узагальнюючі дослідження значних хронологічних періодів Галичини і Волині примушували Ісидора Шараневича часто приділяти чималу увагу вивченню певних проблем із царини спеціальних історичних дисциплін. Така ситуація нерідко зумовлювалася не тільки їх слабкою вивченістю, а й прагненням дослідника розширити інформативні межі різних видів джерел. Іноді він вдавався до перепроверки фактологічної вартості наявних у його розпорядженні матеріалів.

Багато проблем нагромадилося, зокрема, у вивченні історичної географії. Однією із них було визначення ліній старовинних шляхів, якими здійснювалися комунікації поміж двома сторонами Карпат. На основі багатого історичного матеріалу Ісидор Шараневич прийшов до висновку, що перевали через Карпати проходили по лінії: Тилич, Ужок, Синевідськ, через Васильків уздовж річки Пістинки, що впадає у Прут, уздовж рік Серета, Сяна і Солі (4, с.80-94).

Довготривалі суперечки велися серед науковців щодо первісного місцезнаходження Львова. Погляди Ісидора Шараневича стосовно цього питання пройшли певну еволюцію. У 1860 році дослідник твердив, що місто заснував князь Данило у 1250-1255 роках і назвав його на честь свого сина Лева, а перші його будови охоплювали територію села Знесення (3, с.87-94). Та в 1886 році вчений змінив свою думку: первісним місцезнаходженням Львова були околиці костьола св.Войтеха, звідки він поступово поширився до південного підніжжя Замкової гори. Там стояла церква св.П'ятниці і, ймовірно, у ХV столітті існував монастир св.Онуфрія. Церква Вознесіння розташовувалася на місці одноіменного храму у селі Знесенні, яке було частиною княжого Львова (11, с.20-25). На думку Ісидора Шараневича, збудоване князем Данилом місто знищили татаро-монгольські воєначальники, після чого воно було відбудоване на іншому місці. На основі вивчення значної кількості документів дослідник прийшов до висновку, що гора, яка носила ім'я князя Лева, була навпроти сучасного Високого замку. Це та тераса, на якій у австрійські часи знаходився склад пороху. Тут розташовувалася фортеця князя Лева, яку знищив король Казимир, здобувши місто (5, с.166-172).

Багато зусиль потратив Ісидор Шараневич на локалізацію княжого Галича. Задля цього дослідник зібрав всі доступні йому писемні джерела, а також використав результати своїх археологічних розкопок. Ведучи наукову полеміку з Антоном Петрушевичем, він аргументовано доводив, що місто розташовувалося на правому березі річки Лімниці. Ісидор Шараневич детально вказав на його межі, проте наприкінці життя він прийняв точку зору О. Чоловського, згідно з якою Галич локалізувався в

Крилосі (10, с.188-215).

Окрім цих міст, у Галицько-Волинському князівстві відомо багато інших, за чисельністю яких регіон належав до найбільш заселених у Київській Русі. Говорячи, що найдавнішими містами у князівстві потрібно вважати Перемишль і Червен, Ісидор Шараневич перелічив й інші міста, зафіксовані в літописах, вказавши при кожному з них рік першої писемної згадки. У випадку дискусійної локалізації дослідник висловлював свою точку зору (7, с.42-52).

Значні результати Ісидор Шараневич надіявся отримати й від дослідження топоніміки. Зокрема, назви Карпати і Бескиди, згідно з його поглядами, походять від фракійських племен капів і бссів, що може служити додатковим аргументом про фракійське заселення у давнину цієї території. Торкаючись назви Україна, дослідник відзначав, що топоніми такого типу у слов'янських народів нерідко вживалися для позначення прикордонних областей. Не належить до винятків і назва Україна, яка у польську добу використовувалася для означення окраїнної області, розташованої у середній течії Дніпра. Подібні назви були поширені в інших регіонах. Зокрема, ще у княжу добу район правого берега річки Вепра називався "Україна".

Назву міста Печеніжина, як і Печенізького лісу, відомого ще з ХV століття, Ісидор Шараневич виводить від етноніма печеніги. А топонім Коломия він вважав слов'янського походження (означає поселення коло Миї, тобто річки, адже наші предки називали так кожен річку). Карпатський перевал, через який пролягав кордон між Угорщиною і Київською Руссю, зберіг такі мікротопоніми: Дверник, Дверничок, Творильна. Соляні ж промисли Карпатського регіону позначені такими поселеннями: Соляна Бана, Росульна, Солець, Старосоль. На думку Ісидора Шараневича, вони є найдавнішими карпатськими селами (9, с.90-113).

Дослідник приділив увагу й вивченню етимології топоніма Галич. На його думку, назва Галицько-Волинського князівства походить від старослов'янського "гал", яке рідко зустрічається у сучасних мовах, а в давнину воно мало значення "чорний" або "син чорного". Топонім Петріч походить від імені Петро, а назва села Биків означає "оболонь" (8, с.6-7).

Численні поселення в Галичині із назвами Монастир, Монастирище, Черче, Черниця і похідні від них вказують, що їх виникнення пов'язане із монастирями та ченцями. А назви семантичного ряду: Волча, Волчковоць, Волчуха та ін. – завдячують своїм походженням волокам, які з'єднували між собою судноплавні річки. Такі поселення здебільшого розташовувалися на вододілах між великими ріками.

Назви "Козари", "Козарське" сягають своїм корінням у часи існування могутнього Хозарського каганату. А поселення Татари, Татариків, Половці і похідні від них прозоро вказують на своє походження від етнонімів "татари" і "половці". Ісидор Шараневич припускав, що в часи панування цих племен у степах якісь їх групи з тих чи інших причин були вимушені залишити свою батьківщину і перекочувати на інші землі. Не виключено, що вони належать полоненим народам, насильно тут поселеним.

Топоніми "Пруси", "Пруссе", "Прусинів", "Ятв'яги", є свідченням вдалих походів галицько-волинських князів на ці племена. А назва

“помаряни” вказує на переселення в Галичину якоїсь невеликої групи людей із західнослов'янського племені помор'ян, яке проживало у басейні річки Одри. Подібне походження мають також села Венгерська воля, Венгерське, Угорське, Угорці і їм подібні.

Із княжої доби походять також інші топоніми: “Ярославове”, “Ярославів”, “Данилів”, “Данилове”, “Васильківці”, “Василькове”, “Львів”, які отримали свої назви від імен галицько-волинських князів. Із цієї ж епохи походять численні топоніми, які вказують на певну спеціалізацію мешканців цих сіл: Ковалі, Гончарі, Гути, Колодії, Рибники та ін. Назви Старгород, Старе місто, Городище, Городиловичі, Старе село й інші свідчать про давнє, можливо, також ще із княжих часів, походження поселень.

На переконання Ісидора Шараневича, в епоху існування руської держави, правдоподібно, виникли й такі топоніми як “Княже”, “Княжий”, “Княжолука”, “Княгиничі”, “Стрільці”, “Ловче”, “Рата”, “Ратище”, “Боевичі”, “Двірці”, “Двориска” та ін., адже “князі”, “двори”, “ловчі”, “стрільці”, “ратища” і “бої” склали набір термінів, характерних для князя і його оточення. Численною є також група топонімів, що пов'язана своїм виникненням із особливостями рельєфу Галичини. Нерідко назви селам давали водойми, поблизу яких вони розташовувалися: “Озерна”, “Ставчани”, “Річища”, “Зимна вода” тощо. А ще значний вплив на формування топоніміки мали назви тварин. Можливо, ці поселення виникли ще в поганські часи і певною мірою відобразили поклоніння окремих слов'янських родів своїм тотемам (4, с.89-94).

У своїй науковій діяльності Ісидор Шараневич відводив поважне місце вивченню літописів. Його особливо цікавив “хронікальний” метод у фіксації подій, найбільш характерний для східних слов'ян, особливо для українців. Дослідник вважав, що такий спосіб висвітлення минувшини був панівним до середини XVIII століття. Сам розвиток українського літописання дослідник поділяє на три періоди. Перший починається від створення Нестором “Повісті временних літ” і до останнього запису у Галицько-волинському літописі під 1292 роком. Другий період, названий дослідником “литовським”, тривав від 1387 до 1648 року, проте треба врахувати, що до 1446 року літописи не велися зовсім, бодай нам вони невідомі. Третій період завершується 1750 роком, адже саме тоді обриваються записи останнього відомого дослідником “Чернігівського літопису” (16, с.4-5).

Ісидор Шараневич наголошував, що літописець не був безстороннім фіксатором подій; його симпатії або антипатії до певних історичних осіб нерідко досить виразно прослідковуються. У княжу добу літописці ідеалізували князів, найчастіше своїх покровителів. Майже всі автори хронік литовського періоду відстоюють ідею окремішності Литви від Польщі, незважаючи на шкоду, яку вона завдала українському народові. У третьому періоді літописання спостерігаються дві тенденції. Одні вихваляють Річ Посполиту і її правителів, інші ж – навпаки: звертають на них вину за всі нещастя, які згодом спіткали державу.

Основну увагу вчений зосередив на дослідженні літописних пам'яток литовського періоду. У його розпорядженні було шість історичних творів: чотири опублікованих і два рукописних. Причому науковий рівень публікацій не завжди задовільняв дослідника, оскільки у

друкованих літописах були наявні численні помилки й огріхи.

Ісидор Шараневич відзначав, що польські історики-хроністи – Длугош, Бельські, Гвагніні, Стрийковський та ін. – користувалися літописами княжої доби і пізніших часів. Тому важливим завданням для майбутніх дослідників він вважав виділення літописних матеріалів, наявних у складі цих хронік, і встановлення джерел, із яких вони походять. Зокрема Длугош у тринадцятій книзі своєї “Хроніки” говорить, що він використав дванадцять літописів. Стрийковський також відзначає, що він користувався матеріалами двадцятьох літописів. Проте був вплив і польських авторів на українців. Приміром, автор Густинського літопису, як і Леонтій Боболінський, використовував у своїх творах звістки польських хронік.

На основі проведеного джерелознавчого аналізу літописів литовського періоду, Ісидор Шараневич прийшов до висновку, що джерелом для всіх них був Смоленський літопис, проаргументувавши це твердження численними прикладами. Всі літописи литовського періоду є своєрідними збірками місцевих літописів, географія яких досить широка. Тільки після смерті Гедиміна у центрі уваги всіх їх стають загальнодержавні події Великого князівства Литовського.

Заслугує на увагу, зокрема, текстуальне співставлення Ісидором Шараневичем літописних звісток про спалення татарами Печерського монастиря під 1401 і 1604 роками. Дослідник аргументовано довів їх текстуальну залежність, відзначивши, що при описі подій 1604 року літописець скористався літописною статтею 1401 року, запозичивши навіть наявні в ній фразеологічні звороти (17, с.8-12).

Ісидор Шараневич зробив значний внесок і в наукове видання середньовічних документів, які стосуються історії західноукраїнських земель. Центральне місце серед них займав збірник, присвячений історії Ставропігійського братства у Львові (14, с.15). У ньому були вміщені документи, що в основному стосувалися братської церкви Успіння Пресвятої Богородиці (за винятком, може, молдавських грамот, частина з яких не має прямого відношення до цієї споруди).

Ювілейна збірка складається з кількох частин. У першій були опубліковані два мандати польських королів (Стефана Баторія з 1580 р. і Сигізмунда III з 1598 р.), а також чотири угоди Ставропігійського братства з малярами та будівничими. Найбільша кількість документів опублікована у другій частині – 76. Це листи молдавських господарів, їх дружин та інших високопоставлених осіб до братства. У третю групу входить різноманітна кореспонденція, що стосується багатьох питань, пов'язаних із церквою Успіння пресвятої Богородиці (збір коштів на її будівництво, пропускні грамоти для братчиків, різноманітні проблеми щодо поїздок братчиків тощо). У цій групі було опубліковано 36 документів.

Наприкінці цього видання містився реєстр опублікованих документів, що прямо або опосередковано стосувалися історії Успенської церкви. Крім того, у збірнику було вміщено іменний, географічний і предметний покажчики. Публікація кожного документа супроводжувалася ґрунтовним археографічним описом, у якому характеризувався матеріал, на основі якого він написаний.

Ісидор Шараневич при виданні цих документів послуговувався тими ж археографічними принципами, які використовували його колеги-

археографи. Дослідник намагався якнайточніше відтворити у публікації текст рукописного оригіналу. Тільки розділові знаки були розставлені ним самим згідно з правилами сучасного йому правопису. Тверді і м'які знаки були збережені у тих місцях, що і в оригіналі; у випадку їх відсутності вони проставлялися згідно з правописними нормами, тому іноді одні і ті ж слова мають різні закінчення (14, с.13).

Скажімо, у монографії про Миколу Крассовського вчений дає опис архіву Євтропійського братства. Особливу увагу він звернув на розрахункові книги, із яких опублікував численні витяги. Ісидор Шараневич відзначав, що до 1607 року вони носять фрагментарний характер і лише від цього року збереглися у повному обсязі (за невеликими винятками). У них знаходяться надзвичайно цінні матеріали щодо різноманітних сторін життя братства (18, s.403-411, 495-509, 591-604). Додамо, що у брошурі про Юрія Еліяшевича також наявний додаток, у якому вміщений археологічний опис рахункових книг і сесійних протоколів Євтропійського братства (6, с.10-196).

У кількох періодичних виданнях Ісидор Шараневич опублікував низку документів, що здебільшого стосуються суспільно-економічного розвитку міст Галичини XIV-XVIII ст. Найбільше документів дослідник видав стосовно історії Львова, частину із яких він виявив у архіві церкви св.П'ятниці. Певна увага була приділена публікації джерел з історії міста Галича (13, с.24-33).

Окрему статтю Ісидор Шараневич присвятив дослідженню рукописної книги, що походила із ліквідованого австрійською владою Львівського кляштору кармеліток босих. Вона містила у собі приблизно сорок копій документів, здебільшого маєтково-правничого змісту. Складена була ця книга внаслідок судового процесу, який у 1664-1680 роках вели босі кармелітки з магнатами Волзькими і Сенявськими. Дослідник детально охарактеризував найважливіші із наявних у книзі документів, процитувавши найцікавіші фрагменти із них (15).

Значні здобутки були в Ісидора Шараневича на ниві музеєзнавства. Він приділяв велику увагу переведенню приватного колекціонування на рейки наукового опрацювання і систематизації зібраних пам'яток матеріальної і духовної культури. На час відкриття у 1889 році музею Євтропійського братства у Львові діяли три приватні музейні збірки: закладу Осолінських, Природничий і Промисловий (2, с.3-6). Виникнення ж музею при Євтропії було спричинене нагромадженням у її стінах значних духовних надбань, а також необхідністю збереження та постійного експонування археологічних предметів, виявлених під час розкопок у Галичі.

Одну статтю Ісидор Шараневич присвятив епіграфіці. У ній досліджувалися написи на фрагментах мармурових плит, що походили із надгробників Успенської церкви. При перебудові церковного помосту у 1837 році вони були розбиті за наказом пономаря В. Несторовича. Вчений виявив 61 фрагмент і на деяких із них зумів відчитати окремі слова. Паралельно він опрацював значний масив джерел, у яких знайшов чимало згадок про осіб, похованих у крипті і на подвір'ї Успенської церкви. Серед відчитаних більших фрагментів були, зокрема, уривки із надгробників Могилів і Корняктів (12, с.178-190).

У царині генеології Ісидор Шараневич склав дві таблиці: родоводи

Могилів і Корецьких. У першій дослідник на основі опрацювання актів громадських і земських простежив нащадків Єремії Могили до шостого коліна, подавши про кожного з них ґрунтовну біографічну довідку (19, s.137-138). У роботі над родоводом князів Корецьких Ісидору Шараневичу допомогли три генеологічні таблиці цього роду, що походили із XVIII ст. і були виявлені дослідником у архівних збірках. Проте незважаючи на це, вчений у співавторстві з К. Відманном перепроверив біографічні факти кожної особи у генеологічній таблиці, що дозволило виправити численні неточності і помилки. Родовід містить шість поколінь нащадків князя Йоахима Богушевича Корецького (20, s.251-258).

Підсумовуючи, можна сказати, що Ісидор Шараневич досягнув значних успіхів у царині спеціальних історичних дисциплін. Вивчені дослідником найрізноманітніші питання літописознавства, хронології, топоніміки, історичної географії, археології, генеології та інших наук дали йому змогу більш глибоко прослідкувати перебіг історичних подій у Галичині і на Волині. Одночасно отримані ним результати спричинилися до перегляду поглядів, які панували раніше в історичній науці. Наукові висновки Ісидора Шараневича значною мірою не втратили своєї вартості і в наші дні, тому ними послуговуються сучасні історики.

Література

1. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство.-К.: Наукова думка, 1984.
2. Крутоус А. Львівські музеї і Олександр Чоловський // Львівський історичний музей: Наукові записки. – Львів, 1997. – Вип. VI. – Ч. I. – С.3-6.
3. Шараневич І. Вестка о стародавнем Львове // Львовянин. – Львів, 1860. – С.87-94.
4. Шараневич І. Изследование на поле отечественной географии и истории. — Львів, 1869.
5. Шараневич І. Которая з венця гор становлящих рубок Львовской котлины от полночи, била горою Льва. т. е. Горю на которой постоенный бил еще в русских временах головний замок или головная крепость вторично созданного города Льва // Географические статьи. – Львів, 1875. – С.166-172
6. Шараневич І. Николай Крассовский. – Львів, 1995.
7. Шараневич І. Стародавние галицкие города. – Львів, 1861.
8. Шараневич І. Стародавній княжій город Галич. – Львів, 1880.
9. Шараневич І. Словянські начатки у склонов Карпат // Walny zjazd członkow Towarzystwa pedagogicznego. – Lwow, 1871. – S.90-113.
10. Шараневич І. Указания в писанних источниках, а особенно в документах и актах до археологических исследований – Часть I: Галич // Литературний сборник Галицько-Русской матери. – Львів, 1885. – С. 188-215.
11. Шараневич І. Указания в писанних источниках, а особенно в документах и актах до археологических исследований – Часть II: Львов. – Львів, 1886.

12. Шараневич І. Укрухи из надгробних плит в Ставропигийской церкви Успения Пресвятой Богородицы во Львове // Временник Института Ставропигийского на год 1890 – Львів, 1889. – С. 178-190.
13. Шараневич І. Юрій Еліяшевич. – Львів, 1995.
14. Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства. – Львів, 1886.
15. Przeglad archeologiczny. – Lwow, 1882. – Z.1. – S.87-90; 1889. – Z.2. – S.118-127; Z.3. – S.101-114; 1888. – Z.4. – S.191-206.
16. Szaraniewicz I. O latopisach i kronikach ruskich i rusko-litowskich XV-XVI w. a zwlaszcza o latopisie “wilikoho kniazstwa litowskoho i romojskoho”. – Krakow, 1882.
17. Szaramewicz I. O latopisach i kronikach ruskich XV i XVI wieku, a zwlaszcza o Latopisie “welikoho kniazstwa litowskoho i zomosskoho”. – Kraków, 1882.
18. Szaraniewicz I. Roztior rekopisminnej księgi: Zapisy Karmelitek bosych we Lwowie // Przewodnik naukowy i literacki. – Lwów, 1885.
19. Szaraniewicz I. Tablica genealogiczna potomstwa zeremjasza Mohily // Przegląd archeologiczny. – Lwów, 1883. – Z. 3 – S. 137-138.
20. Szaraniewicz I. Widmann K. Tablica genealogiczna Joachima Bohuszewicza Xiecia Koreckiego // Przegląd archeologiczny. – Lwów, 1888. – Z. 4 – S. 251-258.

Сергій Адамович, Сергій Дерев'яно

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ І ДМИТРО ДОНЦОВ

Постать Дмитра Івановича Донцова, відомого політика і публіциста, ідеолога українського націоналізму, як і діяльність у роки Першої світової війни, від часу організації у серпні 1914 року до кінця червня 1918 року, Союзу визволення України (СВУ), що спираючись на підтримку Австро-Угорщини і Німеччини, проголосив своєю метою здобуття Україною незалежності, викликають у наукових колах досить суперечливі оцінки. Ставлення до Союзу не було однозначним уже в ті часи, різні оцінки даються його діяльності радянськими істориками, дослідниками з діаспори та сучасними українськими.

І це закономірно, бо не можна прямолінійно ні виправдати, ні огудити діяльність Союзу визволення України. Надзвичайно контрастно висвітлені в історіографії і стосунки, що склались у Дмитра Донцова з СВУ. Спробуємо проаналізувати їх і тим самим висвітлити недостатньо вивчену сторінку життя і творчості відомого політичного діяча

Перш за все відзначимо, що до СВУ, за спостереженнями визначного українського історика та громадського діяча Дмитра Дорошенка, належали майже виключно українські соціал-демократи, колишні рухівці і спілчани, крім Всеволода Козловського (радикал-демократа) та Євгена Любарського-Письменного (самостійницький напрям Миколи Міхновського) (7, с.42). А формально до складу СВУ від лівих партій увійшли: Андрій Жук, Володимир Дорошенко та Льонгин Цегельський – від Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП); Мар'ян Меленевський, Олександр Скоропис-Йолтуховський, Павло Бендзя та інші – від Спілки; українських есерів в організації представляли Микола Залізник, Юліан Бачинський та інші (21, с.56).

Та й самі члени СВУ не приховували того, що багато хто з них сповідує соціал-демократичну ідеологію. Навіть в офіційному звіті за вересень-листопад 1914 року, який призначався і для австрійських державних чинників, вони писали, що деякі члени СВУ, соціал-демократи, вступили до Союзу з умовою, що СВУ дасть їм можливість “проявляти себе літературно, як соціал-демократи” (24, арк.21).

Дмитро Донцов, як відомо, з 1903 року входив до Української студентської громади в Петербурзі, а згодом – до УСДРП і досить часто виступав з позицій ортодоксального марксизму.

Та після поразки Першої російської революції протягом 1907 – 1908 років українські партії зазнали жорстокого переслідування з боку царських властей. Ці переслідування викликали еміграцію і стали причиною появи на теренах Австро-Угорщини політично активних українців, серед яких був і Дмитро Донцов та інші майбутні діячі СВУ.

Розкидані скрізь по Європі українські емігранти, як згадував пізніше один з діячів Союзу Андрій Жук, “увійшли глибше в політику, краще орієнтувалися в міжнародних відносинах, ніж це було можливо для українських політиків у Києві, й цілком ясно відчували, що в міжнародних відносинах незабаром наступлять важкі й рішучі події, які безпосередньо торкнуться й українців” (9, с.419). Багато важив, як зазначав згодом

Дмитро Дорошенко, вплив українства Австро-Угорщини, бо зміцнював і поглиблював серед емігрантів самостійницькі орієнтації (8, с.113).

Внаслідок цих змін у середовищі частини емігрантів-наддніпрянців виникла ідея створення загальноукраїнського національного політичного органу, який би був вище від політичних амбіцій окремих партій і служив би цілі здобуття Україною незалежності. Ідейно-політична база майбутньої організації була сформована ще впродовж 1912-1913 років в основному зусиллями відомих українських діячів Андрія Жука і Вячеслава Липинського, а її експериментальним варіантом став Український інформаційний комітет, який очолював галичанин, професор Роман Залозецький.

Значної еволюції в цей період зазнали і політичні погляди Дмитра Донцова, а його соціалістичні ідеї стали все більше наповнюватися національним змістом (1, с.1415-1430).

В історіографії навіть існує думка, що СВУ перебував на ідеологічних засадах, які ще в 1913 році сформулював Дмитро Донцов у рефераті, виголошеному на Другому всеукраїнському студентському з'їзді, що відбувся у м. Львові 2 – 4 липня 1913 року (2, с.317). Реферат його доповіді пізніше вийшов окремою брошурою під назвою “Сучасне політичне положення нації і наші завдання”.

Саме Дмитро Донцов узяв на себе завдання висвітлити нові пріоритетні завдання визвольного руху, пояснити свідомому українству причини Базельської відозви (3, с.49). Як відомо, відозва до Базельського надзвичайного конгресу II-го Інтернаціоналу була прийнята в листопаді 1912 року спільно УСДРП і УСДП – “автономістами”. У ній підкреслювалось, що українські соціал-демократи протестують проти війни, виходячи не тільки з загальних засад соціал-демократії, а й із національних інтересів українського народу, проте в разі військового конфлікту між Австрією і Росією насамперед будуть вести боротьбу проти царської Росії.

У своєму виступі Дмитро Донцов висунув гасло “відривання від Росії, зривання всякої злуки з нею, – політичний сепаратизм”, водночас вважаючи “цілком оправданою з демократичного штандпункту певну кооперацію українських сепаратистичних змагань з Австрією” (22, с.168-190). Ця концепція Дмитра Донцова, зважаючи на свою радикальність і новизну, була підтримана студентством, що чітко відображено в резолюції II Всеукраїнського студентського з'їзду (16, с.74-75) і зазнала широкого розголосу в політичних колах.

Михайло Сосновський, автор політичної біографії Дмитра Донцова, називає цю промову кроком уперед на шляху розвитку української політичної думки (20, с.98).

Проте цей реферат мав тільки опосередкований вплив на становлення програмових засад майбутньої організації, що зайвий раз доводило доцільність вибраних ідеологами СВУ концепцій.

Опосередкованість цього впливу визначається як відсутністю зв'язку між обома акціями (принаймні такий зв'язок ще не відомий – авт.), так і тим, що Дмитро Донцов у своїй праці основну увагу відводить не гаслу самостійної України, а вважає, що “актуальним, більше реальним, більше конкретним, – і скоріше здійснимим – є гасло відривання від Росії, зривання всякої злуки з нею, – “політичний сепаратизм” (22, с.179). Тим

самим промовчується, яким же повинно бути майбутнє України. Отже, співставляючи напрацювання Вячеслава Липинського і Андрія Жука з рефератом Дмитра Донцова, помітимо їх непов'язаність між собою і деякі концептуальні розбіжності.

Та, як можна бачити, ідейно-теоретична база, на основі якої формувався СВУ та ідейні переконання більшості членів організації, були ближчими до політичних поглядів Дмитра Донцова, що й дозволило йому пізніше вступити до складу Союзу.

Перша світова війна стала своєрідним каталізатором національно-визвольних змагань українців, поставила у міжнародному контексті українське питання (13, с.20). Із початком війни політичні емігранти з України, які плекали ідею створення СВУ й працювали над популяризацією української справи за кордоном, вирішили, що настав найбільш зручний момент для реалізації своїх планів.

4 серпня 1914 року за ініціативою Андрія Жука та Володимира Дорошенка в одній із львівських кав'ярень були скликані збори українських політемігрантів, у роботі яких, поряд з Андрієм Жуком, Володимиром Дорошенком, Михайлом Гаврилком, Миколою Залізником, Євгеном Любарським-Письменним, Миколою Матієвським та Олексою Назарієвим, взяв участь і Дмитро Донцов. На зборах було одностайно схвалено ідею створення Союзу, а його головою обрано Дмитра Донцова (11, с.18).

У прийнятому документі під назвою “Наша платформа” визначалося, що засновано “центральну загально-національну організацію, яка взяла на себе репрезентацію під теперішню хвилю національно-політичних і соціально-економічних інтересів українського народу в Росії” (22, с.216).

Пізніше до Союзу прилучилося ще ряд українських політичних діячів, що приїхали до Львова з початком війни. Серед них такі відомі особистості, як Олександр Скоропис-Йолтуховський і Мар'ян Меленевський. Остаточне формування кістяка Союзу відбулося після переїзду в кінці серпня 1914 року СВУ з м. Львова, якому загрожували російські війська, до м. Відня. Таким чином, як визначено програмним документом СВУ “В Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що стоять на становищі державної самостійності українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлень в даний момент зв'язують з розбиттям Росії у війні.

Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України” (22, с.216).

Та після переміщення Союзу до м. Відня Дмитра Донцова усувають від керівництва, а новим головою СВУ став Микола Залізник, чим, як було зазначено в одному з офіційних звітів Союзу, перший “був прикований виступити з Союзу...” (24, арк.3).

Проаналізуємо причини відходу Дмитра Донцова від СВУ, що дасть можливість зрозуміти глибинні процеси, які відбувалися всередині Союзу і відповідно впливали на авторитет організації, а також доповнить новими біографічними нотатками постать Дмитра Донцова.

Цікаво, що в українській історіографії названі майже полярні оцінки цього конфлікту, як і всієї діяльності СВУ. Так, відомий дослідник діаспори Петро Феденко вважав, що Дмитро Донцов і Микола Василько

поступилися ідеєю незалежної України і були згодні на прилучення окупованої України до Австро-Угорської монархії, і співпрацювали разом з австрійськими і німецькими урядовими колами (23, с.59).

Дещо іншої думки дотримується Роман Млиновецький, який виступає на захист Дмитра Донцова, який, на його думку, не бажаючи бути залежним від австрійської політики, вийшов із Союзу визволення України (14, с.59).

Двоїстість позиції Дмитра Донцова відзначає дослідник його життя і творчості Михайло Сосновський, який вважає, що той проводив політичну і пропагандистську акцію під кутом зору українських національних інтересів і відкидав думку про те, щоб перетворити СВУ в австро-німецьку агентуру, але одночасно надіслав австро-угорському генштабу звернення, в якому виступав проти тодішнього керівництва СВУ, називаючи його членів "політичними авантюристами" (20, с.134-135).

На думку сучасного дослідника постаті Дмитра Донцова Миколи Горелова, при звинуваченнях один одного в зраді інтересів України слушність мали обидві сторони, оскільки вони повинні були прислухатися в тій чи іншій мірі до інтересів держав німецького блоку, хоча б тому, що працювали легально на їх території (4, с.66).

Зате Іван Михальський і Борис Корольов дотримуються думки, що фактично Дмитро Донцов не зміг примиритися з усуненням від керівництва Союзу визволення України і став на позиції розколу українського національного руху, на шлях дискредитації діячів Союзу (10, с.7).

Взагалі-то кожна з сторін наводила безліч аргументів на свій захист і в той же час намагалася всіма силами очорнити і звалити всю вину за розкол на протилежну сторону. При цьому їх аргументи досить часто суперечать самі собі. Причому, як СВУ, так і Дмитро Донцов звинувачували один одного в аналогічних провинах.

Так, Олександр Скоропис-Йолтуховський ці розбіжності виводить ще зі спадщини РУПу. "В СВУ не могли удержатися з більш-менш відомих емігрантів ні Д. Донцов, ні М. Залізняк – не могли, бо вони не пройшли Р.У.Півської політичної школи ..." (18, с.33).

Зате Дмитро Донцов пізніше став членом УСДРП, а тому виглядає більш вірогіднішим саме його пояснення проблеми: "І не тому розійшлися союзанці з Донцовим у 1914 році, що вони були безкомпромісними самостійниками, а тому, що я не був уже соціалістом" (20, с.132).

Безпосередньо відхід від організації відбувся під час першого пленуму Союзу, що був скликаний у м. Відні у вересні 1914 року. На ньому, за версією Олександра Скоропис-Йолтуховського, Дмитро Донцов поставив ультимативну вимогу – не робити перевиборів президії. Це питання ставилося на порядок денний у зв'язку з нетактовною поведінкою Дмитра Донцова проти двох членів Союзу (О. Скоропис-Йолтуховського і М. Меленевського – авт.) (19, с.200-205). Коли ж ці збори ультиматум відхилили, Дмитро Донцов вийшов із СВУ і повідомив про це президію листом від 21 вересня 1914 року (11, с.29).

При цьому Олександр Скоропис-Йолтуховський звинувачував Дмитра Донцова і в зраді інтересів України: начебто він став "іграшкою в чужих руках, затемнивши основну ціль самостійності України

дотримуванням вказівок від центральних правительств" (18, с.39-40). Як приклад такого "гріха" наводився випадок, коли Дмитро Донцов, як "представник ЗУР" (Загальної Української Ради – авт.) в м. Стокгольмі навесні 1915 року інформував шведську пресу, начебто нема жодної серйозної української політичної організації, яка б домагалася самостійності, і що Україна почуватиме себе щасливою, якщо до Австрії приріже війна більший чи менший кусок України (18, с.41).

У зв'язку з різними закидами, що їх робили політичні противники Дмитра Донцова, останній декілька разів писав на тему своєї участі й ролі в СВУ та свого виходу з організації. Зокрема, останнє він мотивував тим, що Олександр Скоропис-Йолтуховський, Мар'ян Меленевський і Микола Залізняк встановили контакт з австрійськими урядовими чинниками і хотіли забезпечити собі неподільний вплив в Союзі (6, с.119) та перетворити СВУ у своєрідну допоміжну австро-німецьку агенцію (5, с.82).

У статті "До моїх політичних однодумців (з приводу т. зв. "Союзу визволення України)", виданій в м. Лозанні у липні 1915 року, Дмитро Донцов поставив собі за мету "отворити очі своїм однодумцям на Україні на роль цих політичних еквілібристів і запротестувати проти їх комічних претензій видавати себе за представників російської України" (25, арк.2 зв.). Свій конфлікт з членами СВУ в цій статті він мотивував тим, що на пленумі виступив із пропозицією, щоб президія "давала нам регулярні звідомлення з своєї господарки (доходи, видатки і т.д.)", але ця пропозиція не отримала підтримки, внаслідок чого Дмитро Донцов вийшов з Союзу (25, арк.1).

Правильність вимоги Дмитра Донцова виявилась тоді, коли, внаслідок його скарги, австрійські службовці провели обшуки в членів СВУ і конфіскували у Миколи Залізняка близько 500 тисяч австрійських корон; останній також не міг прозвітувати про використання додаткових 400 тисяч корон, які він одержав на рахунок СВУ за час від серпня до листопада 1914 року (20, с.134).

Твердження членів СВУ, ніби Дмитро Донцов був особою "нездатною до організаційної праці", останній заперечував, як і те, що вже на другий день після розколу голова Союзу і один з членів президії намагалися схилити його відмовитися від свого рішення покинути Союз (25, арк.1). Хоча сучасні дослідники дотримуються думки, що Дмитро Донцов за вдачею був досить "важкою" людиною, і цей фактор міг зіграти вирішальну роль у його стосунках з іншими членами СВУ (5, с.82).

У відповідь на закид соціал-демократа Антіна Чернецького, що мовляв, між Дмитром Донцовим і СВУ прийшло до конфлікту тому, що той став на службу Австрії та Німеччини й вів пропаганду в Швеції на користь австро-німецького союзу, Дмитро Донцов писав: "На службу Австрії та Німеччини Донцов також не став, бо на цю службу став якраз Союз визволення України, бо якраз він (Скоропис-Йолтуховський і Басок-Меленевський) вступив у зв'язок з офіційними урядовими чинниками Австрії. Члени управління зголосили й гратуляційні депеші кайзерові з приводу перемоги його армій" (20, с.131-132). Це однак не завадило Дмитру Донцову працювати протягом всієї Першої світової війни на користь центральних держав, як у Відні, так і в Берліні та Швейцарії (17, с.35).

Скандал розгорівся настільки, що Мар'яна Меленевського (Баска) було публічно побито в Швейцарії, і на суд, як вважав Дмитро Донцов, той побоявся з'явитися (25, арк.2 зв.).

Надалі Дмитро Донцов, Володимир Степанківський та їх однодумці не змирилися з ситуацією, що склалася, і продовжували критикувати Союз. Так, уже в листопаді 1914 року Дмитро Донцов, Олекса Назаріїв і Володимир Степанківський висловили Президенту Головної Української Ради протест проти претензій СВУ на репрезентацію інтересів Наддніпрянської України, а 7 червня 1915 року згадані особи вручили аналогічну заяву керівництву Загальної Української Ради (12, с.162-163).

Навіть за гетьманату Павла Скоропадського, коли Дмитро Донцов очолював Українську телеграфічну агенцію, в одній з розмов з українським консулом у м. Мюнхені Василем Оренчуком, знову виникло питання СВУ. Український консул проінформував про ворожі інтриги проти Дмитра Донцова в м. Берліні і висловив думку, що це справа російських кіл. У відповідь останній звинуватив у цих діях колишніх членів СВУ, "які ще в 1916 році вели компанію проти мене серед німців" (6, с.73).

Найбільш вірогідним видається нам те, що вихід Д. Донцова з організації відбувся внаслідок боротьби за впливи всередині Союзу. А ця боротьба була продиктована розбіжностями в політичних поглядах і підходах до роботи, фінансовими зловживаннями окремих осіб, проблемами в міжособистісних стосунках всередині Союзу і підвищеною амбіційністю окремих членів СВУ.

Конфлікт Дмитра Донцова з СВУ, вважаємо, показав всю аморфність і нестабільність новоутвореного Союзу, що складався з людей, які до його утворення не мали досвіду спільної праці, а крім того ще й різнилися своїми політичними уподобаннями. Для самого Дмитра Донцова співпраця і наступний розрив з СВУ, поряд з пізнішими подіями Української революції 1917-1921 років, сприяли формуванню в нього розчарування у потенційних можливостях тодішнього українського суспільно-політичного життя і привели до розробки ним в майбутньому теорії "чинного націоналізму".

Однак, слід погодитись і з думкою відомого львівського дослідника історії СВУ Івана Патера про те, що в цілому "Союз визволення України вніс вагомий вклад у розвиток українського визвольного руху, піднесенні національної свідомості українського народу й культури. Він став тією політичною силою, заходами й зусиллями якої українське питання набуло міжнародного значення, зробилося чинником світової політики. Союз був поборником віднови і розбудови Української Держави" (15, с.199).

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.4405. – Оп.1. – Спр.4, 13.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф.360. – Оп.1. – Спр.53.

3. Бедрій А. Світоглядно-ідейна біографія Д. Донцова до 1913 року // Визвольний шлях. – 1983. – № 12. – С.1415-1430.
4. Велика історія України: У 2-х томах. – К.: Глобус, 1993. – Т. 1.
5. Головченко В. "Росія взагалі не лишила нам свободи вибору..." (До історії української суспільно-політичної думки напередодні Першої світової війни) // Розбудова держави. – 1995. – № 1. – С.45-52.
6. Горелов М. Предвісники незалежної України: Історичні розвідки. – К.: Рада, 1996.
7. Горелов М.Є. Дмитро Донцов: штрихи до політичного портрета // Український історичний журнал. – 1994. – № 5. – С.78-85.
8. Донцов Д. Рік 1918. – Київ-Торонто: Накладом т-ва "Гомін України", 1954.
9. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. – Прага, 1936.
10. Дорошенко Д. Українство в Росії: Новіші часи. – Відень: Накладом "Союза визволення України", 1916.
11. Жук А. До історії української політичної думки перед (першою) світовою війною // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol. IX. – № 314. – P.417-430.
12. Корольов Б.І., Михальський І.С. "Союз визволення України (1914-1918 рр.): До історії створення та діяльності. – Луганськ, 1996.
13. Лавров Ю.П. Початок діяльності Союзу визволення України // Український історичний журнал. – 1998 – № 4 – С.17-32.
14. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918 рр. з ілюстраціями на підставі споминів і документів. – Львів, 1928-1929. – Ч. 1-2.
15. Мазур О.Я. Східна Галичина в роки Першої світової війни (1914-1918): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1997.
16. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918. – Львів: Каменяр, 1994.
17. Патер І. Визначальна ідея СВУ (За матеріалами "Вістника Союзу визволення України") // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – Львів: вид Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – С.187-200.
18. Резолюції II Всеукраїнського студентського з'їзду 1913 року // Визвольний шлях. – 1984. – № 1. – С.74-75.
19. Роздольський Р. До історії "Союза визволення України" // Український самостійник. – 1969. – Ч. 1. – С.31-40.
20. Самостійна Україна Р.У.П. – Вецляр: вид. СВУ, 1917.
21. Скоропис-Йолтуховський О. "Мої злочини" // Хліборобська Україна – Відень, 1920-1921. – Кн. 2. – Зб. 2, 3, 4. – С.191-237.
22. Сосновський М. Дмитро Донцов: Політичний портрет з історії розвитку ідеології українського націоналізму. – Нью-Йорк-Торонто: Trident International Inc, 1974.
23. Телешун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX століття. – К., 1996.
24. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упорядкували Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Мюнхен, 1983. – Т. 1.
25. Феденко П. Український громадський рух у XX ст. – Подєбради, 1934.

Ігор Коваль

ВІЙНА І ПОЛІТИКА В ДОЛІ ВИЗНАЧНИХ УКРАЇНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ ХХ СТ.

Чи не найзворушливіше висловив своє ставлення до археологічної науки, на наш погляд, великий український поет Тарас Шевченко. 13 серпня 1857 року, повертаючись із заслання, він записав у Щоденнику: “Я люблю археологію. Я уважаю людей, посвятивших себя этой таинственной матери истории. Я вполне сознаю пользу этих раскапываний” (38, с.103).

Якщо зважити, що становлення археології як самостійної науки в Україні відбулося щойно на рубежі XIX-XX століть, то цікаво було прослідкувати, як дві світові війни позначились на долі українських археологів. Варто також визначити місце, яке обирали дослідники старожитностей у найтрагічніші і визначальні для долі своєї батьківщини моменти історії. Бо, як слушно зауважував український історик Іван Лисяк-Рудницький, “на переломі 19 та 20 століть українська справа починає виростати у політичну площину. Інтелігенція, що призвичаїлася до того, що вона є єдиною репрезентанткою українського народу, перейняла на себе політичний провід” (15, с.363).

Після започаткування Михайлом Грушевським археологічних студій у Науковому товаристві імені Тараса Шевченка у Львові серйозні надії на становлення першого українського археолога-професіонала в Галичині подавав студент Львівського університету Володимир Гребеняк. Уже в студентські роки він опублікував наукову працю про пам'ятки ранньозалізного часу в Галичині (7, с.9-23), а результати своїх археологічних розвідок систематизував у ґрунтовній статті (6, с.5-28). Однак лихоліття війни назавжди вирвало з рядів НТШ цього здібного археолога. Ставши до лав Січових стрільців, Володимир Гребеняк у 23-річному віці загинув у бою поблизу Галича 7 червня 1916 року (31, с.418).

Перша світова війна трагічно відбилась і на долі талановитого вченого Йосипа Пеленського. Його капітальна монографія “Halicz w trzech sztuki średniowiecznej” (1914), присвячена пам'яткам княжого Галича і побудована на архівних та переважно археологічних джерелах, мала такий великий успіх, що на осінь того року призначалася габілітація вченого на доцента Краківського університету. Та війна перекреслила всілякі сподівання на професорську кар'єру. Дослідника було мобілізовано до армії. Згодом військові чиновники, переконавшись, що Йосип Пеленський за станом здоров'я є непридатний до фронтної служби, перевели його до санітарної частини в Ярославлі. Відтак воєнні дороги привели вченого до Легіону українських січових стрільців. Його бойові побратими захоплювались жертвністю невтомного дослідника національної культури: “Апостол правди і науки мандрував зі стрільцями від села до села, в голоді і холоді сповняючи дуже ревно свою ідейну працю” (34, с.2). Лише завдяки особистим клопотанням митрополита Андрея Шептицького визначного вченого було звільнено з війська у грудні 1917 року. Після поразки Визвольних змагань польська окупаційна

влада не пробачила Йосипові Пеленському співпраці з урядом Української Народної Республіки в Кам'янці-Подільському і закрила йому двері до омріяної університетської кафедри.

Постать Олега Кандиби /Ольжича/ в археології, подібно як Тараса Шевченка, Івана Франка, Олени Теліги й Василя Стуса – у літературі, була невіддільною від політики. “Науку Ольжич цінував високо, але науку – в розумінні його духовного українського материка – як органічну частину національного процесу й росту, як вияв ольжичівського розуміння “висоти духовної напруги”, як один з виявів “духовної суверенності нації”, – справедливо відзначав Володимир Гординський (5, с.127). Перед талановитим дослідником відкривалась фантастична наукова кар'єра. Уже в час навчання в Карловому університеті (1925-1929рр.) він проводить широкомасштабні розкопки в печері Вертеба в селі Більче-Золоте, де знаходить мальовану неолітичну кераміку, знаряддя праці з кременю та кісток. Найбільшою сенсацією на розкопках “українських Помпей” стало віднайдення у нижньому культурному шарі великої кількості кістякових людських поховань (11, с.1-14).

Наслідком тривалого вивчення пам'яток трипільської культури із власних розкопок, а також із музейних збірок Кракова, Львова і Праги, став блискучий захист Олегом Кандибою докторської дисертації “Неолітична мальована кераміка Галичини”. 23-річний вік дисертанта вказував на його виняткові здібності.

Наукове подвижництво вченого з України в наступні роки, його археологічні успіхи на теренах Галичини, Чехії та Словаччини зацікавили американські наукові установи. У 1932 р. починається його співпраця з американською школою передісторичних дослідів, що тривала 7 років. Український дослідник брав участь у роботі археологічної експедиції, яку проводила Школа з музеями Фогг і Підбоді Гарвардського університету при розкопках у Старчеві поблизу Белграда (Югославія, 1932). Її керівники Владімір Ярослав Фюкс і Джордж Грант Меккурді оцінили Олега Кандибу як авторитетного “спеціаліста мальованої неолітичної кераміки в центральній і східній Європі” (35, с.220).

У 1936-1937 роках Кандиба перебуває в Італії, працюючи в наукових закладах. Одночасно публікує низку праць у журналах різних європейських країн і США. У 1939 р. у виданні Американського інституту археології з'явилися його стаття про орнаментику дністрово-лучайської неолітичної кераміки. Заслужену славу вченому принесла його монографія, видрукувана Природничим музеєм Відня і присвячена археологічним знахідкам з трипільського селища Шипинці на Буковині. У ній автор виводить неолітичну добу України на європейський рівень (4, с.73).

Принади наукової кар'єри Олег Кандиба описав у поезії “Незаномому воякові”:

*Чекає спокуса тебе не одна
І, повні зрадливої знани,
Прозорі озера науки, вина,
Поезії пінні каскади.*

Отож, роздумуючи “в добу жорстоку, як вовчиця” над історичним шляхом, що пройшла його нація – одна з найдревніших у Європі, поет, археолог і політик заповів собі Голгофу в ім'я будучності України:

І в грізні дні залізної розплати

В шинелі сірій вмерти від гранати (20, с.123).

Із 1929 р. Олег Кандиба – член Організації українських націоналістів. У 1937-1942 рр. він очолює Культурну референтуру проводу українських націоналістів. Випробовує долю в дні боротьби за незалежність Карпатської України, а відтак, вирушаючи з похідними групами ОУН у 1941 р., прирікає себе на постійну небезпеку. Гестапівці схопили Олега Кандибу, а 9 червня 1944 року серце патріота не витримало жорстоких катувань.

“У Кандиби-Ольжича взаємний зв’язок між археологією, поезією та політичною думкою далеко глибший, ніж спільність тематики, – писав Андрій Сороковський. – Як археолог, він вивчає те, що найтриваліше в даній культурі – те, що перетривало всі катастрофи історії. Як поет, він плекав твердий, лапідарний стиль. Як націоналіст, він плекав ті особисті якості, які дозволили б народові перетривати всі випробування жорстокої сталінсько-гітлерівської доби” (35, с.223).

Постріл у Сараєво перекреслив також усі надії і плани молодого археолога Ярослава Пастернака, за плечима в якого були розкопки пам’ятки трипільської культури в с.Більче-Золоте на Тернопільщині (1913), досвід етнографічної та музейної праці, публікації в престижному науковому журналі “Ілюстрована Україна”. У серпні 1914 року випускника Львівського університету мобілізують на військову службу до австрійської армії і зараховують до 41-го піхотного полку.

“Де б Пастернака не заносили воєнні лихоліття, – справедливо відзначив архівознавець Тарас Романюк, – чи то на Італійський фронт, чи у військовий шпиталь у чеському містечку Брно, а потім знову на фронт румунський, чи у Катеринослав на півдні України – усюди його супроводило непогамовне бажання студіювати, читати, збирати пісні, оглядати музеї, пам’ятки архітектури та народного побуту” (33, с.453).

Листування вченого часу воєнних лихоліть засвідчує, з якою жадобою він прагнув повернутися до наукової діяльності. У листі, написаному 18 січня 1917 року, дослідник щиро зізнається голові НТШ у Львові, академіку Кирилові Студинському: “Без книжок чоловік дичіє в полі та відчуває потребу вернути до давнішого, культурного заняття” (36, с.304).

“Моїм найголовнішим, задушевним бажанням єсть вернути як найшвидше до поважнішої наукової праці, в якій бачу свою властиву, самотню ціль. Та чоловік стріляє, Господь кулі носить. Аби не довго привелось ще на то свято чекати, а то чоловік полишиться Бог зна як позаду” (17, с.1-2), – з боєм звертається Ярослав Пастернак у листі до етнографа Володимира Гнатюка.

У кривавому протистоянні над річкою Соча на південних кордонах Габсбургської імперії Ярослав Пастернак зазнав тяжкого поранення. Три місяці лікувався у моравському місті Брно. Навіть у такий критичний для свого здоров’я час він не поминає нагоди збагатити знання відвідуванням музеїв, пам’ятних історичних місць, вивченням наукової літератури. Коли організм переборов кризу, вчений відвідує музеї у Трієсті і Брно, оглядає твердиню Шпільберг, з іменем якої пов’язані яскраві сторінки українського національно-визвольного руху XIX століття (там само, с.3-4).

Намагання Ярослава Пастернака звільнитися з військової служби не мали успіху, і офіцер австрійської армії після підписання Брестського

мирного договору опиняється у складі союзницьких з’єднань аж на Катеринославщині. З одного пекла потрапляє в інше і скрушно пише до Львова: “Сидимо на вулкані” (там само, с.13).

Одразу ж після переможного повстання 1918 року у Львові Ярослав Пастернак вступає в ряди Української галицької армії. Військова доблесть вченого-патріота особливо розкрилась у січневих боях 1919 року за місто Жовкву (10, с.102-108). Тут його призначають амуніційним референтом 7-ої Львівської бригади УГА (14, с.157). Разом з соратниками по боротьбі він пережив розпач поразки в ході українсько-польської війни, відступаючи на Наддніпрянщину, а потім знекровлена боями і тифом стрілецька бригада перейшла Збруч, Дністер і долиною Чорного Черемоша подалася на Закарпаття, де була інтернована чехами. Декілька місяців, як згадує брат вченого Северин Пастернак, вони утримувались у місті Ліберці, а пізніше – у Йозефові (25, с.41). “З масового нашого табору у північних Чехах голошу свою присутність ще між живими сего світа, в повнім здоровлю та незломній охоті до праці. Кампанію на Великій Україні перебув зовсім добре, навіть без тифу. За той час пізнав основне, бо переробив в практиці всі державно-політичні течії, чим до війни майже зовсім не займався. І ту справдилась пословиця: добре все знати, та не все робити”, – писав Ярослав Пастернак із табору у Ліберці (17, с.17-18).

У таборі інтернованих він налагоджує культурно-просвітницьку роботу, проводить навчання зі вчорашніми вояками УГА, веде військовий архів. Наприкінці 1920 року вчений приступає до студіювання музейної справи. “Тепер читаю его потрохи, головне “музейнецьке діло” і дальше справи. “Тепер читаю его потрохи, головне “музейнецьке діло” і дальше справи, розбираю поволі і здаєсь мені часто, що говорю при тім з Вами та плани роблю на будуче”, – ділиться враженнями на воскресіння своєї професійної надії Ярослав Пастернак у листі до вчителя Іларіона Свенціцького (19, с.10).

Сучасний дослідник Микола Мушинка так підсумовує епопею вченого: “Ярослав Пастернак ціле життя боровся за самостійну Українську державу, спочатку зі зброєю в руках (в рамках Української галицької армії), потім словом, пером, археологічною киркою” (18, с.77).

Парадоксально, але факт: опинившись через військово-політичні обставини на чужині, саме завдяки політиці українська еміграція отримала можливість жити повнокровним національним життям. Цьому сприяла політика президента Чехословацької республіки Теодора Масарика, який всіма силами і засобами дбав про ідеологію чеського національного відродження. Тому Прага в післявоєнний період стала найбільшим і найпередовішим осередком української еміграції.

Загальний стан української археологічної науки того часу охарактеризував Ярослав Пастернак у листі до Володимира Гнатюка від 3 червня 1923 року: “У сусідніх народів археологія вже досить розвинена, археологічна система поставлена на ноги, а у нас? Досить багато необхідної праці чекає на своїх людей...” (37, с.27-28).

У стінах Українського вільного університету, перенесеного в 1921 р. з Відня до Праги, Пастернак слухав лекції з археології у професора Вадима Щербаківського – спеціаліста з проблем палеоліту України, орнаментики трипільської культури і писанкарського мистецтва. Тут працювали також інші емігранти з України, археологи Іван Борковський, Лев Чикаленко і Олег Кандиба.

Ярослав Пастернак, який наприкінці 1928 року повернувся на батьківщину після сенсаційних наукових відкриттів у Празі, що дістали загальноєвропейського визнання, перший з-поміж українських вчених визначив статус археології як національної науки. У своїй науковій програмі одразу ж після приїзду до Львова археолог заманіфестує, що ми, українці, “є рівноправними представниками у великій родині культурних народів Європи та гідні кращої долі” (27, с.2). На глибоке переконання вченого, археологія повинна стати особливо цінною національною наукою і доводити всьому світові, що український народ – єдиний і нероздільний, він є свідомий своєї окремішності (26, с.291).

Архівні джерела авторитетно засвідчують, що розгортання археологічних досліджень під керівництвом доктора Ярослава Пастернака на території Галичини стали для польських окупаційних властей дуже небезпечною політикою. Для ведення наукових розкопок необхідно було отримати дозвіл Управління консервації Львівського воєводства. Перше письмове звернення голови НТШ Кирила Студинського від 1 липня 1931 року до відділу мистецтв при воєводському уряді у Львові з проханням надати дозвіл на польові дослідження Ярославу Пастернаку було проігноровано польською стороною (16, с.100). 15 січня 1932 року Кирило Студинський надсилає повторний запит на ім'я начальника воєводського управління (там само, с.100). Цей лист теж залишився без відповіді. Не маючи надії на місцеве вирішення проблеми, НТШ звернулося до Міністерства віровизнань і освіти у Варшаві. І тільки аж у вересні 1932 р. львівський воєвода Рожнецький видав розпорядження про дозвіл на проведення пошуків на території Львівського воєводства всього на один рік (там само, с.105).

Крім таких дискримінаційних обмежень, український вчений знаходився під постійним поліцейським наглядом. Зокрема, у донесеннях місцевого коменданта польської поліції міститься інформація про перебування археолога в селі Залісці, де він розкопував пам'ятки липицької культури (там само, с.121).

Особливий вплив на піднесення суспільно-політичного життя в Галичині в другій половині 30-их років мали археологічні відкриття Ярослава Пастернака в княжому Галичі-Крилосі. Відкриття фундаментів Успенського католицького собору і тлінних останків Князя Ярослава Осмомисла націоналістичний публіцист Дмитро Палів назвав “подією, що випростувала хребет нації” (28, с.4). Під завершення археологічного сезону 1937 року практично кожен день до Станіславського воєводського управління державної поліції надходили поліцейські донесення про громадсько-політичний резонанс відкриттів славетного вченого. 18 серпня 1937 року слідчий відділ інформував управління поліції: “У зв'язку з проведенням проф. Пастернаком зі Львова археологічних розкопок в Крилосі націоналістичні сили всіма засобами проводять націоналістичну пропаганду, а найголовніше вони підкреслюють приналежність земель Східної Малополющі до українського народу вже на початку XII століття” (8).

У наступному донесенні із досить промовистою назвою “Націоналістична пропаганда у зв'язку з розкопками в Крилосі” поліцейські інформатори повідомляли воєводське управління, що

22 серпня на Крилоській горі зібралися делегації зі Горожанки, Сокаля, Рогатина, Жовкви, Львова, Підгайців, Станіславава.

“Перед присутніми з промовою виступив доктор Ярослав Хмилевський з Станіславава і Сергій Гошовський, член ОУН з Крилоса, – повідомляв інформатор. – Вони говорили про розкопки, які походять з XIII століття, в основному доводячи існування на той час українського народу. Більше того, Гошовський акцентував, що костел Св. Станіслава в Галичі був у давнину українською церквою, яку поляки переробили на католицький храм” (там само).

“Незважаючи на тривожні передвоєнні дні, – писав у своєму дослідженні археолог Володимир Петегрич, – впродовж серпня 1939 року Ярослав Пастернак зумів провести доволі масштабні розкопки Валявського могильника” (30, с.115). За день до початку Другої світової війни вчений, маючи на те дозвіл митрополита Андрея Шептицького і усвідомлюючи всю небезпеку ситуації, заховав у крипті собору Св. Юрія у Львові найціннішу знахідку зі своїх розкопок у Галичі-Крилосі, яку ідентифікував запискою, датованою 31 серпнем 1939 року: “Це є тлінні останки основника згаданої катедри, галицького князя Ярослава Осмомисла, що помер 1187 року...” (1, с.61).

В умовах німецької окупації, коли фашистська влада насильно призупинила діяльність всіх українських наукових інституцій, тільки багаторічна співпраця Ярослава Пастернака з НТШ дала змогу йому знайти матеріальну підтримку і домогтися видрукування монографії “Старий Галич” (1944) – найвизначнішої історичної праці воєнного періоду, в якій узагальнено підсумки майже сторічних археологічних досліджень княжого міста (13, с.70-71). Завдяки фінансовій допомозі НТШ археолог проводить безпрецедентні, як для воєнної пори, розкопки селища культури лійчастого посуду біля Львова (23, с.3), селища лінійно-стрічкової кераміки в с. Котоване (21, с.3), а також давньоруської пам'ятки поблизу с. Літинь на Дрогобиччині (22, с.3).

21 листопада 1943 року Ярослав Пастернак виступив на засіданні “Спілки науковців” у Львові з доповіддю “До галицької генези”, в якій вперше прозвучала думка, що етнічне обличчя України почало формуватися в умовах автохтонної трипільської культури (24, с.13).

Не дочекуючись чергового “визволення” Галичини більшовиками, що неминуче призвело б до арешту, вчений у 1944 р. назавжди покидає батьківщину. З цієї ж причини над проблемами української археології в еміграції змушені були працювати Михайло Міллер, Лев Чикаленко, Петро Курінний, Наталія Корлиш-Головка. Те, що їх вимушений вибір був правильний, показали події, що розгорталися в Україні після відновлення більшовицького режиму.

Однією із найдраматичніших і найбільш загадкових історій, пов'язаних з комуністичним духовним поневоленням, є так звана “справа Петрова”. Навесні 1949 року українська еміграція дізналася про таємниче зникнення в Мюнхені вченого енциклопедичних знань Віктора Павловича Петрова-Домонтовича, автора цінної праці “Походження українського народу” (1947), який у роки німецької окупації залишив Україну. Довкола трагічної події виникали щораз нові здогади, аж поки Михайло Міллер не звернув увагу на іменний покажчик у монографії Олександра Монгайта

“Археология в СССР”, де згадується прізвище й Віктора Петрова (2, с.175).

“Я пережив під софитами 25 років, працюючи весь час викладачем історії давнього світу та археології, – згадував Михайло Міллер. – Ця довголітня практика навчила мене читати в советській публікації поміж рядками, бути в курсі советської політики відносно науки та розуміти всі явища тієї політики” (32, с.2). Як пізніше з’ясувалося, Петров співпрацював із КДБ і в Мюнхені якийсь час виконував завдання радянської розвідки. Та цей прикрий епізод у долі визначного вченого не може бути приводом для його осудження, тому що всі попередні та й наступні його етапи життя є прикладом подвижницького служіння науці. Якщо йому, як і Олександрю Чернишу, якому спочатку в провину ставили перебування у німецькому полоні, врешті-решт відкрилися двері до науково-дослідних закладів, то деякі інші видатні дослідники української старовини пережили справжню трагедію: Йосип Пеленський, Ярослав Легінь і Михайло Клапчук. Скажімо, Пеленський, працюючи старшим науковим працівником Львівського відділення інституту археології АН УРСР, підготував до друку рукописи монографій “Червенські городи” (1947), “Стародавній Львів” (1947), “Давньоруський княжий двір” (1950), “Галич і його будівництво у древній добі” (1952), однак жодна з них не була надрукована, а вчений помер у 1957 році в повному невизнанні і забутті.

Архівні документи переконливо засвідчують, який тотальний нагляд здійснювався з боку енкаведистських органів за улюбленим учнем Ярослава Пастернака, священником-археологом з с. Крилоса Ярославом Легінем (9). Обставини насильного вигнання Легіня з крилоської парохії, а відтак і його загадкова смерть у розквіті сил дають підставу твердити про ще один злочин більшовиків над “цвітом” української інтелігенції.

Арешт, вчинений “смершівцями” влітку 1944 року над двадцятичотирирічним археологом, членом ОУН Михайлом Клапчуком, майже на чверть століття відірвав його від вивчення старожитностей прикарпатського краю. Незважаючи на всі ті переслідування, що тривали до кінця його днів (1984), Михайло Клапчук виявив 170 археологічних пам’яток, підготував і видрукував близько 100 наукових праць.

Через духовну Голгофу українські прогресивні археологи змушені були йти аж до падіння комуно-більшовицького режиму та розпаду СРСР. Імперська політика не гребувала в засобах насильства навіть над такими всесвітньо відомими вченими-археологами як, приміром, Михайло Грушевський, що мав наукову і громадянську мужність виводити початки українського національного життя від епохи літописних антів (3, с.10).

Жити і творити в століття, коли перед лицем ворога, громадянської розрухи, трьох світових воєн, небачених в історії людства тоталітарних режимів треба було показувати споконвічне право українського народу бути господарем на своїй рідній землі – це справжній подвиг вітчизняних археологів. Тому справедливими є слова Ярослава Пастернака, звернені до своїх соратників: “Вони перші добували наглядні докази окремішності українського народу, що своїм коренем сягає в глибину тисячоліть; вони своєю працею у досліджуванні української старовини розбуджували приспану під тиском окупантів національну свідомість українського народу; вони вкінці своїми досягненнями і публікаціями збагатили не

тільки українську науку, але дали теж цінний вклад у розвиток європейської археологічної думки і тому мають своє місце між чоловічими археологами світу” (29, с.11).

Література

1. Бандрівський М. Співпраці Церкви і НТШ в царині археології // Київська Церква. – Київ-Львів, 1999. – № 4.
2. Білокінь С. Довкола темниці // Петров В. Походження українського народу. – К., 1992.
3. Браїчевський М.Ю. Біля джерел слов’янської державності. – К., 1964.
4. Винар Л. Наукова діяльність Олега Кандиби // Український історик. – 1985. – Т.1-4.
5. Гординський В. Сфінкс чи історична постать? // Календар альманаху “Нового Шляху” на 1977 р. – Торонто, 1977.
6. Гребеняк В. Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини // Записки НТШ. – Львів, 1915. – Т.122.
7. Гребеняк В. Сліди скитської культури в Галичині // Записки НТШ. – Львів, 1914. – Т.117.
8. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 68. – Оп. 2. – Спр.420.
9. ДАІФО. – Ф. 388. – Оп. 2. – Спр. 7.
10. Жовківщина: Історичний нарис. – Жовква – Львів – Балтимор, 1994. – Т.1.
11. Кандиба О. Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1928 та 1929 // Записки НТШ. – Львів, 1937. – Т.154.
12. Клапчук В. Михайло Миколайович Клапчук // Страгора: Книга про Наддніпрянщину. – Львів, 1994.
13. Кучер Р.В. Наукове товариство імені Т.Шевченка. – К., 1992.
14. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994.
15. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998.
16. ЛНБ НАН України. – Відділ рукописів. – Ф.26. – Спр.42.
17. Львівська Наукова бібліотека Національної академії наук України. – Відділ рукописів. – Ф.34. – Спр.436.
18. Мушинка М. Ярослав Пастернак – дослідник кам’яної історії України // Артанія. – К., 1996. – № 2.
19. Національний музей у Львові. – Відділ рукописів. – Архівний фонд. – Оп.1. – Спр.521.
20. Ольжич О. Присвята // Цитаделя духа. – Братислава, 1991.
21. Пастернак С. Заговорили і земля і каміння // Літопис Червоної Каліни. – Львів, 1992. – № 4-5.
22. Пастернак Я. Археологічні знахідки на Дрогобиччині // Львівські вісті. – Львів, 1942. – Ч.205.
23. Пастернак Я. Археологічні розкопки на Бойківщині // Краківські вісті. – Краків, 1942. – Ч.250.
24. Пастернак Я. Археологічні розкопки у Львові // Львівські вісті. – Львів, 1942. – Ч.166.
25. Пастернак Я. До галицької етногенези // Наші дні. – Львів, 1943. – Ч.12.

26. Пастернак Я. З покутської старовини // Життя і знання. – Львів, 1936. – Ч.10.
27. Пастернак Я. Середньовічні розкопи на Празькому Граді та майбутні в Крилосі // Діло. – Львів, 1928. – Т.91.
28. Пастернак Я. Старий Галич // Ми і Світ. – Торонто, 1958. – Ч.51.
29. Пастернак Я. Ті, що розкрили підземний архів України // Терем. – Детройт, 1962. – Ч.1.
30. Петегирич В. Валявський могильник // Галич і Галицька земля: Збірник наукових праць. – Київ – Львів, 1998.
31. Петегирич В., Павлів Л. Археологія у дослідженнях членів НТШ // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т.222.
32. Петров В. В справі зникнення проф. В.Петрова // Шлях перемоги. – Мюнхен, 1956. – Ч.28.
33. Романюк Т. Одинадцять листів Ярослава Пастернака до Володимира Гнатюка // Записки НТШ. – Львів, 1995. – Т.230.
34. Романюк Т., Лукомський Ю. Нереалізовані можливості // Поступ. – Львів, 2000. – Ч.1.
35. Сороковський А. Ольжич як науковець // Український історик. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1994. – № 1-4.
36. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до К.Студинського (1891-1941). – К., 1993.
37. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 309. – Оп.1. – Спр.2404.
38. Шевченко Т. Щоденник // Шевченко Т.Г. Твори: В п'яти томах. – Т. 5. – К., 1979.

ОСВІТА

Степан Сворак

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ (1944-1964): ІСТОРИЧНИЙ, СОЦІАЛЬНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

Світовий досвід свідчить, що характер і сутність системи освіти визначаються соціально-політичним ладом та економічними умовами життя того чи іншого суспільства. Виходячи із завдань, що стоять перед державою на кожному конкретному історичному етапі, її владні інститути намагаються змінювати й освітню систему, чи пристосовувати її до нових умов (18, с.4).

У досліджуваний період визначальний вплив на суспільно-політичне життя краю, систему освіти в цілому і загальноосвітню школу зокрема, мали різні фактори. По-перше, становлення цієї системи в західноукраїнському регіоні відбувалося в умовах величезних збитків, завданих усім сферам народного господарства СРСР у роки Другої світової війни. На долю УРСР випало 42 відсотки усіх матеріальних втрат Радянського Союзу у війні (19, с.267). По-друге, розвиток загальноосвітньої школи зумовлювався розробленими комуністичною партією планами розгорнутого соціалістичного будівництва. По-третє, становлення і розвиток радянської системи освіти в регіоні проходили в умовах відкритого у перше повоєнне десятиріччя та прихованого надалі політичного протистояння. По-четверте, масові репресії органами влади проти місцевого населення, насильницька депортація багатьох десятків тисяч учасників і прихильників націоналістичного підпілля, священнослужителів та віруючих Української греко-католицької церкви, їх часткове повернення в рідні краї та повторне виселення. І, нарешті, у заклади освіти краю, як і в усі інші сфери життя, з перших днів визволення західноукраїнських областей від фашистських загарбників почали вливатися вчительські кадри, направлені сюди з інших районів УРСР (СРСР), де середовище їхньої праці істотно відрізнялося від суспільно-політичних умов досліджуваного регіону.

Під дією цих факторів відбувалися, з одного боку, кількісні та якісні зрушення самої системи освіти, а з іншого – змінювалося й саме суспільство, його освітня, професійна, соціальна й національна стратифікація, зумовлюючи, в свою чергу, трансформацію системи освіти й виховання.

Не підлягає сумніву, що ефективність діяльності загальноосвітньої школи безпосередньо залежить від розгорнутості мережі шкіл. То ж з

перших днів звільнення західноукраїнських земель від німецько-фашистських окупантів відбудова зруйнованих у роки війни шкіл та пристосування під них приміщень іншого призначення виступає першочерговим завданням органів влади та громадськості. Розв'язання цієї проблеми ускладнювалося в регіоні, як і в країні в цілому, недостатнім державним фінансуванням та браком матеріально-технічного забезпечення бюджетних асигнувань. Зокрема, на відбудову народного господарства УРСР за планами першої повоєнної п'ятирічки (1946-1950 рр.) спрямовувалось лише 19 відсотків всесоюзних капітальних вкладень, хоча збитки України, що їх вона зазнала в роки війни, становили, як уже відзначалося, 42 відсотки союзних. За таких умов централізоване фінансування шкільного будівництва було вкрай обмеженим і здійснювалося переважно за рахунок промислових підприємств, колгоспів та радгоспів, а також силами громадськості. У Чернівецькій області, зокрема, у 1949-1950 навчальному році за рахунок бюджету планувалося побудувати 4 школи, а методом "народної будови" – 18 (13, арк.20). Тобто турбота про школи перекладалася майже повністю на громадськість. У червні 1946 р. у підготовці шкіл до нового навчального року взяли участь понад 108,5 тис. осіб. Вони відремонтували 778 шкіл і 965 квартир для вчителів. Того ж року силами громадськості було відбудовано у тій же Чернівецькій області 683 школи, а в Закарпатській – понад 300 (21, с.78). У цілому ж за 1946-1950 роки в західних областях УРСР було споруджено 969 нових шкіл. Однак значна кількість учнів навчалась у другу і навіть у третю зміни (23, с.78).

Такий режим роботи шкіл, поряд з іншими причинами, позбавляв учительські колективи можливості організувати повноцінний процес навчання, істотно впливав на якість знань. Відсоток учнів-другорічників зменшувався повільно. У 1946-1947 навчальному році відсоток другорічників становив 9,9, а в 1950-1951 навчальному році – 7,7 (там само, с.84).

На вирішення проблеми переведення шкіл в одну зміну навчання були спрямовані сотні постанов республіканських, обласних, міських та районних органів партійно-радянської влади, організоване соціалістичне змагання районів та областей. Проте ці заходи, не підкріплені фінансово й матеріально-технічними засобами, не давали, та й не могли дати, сподіваних результатів. Найважливіша мережа шкіл не здатна була забезпечити однозмінної роботи. І на середину 50-х років майже 16 тис. шкіл в Україні (33,2 відсотка від їх загальної кількості) працювали у дві і три зміни. У них навчалось 1 млн. 760 тис. учнів (24, с.155). Одночасно будівельні організації, не маючи належної бази та відповідного забезпечення робіт, не могли сповна використати навіть ті невеликі фонди, які виділялися державою на капітальне будівництво закладів освіти та культури. У 1952 р. в Україні залишилось не реалізованими 87 млн. 200 тис. карбованців. План будівництва шкіл того року не виконали 4 з 8 західних областей. Навіть на 11 лютого 1953 р. тут ще не розпочинали будівництво шкіл за планом 1950 р. (13, арк.1)

Робота освітніх закладів краю ускладнювалась і відсутністю електричного освітлення. У цілому в Україні на початок 50-х років було

електрифіковано 79 відсотків міських і лише 5 відсотків сільських шкіл. Попри те, що "електрифікація всієї країни" залишилась програмним завданням партії, плани електрифікації шкіл систематично не виконувались. Не змогла зарадити справі і нова їх хвиля, що розгорнулася з початком 60-х років. Лише в Закарпатській області на 1965 р. залишалось без електричного освітлення 138 шкіл з 745. А в цілому стан електрифікації шкіл в УРСР і стосовно до кожної із західних областей відбиває таблиця 1.

Таблиця 1

Відомості про кількість шкіл системи Міністерства освіти УРСР, які не мають електричного освітлення на початок 1965/1966 навчального року*

Назва областей	Загальна кількість шкіл						У тому числі середніх					
	Місто		Село		Разом		Місто		Село		Разом	
	Всього шкіл	з них не мають електр. освітлення.	Всього шкіл	з них не мають електрич. освітлення.	Всього шкіл	з них не мають електрич. освітлення.	Всього шкіл	з них не мають електрич. освітлення.	Всього шкіл	з них не мають електрич. освітлення.	Всього шкіл	з них не мають електрич. освітлення.
Волинська	84	–	881	188	965	188	51	–	78	–	129	–
Закарпатська	13	–	615	138	745	138	56	–	71	–	127	–
Івано-Франківська	119	–	689	131	808	131	62	–	74	–	136	–
Львівська	255	2	1452	243	1707	245	162	1	131	3	239	4
Рівненська	93	6	853	248	946	254	53	–	76	3	129	3
Тернопільська	106	12	960	165	1066	177	52	–	94	1	146	1
Чернівецька	89	6	401	4	490	10	45	–	66	1	111	1
Всього по західних областях УРСР	876	26	5851	1117	6727	1143	481	1	590	8	1017	9
Всього по УРСР	6166	121	22870	3841	29036	3962	2885	2	3210	37	6095	39

* Складено на основі 17, арк.84.

Як видно із неї на кінець означуваного періоду в західних областях України не мали електричного освітлення 1143 загальноосвітні школи, що становило третину від усіх неелектрифікованих шкіл України.

На початок 60-х років були досягнуті позитивні зрушення у переведенні шкіл на однозмінну роботу. Ухвалена 4 травня 1958 р. спільна постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР “Про хід виконання рішень ХІХ з’їзду КП України про ліквідацію двозмінного навчання в загальноосвітніх школах Української РСР”, основні завдання якої були конкретизовані у Постанові Ради Міністрів УРСР і Української республіканської ради профспілок (13 квітня 1959 р.) та в Наказі міністра освіти УРСР (16 січня 1959 р.), визначила механізм реалізації рішень партійного з’їзду та вказала на джерела фінансування пов’язаних із цим робіт. Упродовж наступних років питання зміцнення та розширення матеріально-технічної бази шкіл і переведення їх на роботу в одну зміну неодноразово обговорювалось обласними, міськими та районними комітетами партії, виконкомом рад депутатів трудящих (від обласних до сільських), зборами трудових колективів. Ця проблема, як і багато інших в радянські часи, стала “всенародною справою”.

Згадане рішення ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР, як і відповідні рішення місцевих партійно-радянських органів, мало насамперед політичний характер. У забезпеченні потреб загальноосвітньої школи, покликаної надати відповідну освіту дітям, акцент переносився з державних органів на трудові колективи промислових підприємств, колгоспів, радгоспів і т. ін. Випробуваними методами вирішення цієї “всенародної справи” ставали “суботники”, “недільники”, “місячники” допомоги школі, соціалістичне змагання за кращу і дієвішу організацію будівництва і ремонту шкіл, навчальних кабінетів та майстерень, оснащення їх відповідним приладдям.

У фондах державних архівів нами проаналізована величезна кількість матеріалів, які наочно демонструють, як постійний тиск партійно-радянських органів на трудові колективи у справі залучення їх коштів на потреби школи засобами масованої пропаганди перетворювався в “ентузіазм” трудящих. У західноукраїнському регіоні не було такої області, в якій би обласний комітет КПУ та виконком обласної ради депутатів трудящих не схвалював “ініціативу” жителів якогось населеного пункту чи району, спрямовану на поліпшення матеріально-технічної бази школи або ж підготовки її до нового навчального року. Такі “ініціативи” мали бути підтримані жителями решти сіл, районів, міст, області.

У цій “всенародній справі” допомоги школі, як і в багатьох інших, не обходилось без притаманного періоду розгорнутого будівництва соціалізму окомилування. У прагненні місцевих керівників різних рівнів виглядати не гірше від інших у турботі про школу траплялися й курйози. Наприклад, у звіті Тернопільського обласного відділу народної освіти за 1959-1960 навчальний рік вказувалось, що значний внесок у зміцнення матеріально-технічної бази шкіл зробили учнівські ремонтно-будівельні бригади. Кращими з них називались бригада Козівської середньої школи, яка виготовила 60 тис. штук цегли на місцевому заводі і побудувала окремі будинок для шкільних майстерень, та бригада

Пробіжнлянської середньої школи, яка побудувала двоповерхове приміщення на 10 класних кімнат. А в цілому, за згаданим звітом, члени учнівських ремонтно-будівельних бригад Тернопільської області за 1959 рік звели одне та відремонтували 65 шкільних приміщень, побудували 24 майстерні та добудували у діючих школах 51 класну кімнату (18, арк.16). Не відставали у цьому плані учнівські ремонтно-будівельні бригади й інших областей.

Усе ж на початок 60-х років матеріально-технічна база шкіл регіону розширилась і зміцніла. Зокрема, у Станіславській області, в одній із перших в Україні у 1960/1961 навчальному році, всі загальноосвітні школи були переведені на роботу в одну зміну. Досягнуто це було шляхом збільшення площ шкіл на 1150 класних кімнат, 500 класних кімнат було побудовано і добудовано, а 650 – розташовано у пристосованих для цього адміністративних та господарських приміщеннях (1, арк.33).

Значна робота, спрямована на ліквідацію змінності в роботі шкіл, була проведена і в Рівненській області. У 1957/1958 навчальному році тут із 961 школи заняття в одну зміну провадились лише в 345. Не вистачало 1984 класних кімнат. А протягом двох наступних років за рахунок державних фондів в області передбачалось побудувати лише 221 класну кімнату. То ж основне навантаження лягало на колгоспи і радгоспи. За постановою обкому КПУ та виконкому обласної Ради депутатів трудящих від 7 лютого 1958 р. колгоспи і радгоспи до 1960 р. мали завершити спорудження 92 шкільних приміщень на 476 класних кімнат та добудувати в діючих школах 1287 класних кімнат. Крім того, за рахунок промислових підприємств, колгоспів і радгоспів за той же час передбачалось обладнати в школах області 256 навчальних кабінетів та 105 майстерень (4, арк.10-11). Подібна робота провадилася й у Тернопільській, Волинській, Львівській, Чернівецькій та Закарпатській областях. Однак, незважаючи на величезні зусилля трудових колективів, щорічні плани шкільного будівництва були для них непосильні.

Форсовані, але не забезпечені державою економічно, темпи шкільного будівництва, насильницьке прискорення процесів урбанізації в регіоні, у тому числі й шляхом створення мережі навчальних закладів профтехосвіти та мобілізації до них юнаків і дівчат шкільного віку, призводили до відчуження загальноосвітньої школи від суспільства, породжували байдужість батьків та дітей щодо ліквідації неписьменності і отримання обов’язкової семирічної (восьмирічної), а потім і середньої освіти. Джерелами цієї байдужості були, з одного боку, соціальна і політична спрямованість навчання і виховання у загальноосвітній школі, а з іншого – незадовільний матеріальний стан більшості родин краю та сповідувані ними морально-політичні засади, що не співпадали із засадами соціалістичного будівництва. Це й стало однією з поважних причин того, що далеко не всі родини краю скористалися правом на загальнообов’язкову семирічну (з 1949 р.) і восьмирічну (з 1959 р.) освіту.

Перехід до обов’язкової восьмирічної освіти був визначений законом “Про зміцнення зв’язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР”, прийнятим Верховною Радою УРСР 17 квітня 1959 р. “Готуючи молодь до життя, – читаємо в

законі, – радянська школа має виховувати у підростаючого покоління свідомість того, що кожна людина, живучи в комуністичному суспільстві, повинна вносити лепту своєю працею в будівництво і дальший розвиток цього суспільства. На школу покладається обов'язок готувати освічених людей, які добре знають основи наук і, разом з тим, здатні до систематичної фізичної праці, виховувати у молоді прагнення бути корисною суспільству, брати активну участь у виробництві матеріальних цінностей, потрібних для суспільства” (21, с.513). У цьому законі, як і в марксистсько-ленінському вченні в цілому, комуністичне суспільство виступало міфологізованим ідеалом, заради наближення до якого мали самовіддано і жертвовно працювати всі громадяни соціалістичного суспільства, привчаючись до цього ще в школі. Саме тому закон визнавав, що обов'язкове навчання “є найважливішим державним завданням, його здійснення повинно стояти в центрі уваги органів державної влади, громадських організацій і всіх батьків”. Та незважаючи на те, що обов'язкове навчання трактувалось законом як “найважливіше державне завдання”, на батьків перекладався обов'язок “посилати дітей до школи і створювати умови (виділення наше – Авт.) для нормального їх навчання” (там само, с.514).

Аналіз річних звітів районних, міських та обласних відділів народної освіти показує, що питання залучення дітей шкільного віку до навчання, збереження учнівських контингентів було предметом постійної уваги партійних та радянських органів. Воно обговорювалось на сесіях та засіданнях виконкомів Рад усіх рівнів, у партійних і комсомольських організаціях і трудових колективах, на батьківських зборах. У багатьох школах були утворені комсомольські та піонерські пости, які стежили за відвідуванням уроків учнями. Батьки, діти яких не відвідували школу, запрошувались на засідання виконкомів рад, правлінь колгоспів і дирекцій підприємств, на збори батьків, засідання педагогічних рад та батьківських комітетів шкіл. Із цього питання причетними до справ школи інституціями ухвалювалось сотні постанов та рішень, схвалювались десятки ініціатив. Та дієвість таких постанов і рішень, зважаючи на рік та обставини їхньої ухвали, була мізерною. Просякнуті формалізмом, вони й ширили формалізм.

Згаданими постановами і рішеннями різних інстанцій усіх рівнів передбачались заходи щодо всеобучу і визначалися терміни їх виконання. Проте в них годі було й шукати причини труднощів у здійсненні всеобучу. Лише в поодиноких матеріалах до таких постанов і рішень ці причини простежуються опосередковано. Наприклад, у звіті Рівненського обласного відділу народної освіти за 1956/1957 р. ніби між іншим вказується, що вчителі Великомідської середньої школи Степанського району часто відвідували родини, діти з яких не відвідували школу, а дирекція школи надала таким родинам допомогу дитячим одягом та взуттям (9, арк.6). Тим часом саме бідність селян, принаймні до кінця 50-х років, а також атмосфера репресій залишалися головними причинами невідвідування школи багатьма дітьми. Ще і в 1952/1953 навчальному році у Волинській області поза школою залишалось 7700 дітей, у Дрогобицькій – 5000, у Львівській – 12000 (14, арк.135).

У 1955 р. у цілому по УРСР не навчалось 55567 дітей шкільного віку, а в західноукраїнських областях, як видно з таблиці 2 (складено на підставі матеріалів, що зустрічаються там само), – 16904 дітей.

Таблиця 2

**Кількість дітей, не охоплених навчанням
у західних областях УРСР на 1955 рік**

Області	Кількість дітей, не охоплених навчанням
Волинська	2599
Дрогобицька	1148
Закарпатська	1566
Львівська	2044
Рівненська	3270
Станіславська	2650
Тернопільська	1622
Чернівецька	2005
Всього	16904

Отже, того року понад 30 відсотків від усіх дітей УРСР, не охоплених навчанням, припадало на західні області, хоч доля їх населення в загальній кількості жителів України становила лише близько 19 відсотків (22, с.7-8).

Невиконання законів про загальну семирічну (восьмирічну) освіту зумовлювалось не тільки тим, що не всі діти, через названі вище причини, залучались до школи, а й значним відсівом тих учнів, які навчалися. Впродовж 1955/1956 навчального року, приміром, навчання в школах УРСР припинили 323,3 тис. учнів, або 6,1 відсоток. Ще більшим був цей відсів у школах західних областей. У Тернопільській області він становив 6,6, а в Дрогобицькій – 6,9 відсотка (11, арк.54). Залишали навчання насамперед другорічники. Якщо за підсумками 1946/1947 навчального року повторно у тих же класах було залишено 9,9 відсотка від усіх школярів регіону, то за підсумками 1950/1951 навчального року – 7,7 відсотка (23, с.87). Навіть у 1957/1958 навчальному році на другий рік було залишено у Волинській області 5,1 тис. учнів, Дрогобицькій – 6,7, Львівській – 8,1, Станіславській – 8,3, Тернопільській – 5,1 тис. учнів, а всього по названих областях було 33,3 тис. другорічників (10, арк.125).

Причини “другорічництва” були різними і пояснювались вони негараздами організаційного, економічного, політичного та педагогічного характеру. Проте разом з другорічництвом та спричиненим цим явищем відсівом учнів зі школи виконання законів про всеобуч гальмувалось незадовільною роботою із залучення дітей до навчання, нездатністю держави забезпечити належний матеріально-технічний рівень школи та відповідний матеріальний стан як учнів, так і вчителів. Тому й завдання із всеобучу із року в рік не виконувались. А західні області УРСР впродовж усього досліджуваного періоду мали показники значно нижчі, ніж у цілому по республіці. Якщо в УРСР у 1956/1957 навчальному році в цілому навчалось 98,3 відсотка дітей шкільного віку, то в Дрогобицькій області – 96,4, Рівненській – 96,0, а в Тернопільській – 94,3 відсотка. У 5-7

класах того ж року у Станіславській області навчалось 94,6 відсотка дітей, у Рівненській – 94,1. У Дрогобицькій області до першого класу тоді пішло 16 тис. дітей з 17 тис. (94,1 відсотка), а в Тернопільській – 20,2 тис. з 25,4 тис., тобто 79,5 відсотка (5, арк.53).

Проблеми, що впродовж багатьох років накопичувалися в загальноосвітній школі, у тому числі й у зв'язку з неповним виконанням законів про загальне обов'язкове навчання та з ліквідацією неписьменності і малописьменності, спричинили зниження загального рівня освіти населення країни, що загрожувало престижності радянської системи освіти та політичної системи СРСР в цілому. То ж недоліки в роботі загальноосвітньої стаціонарної денної школи покликані були ліквідувати заочні та вечірні (змінні) школи робітничої і сільської молоді. Такі школи, в яких молодь без відриву від виробництва підвищувала свій освітній рівень, знайшли поширення і в західноукраїнському регіоні. У 1949 р. у Львові було відкрито міжобласну заочну середню школу, яка через свої консультаційні пункти обслуговувала всіх учнів західних областей України, а з 1954 р. у кожній області створювалися свої заочні школи (23, с.81). Розширювалася й мережа вечірніх шкіл працюючої молоді. Якщо, скажімо, в 1951/1952 навчальному році в цілому по Україні працювали 772 школи (2 початкові, 76 семирічних і 693 середніх), то в 1954/1955 навчальному році їх уже стало 1199 (3 початкові, 40 семирічних і 1156 середніх). Кількість учнів у них зросла до 244348 (20, с.49).

Розширення мережі вечірніх та заочних шкіл працюючої молоді радянськими суспільствознавцями трактувалося однозначно як прояв піклування партії про піднесення освітнього рівня населення країни. І для такої оцінки, з огляду на значні фінансові затрати держави на їх утримання, справді були підстави. Водночас не слід закривати очі й на те, що за розширенням мережі вечірніх і заочних шкіл крилися недоліки денної школи, її нездатність виконувати покладені на неї функції, у тому числі й щодо загальної обов'язкової освіти. Тим часом всіма засобами ідеологічного впливу, зокрема через художню літературу, кіномистецтво (згадаймо хоча б кінострічку М.Хуциєва “Весна на Зарічній вулиці” Одеської кіностудії), громадськості нав'язувалась думка про перспективність саме вечірньої й заочної освіти. У трудових колективах заводився облік юнаків і дівчат, які не мали відповідної освіти, а з них формувалися класи і школи робітничої і сільської молоді. Їх роботою опікувалися партійні, радянські, профспілкові, комсомольські та господарські органи. Проте досягнути бажаного в організації повноцінного навчального процесу в таких школах не вдавалося. Постійними їхніми супутниками були формальне комплектування, незадовільне відвідування учнями занять, низький рівень знань та постійний відсів учнів. У Дрогобицькій області, наприклад, впродовж 1956/1957 навчального року заняття в школах працюючої молоді залишило 1670 юнаків і дівчат. У Самбірській школі робітничої молоді, зокрема, припинили навчання 135 учнів з 322. У Судово-Вишнянському районі школи сільської молоді покинуло 80 відсотків учнів, у Журавнівському – 45, Мостиському – 44, Старо-Самбірському – 36 відсотків учнів (11, арк.273, 287).

Можна сміливо твердити, що в справі організації вечірньої і заочної освіти більш-менш успішно вирішувалося питання обліку працюючої молоді, яка не мала відповідної освіти. За даними відділів кадрів підприємств, установ та організацій не складало особливих труднощів накреслити районні та обласні плани навчання юнаків та дівчат без відриву від виробництва. Проте з року в рік вони не виконувалися. На 1955/1956 навчальний рік у Тернопільській області, наприклад, планувалося залучити до шкіл сільської молоді 7 тис. юнаків і дівчат, а фактично навчальний рік розпочало на 3055 осіб менше від плану – 3945 учнів. Звернемо увагу, що з них до I-IV класів тоді було зараховано 63 учні і до V-VII класів – 3882. Тобто йдеться не про учнів VIII-X, а I-VII класів, про ту молодь, яка, згідно із законом про загальну обов'язкову семирічну освіту, мала отримати її в денних загальноосвітніх школах (8, арк.4).

Незважаючи на величезну кількість постанов, заходів й ініціатив партійних, радянських, профспілкових, комсомольських і господарських органів та організацій, спрямованих на покращення роботи шкіл працюючої молоді, їх ефективність була вкрай низькою. Незадовільне відвідування занять, відсів учнів впродовж навчальних років призводили до закриття класів а відтак і шкіл працюючої молоді. Ті ж з учнів, які “дотягували” до екзаменів, показували низькі знання. Причому далеко не однакою був рівень успішності працюючої молоді по областях. Візьмемо для прикладу заочні і вечірні (змінні) школи Дрогобицької, Волинської і Станіславської областей. Успішність учнів заочних шкіл у згаданих областях становила за 1956/1957 навчальний рік 70-72 відсотки. У школах робітничої молоді картина була трохи іншою: Волинська область – 89,7 відсотка, Станіславська – 85,3, Дрогобицька – 73,0 відсотка, а стосовно шкіл сільської молоді – відповідно 88,5, 85,2 і 71,0 відсотка (1, арк.35; 3, арк.116-117).

Як показує аналіз, різниця в рівні успішності учнів шкіл працюючої молоді Дрогобицької і Волинської областей становить 16,7 відсотка у школах робітничої молоді і 17,5 відсотка – сільської. За однакових соціально-економічних, політичних і освітніх умов у згаданих областях така різниця в рівні успішності учнів видається необгрунтованою і значно завищеною. Така ж різниця в рівні знань учнів працюючої молоді спостерігається, як свідчить таблиця 3 (див. с.263), і за підсумками 1957/1958 навчального року.

Заочне і вечірнє навчання через організаційно-матеріальне, економічне і методичне незабезпечення його і не могло бути ефективним. Та головною причиною цієї неефективності, безумовно, була відсутність у молоді мотивації до навчання, а намагання партійно-радянських органів викликати цю мотивацію міфологізованими закличками та посиленням “роз'яснюючої” роботи відгуку в серцях юнаків і дівчат не знаходили.

Не зарадив справі і згаданий уже закон Верховної Ради УРСР від 17 квітня 1959 р., згідно з яким вводилось загальне обов'язкове восьмирічне – замість семирічного – навчання. Визнавши, що головним недоліком загальноосвітньої школи “... є певний відрив навчання від життя, недостатня підготовленість тих, хто закінчує школи, до практичної

Таблиця 3

Успішність учнів шкіл працюючої молоді у відсотках
за 1957/1958 навчальний рік*

Області	Школи робітничої молоді	Школи сільської молоді	Заочні школи
Волинська	89,2	87,7	78,7
Дрогобицька	83,3	87,9	39,6
Львівська	80,6	85,7	74,4
Рівненська	87,0	91,5	93,6
Станіславська	82,7	79,1	44,4
Тернопільська	85,7	83,3	69,5
по УРСР	87,0	84,5	63,7

діяльності”** (4, с.512) закон орієнтував восьмирічну школу на виховання в учнів любові до праці і готовності до суспільно-корисної діяльності. Встановлювалося, що “повна середня освіта молоді, починаючи з 15-16-річного віку, здійснюється на основі поєднання навчання з продуктивною працею з тим, щоб вся молодь у цьому віці включалася в суспільно-корисну працю” (тут і вище підкреслення наше – Авт.). Одним із головних джерел отримання повної середньої освіти закон якраз визначав школи робітничої і сільської молоді, заочні школи та екстернат.

Така спрямованість освітньої системи СРСР була тупиковою і вела її до кризи. Про це переконливо свідчать дані про рівень освіти молоді України віком 16-29 років на 1960 р. (Див. таблицю 4).

Таблиця 4

Дані про освіту молоді УРСР віком від 16 до 29 р. на 1960 р. ***

Області	Всього молоді (в тис.)	В тому числі мають освіту				
		семи-річну	неповн у семи-річну	почат -кову	не мають початкової	
					пись-менні	непись-менні
Волинська	226	67	14	70	22	0,9
Закарпатська	224	74	15	55	29	1,2
Львівська	537	173	39	128	26	3,4
Рівненська	241	68	17	76	38	1
Станіславська	272	89	18	82	29	1,9
Тернопільська	258	96	15	73	19	0,9
Чернівецька	195	69	15	50	20	1,3
Всього по західних областях	1953	636	133	534	183	10,6
Всього по УРСР	10506	3640	780	2326	587	38

* Складено на основі матеріалів 7, спр.128-130.

** Зазначимо між іншим, що це був один з небагатьох “недоліків” школи, який визнавався режимом і відзначався чи не кожним партійним з’їздом часів соціалістичного, розгорнутого соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР.

*** Складено на підставі матеріалів 15, арк.112.

Таким чином, у 1960 р. з 10 млн. 506 тис. юнаків і дівчат України освіти вищу за 7 класів, тобто за 8, 9 чи 10 класів, мали лише 3 млн. 135 тис. осіб, або менше 30 відсотків (29,8). У західних областях, як видно з таблиці, цей показник був ще нижчий – 24 відсотки (з 1 млн. 953 тис. чол. освіти вищу за 7 класів мало 1 млн. 486 тис. осіб). До того ж у 1959/1960 навчальному році 63 тис. дітей та підлітків України віком 7-15 років, за офіційною статистикою, не було охоплено навчанням (там само, арк.209), а відсів учнів зі шкіл працюючої молоді становив у середньому 30 відсотків (18, арк.255).

Вечірня (змінна) та заочна школа працюючої молоді як один з головних шляхів здобуття молоддю повної середньої освіти, визначений законом про школу 1959 р., поступово витісняла денну середню школу. Проблеми організаційного, сутнісного та методологічного характеру, що постійно супроводжували вечірні й заочні школи, попри вимоги Постанови Ради Міністрів СРСР “Про встановлення скороченого робочого дня чи робочого тижня для осіб, які успішно навчаються без відриву від виробництва в школах робітничої і сільської молоді (змінних і сезонних) і заочних загальноосвітніх школах” від 5 листопада 1959 р., знижували загальний освітній рівень населення і закривали перед молоддю шлях до вищої освіти. Впродовж 1959-1964 рр. кількість учнів у школах працюючої молоді зростає більше ніж у 3 рази. Відповідно зростала і кількість випускників таких шкіл. У 1963/1964 навчальному році атестати шкіл працюючої молоді отримало 240,7 тис. юнаків і дівчат проти 64 тис. у 1958/1959 навчальному році. За той же час кількість випускників денних загальноосвітніх шкіл скоротилася майже на 63 тис. осіб: із 240 тис. осіб до 177,1 тис.(16, арк.43). Кількісні зміни в контингентах учнів шкіл України за 1958/1959 – 1963/1964 навчальні роки представлені в таблиці 5.

Таблиця 5

Контингенти учнів у школах УРСР 1958-1964 рр.*

Всього учнів	1958 / 1959 навчальний рік		1963 / 1964 навчальний рік	
	в тис. осіб	відсоток	в тис.осіб	відсоток
у вечірніх (змінних) і заочних школах	261,2	25,5	819,3	51,5

Треба сказати, що далеко не всі учні шкіл працюючої молоді, з огляду на в середньому 30-ти відсотковий щорічний їх відсів, закінчували навчання. Крім того, скерування 15-річної молоді на виробництво, де ніхто не зважав на особливості фізіологічного розвитку підлітків, призводило до підриву їхнього здоров’я, а часто і до моральної деградації, ускладнювало шлях до здобуття ними середньої, а тим більше вищої освіти. Все це свідчило про назрівання кризи освітньої системи СРСР.

* Складено на підставі матеріалів 16, арк. 42-44.

Однак при всій важливості для функціонування радянської освітньої системи проблем її матеріально-технічного забезпечення, взаємовпливу загальноосвітньої, середньої спеціальної і вищої школи, діяльності шкіл працюючої молоді (вечірніх, змінних, заочних), серцевину цієї системи усе ж становила загальноосвітня школа. Зміни в її структурі, спрямованості навчально-виховного процесу мали безпосередній вихід і на роботу шкіл працюючої молоді, і на середню спеціальну та вищу школу, а відтак і на виробництво, і на загальний рівень освіти населення, і, врешті-решт, на суспільно-політичне життя країни. Тим часом, чимало проблем економічного, політичного й культурного розвитку радянського суспільства, принаймні в перше повоєнне десятиріччя, вирішувалось шляхом нехтування основоположних принципів діяльності загальноосвітньої школи, її громадянського покликання. І справді, перекладаючи турботу про матеріально-технічну базу школи на трудові колективи, тобто на родини учнів, допускаючи свавілля в професіоналізації юнаків і дівчат, коли в будь-який час школярів без їх згоди направляли до училищ чи шкіл ФЗН, партійно-радянські органи тим самим знецінювали суспільну роль загальноосвітньої школи. Підпорядкована інтересам держави, така школа позбавляла учнів можливості самореалізації і свідомого вибору свого життєвого шляху.

Література

1. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). – Ф.Р-3. – Оп.2. – Спр.498.
2. ДАІФО. – Ф.Р-295. – Оп.6. – Спр.869.
3. Державний архів Волинської області. – Ф.Р-59. – Оп.11. – Спр.225.
4. Державний архів Рівненської області (ДАРО). – Ф.Р-2. – Оп.4. – Спр.734.
5. ДАРО – Ф. – Р-2. – Оп.4. – Спр.873.
6. Державний архів Тернопільської області. – Ф.Р-18. – Оп.2. – Спр.222.
7. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України (ЦДАВО). – Ф.166. – Оп.15. – Спр.128,129,130.
8. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.1949.
9. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.2146.
10. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.2349.
11. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.2351.
12. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.2942.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.2904.
14. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.45.
15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.1468.
16. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.2397.
17. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.2668.
18. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні. – Мюнхен, 1957.
19. Грицак Я. Нариси історії України. – К., 1996.

20. Завадская О.А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959-1968 гг.). – К., 1968.
21. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. (Збірник документів): В 2-х т. – Т.2: (Червень 1941-1960 рр.). – К., 1961.
22. Народне господарство Української РСР: Статистичний збірник. – К., 1957.
23. Розквіт народної освіти в західних областях України. – Львів, 1981.
24. Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії. – К., 1997.

Неллі Лисенко

ПАНСОФІЯ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ ДЛЯ ДІТЕЙ

Пансофія українського дитячого фольклору належить поки що до проблем малодосліджених. Тим часом вона становить великий інтерес як у теоретико-літературному, так і психолого-педагогічному плані, особливо в час відновлення реальної та повної картини скарбів української народної творчості.

Стрімка українізація суспільної та індивідуальної свідомості, до буденної свідомості включно, спричиняє чутливість та інтерес майбутніх педагогів до етичних явищ, до сфери моралі та засобів їх викладу.

Масив народного дитячого фольклору доцільно розглядати як специфічну цілісність із своєю динамічною структурою і як рухливу художню систему, що в процесі її поступального розвитку від часів виникнення аж до сьогодення вчить, як належним чином поводитися людині відповідно до неї місце у світі і яким потрібно бути, щоб бути Людиною.

Особливості пансофії українського народного дитячого фольклору спричинені відомими зовнішніми обставинами, згідно з якими він наповнювався щораз удосконалішим розумінням людини як біосоціальної істоти, яка причетна щонайменше до двох світів: емпіричного світу природи й трансцендентного світу свободи. Цим дуалізмом пройняті й українські виховні традиції – важливий чинник етичної теорії, що існує впродовж тисячоліть, успішно долаючи часи занепаду, а сьогодні домоглася свого розквіту. Український дитячий фольклор “не випадав” на жодному етапі еволюції нації, постійно шліфуючи виховні цінності природної етики українця.

За своїм змістом він є нормативним і протистоїть дискриптивному, або описовому, з його орієнтацією на реальне життя, на те, що є, а не лише на те, що має бути. Дитина є продуктом минулого і пророком майбутнього (С.Холл). Отже, її особистість формується на тлі тієї раси, представником якої вона є. Цілком природно, що й в українців виховання такої особистості, яка була б носієм їх цінностей, їх національного ідеалу, хвилювало у всі часи. Тому правила моральної поведінки турбували наших пращурів передусім. А в національному ідеалі, як у збірному образі ідеальної людини з чітким відбитком національних особливостей характеру й поведінки з оперттям на традиції, звичаї та історію народу, чітко простежувалися загальні й необхідні закони загальнолюдської моралі, волі. Як і закони природи, що формулювали наші пращури, вони мають в українському фольклорі апріорний характер. Він пов'язаний насамперед із автономністю волі, яка, як свідчить зміст різних жанрових одиниць, не залежав ні від чуттєвих бажань, ні від егоїстичних розрахунків, ні взагалі від будь-яких зовнішніх чинників.

Говорячи про це, М.Г.Стельмахович визначав виховний ідеал української етнопедагогіки як сформованість високої свідомості в душі чеснот народної моралі, свідомості, що синтезує повагу до народу і роду, до рідної природи, до оточуючого світу (2, с.3). Стосовно цього він

опирався на провідну мету виховання, яку обстоював ще Г.С.Сковорода, коли наполягав, що виховувати треба і серце, і розум (1, с.337).

Ці думки знайшли подальший розвиток у працях сучасних учених, які наполягають, що неодмінно слід “вчити дітей добра і поваги до старших; відданості своїй землі і схилянні перед матір'ю і жінкою; терпимості до чужої думки й милосердя” (3, с.47). Наслідуючи традиції українського фольклору, вчені минулого й сучасності не відмежовують моральні цінності народу й релігійної віри. І оскільки моральні закони українців мають нормативний характер, вони виступають здебільшого у формі велінь, наказів, повчань із застереженнями, як от: “Шануй батька і неньку – буде дорога гладенька”; “Годуй діда на печі, бо й сам будеш там”; “Шануй батька, люби Бога – буде світла вся дорога”... Імперативна форма таких велінь, як бачимо, визначала для дитини не лише те, що є або буває, а й те, що повинно бути. На цьому ґрунтувалася будь-яка діяльність, яскравим прикладом якої слугує зміст казок “Котигорошко”, “Мудра дівчина”, “Дідова дочка й бабина дочка”, “Батько й син”, “Названий батько” та ін., а також прислів'я та приказки – ті моральні правила, які чітко й влучно конкретизували дітям взаємини в стосунках між батьками й дітьми, тобто “межі” їх поведінки: “Величай маму і тата – будеш духовно багатий”, “Поки діда, поти й хліба, поки баби, поти й ради”. У їх змісті присутні і гіпотетичні та категоричні імперативи. Саме вони визначають практичну необхідність чи доцільність дії щодо зовнішньої мети. Вони завжди супроводжувалися певними умовами, тому, якщо хочеш досягти якоїсь мети, мусиш робити те або те. Тобто вчинки визначалися таким узагальненим правилом: “роби корисне іншим людям, якщо хочеш, щоб і вони робили корисне тобі”. Народна мудрість – “Що зробиш для батька, – то зроблять для тебе твої діти” – становила такий закон, що мав мету в самому собі, а відтак був необхідний і безумовний, моральний.

Дитячий фольклор українців спонукав малих до роздумів над запитанням “Як я мушу чинити, аби бути моральною істотою, аби моя дія мала моральний характер”. Високо поцінуючи людську гідність, шляхетність, доброту, чесність та ін., їх зміст конкретизували в моральному кодексі, а основні принципи – у фольклорі. Отже, на наш погляд, категоричний імператив не слід розглядати лише як вказівку до якоїсь конкретної дії, – це була форма кожної дії, що претендує на моральність. Він незалежний і від якогось дуже конкретного емпіричного змісту, відтак передує емпіричним умовам, бажанням і є актуальним незалежно від історичної доби в житті й вихованні грядущих поколінь. Таким чином він апріорний і необхідний: ти можеш робити що завгодно, керуватися будь-якими мотивами, але якщо хочеш, щоб твої дії вважалися моральними, вони повинні узгоджуватися з ustalеними нормами. Народний фольклор орієнтував і вимагав від дитини одного – чини так, щоб твоя поведінка (дії) могли претендувати на загальність.

Український народ розробляв свою етику для різних вікових груп. Проте саме в дитячому фольклорі з його чіткою ознакою – віковою приналежністю – зумовлювався певний зміст. У ньому особа дитини –

завжди ціль, причому її самоцінність як людини визначає її моральні стосунки: моральне ставлення до дитини полягає в тому, щоб бачити в ній особистість, особу, і це завжди є метою і ніколи не стає засобом для досягнення якихось інших цілей. Скажімо, в пораді “Випрямляй не дерево скривіле, а пагінци, коли зазеленіли” народ заперечує розуміння людини як раз і назавжди створеної істоти. Наполягаючи, що “Камінь шліфують, а людину виховують” чи “Слухай дідусів, слухай бабусь, завжди підкажуть мудрість якусь” та ін., народ утверджував гуманізм як невід’ємний складник морального виховання дітей. А стверджуючи, що дитину треба “любити як душу, а трясти, як грушу”, народ висував дуже великі вимоги не лише до вихованців, а й до їхніх вихователів, не схвалюючи поблажливості, лицемірства, безпринципності.

Поширеним засобом у народній творчості щодо гуманного виховання був осуд негативних учинників словом “гріх”. Оскільки щастя, насолода, задоволення є суб’єктивними почуттями, то й кожен щасливий по-своєму. Відтак дітей вчили, що мотиви їх поведінки мають узгоджуватися з ustalеними вимогами, адже лише тоді вони будуть моральними: “У кожній країні – свої закони, а в кожному домі свої звичаї”, “Діти тому тихо, що зробили лих” та ін.

Стверджуючи примат практичного розуму над теоретичним, у дитячому народному фольклорі понад усе цінується праця, практика, діяльність. Саме в процесі опанування практичною стороною буття, дитина опановує філософію свого народу, його етику.

Приказка, прислів’я і казка – це носії елементів вербальної магії. У них коротко і влучно визначено магичний вплив на виховання особистості, у них у повчальній формі відображено народний етикет: мовленнєвий – “Слухай дідусів, слухай бабусь – завжди підкажуть мудрість якусь”, “Слова людей старих – слова людей мудрих”; жестовий етикет: “Не лізь перед батька в пекло”; життєвий етикет: “Яйця курей не вчать”, “Діти батька не вчать”, “Більше діла – менше слів” та ін.

Досить виразними засобами виховання дитини постає соціальна побутова казка. В її основу лягли тонкі плетива людських взаємин і, передусім, складних відносин у системі “батьки й діти”. Зазвичай вони є утрудненими для сприйняття в дошкільному віці. А загальновідома істина про те, що казка має великий виховний вплив на дитину, активізує ще й таку її особливість, як вербальну магію – ідентичну з прислів’ями й приказками психологічну інформацію про народний етикет. Саме їх сюжети впродовж віків несли до дітей притаманну українцям мовленнєву, жестову та життєву культуру. Їх стрижнем незмінно слугувало шанобливе ставлення до батьків.

Література

1. Сковорода Г. Зібрання творів. – Т.1. – К., 1983.
2. Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка. – К., 1996.
3. Щербань П.М. Педагогіка почуттів. – К., 1992.

МИСТЕЦТВО

Михайло Фіголь

МІНІАТЮРИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ РУКОПИСНИХ КНИГ XII – XV СТ.

З появою письменства в Русі зароджується й особливий вид мистецтва – книжкова мініатюра. Виникла вона ще в VII ст. і була пов’язана з рукописними книгами Візантії та інших країн Сходу й Заходу. На Русі цей вид мистецтва з’явився в XI–XII ст. і дійшов до нас у багатьох рукописних книгах. Найбільш ранньою з них, яка нам сьогодні відома, є Остромирове Євангеліє, створене в 1056-1057 рр. дяком Григорієм для Новгородського посадника Остромира, родича Київського князя Ізяслава. Книга має чудове оформлення із заставками та ініціалами, що прикрашені малюнками фантастичних звірів та євангелістів.

Другим рукописним пам’ятником є так званий Ізборник Святослава, написаний у 1073 році дяком Іоанном на замовлення князя Ізяслава. Найціннішим тут є зображення князя Святослава Ярославовича і членів князівської родини.

Значним осередком рукописних книг південно-західної Русі в XII–XIII ст. були землі Галицько-Волинського князівства, які знаходилися на перехресті торгових шляхів між Заходом та Сходом і підтримували з ними тісні зв’язки. Починаючи з XII ст., на цій території з’являються твори високого художнього рівня, зокрема й книжкової мініатюри. Кількість збережених рукописів галицько-волинського походження перевершує створене в київському та інших регіонах давньої Русі.

Першими мініатюрами, що їх зв’язують із Галицько-Волинськими землями, є Трійський псалтир, або Молитовник Гертруди (70-і рр. XI ст.), у якому поряд із мініатюрами німецького походження, є п’ять мініатюр, що єднаються тематикою та стильовим вирішенням із Руссю.

Як можна зрозуміти, власницею цього молитовника, вшитого до Егбертового псалтиря, була Гертруда, “Княжна ляховиця”, дружина київського князя Ізяслава Ярославовича, мати Ярополка (Петра) Ізяславовича, що владарював у Володимирі-Волинському і загинув у боротьбі з Ростиславовичами (1085). Російський вчений Кондаков, дискутуючи з німецьким дослідником Газельофом, висловив переконання, що текст і мініатюри молитовника Гертруди були виконані не в Києві, а на Західній Україні – у Володимирі, Луцьку, а може, й у Галичі. І виконавцем їх був не грек, а німець або слов’янин, що користувався напіввізантійськими і напівзахідними взірцями (5).

Найбільш досконалими щодо художнього оформлення і професійності мініатюр є рукописні книги періоду XI–XII ст. Вони

становлять своєрідну групу мистецьких творів, що відзначаються особливою монументальністю, тонким смаком та ошатністю. Мініатюри Трійського псалтиря (1078 і 1085), Галицького Євангелія (1144 р.*), Добрилового Євангелія (1164 р.**), Христинопільського апостола (XII ст.***), Євангелій XII ст. із Центрального державного архіву в Москві становлять собою в цілому пам'ятки, які репрезентують індивідуальні та стилістичні особливості майстрів галицько-волинської школи, що остаточно утвердилася в XIII ст.

В оформленні галицьких рукописних книг XII ст. переважають плетінчасті орнаменти. Це можна бачити, зокрема, у Крилоському і Добриловому Євангеліях, а також у двох Євангеліях з XII ст. Цікаві заставки в цих рукописах є у формі букви "П", оздобленої плетінчастим мотивом. Зверху на обрамленні вміщені мотиви рослинних пагінців.

Букви ініціалів Христинопільського апостола теж сплетені з геометрично-рослинних мотивів. Значне місце посідає в оформленні галицьких рукописів тератологічна орнаментика, у сюжет якої входять переважно фантастичні птахи, переплетені стрічками, що часто закінчуються своєрідною пальметкою. Тератологічного типу ініціали є і в оздобленні Добрилового Євангелія. Яким Запаско доводить (3), що тератологічні заставки вперше з'явилися у південно-західних руських землях. Він наводить приклади з оформлення галицьких рукописів XII ст., зокрема, заставку Євангелія XII ст., яка є першим відомим нам зразком тератологічної форми. Вона має видовжений прямокутник, розділений на три частини, в яких розміщені тваринні зображення: у центрі – геральдично трактований орел, зліва – барс, а праворуч – стилізований лев. Тварини обрамляються стилізованими елементами орнаменту із окремими солярними знаками. Загальне оформлення цієї заставки складається у верхній частині (по кутах) з геральдичних орнаментів, а внизу – з собакоподібних тварин. Усі ці зображення птахів і тварин виконані червоною фарбою.

Стильовими особливостями мистецтва книги XII-XIII ст. є використання в їх оформленні рослинного та тератологічного орнаменту. Більшість рукописів цього періоду переповнені орнаментом і казковими зображеннями птахів та звірят. Це стосується і Галицького (Крилоського) Євангелія, де такі сюжети поєднуються з елементами візантійського та східного мистецтва. Водночас уже більш яскраво проявляється самобутність не тільки в орнаментіці, а й у стилі самого малюнку, що особливо помітно в Добриловому Євангелії. Так зване Галицьке (Крилоське) Четвероевангеліє 1144 р., яке тривалий час зберігалось в Московській синодальній бібліотеці, мабуть, походило, як вважав Ярослав Пастернак, з галицького Успенського собору (7). Його орнаментика представлена зразковою заставкою, в основі якої лежать мотиви рослинного характеру, наприклад, трилисник, вписаний у чотири великі

* Галицьке Євангеліє 1144 р., Тетраєвангеліє, переписане з південнослов'янського оригіналу в Галичі: аркуші 1-228 – у 1144 р., а 229-260 – у 12-13 ст. Це є найстаріший збережений текст із західноукраїнських земель з відтворенням деяких особливостей місцевої мови, найстаріше українське Тетраєвангеліє. Рукопис зберігається в Москві у Державному іст. архіві.

** Зберігається у Державній бібліотеці в Москві.

*** Зберігається у Львівському державному історичному музеї.

кола. Характерним є і колористичне вирішення цього орнаменту: червоний, жовтий і синій кольори.

Мініатюри Добрилового Євангелія виконані на досить високому мистецькому рівні. Вони мають одну і ту ж схему композиції: постаті євангелістів вписані у квадратні орнаментовані обрамлення, у мотив яких входить архітектурне завершення у формі церковної бані з птахами по боках, що в цілому може представляти храм, в якому знаходиться євангеліст. Тракткування постатей має графічно-декоративне вирішення і добре згармонізовано кольорами, гама яких складається з сіро-голубих, рожево-червоних, світло-синіх та зелених барв.

Лінійно і площинно відтворено також різні предмети: ослін з подушками, стіл з пропітром і книги. Текст Євангелія написаний старанно, з продуманою композицією. На звороті останнього аркуша є запис: "В літо 6672 (1164) написані були книги сії місяця серпня в 26 день многогрішним рабом і дяком церкви Святих апостолів Костянтином, в миру Добрило, Семеону попові храму Святого Іоанна Предтечі. Браття і отці, якщо трапляються де помилки, то виправте читаючи, а не кленіте, яко радіє жених нареченій, так радіє й переписувач, бачачи останній аркуш".

У Добриловому Євангелії, зокрема в його мініатюрах, особливо проявляється своєрідне поєднання візантійської традиції з формами романського стилю, що є цілком природним для мистецтва Галицько-Волинського князівства. В одній із заставок Добрилового євангелія також застосована рослинна орнаментика. Разом із мотивом трилисника бачимо і п'ятилисник. Більшість учених, у тому числі й Г.Н.Логвин (6), вважають, що місцем творення Добрилового Євангелія була Волинь. Можна припустити більш точне визначення, зв'язавши його з Перемишлем, де була церква св. Іоанна, або з Галичем, де існував Іванівський монастир. Мініатюри Добрилового Євангелія, як вважає В.А.Богусевич, цікаві також тим, що в них є в зародку всі основні риси, що стануть типовими для пізніших українських галицьких мініатюр (4, с.357).

В оформленні галицьких рукописних книг XII ст. особливо широко застосовувалась плетінчаста орнаментика. Скажімо, плетінчасті заставки знаходимо у Крилоському (Галицькому) і Добриловому Євангеліях. А плетінчасті ініціали заголовних букв є в усіх галицьких рукописних книгах. До галицьких рукописних книг слід віднести також Євангеліє з Перемишля (поч. XIII ст.) Ієромонаха Василя з мініатюрами чотирьох євангелістів. Для мініатюр цього Євангелія характерна простота і стриманість малюнка і кольорової гами.

В орнаментальних композиціях меншою мірою, ніж в інших галицьких рукописних книгах, зустрічаються мотиви фауни. Колорит мініатюр і орнаментальних композицій не виходить поза жовту, червону і синю барви. Тут уже немає характерного для XII ст. зеленого кольору. З погляду орнаментального оформлення, це Євангеліє дещо простіше й скупіше порівняно з іншими рукописними книгами цього періоду. За стильовим вирішенням Перемишльське Євангеліє наближається більше до болгарських рукописних книг.

У час татарського лихоліття в XIII ст. рукописні книги виготовлялись переважно на галицько-волинських землях, які значною мірою зберегли свою самостійність. Як відзначає Галицько-Волинський літопис, сюди переїхали різні майстри, які втікали від татар. Є літописна

згадка й про те, що Галицько-Волинський князь Володимир Васильович, братанич Данила Галицького, був "книжник велик и философ, якого же не быс во всей земли и ни по нем не будет". Книги, придбані цим князем, часто переписувались, а можливо, що й сам він їх писав. Літописець нараховує їх 47 примірників. Безумовно, що всі ці книги мали й відповідне своє художнє оформлення.

До найбільш визначних пам'яток галицьких рукописних книг цього періоду належить Галицьке Євангеліє*. Проте найгрунтовніше наукове дослідження мініатюр Галицького Євангелія – апракос із збірки Третьяковської галереї – подає О.С.Попова у статті "Галицко-Волинские миниатюры раннего XIII века" (1, с.287-315). Вона відносить рукопис до першої чверті або першої третини XIII ст. і вважає, що воно було створене в Галицько-Волинській Русі і що його мініатюри зображають чотирьох євангелістів, які пишуть або читають свої Євангелія. Дослідниця зауважує, що мініатюри виконані з винятковою довільністю у використанні художніх прийомів. Самі мініатюри за розмірами не дуже великі (140 x 90 мм), та за своїм живописним і пластичним рішенням вони величні і вражаючі. О.Попова наголошує на тому, що ці мініатюри відзначаються високою грамотністю, віртуозністю та оригінальністю письма, і робить спробу простежити генезу їх стилю, який виник десь на рубежі комніовської і ранньопалеологівської епох в умовах прямих контактів із візантійським та македонським живописом кінця XII століття, із пізньороманською європейською мініатюрою, та водночас із дотриманням виконавських живописних норм галицько-волинської школи (там само, с.284). Отож, своєрідність художніх прийомів у цих мініатюрах засвідчує їх участь у процесах загального оновлення форм середньовічної художньої культури Європи початку XIII ст. Такі процеси оновлення проходили одночасно й у візантійській та романській художній культурах. Тому нема нічого дивного, що складне поєднання різних живописних манер відбувалося і в мистецтві галицько-волинських земель, які територіально стикалися як із східними, так і з західними країнами.

У мініатюрах Галицького Євангелія визначальним у художній системі виражальних засобів є святкова настроєвість, яскравість кольорів, оптимістичність у передачі образів євангелістів. Тут також домінує у відповідних вальорах синій, золотисто-жовтий і червоний кольори, меншою мірою – коричневий і зелений. Г.Н.Логвин припускає, що авторами мініатюр були два художники. Одному він приписує мініатюри, на яких зображені Матвій та Іоанн, другому – мініатюри, на яких бачимо Марка і Луку. Таке припущення вчений мотивує тим, що, наприклад, мініатюри Марка та Луки мають близькі стильові вирішення фігур і їх колориту. Він звертає увагу і на характер передачі складок одягу із своєрідним трактуванням, а також у передачі архітектурного середовища з розкішною орнаментациєю.

Зі свого боку О.С.Попова доводить, що мініатюри належали одному авторові, незважаючи на те, що зображення облич євангелістів мають значні відмінності. Що стосується живописного трактування фігур

євангелістів, то насамперед потрібно відзначити зображення євангеліста Луки, намальованого з великою простотою і водночас із енергійно-пластичним вирішенням та з вільним живописним трактуванням.

Зображення на мініатюрі Матфея зовсім не схоже на зображення Луки, але їх об'єднує в окремих рисах живописна система, яка була характерною для галицько-волинського мистецтва того періоду.

В іншому плані вирішена постать євангеліста Марка, обличчя якого передано більш м'яко. Відчувається в цій мініатюрі і дещо вільніша манера живописного трактування самого обличчя і передачі фактури драперій. Напрошується висновок, що фарба в руках зрілого майстра є головним засобом для творення. Дещо ближче за манерою виконання є зображення Іоанна, зокрема, досить пластично передана голова євангеліста. Тут, як і в попередній роботі, використано один і той же живописний принцип.

Живописно трактовані не тільки постаті євангелістів та їх одяга, що тяжіють до сербських мініатюр, а й тло з елементами архітектури балдахинів з витягнутими колонками та предметів побуту і речей, необхідних для написання євангельських книг, які, зі свого боку, близькі до романських традицій. Відчувається, що автор галицьких мініатюр був наділений тонким чуттям форми і добре володів мистецтвом її передачі. Це стосується як самих фігур, так і предметів, що їх оточують. Новизна такого трактування і художнього бачення, як вважає О.С.Попова, не була характерною для візантійського пізньоконнінського періоду, а також для живопису Давньої Русі XII ст. З цього можна зробити висновок, що галицький мініатюрист, володіючи традиційними прийомами, вносив до них нові риси, що притаманні його індивідуальності.

Не виключаємо й того, що ці мініатюри творив художник-монументаліст, який добре був ознайомленим з принципами фрескового живопису в Галичі, з так званим монументальним стилем мініатюр галицько-волинських рукописних книг, що знайшов своє застосування як термін в багатьох працях дослідників українських стародруків.

Пожвавлення живописних тенденцій у розписах храмів та оформленні давніх рукописних книг у західному регіоні в XIII ст. визначило становлення своєрідного, цілком оригінального стилю в мистецтві, яке в цей період уже становило регіональну школу, котра, в свою чергу, мала вплив на розвиток художньої культури інших давньоруських земель. Багате Галицько-Волинське князівство вирізнялось серед інших руських земель великою кількістю густо розташованих міст із величавими білокамірними монументальними спорудами княжих і монастирських храмів, у яких працювало чимало талановитих майстрів.

Цьому також сприяло й географічне розташування галицько-волинських земель, що межували з такими європейськими державами, як Угорщина, Польща, Німеччина, Австрія. Водні артерії Дністра і Дунаю зв'язували князівство з Чорним морем і державами південного Сходу. Все це давало змогу підняти престиж мистецтва до загальноєвропейського і світового рівнів.

До збережених пам'яток галицько-волинського живопису, які датуються раннім XIII ст., належать мініатюри Хутинського Службеника з Державного історичного музею в Москві. Це дві мініатюри, на яких зображені св. Іоанн Златоуст і св. Василій Великий. Вони хоча й близькі

* Зберігається в Державній Третьяковській галереї.

до мініатюр Галицького Євангелія із Третьяковської галереї, та водночас мають і відмінні стилістичні риси. За своїм характером вони більше подібні до візантійських зразків періоду Комненів. Мініатюри ці вирізняються точністю малюнка, відшліфованою до повної досконалості образу. Тут особливо тонко переданий психологічний стан святих з одухотвореним виразом обличчя і проникливим поглядом, в якому приховане глибоке духовне страждання.

Мініатюри цих двох рукописних книг є найкращими за якістю зразками творів живопису галицької школи.

У Публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі серед інших галицьких рукописів є й так зване Галицьке Євангеліє з 1266 р.* На його 165 аркуші є приписка: “В лето ... при Львовє княженіи и сына его Юрья ... рукою грешного раба божья Георгия скончашася книга сия”. У цій книзі привертає увагу заставка на звороті першого аркуша з орнаментально-декоративною композицією з плетінчастим вирішенням засобами червоного, жовтого і зеленого кольорів. Розміри рукописної книги – 32×22×5,5 см. У ній 175 аркушів тексту. Рукопис оформлено в два стовпці чорним кольором, тільки 82 заголовні букви (різних розмірів) виконані кіновар’ю.

У цій же бібліотеці знаходиться інша рукописна книга, яка належить до галицько-волинських пам’яток, – “Евангелие толкования слова святого Георгия”, або так зв. “Беседы” (Із збірки Погодіна). Оправа дерев’яна, обтягнута шкірою, на якій є слід металевого хрестика. Розміри книги – 30×25×14 см; обсяг – 328 аркушів тексту. На звороті першого аркуша всю сторінку займає мініатюра, де зображені Григорій і Євстафій, а поміж них зображена велична постать Христа. У верхній частині мініатюри в медальйонах зображені архангели Михаїл і Георгій. Біля зображень подані монограми: Григорій. І С Х И, Євстафій, Михаїл і Гавриїл. Постаті святих мають фігурно-архітектурне (у вигляді церкви) обрамлення, завершене образом Христа. Постаті св. Григорія і Євстафія повернені з молитовно піднесеними руками у бік Христа, зображеного в анфас стоячим на червоній овальній підставці. Постать Христа дещо вища від постатей святих. Христос одягнений в темно-червоний хітон, поверх якого темно-синій гіматій. Григорій у чисто білому хітоні з петрахілью, на якій темним кольором зображені хрести, а Євстафій має світло-червоний хітон теж з темно-синім гіматієм. Фон золотисто-охристий, обрамлення складається з ширшої смуги синього кольору з червоною обвідкою з обох сторін. Жовтим кольором обведені медальйони з червоною каймою.

Мініатюра пошкоджена, у верхній частині її обірваний верхній лівий кут, потерте зображення святого Георгія. На заголовній початковій сторінці в першому стовпці (рукопис писано в два стовпці) у верхній частині орнаментальна композиція кесонного характеру з хрестом на завершенні з заголовним текстом, писаним кіновар’ю (плетінчастий орнамент золотистого кольору). Букви виведено чорним кольором, а

* Текст Галицького Євангелія 1266-1301 р. (апракос, 175 стор.) був переписаний пресвітером Георгієм з болгарського оригіналу в Галичі з використанням деяких особливостей місцевої мови. У кінці рукопису є запис чорнилом, зроблений 1874р., де вказується кілька дат його створення: 1260-66, 1292, 1288.

заголовні букви (ініціали) – червоні. Єдина мініатюра цього рукопису передана досить професійно з характерними для галицького мистецтва ознаками – дещо збільшеними головами Христа і святих, виконаних в стилі фрескового живопису. О.С.Попова відносить цей рукопис до середини XIII ст. і відзначає добру якість його виготовлення, вказуючи на традиції високого домонгольського мистецтва.

Вишуканий смак декоративного оформлення відчувається і в Бучацькому Євангелії XII-XIII ст., прикрашеному плетінчастими і рослинно-геометричними ініціалами. В.І.Свенціцька вважає, що його художнє оформлення є типовим для східнослов’янських рукописів і відносить його до другої пол. XII – поч. XIII ст. Все оформлення зводиться головним чином до художнього вирішення ініціалів – заголовних літер для кожного євангельського тексту. На 160 сторінках вміщено 210 таких заголовних літер. Можливо, як вважає В.Свенціцька, що на втрачених аркушах початку Євангелія мали місце й окремі мініатюри чи художньо оформлена титульна сторінка. В Бучацькому Євангелії більшість ініціалів були оформлені рослинним орнаментом із скрутенів і плетінки.

В.Свенціцька виділяє два типи ініціалів з мотивами плетіння. Один із них побудований виключно із стеблевих переплетінь, а інший має поєднання плетінки з рослинними елементами. Незважаючи на це, всі ініціали Бучацького Євангелія мають своє особливе декоративне вирішення. Цікаво відзначити той факт, що в цьому Євангелії зовсім відсутня тератологія, і тільки в шести заголовних літерах зустрічаємо зображення мотиву руки. Колористичне вирішення ініціалів Бучацького Євангелія складається з поєднання охристо-зеленого, темно-зеленого, жовтого та синього тонів. Тло ініціалів заповнене кіновар’ю: у деяких випадках воно зелене, а інколи має й три кольори. В.І.Свенціцька стверджує, що Бучацьке Євангеліє завдяки своєму художньому вирішенню і мистецькому оздобленню є цінною пам’яткою історії та культури Галицько-Волинського князівства домонгольського періоду (9, с.113-120).

До Галицько-Волинських рукописів належить і Холмське Євангеліє XIIIст.* Його оформлення, в яке входять заставки та ініціали, відноситься до часу його написання, а мініатюри були додані в XVI ст. Автором цих мініатюр та їх орнаментального ренесансного обрамлення є художник Андрійчин.

Особливо оригінальна заставка євангелія XIII ст., яка творить орнаментальну кольорову композицію з восьми медальйонів. Ініціали творять плетінкові букви.

Холмське Євангеліє у своєму оформленні дещо відрізняється від попередніх різноманітністю орнаментів. Крім плетінчастого орнаменту тут є мотиви рослинного характеру з тератологічними сюжетами. Правда, тератологічні ініціали тут часто повторюють вже відомі нам схеми із інших галицьких рукописів, що свідчить про їх стилістичну єдність.

Слід відзначити і той факт, що вже в XIII ст. у галицько-волинських рукописах дещо менше використовуються тератологічні

* Зберігається в Державній бібліотеці в Москві.

мотиви.

До галицьких рукописних книг О.С. Попова залучає і “Поученіє Єфрема Сіріна” із збірки Публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі. Вона ж до художньо невисоких зразків галицько-волинських майстрів відносить і єдину мініатюру з “Поученій Сіріна”, виконану сухо, в похмурому аскетичному плані XIII ст. (1, с.313). О.С.Попова вважає, що рукопис належить до кінця XIII ст., а інші дослідники, як, наприклад, А.Й.Соболевський, вказують іншу дату – 1492 р. (10, с.50-58).

У цьому рукописі є тератологічна заставка, яка свідчить про її більш раннє походження. Асиметричне плетінчасте оформлення з тератологічним сюжетом тем наближає її до рукописів кінця XIII ст. Правда, традиції в оформленні давньоруської книги XII-XIII ст. продовжувались і в XIV ст. Тому тератологічні сюжети бачимо і в заставках та ініціалах, зокрема в оздоблені “Пандектів Антіоха” (1307 р.) із Львівського національного музею. Рукопис створений на 306 аркушах пергаменту ієромонахом Марком у Володимирі-Волинському (3, с.48). Цей рукопис має дві однотипні заставки і велику кількість ініціалів.

Оригінально вирішена плетінчаста заставка з тератологічним мотивом: з одного боку її зображений птах, а з іншого – грифон.

Тератологічні композиції зустрічаємо й на оформленнях Євангелія XIV ст., що походить із Спаського Красносільського монастиря в Луцьку. Тут є п'ять тератологічних заставок і 184 тератологічні ініціали. Заставки прямокутної форми з плетінчастим орнаментом, в мотив якого вплетені і чотири тварини. Ці заставки мають яскраве колористичне вирішення (темно-синій, жовтий, червоний і зелений кольори).

До цього ж типу рукописних книг слід віднести і Галицько-Волинське Євангеліє, яке було придбане в 1966 р. у Е.М.Малкіна в Коврові Володимирівської області Інститутом російської літератури Академії наук (Пушкінським домом). Про рукописне Євангеліє з Коврова була низка публікацій, в яких зроблено науковий і лінгвістичний опис цієї пам'ятки, визначено її місце серед рукописних книг стародавньої Русі (див., зокрема, 2, с.305-311). Рукопис має одну мініатюру на звороті першого аркуша. На ній зображений Іоанн Богослов, Прохор та благословляючий Христос у небесній сфері, а також постать архангела Михаїла зліва вгорі (детальний аналіз мініатюри зроблено у 8).

На більшості заголовних букв Євангелія бачимо фігури вільно розміщеного грифона, поєднаного з рослинно-орнаментальним мотивом. Є ряд ініціалів із змієподібними драконами в оточенні рослинної плетінки. Із цього напрашується висновок, що ініціали на сторінках Євангелія з Коврова є органічно пов'язаними з розвитком галицько-волинських тератологічних сюжетів, добре нам відомих з пам'яток галицького мистецтва ще з XII ст.

Безумовно, що зразки таких тератологічних зображень із плетінками в ініціалах зустрічаються і в болгарських рукописних книгах. Художні процеси, які відбувалися на Балканах, не могли, ясна річ, не позначитися на оформленні галицьких рукописних книг. І це, як зауважує Дмитро Степовик, не єдине свідчення болгарсько-українських зв'язків (11, с.43-55).

Є деякі рукописні книги, в яких художнє оформлення близьке до

народних мотивів, що особливо були властиві рукописам кінця XIII-XIV ст. Цей стилістичний напрямок характерний не тільки для галицько-волинських книг, а й для київських рукописів, зокрема в заставках Київського Євангелія (1393), написаного дяком Спиридонієм, переписувачем відомого Київського псалтиря. До галицьких видань такого типу можна залучити й Нелабське Євангеліє, на якому є такий напис: “Се євангеліє списає в нелабському граді Михалєві (тепер село Королеве над Тисою Закарпатської області – М.Ф.), ізбі кралхазької, в літо 6909 (1401) Станіславом граматиком многогрішним о Христі”. Особливо оригінально вирішений заголовний аркуш, на якому зображено плетінчасту заставку в стилі оформлення рукописних книг XII-XIII ст. Своєрідними є й ініціали, які теж виконано плетінчастим візерунком.

Галицькі мініатюри, які були створені в XV ст., мають певні стилістичні ознаки, що відрізняють їх від мініатюр XIII-XV ст. Зокрема, з'являються рукописи не тільки на пергаменті, а й на папері, який був значно дешевший. У цей період збільшується і попит на книги. Зросла кількість мініатюристів, які працювали в периферійних монастирях. Не володіючи високим рівнем професійної майстерності, вони все-таки внесли в мініатюру живий струмінь народних мотивів.

Ці особливості дуже характерні для мініатюр Євангелія з Галича (кінець XV ст.), виконаних одним майстром. Талановитість галицького творця мініатюр дає підстави вважати, що цей художник здійснював роботи, пов'язані з розписом храмів на тутешніх землях і що в нього під впливом фрескового монументального живопису виробився свій особливий підхід до творення мініатюр. Він не дотримується ustalених канонів оформлення книги. Його архітектурні й пейзажні мотиви часом набувають несподіваних, властивих тільки його манері форм, а мініатюри, які завжди яскраво вирішені з погляду композиції, мають великий емоційний заряд.

Важко знайти аналог галицькому майстрові, який у своєму творінні був неповторним. Особливо оригінально вирішена мініатюра євангеліста Луки, що сидить на ослоні з розкритим пергаментом на колінах, на якому він виводить букви. Позад нього – брама з двома вежами. Оригінально в стилізованій формі передані гори з отвором у центрі, які, правдоподібно, вказують на печери. Своєрідним є колорит цієї мініатюри, який творять синій, червоний, охристо-жовтий, зелений і чорний кольори. У подібному стильовому вирішенні подані й інші три зображення євангелістів*. Цікаво відзначити, що мініатюри в стилі галицького іконопису бачимо і в рукописі з Державної публічної бібліотеки в Санкт-Петербурзі. Там є теж подібні до галицьких мініатюри, лише дещо простіші за формою. Рукопис, безумовно, походить із галицьких земель і датується XV ст.

Про галицько-волинські рукописні Євангелія є згадка і в Іпатіївському літописі від 1289 р.: там йдеться про те, що князь Володимир Васильович пожертвував перемишльській катедрі Євангеліє-апракос, мальоване золотом і перлами. До Любомильської церкви він же

* Євангеліє зберігається у Львівському національному музеї.

передав Євангеліє, яке все було оковане золотом і дорогим камінням та діамантами, а також друге Євангеліє-апракос, покрите олов'їтом, а на ньому зображені святі мученики Гліб і Борис.

Після татаро-монгольського періоду (др. пол. XIII-XIV ст.) на галицьких землях почався якісно новий етап розвитку мистецтва, який особливо проявився в оформленні рукописної книги. Тісні контакти Галицько-Волинської Русі з західними країнами: Чехією, Угорщиною, Польщею, Німеччиною і Австрією – позитивно позначилися на розвитку галицького мистецтва як з боку технічного, так і з боку стильових пошуків.

Література

1. Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. – М., 1972.
2. Жуковская Л.П. Пергаментная рукопись XIV в. из собрания Пушкинского дома. (Новое приобретение). // Литературные связи древних славян. (ТОДРЛ. – Т. XXIII). – Л., 1968.
3. Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення української книги. – К., 1960.
4. Історія Українського мистецтва. – Т.І. – К., 1966.
5. Кондаков Н.П. Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. – СПб, 1906.
6. Логвин Г.Н. З глибин. – К., 1974.
7. Пастернак Я. Старий Галич. – Краків-Львів, 1944.
8. Пуцко В. Этюды об Остромировом евангелии: 1. Византийские и западные элементы иконографии миниатюр. // Преслав. – Т.3. – 1983.
9. Свенцицкая В.И. Художественное оформление Бучацкого Евангелия. Древнерусское искусство. – М., 1983.
10. Соболевский А.И. Очерки из истории русского языка. – Ч.1. – К., 1884.
11. Степовик Д.В. Українсько-болгарські мистецькі зв'язки. – К., 1975.

Віолета Дутчак

МИСТЕЦТВО БАНДУРИСТІВ УКРАЇНСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ

Бандурне мистецтво – яскрава сторінка історії українського народу, свідчення його давньої високої культури. Саме кобза-бандура стала символом України, уособленням її героїко-патріотичного духу.

Суспільно-політичні обставини у багатьох проявах впливали на розвиток української культури. Тривалий період бездержавності гальмував культурний ріст нації, що здійснювався долаючи численні перешкоди і заборони. Кобзарство як один з яскравих проявів народної творчості також розвивалося нерівномірно. Зміни в суспільно-політичному житті, у мистецькій атмосфері суттєво впливали на формування інструментарію, на сферу побутування бандури, репертуарні особливості. Рубіж XIX-XX ст. ознаменував початок нового етапу в розвитку кобзарства, позначений змінами інструментарію, репертуару, виконавських стилів, а також появою наукових праць з історії бандури, підручників гри, навчальних посібників, репертуарних збірників тощо.

Створення цілісної картини розвитку сучасного бандурного виконавства й творчості для бандури неможливо здійснити поза аналізом процесів формування кобзарства в середовищі українського зарубіжжя. Саме завдяки бандуристам діаспори в українській музичній культурі зберігся харківський тип інструмента і відповідний спосіб гри (паралельно розвитку чернігівської школи в Україні), плекалося відродження і популяризація епічного репертуару в ті періоди історії, коли в Україні не було для цього умов.

В історії розвитку кобзарства за межами України слід відзначити декілька важливих моментів. Насамперед, це періодизація цього процесу. Перший період охоплював 20-30-і рр., коли в середовищі українців-емігрантів першої хвилі знаходимо лише поодинокі факти про бандуристів (Андрій Кість, Петро Конопленко-Запорожець, Василь Ємець). Впродовж другого періоду (40-50-і рр.) до Європи, Америки, Австралії прибуває нова хвиля післявоєнної еміграції, починається активне впровадження бандури в мистецький побут українців, створення колективів та майстерень з виготовлення інструментів. Закріплення здобутків цього періоду відбувається у 60-80-і рр., коли формуються потужні мистецькі осередки бандуристів, втілюється в життя скоординована програма організації навчальних кобзарських курсів для молоді в українських таборах Європи та Америки, створюється новий оригінальний репертуар, активізується концертна діяльність окремих виконавців та ансамблів. З кінця 80-х – початку 90-х рр. починається четвертий, сучасний період розвитку бандурного мистецтва діаспори, зумовлений “післяперебудовною”, новітньою хвилею еміграції. Для нього характерна тісна співпраця бандуристів діаспори та “материкової” України, об’єднання зусиль бандуристів світу у проведенні конкурсів та фестивалів, гастрольних подорожей і т. ін.

Розглядати бандурне мистецтво діаспори слід також у контексті аналізу процесів становлення кобзарства в Україні, оскільки це створює

можливості для порівняльної характеристики, а також виділення відмінностей у розвитку бандури в різному суспільному оточенні.

Важлива сторінка українського кобзарства першого періоду пов'язана з діяльністю Василя Ємця (1890 – 1982) – бандуриста з Харківщини, організатора єдиної на той час в Україні Кобзарської школи (1913 р., м. Катеринодар), де навчалися “запорізькі нащадки” – козаки Кубансько-Чорноморського козацтва та Першої капели бандуристів (1918 р., м. Київ) за часів гетьманату Павла Скоропадського. Емігрувавши за кордон, В. Ємець у 1922 р. видає в Берліні книгу “Кобза і кобзарі”, присвячену історії становлення бандурного мистецтва, а в 1923 р. у Празі створює Школу гри на бандурі та капелу бандуристів, що стала одним із перших осередків збереження традицій українського кобзарства на чужині.

30-40-і рр. визначили складний і неоднозначний етап у розвитку кобзарства в Україні. Хвиля репресій, штучно організований голодомор, військові події забирають з життя багатьох представників вітчизняного кобзарства – як професійних виконавців концертного типу, так і народних кобзарів-співців. Репресії, здійснені проти Гната Хоткевича і членів Полтавської капели бандуристів фактично ліквідовують можливість розвитку харківського способу гри і відповідного йому репертуару. “Панівною” стає чернігівська (київська) школа. Поряд з тим, загальний розвиток музичної освіти в Україні вплинув на розширення мережі навчання бандуристів: відкриваються класи гри на бандурі в музичних школах, училищах, вузах, що сприяло процесові вдосконалення бандури – її хроматизації, створенню системи перемикування, а відповідно і ускладненню технічних виконавських прийомів. Слід відзначити, що пошуки шляхів удосконалення бандури велися переважно на основі київської школи і київського типу інструмента. При цьому втрачався багатий арсенал виражальних можливостей, що їх запропонував у свій час Гнат Хоткевич.

Показово, що саме в цей час із репертуару бандуристів зникають стародавні героїко-епічні твори, поступаючись місцем розважальним пісням естрадного типу, а в народних піснях пріоритет надається жартівливій та ліричній (любовній і пасторальній) тематиці, усуваючи історичну спрямованість. Активний розвиток транскрипцій для бандури в цей період ймовірно був зумовлений репертуарним “голодом”, що стався в бандурному мистецтві. Адже оригінальні твори професійних композиторів лише починають створюватися і їх було порівняно небагато.

Натомість післявоєнний період розвитку бандурного мистецтва українського зарубіжжя характеризується яскравою концертною і пропагандистською діяльністю солістів і колективів бандуристів. Великий вплив на популяризацію бандури за кордоном мала творчість таких видатних музикантів-бандуристів, як Василь Ємець, Зіновій Штокалко, Григорій Китастий та ін. Їх концертна та композиторська діяльність, організація навчальних осередків для бандуристів сприяла не лише подальшому розвитку бандурного мистецтва, а й збереженню національної самобутності – мови, звичаїв, обрядів, народної творчості.

У 40-50-і роки Василь Ємець успішно виступає в країнах Європи й Америки, отримує високу оцінку музичних критиків. У репертуар бандуриста входили численні зразки українських народних пісень –

історичних, чумацьких, козацьких, рекрутських, жартівливих, а також колядки, псалми, думи. Перевіривши можливість грати на бандурі класичну музику, В. Ємець захопився планом винаходу конструкції нового інструмента, на якому можна було б грати музику найбільших геніїв світу, і водночас кобзарські твори “без згуби притаманної бандурі своєрідності” (3, с.229). Удосконалення бандури дозволило Василю Ємцю виконувати поряд із віртуозними інструментальними кобзарськими танцями (гайдук, гопак, аркан, “катерина”) і відомі класичні твори – “Арабський танець” Петра Чайковського, Largo з IV симфонії Антоніна Дворжака, Другу Угорську рапсодію Ференца Ліста та ін.

Велику увагу приділяв В. Ємець організації навчальних осередків гри на бандурі, а також публіцистиці. Ним написані сотні статей у часописах українського зарубіжжя, що висвітлювали кобзарську історію і тему визвольної боротьби українського народу. У 1961 р. в Торонто (Канада) мистецький ювілей цього бандуриста був відзначений книгою “У золоте 50-річчя служби Україні”, що містила, окрім опису творчого шляху видатного майстра, і його дослідження “Про кобзарів-бандурників”.

Активно продовжується за кордоном і творча діяльність львівського бандуриста Зіновія Штокалка (1920-1968 р.р.). Після закінчення Другої світової війни він у складі тріо бандуристів (разом із Степаном Малюкою та Володимиром Юркевичем) виступає перед українцями в таборах переселенців у Німеччині. Закінчивши медичну освіту в Мюнхені в 1952 р., емігрує до США. Тут він бере участь у виступах ансамблю бандуристів Степана Ганушевського, у телепередачах української програми, проводить численні сольні концерти перед українською та англійською публікою. Протягом свого творчого життя Зіновій Штокалко здійснив обробки та аранжування понад 300 пісень. балад, дум. Більшість із них були записані на платівки і касети. У виконанні дум (“Про втечу трьох братів з Азова”, “Про козака Голоту”, “Про Марусю Богуславку”, “Про Олексія Поповича”) Штокалко орієнтувався на традиції школи Гната Хоткевича.

Однією з найбільших заслуг Штокалка в його кобзарській діяльності є праця над відтворенням стародавніх билин Київської Русі. Він розглядав бандуру як старовинний інструмент, що органічно придатний для виконання традиційної музичної спадщини з її типово українською специфікою (7, с.4). Билини Зіновія Штокалка (“Про Добриню і Смочище”, “Про славного богатиря Іллю Муромця та Соловія Розбійника”, “Про славних богатирів Святогора та Іллю Муромця”) стали першою спробою, хоча й стилізованою, відтворення музично-поетичних зразків мистецтва Київської Русі на бандурі.

Власний досвід і результати багаторічних спостережень були узагальнені Штокалком у підручнику гри на бандурі (9) та збірнику “Кобза” (8), надруковані вже після його смерті за редакцією Андрія Горняткевича. “Кобзарський підручник”, за словами його редактора, “забезпечує ґрунтовне освоєння інструмента від початкових вправ до завансованої техніки та детально розглядає особливі кобзарські лади” (9, с.3).

Широке коло зацікавлень Зіновій Штокалко на ниві кобзарського мистецтва створило можливість для продовження та розширення його

праці молодими бандуристами в різних напрямках методичної, виконавської, дослідницької діяльності.

Яскраву сторінку в розвиток бандурного мистецтва 40-60-х років вписав Григорій Китастий (1907 – 1984), який із 1944 р. продовжив свою мистецьку справу в еміграції. Очолюючи капелу бандуристів ім. Т. Шевченка, яка впродовж 1941-1944 рр. здійснювала концертну діяльність в умовах фашистської окупації, він пізніше спрямовує всі свої зусилля на збереження колективу як культурної української одиниці в складних умовах післявоєнної Німеччини. У м.Інгольдштадті, за сприянням представників американської влади, капела створює майстерню для виробництва уніфікованих бандур з технічними вдосконаленнями братів Олександра і Петра Гончаренків. Репертуар капели поповнюється творами Гната Хоткевича і власними композиціями Григорія Китастого: “Карпатські Січовики” (сл. Яра Славутича), “Марш України”, “Вставай, народе” (сл. Івана Багряного), “Пісня про Тютюнника” та ін.

З 1949 р. капела Григорія Китастого постійно працює в США (м. Детройт). Вона здійснює численні концертні турне (у 1949-1950 рр. – по США і Канаді, у 1958 р. – країнами Європи, у 1961-1968 рр. – знову по США і Канаді), виступаючи перед українськими громадами та іншомовною публікою, репрезентуючи українську культуру в світі.

Григорій Китастий – яскравий соліст-бандурист, виконавець українських дум і пісень, в яких виступає з оригінальними інтерпретаціями, а також композитор, автор як масштабних вокально-інструментальних творів для капели бандуристів, так і мініатюрних віртуозних композицій для соліста-інструменталіста (серед них – “Гомін степів”, “Львівські фрагменти”, “Музичний момент” та ін.) і для голосу з бандурою (“Дума про Петра Сагайдачного”, “Дума про Симона Пеглюру”) (4).

Однією з особливостей бандурного мистецтва українського зарубіжжя в 40-60-х рр. став оригінальний інструментарій. Питання вдосконалення бандури в діаспорі було постійно в полі зору виконавців. За основу тут було обрано харківський тип інструмента і відповідний спосіб гри як “найбільш всеохоплюючий” (за Гнатом Хоткевичем). На відміну від майстрів України, які пішли шляхом хроматизації бандури через додавання півтонового ряду струн і системи тотального перемикавання тональностей, майстри зарубіжжя надали перевагу використанню індивідуальних перемикачів (на кожній струні), вирішуючи проблему хроматизації і розширення тонального кола одночасно. Питанням нової конструкції бандури займалися багато майстрів-бандуристів. Серед них – Микола Лісківський, Семен Ластович-Чулівський, Василь Ємець, Антін Чорний, брати Олександр і Петро Гончаренки, Василь Гляд, Юхим Приймак, Федір Деряжний та ін.

У 50-60-і роки формуються численні осередки бандуристів діаспори, переважно на теренах Канади і США. Значною мірою це було пов’язано з діяльністю капели бандуристів ім. Тараса Шевченка, члени якої проживали у різних місцевостях, формуючи невеликі ансамблі і школи гри. Перші молодіжні ансамблі були організовані Мироном Шатувльським (Вінніпег) та Валентиною Родак (Торонто) при осередках Організації демократичної української молоді. Пізніше створюються ансамблі у Детройті (керівник Петро Потапенко), Чикаго (Андрій Лупло),

Віндзорі (Євген Цюра), Сіетлі (Дарія Корбин), Бавнд-Бруді (Роман Левицький), дитячі ансамблі (Петро Китастий, Микола Лісківський).

Діяльність колективів і окремих солістів-бандуристів сприяла популяризації українських пісень і дум, викликала велике зацікавлення українською музичною культурою, зокрема епосом, серед англомовного населення. Саме тому в 1979 р. зусиллями Канадського Інституту українських студій та Гарвардського українського науково-дослідного інституту виходить у світ збірка українських дум (10) у перекладі Джорджа Тарнавського та Патрісії Кіліни, з ґрунтовною передмовою Наталі Мойле про думи як жанр.

З кінця 50-х років формується бандурний осередок і в Австралії. Популяризація бандури в Австралії пов’язана з іменем Григорія Бажула, який у 1957 р. у Сідней організує школу навчання гри на інструменті, а в 1964 р. – ансамбль ім. Гната Хоткевича.

Загалом кобзарство діаспори того періоду носило характер напівпрофесійний, швидше любительський. Лише постаті окремих виконавців вирізняються в цьому середовищі як яскраві музиканти й бандуристи-віртуози.

Репертуар бандуристів українського зарубіжжя в той час охоплює широке коло інструментальних і вокально-інструментальних жанрів найрізноманітнішої тематики, не обмеженої цензурними рамками та ідеологічними настановами. У програмах концертних виступів солістів та ансамблів звучали українські народні пісні, епічні твори (думи, псалми, історичні пісні), релігійна духовна музика, інструментальні п’єси, а також пісні січових стрільців і воїнів УПА, – тобто репертуар, що вповні відображав минуле і сучасне України, засобами мистецтва пропагував необхідність її державного утвердження.

Паралельний розвиток бандурного мистецтва за межами України поступово створює умови для зближення здобутків бандуристів України та діаспори, координації зусиль із пропаганди і розвитку інструмента, взаємообміну репертуару.

У 70-80-х роках бандурне мистецтво діаспори продовжує свій активний розвиток. Саме цей період позначений яскравими концертними виступами солістів та колективів бандуристів на багатьох світових сценах, що сприяло пропаганді не лише кобзарського мистецтва, а й української культури загалом. Окрім США, Канади, Австралії, формуються бандурні осередки і в інших країнах світу, поступово створюються навчальні курси гри на бандурі, що покликане було зберегти українські кобзарські традиції в оточенні іншомовних культур.

Бандурний інструментарій у цей період за рубежем, як і раніше, значно різнився від поширеного в Україні. Тут продовжується орієнтація на харківський тип інструмента. Вдосконалення бандури залишається в полі зору майстрів і виконавців. Брати Олександр і Петро Гончаренки активізують роботу над створеною раніше бандурою “Полтавка”. Результатом їхньої роботи стає інструмент з удосконаленою системою перемикавання, зміненою формою, новим поєднанням різних матеріалів для корпусу. Інші майстри здійснюють цікаві експерименти в конструюванні бандури, адже музична технологія знаходиться у безперервному процесі розвитку і вдосконалення. Так, Микола Дяковський (Канада) використовує новітні матеріали (зокрема, пластик), Богдан Косак (США) – різноманітні

варіанти перестроювання, Микола Лісківський (США) – нові спроби видовбування інструмента. Сучасні майстри Василь Ветцал та Кен Блум створюють для молодшого покоління дитячі моделі бандури (“бебі-полтавки”).

Виробництво бандур високої музично-мистецької якості (хоча й на рівні окремих майстрів) зумовили значною мірою наступний успіх і піднесення на вищий рівень кобзарського мистецтва українського зарубіжжя.

Велику творчу роботу проводить Школа бандурного мистецтва Нью-Йорка, створена в 1972 р. Ініціатором її організації та постійним адміністратором впродовж довгого часу був Микола Чорний-Досінчук (1918-1999). Керівництво навчанням гри на бандурі здійснювали Сергій Кіндзерявий-Пастухів, Володимир Юркевич, Юліан Китастих. У 1982 р. з кращих учнів школи був організований ансамбль “Гомін степів” (керівник Юліан Китастих), який з успіхом виступав перед українською й американською публікою. Репертуар колективу записано на платівки і касети, він охоплює різнохарактерні українські народні пісні та інструментальні твори.

З початку свого заснування ШКМ видавала “Кобзарський листок” (98 випусків), а з 1981 р. – журнал-квартальник “Бандура”. Головним редактором часопису до 1999 р. був Микола Чорний-Досінчук, членами редколегії – видатні вчені-музикознавці та бандуристи українського зарубіжжя. Журнал постійно публікував матеріали про концерти, виставки, конференції стосовно бандурного мистецтва, рецензії на книги й концертні виступи. У журналі були надруковані курси гри на бандурі Гната Хоткевича, Георгія Ткаченка, Юліана Китастого, Віктора Мішалова. Двомовність журналу (українсько-англійська) постійно сприяє пропаганді українського мистецтва і в середовищі інших народів (1).

Продовжує свою діяльність в цей період і Капела бандуристів ім. Т. Шевченка (США). Під керівництвом Григорія Китастого капела успішно популяризувала бандурне мистецтво за рубежом, сприяла процесові навчання бандуристів. За активної участі Григорія Китастого з 1968 р. у різних осередках США і Канади запроваджуються щорічні кобзарські табори, курси та семінари для молоді, на яких формуються нові кобзарські кадри, інструктори гри на бандурі й керівники молодіжних ансамблів бандуристів. Цей процес значно активізувався у 80-х роках, коли до нього долучається діяльність Школи кобзарського мистецтва. Активісти ШКМ – Юліан Китастих, Лідія Чорна, Олег Махлай, Марко Фаріон та ін., – працюють інструкторами кобзарських таборів у Вінніпегу, Огайо, Клівленді, Пенсильванії, Калгарі, Едмонтоні, Торонто, Саскатуні.

Солісти-бандуристи та ансамблі постійно беруть участь у святкових концертах, міжнародних імпрезах, виступають по радіо і на телебаченні. У грудні 1983 р. на Світовому конгресі вільних українців у Торонто виступала зведена капела бандуристів США і Канади під керівництвом Григорія Китастого, що налічувала 148 учасників. Виступ капели став переконливим свідченням активного поширення бандурного мистецтва в середовищі української діаспори.

Після смерті Китастого в 1984 р. Капелу ім. Тараса Шевченка очолює відомий диригент-хормейстер Володимир Колесник. Під його керівництвом капела здійснює гастрольні турне по містах Канади і США.

Новий керівник працював над розширенням репертуару, залученням до капели нових молодих бандуристів, удосконаленням виконавської майстерності. Разом із концертмейстерами Віктором Мішаловим та Олегом Махлаєм Колесник спрямовував всі зусилля на опанування капелянами усіх тонкощів харківського способу гри.

У 1991 р. капела з метою підвищення національної і релігійної самосвідомості українців та утвердження української державності здійснила велике турне по Україні, а в 1993 р. – по східних і південних містах України. Концертні виступи капели пройшли з величезним успіхом і показали високий рівень ансамблевого виконавства – як у вокальному, так і в інструментальному планах (5).

В останні десятиліття активно розвивається бандурне мистецтво і в країнах Латинської Америки. Багаторічним керівником капели бандуристів Аргентини був Василь Качурак, який співпрацював з відомими майстрами Йосипом Сніжним, Антіном Чорним, Юхимом Приймаком. Він є організатором школи в м. Беріссо і пропагандистом бандурного мистецтва в Аргентині. У 1987-1989 рр. кобзарські курси в містах Обер, Апостолес, Ляважоль проводять Юліан Китастих, Семен Качурак, Маргарита Спасюк-Полутранка.

А в кінці 80-х років при меценатській допомозі Миколи Чорного-Досінчука, який організував збір і перевезення інструментів, створюються дитячі ансамблі в українських поселеннях Бразилії. Для найменших учасників у 1987-1989 рр. були організовані курси гри, де інструкторами працювали Юліан Китастих, Роксоляна Китаста, Лідія Чорна, Петро Китастих та ін. Паралельно навчання проводилося і у містах Парагваю та Венесуели.

Активізація бандурного мистецтва в Австралії пов'язана з іменем Віктора Мішалова (нар. 1960), який вивчав гру харківським способом у Григорія Бажула. У 1979-1981 рр. у Київській консерваторії у професора Сергія Баштана Мішалов опановує київський тип гри. Паралельно вивчає і гру на старосвітській бандурі в кобзаря Георгія Ткаченка. Повернувшись до Австралії, Мішалов популяризує бандуру в Аделаїді, Мельбурні, створює тріо бандуристів. У 80-х роках він переїздить до Канади і активно концертує як соліст-інструменталіст, пропонуючи слухачам гру на різних типах інструментів.

Репертуар Мішалова охоплює як твори сучасних українських композиторів (Костянтина Мяскова, Миколи Дремлюги та ін.), так і автентичні кобзарські композиції. Він став одним із перших популяризаторів творчості Гната Хоткевича, відшукав і повернув на концертну сцену його інструментальні (“Терціальний етюд”, “Невільницький ринок у Кафі”) і вокально-інструментальні композиції (мелодекламації на слова Миколи Філянського “Я знов один”, “Рано спустилися” та ін.). Наслідком діяльності Мішалова у Австралії стала організація ансамблів у Мельбурні, Канберрі, Сіднеї. З 1981 р. засновується організація “Українські Кобзарські семінари Австралії”, що ставить метою щорічне проведення курсів навчання гри на бандурі, а також введення бандури до програми консерваторії.

У Європі з метою популяризації українського бандурного мистецтва активну концертну діяльність проводять ансамблі “Бандура” (Франція, Париж, 1972 р., керівник Юрій Дубицький), “Бандура” (Польща,

Перемишль, 1978 р., керівник Ольга Попович), дует сестер Дерев'яно (Бельгія), "Кобзарське братство" (Англія, 1982 р.), тріо бандуристів (Польща, Гданськ, керівник Ольга Гбур); а також солісти Анна Хранюк-Савицька (Польща), Богдан Шарко (Німеччина). Серед солістів відзначимо Володимира Луціва (Англія), – співака і соліста-бандуриста, випускника вокального класу Міланської консерваторії, виконавця народних дум майже у 20-и країнах світу (в т. ч. у турне з "Візантійським хором" під кер. Мирослава Антоновича з Голландії, із капелою "Думка" з США).

У 1982 р. заходами бандуристів США і Канади і за сприяння Українського вільного університету (Мюнхен) було створено Товариство українських бандуристів (ТУБ). Завданням організації стає об'єднання бандуристів світу, координація роботи ансамблів, проведення кобзарських курсів, видання нот для бандури, планування концертів, запис платівок і касет і т. ін. На майбутнє ТУБ планує організацію бібліотеки української музики, стипендій студентам-фольклористам, збір архіву кобзарства, а також виробництво бандур, видання підручників, створення фонду сприяння композиторській творчості для бандури та ін. Головою ТУБу було обрано Віктора Китастого, заступником – Лідію Чорну (6).

Стараннями ТУБу з 1985 р. періодично в Мюнхені при УВУ проводяться курси і семінари кобзарського мистецтва. Учасники курсів – молодь з Франції, Англії, Бельгії, Швеції, Німеччини – слухають теоретичні лекції за конкретними програмами (приміром, "Українські народні пісні і бандура", "Порівняльний фольклор: Українські думи"), вивчають основи гри на чернігівській і харківсько-полтавській бандурі, хоровий спів, ансамблеву гру та ін. Інструкторами курсів в різний час були досвідчені бандуристи: Віктор Китастий, Юліан Китастий, Лідія Чорна, Микола Дейчаківський, Оксана Родак, Тимофій Павловський, Марко Фаріон, Остап Стахів, Алла Куцевич, а також професор, доктор філології університету м.Едмонтон (Канада) Андрій Горняткевич, – виконавець народних дум і теоретик-дослідник кобзарського мистецтва.

З 1985 р. Освітня комісія ТУБу (координатор Ігор Махлай) склавши бібліотеку музичних творів і статей, здійснила видання нотних і методичних збірників (для початківців, вокально-інструментальних творів, композицій Григорія Китастого, колядок і щедрівок, пісень з репертуару Капели ім. Т. Шевченка та ін.).

У 1994 році в польському місті Перемишлі започатковано фестиваль "Дні бандурової музики" (2). Метою фестивалю стає об'єднання зусиль польських та українських музикантів для пропаганди старовинного інструменту бандури в контексті її сучасного побутування. У численних концертах Першого фестивалю бандуристи – як польські, так і українські – представили різноманітні жанри сольної та ансамблевої музики. Цікавою і новаторською прикметою фестивалю стала серія концертів-присвят видатним кобзарям-бандуристам – Остапові Вересаю, Гнату Хоткевичу, Григорію Китастому. Кожен із таких концертів мав своє тематичне спрямування: старовинна українська епіка, класичні твори українських та зарубіжних композиторів, духовна релігійна музика, сучасне мистецтво тощо. Виконавський рівень учасників був надзвичайно високим, адже більшість із них – професіонали з відповідною музичною освітою.

У грудні 1996 р. фестиваль "Дні бандурової музики" проводився вдруге, отримавши статус Міжнародного та ім'я Гната Хоткевича. Цього разу в його рамках відбувся і науковий симпозіум, присвячений актуальній проблематиці кобзарського мистецтва, на якому виступили науковці та бандуристи України, Франції, Польщі (Сергій Баштан, Василь Герасименко, Богдан Жеплинський, Галина Хоткевич, Любомира Ярославич, Лешек Мазепа, Мирон Черепанин та ін). Тематика симпозіуму охоплювала питання еволюції інструмента, дослідницькі пошуки, виконавські і термінологічні проблеми. Виконавська програма фестивалю вражала розмаїттям сольних і ансамблевих виступів.

Впевнений поступ бандури на світовій сцені підтверджує і внесення в 1995р. програмових вимог для бандуристів-інструменталістів у Музичний конкурс імені Станіслава Людкевича, що проводиться в Канаді в рамках Українських музичних фестивалів. Поряд із творчими змаганнями піаністів, скрипалів, вокалістів, достойне місце посіла і бандура. І хоч кількість учасників IV Конкурсу, що відбувся у вересні 1995 року, була невеликою, все ж конкурували між собою бандуристи України та Канади. Першу премію отримав бандурист зі Львова Олег Созанський, третю – Олена Симонова (Донецьк), дипломантами стали Леся Михальська (Канада, Анкастрер) і Оксана Родак (США, Чікаго).

В останні роки творчі здобутки Григорія Китастого, Василя Ємця, Зіновія Штокалка, Віктора Мішалова. Юрія Олійника поповнили репертуар для бандури.

Творчість Віктора Мішалова, яскравого виконавця-віртуоза, який опанував різні типи бандур і способи гри на них, охоплює здебільшого обробки українських народних пісень і танців. Серед бандуристів діаспори йому належить видання багатьох аудіоальбомів (платівок, касет, компактдисків), що охоплюють інструментальні твори українських композиторів для бандури, обробки народних пісень, колядок, експериментальні зразки поєднання бандури із штучними комп'ютерними тембрами.

Юрій Олійник (нар. у 1931 р.) – уродженець Тернополя, випускник Клівлендського музичного інституту, університету Кейс Вестерн Резерв, – відомий піаніст, композитор, педагог. Йому належать оригінальні твори для бандури – Соната (1988), концерти для бандури з оркестром : №1 (1987), №2 (1993), №3 (1 ред. – 1994, 2 ред. – 1999), №4 "Трипільський" (1996-1997), календарний цикл "Чотири подорожі в Україну" для бандури і фортепіано (1994) та ін. Важливу роль при цьому відіграє його мистецька співпраця з відомою українською бандуристкою, випускницею Львівської консерваторії ім. Миколи Лисенка та асистентури-стажування при Київській консерваторії ім. Петра Чайковського Ольгою Герасименко, дружиною композитора, яка стала і першим виконавцем його творів на концертних сценах Сполучених Штатів Америки та України. Характерними особливостями музичної мови Юрія Олійника можна вважати вмиле і доцільне поєднання сучасних композиторських засобів (ладова біфункційність, складні альтеровані співзвуччя, ритмічна багатоманітність, в якій чітко можна відчутти впливи американської музики) із тяжінням до української пісні у найрізноманітніших проявах ("відверте" цитування, переінтонування, ритмічна стилізація, ладова асоціативність тощо).

Діяльність Ольги Герасименко, Голови Товариства Збереження української спадщини Північної Каліфорнії, а з 1999 р. і головного редактора журналу "Бандура", була високо оцінена на державному рівні: їй присуджено звання Заслуженої артистки України. Аналогічне звання отримав і Віктор Мішалов, викладач Школи бандуристів у Торонто, засновник канадської фундації "Бандура". Ці високі нагороди їм було вручено під час концертних виступів на Фестивалі мистецтв українського зарубіжжя, що проходив у Києві в жовтні 1999 р. під егідою Всеукраїнського огляду народної творчості.

У березні 2000 р. за ініціативи Канадської фундації "Бандура" в Торонто був проведений Міжнародний фестиваль бандурної музики. У рамках фестивалю проводилися семінари ("Навчання гри на бандурі в Україні та діаспорі", "Бандура в Україні", "Бандура в діаспорі", "Композитори для бандури", "Майбутнє бандури – крокуємо у друге тисячоліття", "Нові конструкції бандур"), на яких виступали провідні виконавці з України, Канади, США, Аргентини, Ізраїлю.

На фестивалі протягом кількох днів були організовані концерти епічного спрямування, інструментальної музики, різноманітних за формами бандурних ансамблів. Цікавинкою фестивалю став новостворений ансамбль під назвою "Львівська консерваторія в еміграції", до складу якого увійшли випускники Львівської консерваторії, які тепер проживають у різних штатах США та в Канаді. Важливим на фестивалі став виступ керівника капел бандуристів імені Шевченка з Детройту (США) Олега Махлая, який підготував доповідь про історію Капели бандуристів "Український хор бандуристів, 1980-2000 – Останні двадцять років". Він продемонстрував окремі записи капели, і, як відзначили слухачі, цей колектив під керівництвом молодого і талановитого музиканта, що прийшов на зміну Володимирі Колеснику, відкриває нові сторінки у творчості бандуристів Північної Америки.

Значення бандурного мистецтва діаспори, що складає органічну частину музичної культури українського народу, надзвичайно велике. Бандурні осередки діаспори не лише плекали давні кобзарські традиції, а й сприяли об'єднанню українців на чужині, збереженню їх мовної та релігійної самобутності. Завдяки зусиллям ентузіастів-бандуристів було зібрано унікальні документи стосовно історії кобзарства, зокрема походження та еволюції інструментарію, творчості й виконавських манер видатних представників бандурного мистецтва. Здійснено пошук і розшифрування спадщини Гната Хоткевича, відредаговано й видано більшість його творів (сольних та ансамблевих).

Відмінності у соціальних і культурних умовах в Україні і за її межами зумовили певну специфіку в розвитку бандурного мистецтва за рубежом. Вона проявилася на багатьох рівнях. Насамперед це стосується інструментарію, що розвиває традиції харківсько-полтавського способу гри. Цей спосіб не лише був збережений для сучасного кобзарства, а й отримав надію на перспективний розвиток завдяки діяльності бандурних майстрів Олександра і Петра Гончаренків, Семена Ластовича-Чулівського, Федора Деряжного, Кена Блума, Василя Ветцала та ін., які реконструювали і вдосконалили харківську бандуру, створивши можливість не лише для відтворення автентичних кобзарських творів, а й

для новітнього репертуару, творчості композиторів і бандуристів (Зіновія Штокалка, Григорія Китастого, Віктора Мішалова, Юрія Олійника та ін.).

Відсутність цензурних утисків у репертуарі бандуристів діаспори сприяла побутуванню епічного репертуару (дум, історичних пісень), релігійних творів, пісень січових стрільців та воїнів УПА, що відтворювали героїчні сторінки історії України. Для бандурного мистецтва діаспори більш характерним стає ансамблеве виконавство, що зумовлене любительським рівнем музикування. Вирізняються лише окремі постаті яскравих виконавців, які отримали ґрунтовну музичну освіту за рубежом або в Україні і професійно працюють на культурно-мистецькій ниві (Володимир Луців, Віктор Мішалов, Ольга Попович, Юліан Китастих, Анна Хранюк-Савицька та ін.). Саме вони пропагують сольні бандурні жанри, здійснюють обробки і компонування нових творів. В останні роки до кобзарського мистецтва зарубіжжя вносять свій вклад і бандуристи з України, що емігрували за кордон (Ольга Герасименко, Остап Стахів, Алла Куцевич, Люба Романко, Романна Василевич, Ольга Стащишин та ін.).

Незважаючи на неоднозначність здобутків бандурного мистецтва діаспори, воно відіграло важливу роль у збереженні і розвитку стародавніх кобзарських традицій, сприяло критичному й об'єктивному відображенню багатьох проблем сучасного кобзарства в періодичній пресі, здійснило певний вплив і на подальший розвиток бандурного виконавства в Україні.

Література.

1. Дугчак В. Апостол Бандури // Культура і життя. – 1998. – №11. – 18 березня.
2. Дугчак В. Дні бандурової музики // Музика. – 1995. – №3. – С.21
3. Ємець В. У золоте 50-річчя служби Україні. – Торонто: УВАН, 1961.
4. Збірник на пошану Г. Китастому у 70-річчя з дня народження. – Нью-Йорк: УВАН, 1980.
5. Капела бандуристів ім. Т. Шевченка: Рекламний проспект турне "Україна". – 1991.
6. Китастих В. Що таке Товариство Українських бандуристів? // Бандура. – 1986. – №15-16.
7. Майстренко Л. Зіновій Штокалко – бандурист-віртуоз // Бандура. – 1981. – №3-4 – С.3-7
8. Штокалко З. Кобза. – Київ – Торонто – Едмонтон: Видавництво Канадського інституту українських студій, 1997.
9. Штокалко З. Кобзарський підручник. – Едмонтон – Київ: Видавництво Канадського інституту українських студій, 1992.
10. Ukrainian Dymy. Editor Minor. Original Texts. – Canadian Institute of Ukrainian Studies and Harvard Ukrainian Research Institute. – Toronto-Cambridge, 1979.